Universiteit Leiden
The Netherlands

Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550

Obdeijn, H.L.M.; Schrover, Marlou

Citation
Obdeijn, H. L. M., & Schrover, M. (2008). *Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550*. Amsterdam: Bert Bakker. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/17762

Version:	Not Applicable (or Unknown)
License:	Leiden University Non-exclusive license
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/17762

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

KOMEN EN GAAN

HERMAN OBDEIJN EN
MARLOU SCHROVER

Komen en gaan

Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550

2008 Uitgeverij Bert Bakker Amsterdam

© 2008 Herman Obdeijn en Marlou Schrover
Omslagontwerp Janine Jansen
Foto omslag MacGregor/Getty Images
Foto auteur Angèle Etoundi Essamba
Vormgeving binnenwerk Perfect Service, Schoonhoven
www.uitgeverijbertbakker.nl
ISBN 978 90 351 3034 0

Uitgeverij Bert Bakker is onderdeel van Uitgeverij Prometheus

Inhoud

Inleiding 13
Waarom dit boek? 13
Probleem? 14
Vreemdelingen, buitenlanders, etnische minderheden, allochtonen 16
Etniciteit 18
Integratie 21
Identiteit 22

1 Immigratie ten tijde van de Republiek: 1550-1800 25
1.1 De Republiek als immigratieland 25
De aantrekkingskracht 25
De wetgeving: poorters, ingezetenen en vreemdelingen 26
De aantallen 29
1.2 Immigratie van vervolgden 31
De Zuid-Nederlanders 31
Waarom kwamen zij? 31
De invloed van de Zuid-Nederlanders 33
De godsdienst 33
Het economische leven 34
Kunst en wetenschap 36
Dagelijkse leven 37
Migranten van binnen of van buiten? 38
De hugenoten 38
Ontvangst in de Republiek 38
De integratie van de hugenoten 41
De Waalse kerk 43
De joden 43
Sefardische joden 43
Asjkenazische joden 47
Joodse kerkgemeenschappen 48

Andere immigranten om religieuze redenen 49
1.3 De stille immigratie: gastarbeiders avant la lettre 52
Het leger: huurlingen uit het buitenland 52
Het zwarte gat van Indië: de voortdurende trek naar de Oost 52
De handelsvloot 55
1.4 De constante immigratie vanuit Duitsland 56
Seizoenarbeiders in de Republiek 56
De blijvers 58
Migrantenstad 59
Migratiepatronen 62
Waar bleven de Duitse lutheranen? 64
1.5 Conclusie 66

2 Emigratie ten tijde van de Republiek 68
2.1 Om religieuze redenen 68
Mennonieten: vijfhonderd jaar diaspora 69
2.2 De Vereenigde Oost-Indische Compagnie 71
De Kaap op weg naar de Oost 72
De 'Burghers' van Ceylon 74
De mestiezengemeenschap van Indië 76
2.3 De West-Indische Compagnie 77
Brazilië 77
Het Caribische gebied 80
De Nederlandse slavenhandel 81
2.4 Noord-Amerika: Nieuw-Nederland en Nieuw-Amsterdam 82
2.5 Droogleggen van moerassen, de Oostzeehandel en de Nederlandse handelskolonies 87
2.6 Politieke vluchtelingen 92
2.7 Conclusie 96

3 De migratie in de negentiende eeuw 97
3.1 Het algemene beeld 97
3.2 De aantallen 100
3.3 Wetgeving 105
Wie is Nederlander? 105
Toelating van vreemdelingen 106
3.4 Immigratie 109
Migranten uit Duitsland 109

Concentratie in beroepen 110
Winkeliers, pottenverkopers, stukadoors, dienstbodes, studenten en hoogleraren 111
Beeldvorming 115
Duitse organisaties 116
Belgische strohoedenverkopers, Franse gouvernantes en anderen 117
Strohoedenverkopers 117
Paraplumakers en gouvernantes 118
Zigeuners 120
3.5 Emigratie 121
Emigratie naar Duitsland 121
Naar de Verenigde Staten 123
De achtergrond 124
Onder leiding van dominees 124
Economische motieven 129
Met hoeveel waren zij? 130
Experimenten in Brazilië en Argentinië 134
Zuid-Afrika 134
Kinderemigratie 135
Nederlanders naar de Boerenrepublieken 136
3.6 Emigratie naar de kolonies 137
Militairen voor de Oost 137
Burgers 139
Raciaal onderscheid 139
Verindischen 141
Nederlandse boeren naar Suriname 143
3.7 Conclusie 145

4 Migratie in de periode 1914-1950 147
4.1 Het algemene beeld 147
4.2 De wetgeving 148
4.3 Immigratie 150
Vluchtelingen tijdens en na de Eerste Wereldoorlog 150
De Belgische vluchtelingen 150
Een roerige groep Russen 155
Hongaarse pleegkinderen 156
Vluchtelingen uit nazi-Duitsland 157
Joodse vluchtelingen 158

Politieke vluchtelingen 160
Verlofgangers en studenten uit Nederlands-Indië 161
Arbeidsmigranten 162
De Limburgse mijnen 162
Duitse dienstmeisjes 165
Duitse organisaties 167
Italiaanse ijsbereiders en terrazzowerkers 169
De Chinezen 172
4.4 Emigratie 176
De georganiseerde emigratie 176
Naar de Verenigde Staten 178
Canada 181
Naar andere delen van de wereld 184
Naar Indië 185
4.5 Migratie door en tijdens de Tweede Wereldoorlog 187
De deportatie van de joden 187
De 'arbeidsinzet' van Nederlanders in Duitsland 191
Operatie Black Tulip 193
4.6 Conclusie 194

5 Emigratie na de Tweede Wereldoorlog 196
5.1 Het algemene beeld 196
5.2 De aantallen 197
5.3 Wetgeving en beleid 199
Organisatie 200
'Misbaren en onmisbaren' 201
Vervoer 203
Subsidies 203
De gaande man 205
5.4 Het beloofde land 208
De Verenigde Staten 208
Het alternatief: Canada 209
De rol van de kerken 212
5.5 Australië en Nieuw-Zeeland 214
Opvang en aanpassing 216
Rol van de kerken 217
Het succes van de migratie 219
Nederlandse organisaties in Australië 220
5.6 Zuid-Afrika 223

5.7 Brazilië 225
5.8 Conclusie 228

6 Immigratie uit de kolonies 229
6.1 Terugkeer naar het vaderland: de Indische Nederlanders 229
Wie kwamen in aanmerking? 229
De Japanse bezetting en het uitroepen van de onafhankelijkheid 230
De komst naar Nederland 232
Indische Nederlanders 235
Politionele acties 236
Het transport en de opvang in Nederland 237
Financiële claims en afwikkeling 239
Integratie 240
6.2 Immigranten tegen wil en dank: de Molukkers 242
Banden met Nederland 242
Opheffing van het KNIL en demobilisatie 243
Huisvesting en opvang 244
Verscheurd tussen RMS en Nederland 245
6.3 Een vergeten groep: de Papoea's 247
6.4 Suriname: de grote uittocht 248
Demografische achtergrond 248
De nationaliteit 250
De emigratie 251
Opvang en integratie in Nederland 256
6.5 De Antillianen: een continue migratie 259
Demografische achtergrond 259
Emigratie naar Nederland 260
Situatie na aankomst in Nederland 263
6.6 Conclusie 263

7 De arbeidsmigranten 265
7.1 Nederland heeft arbeidskrachten nodig 265
7.2 De wetgeving 268
De toelating van vreemdelingen 268
Toelating van arbeidsmigranten 269
Regels van de werving 270
7.3 Chinese migranten 272
7.4 De eerste werving 274

Italianen 274
Spanjaarden, Grieken, Portugezen en Joegoslaven 275
Indonesië, de Filippijnen en opnieuw Joegoslavië 277
Aanpassing aan Nederland, Nederland past zich aan 279
Woonsituatie 280
Omgang met Nederlanders, omgang met migranten 282
Tevredenheid 283
7.5 De werving van Turkse en Marokkaanse gastarbeiders 284
Gezinshereniging 288
7.6 Integratiebeleid 288
Terugkeerbeleid 288
Integratie met behoud van eigen identiteit 290
Integratie via scholing en werk 291
'Witte illegalen' 293
7.7 Veranderend Nederland 295
Integratie 295
Marokkaanse en Turkse organisaties 297
De plaats van de islam 300
Reacties van de Nederlandse samenleving 302
De dubbele nationaliteit 306
7.8 Conclusie 307

8 Vluchtelingen en asielzoekers 309
8.1 Het algemene beeld 309
8.2 Internationale verdragen en nationale wetgeving 311
Het Vluchtelingenverdrag van 1951 311
Nationale wetgeving 312
Vreemdelingenwet 2000 316
Restrictief beleid van Verdonk 316
8.3 Displaced persons 318
8.4 Hongaren en Tsjechen 321
8.5 Van steeds verder weg: Chilenen, Vietnamezen en Tamils 323
Chilenen 324
Vietnamezen 325
Tamils 326
8.6 Het toenemende aantal asielzoekers in de jaren negentig 328
Joegoslaven 330
Turkse christenen en Turkse Koerden 332
Iraanse vluchtelingen 333
Afrikanen 333

8.7 Beeldvorming 337
8.8 Conclusie 339

9 Nederland in de eenentwintigste eeuw: van immigratieland naar emigratieland? 341
9.1 Emigratie 341
Waarom vertrekken mensen? 344
Hoe vergaat het de Nederlanders in den vreemde? 347
9.2 Immigratie 348
'Illegalen' 348
Legale arbeidsmigratie 350
Blijvende vestiging? 351
De noodzaak van immigratie 352
9.3 Een blik in de toekomst 352
Emigratie 353
Immigratie 354
Samenstelling van de Nederlandse bevolking in 2050 355
9.4 Conclusie 357

10 Conclusie: overeenkomsten en verschillen 358
De aard en omvang van de migratie 358
De positie van nieuwkomers 360
De bemoeienis van de overheid 363
Integratie 367
Conclusie 374

Noten 375
Aangehaalde literatuur 392
Illustratieverantwoording 412

‘Daar is een tijd van komen,
Daar is een tijd van gaan
Dat hebt gij meer vernomen,
Maar hebt gij ’t al verstaan?’
P.A. DE GENESTET (1829-1861)

Inleiding

Waarom dit boek?
Dit boek biedt een overzicht van migratie naar en vanuit Nederland vanaf het begin van de Republiek in 1568 tot heden.[1] Er wordt een dubbele vergelijking gemaakt: verschillende groepen migranten, die door de eeuwen heen naar Nederland kwamen, worden met elkaar vergeleken en emigranten worden met immigranten vergeleken. Vanzelfsprekend komt niet iedere groep migranten die ooit vanuit of naar Nederland is gemigreerd aan bod, maar er wordt wel geprobeerd een zo breed mogelijk beeld te geven. We hebben onze lange periode verdeeld in vier tijdvakken: de Republiek (grofweg 1500-1800), de negentiende eeuw, de eerste helft van de twintigste eeuw en de tweede helft van de twintigste eeuw. Per tijdvak wordt de wetgeving beschreven en de immigratie en emigratie. Het verhaal over immigratie gaat gewoonlijk aan dat over de emigratie vooraf, alleen voor de periode na de Tweede Wereldoorlog is dat omgedraaid. De emigratie was omvangrijk in de jaren 1950, maar daarna volgde een lange periode waarin immigratie getalsmatig belangrijker was en meer in de belangstelling stond.

Het antwoord op de algemene vraag waarom mensen migreren, is niet bijzonder verrassend: omdat zij dat willen, kunnen of moeten. Op een verfijnder niveau – en op basis van gedetailleerde informatie over aantallen en motieven – wordt de vraag interessanter: wie kwamen en gingen er, wanneer en waarom, welke betekenis werd er gehecht aan die migratie, en wat waren de gevolgen voor de migranten zelf of voor de landen waar zij heen gingen?

In zijn boek *Het land van aankomst* stelt Paul Scheffer dat gast-

arbeiders uit Marokko niet vergeleken kunnen worden met trekarbeiders die in de negentiende eeuw uit Duitsland kwamen; en de joodse vluchtelingen uit het verleden zijn volgens hem niet te vergelijken met hedendaagse vluchtelingen uit Iran of Afghanistan.[2] Waarom die vergelijkingen niet opgaan wordt in zijn boek niet duidelijk. Scheffer meent dat door een verwijzing naar het verleden de betekenis van wat ons nu overkomt wordt ontkend. Door het benadrukken van de onvergelijkbaarheid wil hij aangeven hoe anders de hedendaagse migranten zijn. In het gebrek aan historisch besef dat hieruit blijkt, schuilt het kenmerkendste van het hedendaagse migratiedebat.[3]

Dit boek laat zien dat zowel de percentages migranten, als de reacties van de ontvangende samenleving en de integratie in de loop der geschiedenis grote overeenkomsten vertonen. Natuurlijk zijn er ook verschillen. In het slothoofdstuk zal duidelijk worden welke verschillen belangrijk zijn.

Probleem?

Migratie is evenzeer onderdeel van het leven als geboorte, huwelijk of sterfte. In het hedendaagse politieke en publieke debat wordt nogal eens de vraag gesteld of migratie goed of slecht is, en of de gevolgen van migratie positief of negatief zijn voor de samenleving. Wanneer we migratie zien als iets wat bij het leven hoort, dan zijn dit vreemde vragen. In alle tijden zijn mensen op zoek gegaan naar een beter bestaan, zijn ze gemigreerd om hun leven te redden, of migreerden zij in verband met hun huwelijk. De vraag of dat goed of slecht uitpakte voor de migranten zelf, voor het land dat zij verlieten of het land waar zij heen gingen, is niet in algemene zin te beantwoorden. Vaak ging het goed, soms niet. Meestal kwam het na drie generaties wel goed met de nakomelingen van de migranten.

Voor degenen die zich ongerust maken over de huidige situatie, of voor beleidsmakers die een snelle oplossing willen is dit een weinig bevredigend antwoord; drie generaties duurt voor hen te lang. Wil de bestudering van ruim vier eeuwen migratie iets nieuws opleveren voor het hedendaagse debat, dan moet migratie beschouwd worden als een normaal historisch fenomeen met haar eigen korte- en langetermijngevolgen. Hoezeer de historicus ook begrip kan hebben voor het democratische ongeduld dat problemen liever vandaag dan morgen opgelost ziet, een blik op de geschiedenis leert dat het integratieproces tijd vraagt.

Migratie en de positie van migranten en hun nakomelingen worden

Detail van een prent uit 1846 waarop emigratie naar de Verenigde Staten op de hak wordt genomen.

in het hedendaagse publieke en politieke debat nadrukkelijk als een probleem ervaren. Daarbij worden stellingen geponeerd als: 'Door migratie raakt Nederland vol', 'De Nederlandse identiteit gaat verloren' of 'Migranten en hun kinderen vormen de onderklasse van de samenleving'. Of Nederland vol is, hangt af van waarmee er wordt vergeleken. Nederland telt niet meer inwoners dan tal van grote wereldsteden, maar is wel vele malen groter dan die steden. Klachten over een vol Nederland waren er ook al een halve eeuw geleden, toen de bevolking slechts tien miljoen mensen telde. In dit boek wordt bovendien duidelijk dat het percentage vreemdelingen in grote Nederlandse steden in bepaalde perioden even groot was als nu. Het percentage vreemdelingen in Nederland was ongeveer 8 procent omstreeks 1650. Het daalde vervolgens naar ongeveer 2 procent omstreeks 1900 en kwam in de laatste decennia weer terug op het niveau van 1650.

Verandering van de Nederlandse cultuur of identiteit is alleen een probleem als uitgegaan wordt van een statische opvatting over cultuur en identiteit. Cultuur en identiteit zijn echter niet onveranderlijk, maar dynamisch. Ze veranderen voortdurend, en die veranderingen zijn slechts voor een heel klein deel het gevolg van de komst van migranten.

Is het probleem dan dat de integratie van migranten en hun nakomelingen niet snel genoeg gaat? Dit werd, zoals we zullen zien, ook beweerd ten aanzien van migranten in het verleden. Bij Nederlandse emigranten duurde het ook lang voordat ze zich hadden aangepast aan hun nieuwe land, of ze kregen, zoals we zullen zien, het advies van hun kerk om zich vooral níet aan te passen. Aanpassing kost tijd. Migratie

leidt tot aanpassing, zowel van migranten als van de samenleving waarin ze zich vestigen. Wanneer migranten heel nadrukkelijk als anders worden gezien, of zichzelf als anders zien, vraagt die aanpassing van migrant en samenleving meer tijd.

Vreemdelingen, buitenlanders, etnische minderheden, allochtonen
Over bijna alle begrippen die te maken hebben met migratie en integratie bestaan uitgebreide en veelal zeer politiek beladen discussies. Het is daarom belangrijk om duidelijk te maken welke definities worden gehanteerd.

Migratie wordt hier gedefinieerd als geografische mobiliteit van mensen waarbij zij een grens overschrijden met de bedoeling langere tijd elders te verblijven. Tegenwoordig wordt bij grensoverschrijding meestal gedacht aan landsgrenzen. In het verleden waren de grenzen van een stad of gewest belangrijker.

Migratie houdt dus volgens deze definitie het voornemen in om langere tijd ergens te blijven. Dat is rijkelijk vaag. Duidelijk is dat iemand die voor enkele dagen naar de stad gaat of voor enkele weken op vakantie is geen migrant is. Allerlei vormen van reizen – pelgrimage, vakantie, studiereis – die in principe buiten de definitie van migratie vallen, kunnen echter wel tot migratie leiden. Een als tijdelijk bedoeld bezoek kan omgezet worden in een permanent verblijf. In het verleden waren er veel reizigers die de bedoeling hadden terug te keren, maar voor wie de dood een einde maakte aan dat voornemen. Er is bijgevolg een schemergebied waarin reizen in migratie overgaat.

Door de tijd heen zijn er verschillende termen gebruikt om migranten mee aan te duiden. Gedeeltelijk weerspiegelt die verandering in termen een verandering in het denken over migranten. Ten tijde van de Republiek was een vreemdeling iemand die geen lid was van de stadsgemeenschap. Onderscheid naar nationaliteit werd nauwelijks gemaakt. Een migrant uit Groningen of Overijssel was in bijvoorbeeld Amsterdam evenzeer een vreemdeling als iemand uit Duitsland of Engeland. In de tweede helft van de negentiende eeuw begon de nationale staat een grotere rol te spelen en werden migratiebewegingen over de nationale grenzen heen duidelijker gedocumenteerd. 'Vreemdeling' werd als term verdrongen door de term 'buitenlander' toen landsgrenzen belangrijker werden.

Na de Tweede Wereldoorlog werd het onderscheid tussen verschillende categorieën buitenlanders groter. In het raamwerk van de groeiende Europese Gemeenschap werden burgers van andere lidstaten steeds

minder ‘buitenlander’. Zij kunnen onbelemmerd wonen en werken in de andere lidstaten. Tegelijkertijd werden de buitengrenzen van de Europese Unie steeds scherper getrokken. Strakke toelatingseisen schermen Fort Europa af.

In recente discussies wordt vaak gebruikgemaakt van beeldspraak met betrekking tot water wanneer het over migranten gaat. Nederland wordt ‘overspoeld’ door migranten; er is sprake van een ‘golf’ vluchtelingen en een ‘stroom’ asielzoekers die moet worden ‘ingedamd’. Water is Nederlands grootste vijand en de keuze voor watertaal is veelzeggend.[4] Migranten worden door die woordkeuze gepresenteerd als een bedreiging.[5]

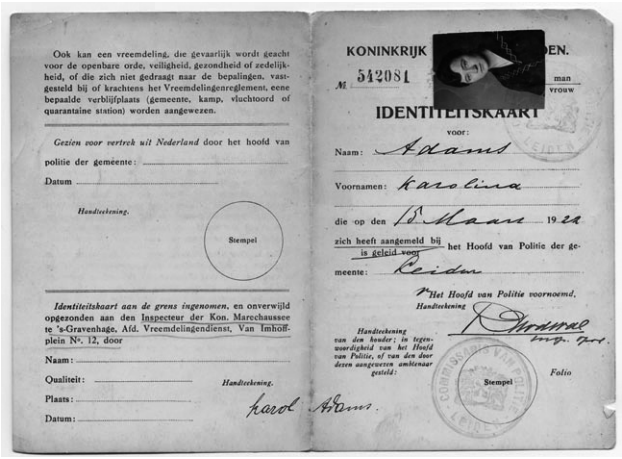
Ook kan een vreemdeling, die gevaarlijk wordt geacht voor de openbare orde, veiligheid, gezondheid of zedelijkheid, of die zich niet gedraagt naar de bepalingen, vastgesteld bij of krachtens het Vreemdelingenreglement, eene bepaalde verblijfplaats (gemeente, kamp, vluchtoord of quarantaine station) worden aangewezen.

Gezien voor vertrek uit Nederland door het hoofd van politie der gemeente: .....

Datum .....

Handteekening.

Stempel

Identiteitskaart aan de grens ingenomen, en onverwijld opgezonden aan den Inspecteur der Kon. Marechaussee te 's-Gravenhage, Afd. Vreemdelingendienst, Van Imhoffplein N°. 12, door

Naam: .....

Qualiteit: .....

Plaats: .....

Datum: .....

Handteekening.

Karol Adams.

KONINKRIJK EN.

M 542081

man / vrouw

IDENTITEITSKAART

voor:

Naam: Adams

Voornamen: Karolina

die op den 1 Maart 19 22

zich heeft aangemeld bij / ~~is gelegd voor~~ het Hoofd van Politie der gemeente: Leiden

Het Hoofd van Politie voornoemd,
Handteekening

Handteekening van den houder; in tegenwoordigheid van het Hoofd van Politie, of van den door deszen aangewezen ambtenaar gesteld:

Stempel

Folio

Verblijfspas uitgereikt in 1922 door de politie in Leiden.

In Nederland werd in recente decennia vooral het vreemd-zijn benoemd. Dit vreemd-zijn werd zelfs erfelijk, want het werd gebruikelijk om te spreken over tweede en derde generatie migranten. Dat is opmerkelijk omdat de kinderen en kleinkinderen van migranten immers niet zelf gemigreerd zijn. Omdat het idee bestond dat ook de tweede of derde generatie nog ‘vreemdeling’ was, werd in 1971 door de sociologe Hilda Verwey-Jonker in een rapport voor het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM) de term ‘allochtoon’ geïntroduceerd.[6] De term komt uit de geologie en is een samentrekking van het Griekse woord *allos* (anders, vreemd) en *chthonos* (land). Allochtoon

gesteente schuift over autochtoon gesteente heen en vormt een nieuwe, blijvend herkenbare laag. De term 'allochtoon' wordt in verband met migratie alleen in Nederland en Vlaanderen gebruikt, en niet daarbuiten (ook niet in vertaling).

Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) definieert een allochtoon als een persoon die in Nederland woont en van wie ten minste één ouder in het buitenland is geboren. Wie zelf in het buitenland is geboren, behoort tot de eerste generatie, wie in Nederland is geboren, behoort tot de tweede generatie. In 2008 behoorde 10 procent van de Nederlandse bevolking, volgens de definitie van het CBS, tot de eerste generatie van allochtonen. Ongeveer 3,5 procent van de Nederlandse bevolking werd gerekend tot de westerse allochtonen en 6,5 procent tot de niet-westerse allochtonen.

Een niet-westerse allochtoon is iemand uit een van de landen in de werelddelen Afrika, Latijns-Amerika en Azië (exclusief Indonesië en Japan) of uit Turkije. Westerse allochtonen komen uit een van de landen in Europa (exclusief Turkije), Noord-Amerika en Oceanië, Indonesië of Japan. Op grond van hun sociaaleconomische en sociaal-culturele positie worden migranten uit Indonesië en Japan tot de westerse allochtonen gerekend. Het gaat vooral om mensen die in het voormalige Nederlands-Indië zijn geboren, en werknemers van Japanse bedrijven met hun gezin. De definitie leidt ertoe dat migranten uit de Antillen, die Nederlands onderdaan zijn en Nederlands spreken, tot de niet-westerse allochtonen worden gerekend, en migranten uit Japan tot de westerse allochtonen.

De term 'allochtoon' roept recentelijk veel weerstand op omdat het gebruik een sterk wij-zij-effect heeft. In de belevingswereld, zowel van de overheid als van de burger, wordt onder 'immigrant' steeds vaker verstaan de niet-westerse allochtoon. Japanners, Amerikanen en Australiërs worden probleemloos geaccepteerd. In de context van de problematisering van migratie zijn de niet-westerse allochtone immigranten de vreemdelingen. Zij mogen in Nederland geboren zijn of over een Nederlands paspoort beschikken, maar ze worden meer als vreemdeling gezien.

Etniciteit

Indien etnische identiteit als een statisch begrip wordt opgevat dat duidelijk omschreven kan worden, dan kan de etnische identiteit van een groep migranten afgezet worden tegen de etnische identiteit van de Ne-

Waarom ik geen allochtoon ben

Degene die het in zijn hoofd haalt mij een allochtoon te noemen, zal ik dagvaarden wegens discriminatie. [...] Ik ben namelijk geen allochtoon. Ik ben misschien in de ogen van velen een eigenwijze, arrogante, egocentrische en brutale vrouw, maar hoe je het ook wendt of keert, een vreemdeling ben ik niet. Geboren in Den Haag, getogen in Rotterdam, wonend in Amsterdam, heb ik maar één moedertaal: het Nederlands. [...] De commissie-Blok stelde [...] voor over 'Nederlanders' en 'vreemdelingen' te spreken in plaats van over autochtonen en allochtonen. Waarbij Nederlanders, zoals het woord al aangeeft, burgers zijn die de Nederlandse nationaliteit dragen en vreemdelingen niet. [...] Verdonk stelt dat de overheid niet moet fungeren als taalpolitie. We weten immers van elkaar 'wat we ongeveer bedoelen', laat ze de Tweede Kamer weten. Je hebt Nederlanders en allochtonen; daarnaast heb je vreemdelingen. Vreemdelingen zijn mensen die een niet-Nederlandse nationaliteit hebben. En hoewel het woord 'allochtoon' vreemdeling betekent, is een 'vreemdeling' iemand anders. Maar laten we vooral geen taalpolitie spelen. Nee, want voor statistiek en beleid is een precieze definitie nodig, stelt minister Verdonk. Aangezien je allochtoon niet preciezer dan vreemdeling kunt vertalen, kun je je afvragen over welk beleid we het hebben. Ik neem aan dat het beleid wordt bedoeld dat subsidies uitdeelt aan elke burger die zich allesbehalve Nederlander wil noemen en die – juist uit hoofde daarvan – aanspraak mag maken op gelden die gebruikt worden om de kloof tussen Nederlanders en nieuwe Nederlanders te vergroten. Het beleid dat onderwijs gestoeld op niet-westerse waarden stimuleert en financiert. Het beleid dat ontelbare stichtingen, verenigingen en culturele instellingen met evenzovele 'allochtone woordvoerders', van wie iedereen zich afvraagt wie hun achterban is, faciliteert. Daarom moeten we weten wie Nederlander en allochtoon is, zodat we dat beleid kunnen stimuleren.

Ebru Umar, in: *de Volkskrant*, 27 augustus 2005

derlander. Reeds in 1969 introduceerde de antropoloog Frederik Barth echter een ander perspectief; etniciteit omschreef hij als een sociale identiteit waarbij processen van zelftoeschrijving vooropstaan.[7] Daarbij zijn drie partijen betrokken: mensen kunnen zelf vinden dat ze tot een

bepaalde groep behoren; anderen, die hun tijdgenoten zijn, kunnen dat vinden; of wetenschappers kunnen tot de conclusie komen dat er van groepsvorming sprake is. Hoe mensen zichzelf definiëren en hoe ze door anderen worden gedefinieerd, hoeft daarbij niet altijd samen te vallen.

Het benadrukken van etniciteit – etnisering genaamd – is een proces dat twee kanten op kan werken. Mensen kunnen etniciteit benadrukken met als doel versterking van de sociale cohesie van de groep en daardoor verbetering van de positie van de leden van de groep.[8] Dit kan leiden tot een positief zelfbeeld. De groep behoudt haar eigen identiteit en ontwikkelt en onderstreept die identiteit in een proces van belangenbehartiging.[9] Etniciteit kan echter ook door anderen worden gebruikt met als doel mensen apart te zetten. Het is belangrijk het oogmerk van de etnisering centraal te stellen: wie houdt het idee van een collectieve band in stand, en met welk doel?

Van etnische groepsvorming is sprake wanneer er betekenis wordt gehecht aan (een vermeende) gemeenschappelijke geschiedenis, afstamming of oorsprong en, daarvan afgeleid, aan fysiek voorkomen, taal of religie. Gemeenschappelijke kenmerken hoeven niet reëel te zijn. Groepen kunnen hun samenhang ontlenen aan bijvoorbeeld mythen omtrent een gedeelde afstamming.[10] Geloof in gemeenschappelijkheid – binnen de groep of bij anderen – is belangrijker dan werkelijke gemeenschappelijkheid. Een vermeende of werkelijke gemeenschappelijkheid kan altijd wel *ergens* in worden gevonden.[11] Etniciteit is afhankelijk van de situatie waarin mensen zich bevinden (het is situationeel); mensen passen hun etniciteit aan, aan de situatie waarin ze verkeren. Bij de keuze van een huwelijkspartner kan etniciteit een andere betekenis hebben dan bij het zoeken naar werk.[12]

Etniciteit wordt hier gedefinieerd als groepsvorming in verband met migratie, die zich presenteert in de vorm van collectieve en doelbewuste acties van migranten of anderen, waarbij betekenis wordt gehecht aan verschillen tussen migranten en niet-migranten, en waarbij die verschillen als een gevolg worden gezien van een (vermeende) gemeenschappelijke geschiedenis, afstamming of oorsprong van de migranten en, daarvan afgeleid, aan fysiek voorkomen, taal of religie.

Etniciteit laat zich niet in objectieve termen meten omdat het gaat om hoe mensen zichzelf en anderen zien, en dus om een subjectieve beleving. Studies over etniciteit stellen die subjectieve beleving centraal: mensen zijn Duits of Marokkaans omdat ze zichzelf zo zien of door anderen zo worden gezien.[13] In een historisch onderzoek is het moeilijk

om met deze subjectieve benadering te werken. Onder onderzoekers bestaat wel consensus over elementen waarin een collectieve identiteit een uitdrukking kan vinden: trouwen binnen de eigen groep, en de concentratie in wijken, beroepen en verenigingen.

Integratie

Integratie wordt, net als etniciteit, wel veelvuldig gebruikt maar niet altijd even helder gedefinieerd.[14] In plaats van integratie worden ook andere termen gebruikt, zoals assimilatie, acculturatie en interculturatie, die echter niet precies hetzelfde betekenen. De termen zijn geen aanduidingen voor eenzelfde proces, maar omschrijven stadia binnen dat proces of verschillende processen en verschillende 'gewenste' uitkomsten. Om het proces te beschrijven worden soms culinaire termen gebruikt: in de *melting pot* (smeltkroes) zijn de ingrediënten uiteindelijk niet meer herkenbaar, in de *salad bowl* (salade) kunnen de ingrediënten nog worden onderscheiden maar vormen ze samen toch een geheel.

Integratie van migranten is geslaagd als zij volledig en gelijkwaardig participeren in de samenleving, dezelfde kansen hebben en zich – als uitvloeisel daarvan – verbonden voelen met die samenleving. Uitgaand van de definitie van etniciteit zoals die hierboven is gegeven, is integratie simpelweg het verdwijnen van de (vermeende) verschillen tussen migranten en niet-migranten. Dat gebeurt gedeeltelijk door toe-eigening van kenmerken van migranten (bijvoorbeeld woorden, gebruiken of eetgewoonten) en gedeeltelijk door ontkenning van verschil.[15] Integratie betekent dus dat migranten zich aanpassen, terwijl tegelijkertijd de ontvangende samenleving verandert. Daarbij kunnen er nog wel verschillen blijven bestaan, maar die worden niet (langer) belangrijk gemaakt en die zorgen er niet (langer) voor dat migranten een systematische, groepsgebonden, lage positie in de samenleving innemen. Tussen volledige integratie aan de ene kant en volledig isolement aan de andere kant zit een breed spectrum. Aan de beide uiteinden van het spectrum bestaat helderheid, maar daarbinnen is het moeilijk aan te geven waar groepsvorming ophoudt en integratie begint.

Binnen het integratiedebat zijn er twee posities. Aan de ene kant zijn er mensen die nadruk leggen op wat simpelweg de cultuur van de migranten zou kunnen worden genoemd: welke bagage nemen ze mee naar hun nieuwe land en hoe kunnen ze daarvan gebruikmaken? Aan de andere kant is er de benadering die nadruk legt op structuur: welke kansen en mogelijkheden krijgen migranten in hun nieuwe samenleving?[16] Het

gaat dan om economische, politieke en sociale mogelijkheden, de kans op steun van een gemeenschap van migranten die hun voorgingen, en om religieuze of politieke vrijheid. Wetgeving en beleid ten aanzien van vreemdelingen en beeldvorming bepalen ook hoe deze kansenstructuur eruitziet. De waarheid ligt – niet geheel verbazend – ergens tussen cultuur en structuur. Hoe de integratie van migranten verloopt, wordt bepaald door de bagage die ze meebrengen en de kansen die ze krijgen.

Identiteit

Etniciteit is, zoals hierboven is aangegeven, een sociale constructie die steeds verandert, zoals dat ook geldt voor andere vormen van sociale identiteit. De etnische identiteit wordt vormgegeven door haar af te zetten tegen andere identiteiten. Met enige regelmaat wordt daarom de vraag gesteld wat de Nederlandse identiteit is. Toen prinses Máxima in het najaar van 2007 stelde dat de Nederlandse identiteit niet bestond, leidde dat tot een uitgebreid debat. Het dagblad *Trouw* riep de lezers op om te definiëren wat die Nederlandse identiteit was.[17] Niet geheel verbazend leidde dat tot weinig eensgezindheid. Wat door de een als typisch Nederlands werd aangemerkt (één koekje bij de koffie), werd door een volgende lezer als typisch Hollands (en als niet-Brabants of niet-Limburgs) gekwalificeerd. Opmerkelijk is hoe vaak het fietsen (tegen de wind) als typisch Nederlands werd genoemd. De fiets is nauwelijks ouder dan een eeuw en ook in andere landen van de wereld, zoals China, wordt veel gefietst.

Elke poging om de Nederlandse identiteit te definiëren roept een reactie op. Zelfs de gedeelde geschiedenis levert niet meteen een duidelijke identiteit op. De vraag is wat het gedeelde verleden dan heeft betekend voor de vorming van de Nederlandse identiteit en welk deel van het verleden belangrijk was. Het katholieke deel van de Nederlandse bevolking dacht bijvoorbeeld lange tijd heel anders over de betekenis van een belangrijke gebeurtenis als de Opstand dan het protestantse deel.

Opvallend, maar niet geheel verbazend, is het verschil in perceptie: Nederlanders zien zichzelf anders dan vreemdelingen hen zien.[18] Nederlanders roemen hun compromisbereidheid (de overlegeconomie of het poldermodel) en openheid. Buitenlanders zien in de Nederlandse openheid bemoeizucht en onbeleefdheid. Nederlanders benadrukken het seculiere karakter van de Nederlandse samenleving, maar buitenlanders merken op hoe sterk de zondagsrust nog in acht genomen wordt – met als gevolg totaal uitgestorven binnensteden op zondag, waar alle

cafés en winkels dicht zijn en geen koffie te krijgen is behalve bij McDonald's. Of ze merken op hoe herkenbaar de verzuiling nog is binnen de Nederlandse samenleving, wat ertoe leidt dat ook migranten vooral naar geloof worden ingedeeld. Nederlanders roemen de Nederlandse gezelligheid, maar buitenlanders vinden dat Nederlanders sterk gericht zijn op hun eigen kring of gezin en slechts oppervlakkig in anderen geïnteresseerd. Op de standaardvraag 'Hoe is 't?' wordt geen ander antwoord verwacht dan: 'Goed' of 'Druk'. De Nederlandse samenleving is geordend, maar die ordening is voor een buitenstaander heel moeilijk te herkennen. Bij de bakker of op de markt worden geen rijen gevormd, maar staan mensen in een grote, warrige groep door elkaar heen, ze verplaatsen zich en praten met elkaar. Iedereen weet echter ook zonder een rij te vormen precies wie er aan de beurt is en voordringen wordt scherp en luidkeels afgekeurd. De Nederlandse samenleving kent regels, maar voor een buitenstaander zijn die soms moeilijk te achterhalen. Tegelijkertijd is de Nederlandse wetgeving op sommige punten (zoals prostitutie of softdruggebruik) opvallend coulant, en er zijn officiële wetten die massaal worden genegeerd, wat door de wetgever vervolgens wordt gedoogd. Gedogen is typisch Nederlands (de term is moeilijk te vertalen in bijvoorbeeld het Engels). Dit alles maakt aanpassing door nieuwkomers niet makkelijk.

De Nederlandse samenleving vormt bovendien geen eenheid. Dat gold voor het verleden en dat geldt ook voor het heden. Er zijn en waren verschillen tussen stad en platteland, tussen rijk en arm en tussen katholieken en protestanten, om enkele belangrijke verschillen te noemen. Aan welk deel van de Nederlandse samenleving moeten migranten zich aanpassen?[19] Sommige migranten of hun kinderen hebben zich perfect aangepast aan de cultuur van de verpauperde achterstandswijken waarin ze wonen. Leraren van 'allochtone' afkomst voelen zich thuis bij hun autochtone collega's, Surinaamse moeders van schoolgaande kinderen functioneren in de ouderraad op school en Marokkaanse schrijvers en cabaretiers worden als gewaardeerde collega's geaccepteerd door hun beroepsgenoten. Migranten passen zich aan aan het segment van de samenleving waartoe ze behoren op basis van hun beroep, geslacht, klasse of de wijk waarin ze wonen.

1 Immigratie ten tijde van de Republiek: 1550-1800

1.1 De Republiek als immigratieland

De aantrekkingskracht

Migratie is er altijd geweest, maar mensen hebben nooit zomaar hun geboortegrond verlaten. De gemeenschap waarin ze leefden, verschafte steun in tijden van nood. Door weg te trekken kozen ze voor een nieuw, onzeker bestaan. Na vertrek was het moeilijker om contact te houden met de achterblijvers. Migratie, niet alleen naar een ander land maar ook van dorp naar stad, was een risicovolle onderneming. Toch vertrokken er mensen. De stad lokte en de steden hadden nieuwe inwoners nodig.

Het leven in de stad was ongezonder dan op het platteland. De sanitaire voorzieningen in de steden waren slecht. Schoon water was een groot probleem. Oppervlaktewater, zoals het water in de grachten, werd vervuild door bijvoorbeeld de lakenindustrie of leerlooierijen. Huisvuil en uitwerpselen belandden ook in het water. Epidemieën maakten veel slachtoffers. Leiden werd bijvoorbeeld tussen 1574 en 1666 zestien keer door een epidemie getroffen. Om de bevolking op peil te houden hadden de steden immigranten van buiten nodig, en die bleven komen, ondanks de gevaren en nadelen van de stad. Boeren die op het platteland onderworpen waren aan de landheer, werden vrije ondernemers in de stad. De steden hadden hun eigen wetten en regels. De inwoners konden zelf kiezen hoe ze hun brood wilden verdienen, met wie ze wilden trouwen en waar ze wilden gaan en staan.

De Republiek heeft sinds haar ontstaan veel mensen van buiten de grenzen aangetrokken. Hiervoor waren meerdere redenen. Allereerst was er de grote economische welvaart. Pas in de eerste helft van de negentiende eeuw werd Nederland ingehaald door Engeland. Duitsland, de grootste leverancier van immigranten, zou pas na 1870 Nederland voorbijstreven. De Republiek was lange tijd het rijkste land van Europa. De behoefte aan arbeidskracht was groot en de lonen waren er hoog.

Genoeg redenen dus om ernaartoe te trekken. De Republiek kende al in de zeventiende en achttiende eeuw een hoge verstedelijkingsgraad en de bevolking van de steden kon alleen op peil blijven of groeien door de komst van immigranten. Daarnaast vroeg ook de hoogontwikkelde landbouw voortdurend om al dan niet tijdelijke arbeidskrachten.

Verder maakte de (relatieve) tolerantie de Republiek tot een aantrekkelijk vestigingsland. Het feit dat protestantisme de officiële godsdienst was, betekende niet dat belijders van andere geloven vervolgd werden. Gedurende de gehele periode van de Republiek was de verhouding ongeveer 40 procent calvinisten, 40 procent katholieken en 20 procent andere denominaties, zoals doopsgezinden, lutheranen en joden. De vrijheid van godsdienst was uniek in Europa. Pas in de loop van de negentiende eeuw zou de rest van Europa in dit opzicht gaan lijken op Nederland.

Mensen die hun land ontvluchtten vanwege vervolging om hun geloof, keken wel degelijk in welk land het goed toeven was. De combinatie van economische bloei en religieuze tolerantie maakte de Republiek tot een aantrekkelijk immigratieland.[1] Elke migratie riep vervolgmigratie op: dorpsgenoten werden aangetrokken door de verhalen van de pioniers en migranten haalden hun huwelijkspartners uit het herkomstgebied.

Een belangrijke factor voor de rijkdom van de Republiek was de internationale handel, niet alleen de koloniale handel met Indië, maar ook en vooral de graanhandel met de landen rond de Oostzee. De vloot vroeg om talrijke arbeidskrachten. Verder kende de Republiek een hooggespecialiseerde agrarische sector die veel seizoenarbeiders kon gebruiken, waardoor ook buiten de steden de koopkracht groot was. Bij de turfwinning waren ook veel arbeidskrachten nodig.

De wetgeving: poorters, ingezetenen en vreemdelingen

Vreemdelingen waren in de vroegmoderne tijd niet noodzakelijkerwijs mensen die buiten de landsgrenzen waren geboren. Tot de negentiende eeuw was iedereen die van buiten de stad of het gewest kwam een vreemde, die werd achtergesteld bij ingeborenen. De stadsbevolking werd tot omstreeks 1800 onderverdeeld in burgers, ingezetenen en 'vreemdelingen'.[2] Burgers hadden het burgerrecht van de stad en vormden de kern van de stedelijke samenleving. Het burgerschap of poorterschap was vereist om lid te kunnen worden van een van de vele gilden die de steden kenden, voor het uitoefenen van politieke rechten en openbare ambten,

en om recht te krijgen op armenzorg van stadswege. Het burgerschap gaf bovendien een zekere status.

Burgerschap werd verkregen door geboorte, schenking of koop. Iedere stad had eigen regelgeving. Zo kregen alle ingeborenen in de Brabantse steden automatisch het burgerrecht geschonken, terwijl in Amersfoort en Utrecht zowel migranten als een deel van de ingeborenen, onder wie veel kinderen van migranten, het burgerschap moesten kopen. Ondernemers die een specifiek bedrijf wilden vestigen, gereformeerde predikanten of leden van de universitaire gemeenschap kregen soms het burgerschap geschonken. Aan sommige groepen vluchtelingen werd collectief het burgerschap verleend, zoals aan de Franse hugenoten aan het einde van de zeventiende eeuw. Koop was voor nieuwe ingezetenen de normale manier om burger te worden. Daarvoor moesten leges worden betaald, die varieerden naar tijd en plaats. Vreemdelingschap was meestal niet erfelijk. Kinderen van migranten, die in een stad werden geboren, hadden vrijwel altijd burgerrecht.

Ingezetenen waren migranten die reeds gedurende enige tijd in de stad woonden. Zij hadden meer rechten dan vreemdelingen, maar minder dan burgers. Ze werden niet beschermd door de schepenbank, konden geen ambten bekleden en waren uitgesloten van het lidmaatschap van de gilden. Wanneer zij het burgerschap niet konden of wilden verwerven, konden zij slechts werken als loonafhankelijken.[3] Ingezetenen konden wel rechten op armenzorg verwerven nadat ze een aantal jaren in de stad hadden gewoond en in die tijd in hun eigen levensonderhoud hadden voorzien.

Het burgerschap was, zoals gezegd, vereist om lid te kunnen worden van de gilden. Voor dat lidmaatschap moest worden betaald, maar de tarieven waren niet voor iedereen gelijk. Zonen en schoonzonen van gildenmeesters betaalden gewoonlijk de helft van het bedrag dat ingeboren niet-zonen betaalden. Mensen van buiten de stad betaalden het dubbele. Uitsluiting van de gilden betekende niet alleen uitsluiting van een groot aantal beroepen en binnen die beroepen van de positie van zelfstandige, maar ook uitsluiting van andere voorrechten. Gildelidmaatschap was geen vereiste om binnen de stad een inkomen te vinden. Dienstpersoneel en handelaren bijvoorbeeld konden buiten de gilden een bestaan vinden.

Er waren dus formele drempels voor de toetreding tot de gilden en het verwerven van burgerschap, maar voor buitenstaanders was het niet onmogelijk om gildelid of burger te worden en veel nieuwkomers wer-

den dat ook. In de periode van 1730 tot 1811 kwamen de leden van het Amsterdamse kleermakersgilde voor 37 procent uit Duitsland, 22 procent kwam uit de Noordelijke Nederlanden en slechts 21 procent uit Amsterdam zelf.[4] In Haarlem was een derde deel van de kleermakers in de stad zelf geboren; in 's-Hertogenbosch in 1775 was dat meer dan de helft.

De kansen voor migranten om een positie te verwerven gelijk aan die

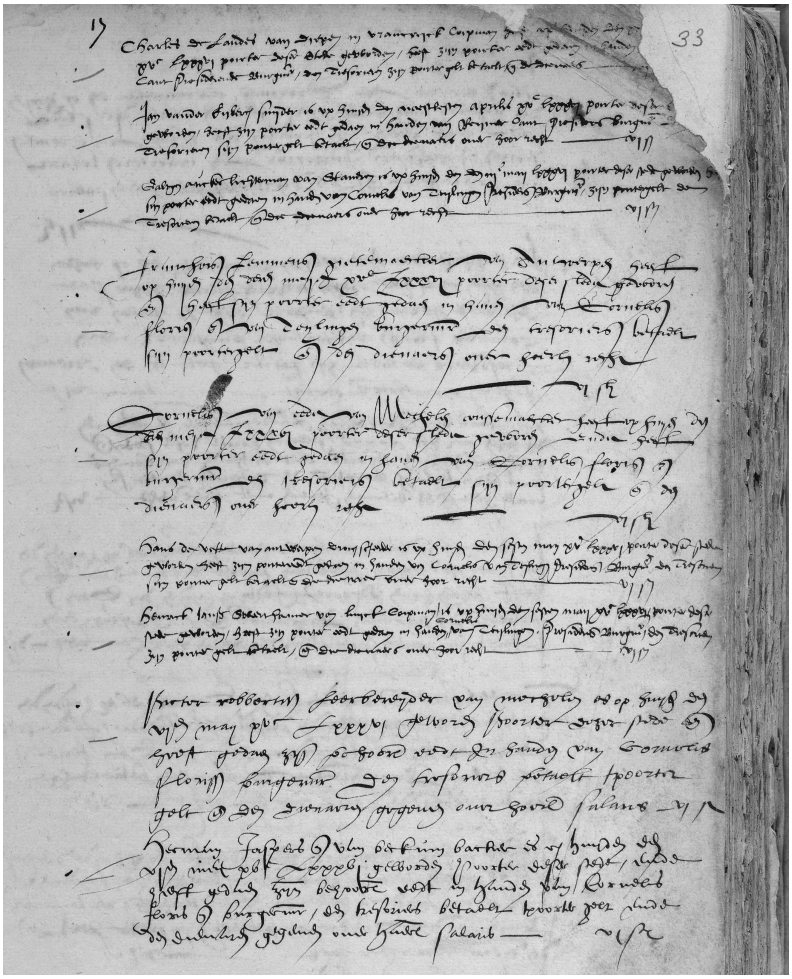

Register van Amsterdam met de namen van nieuwe poorters. Op deze pagina uit 1586 kwamen er van de vijftien inschrijvingen elf uit de Zuidelijke Nederlanden.

van burgers waren niet voor iedereen hetzelfde. Joden werden bijvoorbeeld geweerd uit Utrecht, Delft, Schiedam, Gouda, Deventer en Zutphen. Wanneer joden tot een stad werden toegelaten, werden ze door de meeste gilden niet geaccepteerd.[5] In de praktijk betekende dit dat zij aangewezen waren op beroepen waarvoor geen gilden bestonden, zoals de handel in lompen en tweedehands goed en de venthandel. Sommige joden legden zich toe op de internationale handel, die eveneens niet door gilden gereguleerd werd. In de oostelijke helft van het land werden ook katholieken, gedurende enige tijd, collectief van het burgerschap uitgesloten.[6]

De kerken speelden een belangrijke rol in het vreemdelingenbeleid omdat zij verantwoordelijk waren voor armlastige geloofsgenoten. Of vreemdelingen welkom waren in een bepaalde stad, hing dus mede af van de vraag of er een kerk bestond die hen wilde opvangen. Indien kerken de opvang van vreemde geloofsgenoten financieel niet aankonden, vroegen ze de stedelijke overheid bij te springen of de migratie van hun geloofsgenoten aan banden te leggen.

Na de proclamatie van de Republiek kreeg het begrip 'vreemdeling' langzaam maar zeker de betekenis van 'iemand van buiten de Republiek'. In de beginjaren van de Republiek konden migranten zich nog relatief gemakkelijk vestigen in de Noordelijke Nederlanden. Dit veranderde door de komst van Zuid-Nederlanders na 1568. Stedelijke gezagsdragers gingen zich intensiever met de toelating bemoeien; bepaalde vreemdelingen werden geweerd en anderen juist aangetrokken.

Tot de Bataafs-Franse tijd (1795) waren er nauwelijks landelijke verordeningen met betrekking tot migratie of de vestiging van migranten. Alleen in de zestiende eeuw waren er 'landelijke' plakkaten tegen de vestiging van joden en tegen heidenen en Egyptenaren, waarmee zigeuners en soms andere rondtrekkende groepen werden bedoeld.[7]

De aantallen

Wanneer de migratie in de zeventiende en achttiende eeuw wordt bestudeerd, is niet alleen het netto eindresultaat belangrijk, namelijk hoeveel mensen zich uiteindelijk vestigden in het gebied. Minstens even belangrijk is de vraag hoeveel personen er bij migratie waren betrokken. Hoeveel vreemdelingen leverden in de loop der eeuwen een bijdrage aan de welvaart van de Republiek?

Jan Lucassen heeft de bijdrage van de immigranten aan de Republiek becijferd.[8] Hij onderscheidt drie categorieën immigranten: permanente

immigranten, seizoenarbeiders (mensen die hier enkele maanden per jaar kwamen werken) en gastarbeiders (migranten die langer dan een jaar in de Republiek werkten of bij een instelling die verbonden was aan de Republiek).

Onder de permanente migranten vallen de bekende groepen die mede vanwege hun geloof naar de Republiek trokken: de Zuid-Nederlanders (ongeveer 100.000 à 150.000), de hugenoten (dat zijn de Franse protestanten die na de herroeping van het Edict van Nantes hun geboorteland ontvluchtten; ongeveer 35.000) en joden die van elders kwamen. Voor 1750 waren dit ongeveer 10.000 Sefardische joden uit het Iberisch Schiereiland, na 1750 nog eens 10.000 Asjkenazische joden uit Oost-Europa. Veel belangrijker in aantal waren de permanente migranten die tussen 1600 en 1800 naar de Republiek kwamen om economische redenen. Hun aantal wordt geschat op 350.000, van wie verreweg de meesten uit Duitsland afkomstig waren.

Vervolgens zijn er de seizoenarbeiders of trekarbeiders. Lucassen komt tot een jaarlijks aantal van ongeveer 30.000, die ieder gedurende gemiddeld 20 tot 25 jaar elk jaar naar de Republiek kwamen. Dit zou betekenen dat er in de periode 1600-1800 ongeveer 150.000 trekarbeiders enige maanden per jaar in de Republiek hebben vertoefd.

De grote massa van immigranten werd gevormd door de 'gastarbeiders', immigranten die een aantal jaren in of voor de Republiek werkten, meestal in de kracht van hun leven. Hun jeugd en ouderdom brachten zij elders door.

De Republiek was een van de weinige landen in Europa met een staand leger. Dit betekende dat de Republiek permanent soldaten in dienst had, ook buiten oorlogstijd. In vredestijd telde het leger ongeveer 30.000 man. In tijden van oorlog groeide dit aantal tot 60.000. Tijdens de oorlog met Frankrijk, op het einde van de zeventiende eeuw, groeide het zelfs tot 80.000 à 100.000 man. Ten tijde van de Republiek bestond er geen dienstplicht. Het leger bestond uit huurlingen, die grotendeels uit het buitenland kwamen. Ervan uitgaand dat de soldaten gemiddeld acht jaar dienden, en rekening houdend met fluctuaties in tijden van oorlog en vrede, zouden in totaal tussen 1600 en 1800 ongeveer een miljoen soldaten in het leger van de Republiek hebben gediend, van wie 600.000 uit het buitenland. Hierbij komt dan nog de marine, waarvan het personeel ook zeker voor 50 procent uit vreemdelingen bestond. In totaal zouden dat 35.000 mensen zijn geweest.

De handelsvloot van de Republiek was een van de grootste werkver-

schaffers voor vreemdelingen. Tussen 1600 en 1800 hebben ongeveer een miljoen mensen op de vloot van de VOC aangemonsterd. Van hen was ongeveer de helft vreemdeling. In totaal zou het gaan om 475.000. Daarnaast hebben nog zo'n 60.000 vreemdelingen dienst genomen op de handelsschepen buiten de VOC.

Tabel 1. Immigranten in de Republiek 1600-1900[9]

Trekarbeiders	150.000
Buitenlandse werknemers	
soldaten	600.000
marine	35.000
VOC	475.000
overige handelsvloot	60.000
Immigranten	
vluchtelingen	155.000
anderen	350.000
Totaal:	1.825.000

Gesteld dat de gemiddelde bevolking van de Republiek in de periode 1600-1800 2 miljoen mensen bedroeg en dat we spreken over zes generaties, dan heeft de Republiek in totaal ongeveer 12 miljoen inwoners geteld. Als 25 procent van hen mannen in de werkzame periode waren, dan spreken we van 3 miljoen actieve mannen. Hier stonden ongeveer 1,8 miljoen geïmmigreerde arbeidskrachten tegenover. Dit betekent dat er voor iedere drie actieve mannen twee immigranten waren. De inwoners van de Republiek hadden derhalve constant contact met immigranten.

1.2 Immigratie van vervolgden

De Zuid-Nederlanders

Waarom kwamen zij?
In de Zuidelijke Nederlanden hadden de protestantse ideeën snel een goede voedingsbodem gevonden.[10] In 1520 werden in Antwerpen al geschriften van Maarten Luther gedrukt en in 1523 werden twee ketterse

augustijner paters op de brandstapel gezet. De politieke repressie, ingezet door keizer Karel V, werd door zijn zoon Filips II in alle hevigheid doorgezet. De vervolging bereikte een hoogtepunt toen na de Beeldenstorm van 1566 de hertog van Alva naar de Nederlanden werd gestuurd om orde op zaken te stellen. De door hem ingestelde Raad van Beroerten sprak in korte tijd meer dan duizend doodvonnissen uit. Wie aan vervolging wilde ontkomen had slechts één uitweg: vluchten.

In eerste instantie, ook al voor de komst van Alva, hadden veel protestantse Zuid-Nederlanders de wijk genomen naar Engeland, Frankrijk en Duitsland. Na het begin van de Opstand in het noorden in 1568, en vooral na het begin van de veldtocht van Parma in 1582, werd de Republiek het belangrijkste toevluchtsoord.

In 1572 had een aantal Hollandse en Zeeuwse steden zich met de *Acte van Verlatinghe* tot vrije staten uitgeroepen. In 1576 volgde een aantal andere provincies en dit leidde in 1579 tot de Unie van Utrecht, waarin de betreffende Zeven Provinciën een verbond sloten. De reactie van de Spanjaarden liet niet lang op zich wachten. In 1582 startte een grote heroveringscampagne onder leiding van Parma. Talrijke steden in de Zuidelijke Nederlanden moesten zich overgeven. De inwoners van de veroverde steden kregen de keus tussen zich onderwerpen aan de koning en de katholieke kerk of hun bezittingen verkopen en vertrekken. Na de val van Antwerpen in 1585 kregen de bewoners vier jaar de tijd om te beslissen tussen onderwerping of vertrek. Al vóór de inname waren bijna 20.000 inwoners de stad ontvlucht, maar na de inname door de Spanjaarden verlieten nog eens 40.000 van de overgebleven 82.000 de stad. Steden als Brugge en Gent zagen ook veel inwoners vertrekken.

Godsdienstdwang was voor velen de reden om naar het noorden te trekken. Daarbij kwam nog dat de voortdurende plunderingen van de doortrekkende legers, de crisis in de landbouw en de sterk teruglopende handel voor velen ook een economisch motief vormden om te vertrekken. De schattingen van het aantal personen dat tussen 1572 en 1630 naar het noorden vluchtte, lopen uiteen van 100.000 tot 150.000. Op een totale bevolking van de Republiek van nog geen 2 miljoen is dit een groot aantal. Precieze aantallen zijn niet rechtstreeks te vinden in de registers, maar indicaties enerzijds aan de hand van de leegloop van de Zuid-Nederlandse steden en anderzijds aan de hand van de spectaculaire groei van een aantal Hollandse en Zeeuwse steden tonen aan dat het hier gaat om een van de grootste migratiebewegingen binnen het vroegmoderne Europa.

De meeste Zuid-Nederlanders vestigden zich in de Hollandse en Zeeuwse steden. In 1626 bestond de bevolking van de negen grootste steden van Holland en Zeeland voor meer dan 40 procent uit migranten en hun nakomelingen uit de Zuidelijke Nederlanden. Met name Amsterdam trok veel immigranten. De stad groeide van 30.000 inwoners in 1585 naar 108.500 in 1622. Meer dan 35.000 hiervan waren afkomstig uit het zuiden. Hiermee werd de basis gelegd voor een traditie die de stad ook in de volgende eeuwen tot een kosmopolitische stad zou maken. In Leiden woonden in 1585 nog maar 12.000 mensen. Veertig jaar later waren het er 45.000, van wie bijna 30.000 vluchtelingen uit het zuiden. Haarlem groeide in dezelfde tijd van 18.000 inwoners tot 40.000.

De invloed van de Zuid-Nederlanders

De vrijheidsstrijd van de Republiek, de Gouden Eeuw, de economische bloei van Amsterdam als centrum van de internationale handel, en de Vereenigde Oost-Indische Compagnie worden als typisch Nederlands gezien en hebben de historische visie op de zeventiende eeuw bepaald. Dat immigranten daarin een grote rol hebben gespeeld, werd nogal eens vergeten. Daarin is verandering gekomen sinds de immigratie van de Zuid-Nederlanders meer aandacht heeft gekregen. Pionier en voorvechter van deze nieuwe benadering is ontegenzeggelijk de historicus J. Briels geweest, die in talloze studies de verschillende facetten van de zuidelijke invloed op de noordelijke provincies heeft belicht.[11]

De godsdienst

De Zuid-Nederlanders hebben een grote rol gespeeld in het proces van protestantisering van het noorden. Aanvankelijk vonden de protestantse ideeën veel meer weerklank in het zuiden dan in het noorden. Driekwart van de protestantse gemeenten in de Nederlanden voor 1572 bevond zich in de zuidelijke provincies. Misschien omdat de vervolging in het zuiden heviger was geweest dan in het noorden, waren de zuidelijke protestanten radicaler en strenger in de calvinistische leer. Hun opvattingen hebben een stempel gedrukt op wat het officiële protestantisme van de Republiek zou worden.

Bij het pact van de Unie van Utrecht in 1579 werd de 'vrijheydt van consciëntie' als een van de grondrechten aangenomen. Weliswaar was het protestantisme de openbare en bevoorrechte religie, maar de nieuwe politieke leiders van de Republiek wilden vermijden dat de ene godsdiensttirannie (de 'paapse') zou worden vervangen door een ander theo-

cratisch model naar de ideeën van Calvijn. De machtige regenten- en koopliedenklasse bekeek de fanatieke calvinisten uit het zuiden daarom met argusogen en zag niets in een dwingende staatsgodsdienst. De bevolking van de Republiek was rond 1600 nog grotendeels katholiek, ook al was dat voor een deel misschien meer uit traditie dan uit overtuiging.

De protestanten uit het zuiden, die gevlucht waren voor de Spaanse Inquisitie, stoorden zich aan de relatieve tolerantie en godsdienstvrijheid in het noorden. Zij waren vaak fel en streng in de leer en probeerden hun overtuiging door te drukken. Zij drongen bijvoorbeeld aan op het afschaffen van het sinterklaasfeest, dat zij 'paaps' vonden. In de politieke strijd om de macht in de Republiek steunden zij de stadhouder tegenover de tolerantere burgerlijke partijen van de regenten. Hoe groot hun invloed was bleek in 1618 tijdens de Dordtse Synode, toen de rechtzinnige orthodoxe calvinisten, de contraremonstranten onder leiding van de uit Brugge afkomstige Frans Goemans (Gomarus), het wonnen van de liberalere stroming van de remonstranten onder leiding van Armenius.

Het economische leven

In de Republiek had men al snel begrepen hoe belangrijk de bijdrage van de zuidelijke immigranten kon zijn voor de economie: de nieuwe Republiek had kapitaal nodig en mensen om het werk te doen. Beide werden geboden door de nieuwkomers.

Bij de capitulatie van Antwerpen hadden de inwoners het recht gekregen om de stad te verlaten met medeneming van hun bezittingen, die al dan niet te gelde waren gemaakt. Dit kapitaal vormde een belangrijke injectie voor de noordelijke economie. Bij de inschrijvingen van meer dan 10.000 gulden voor de aandelen van de VOC waren er 43 Noord-Nederlanders die gemiddeld 16.000 gulden inlegden, tegen 41 Zuid-Nederlanders die gemiddeld voor 22.000 gulden aandelen kochten. De grootse aandeelhouder was Isaac Le Maire, een belangrijke Antwerpse handelaar in specerijen.

De uit Antwerpen afkomstige kooplieden-bankiers hadden meer ervaring en durf. Mede dankzij hun stimulans nam het handelskapitalisme snel toe en ontwikkelde Amsterdam zich tot de belangrijkste geldmarkt van Europa. Bovendien waren kooplieden uit Antwerpen niet alleen naar Amsterdam uitgeweken, maar hadden zij zich ook in een aantal andere Europese steden gevestigd, waardoor er een waar netwerk was ontstaan. Ofschoon de uit Antwerpen afkomstige migranten volgens recent onderzoek zeker niet allemaal tot de elite behoorden, zagen zij in hun

nieuwe woonplaats de kans schoon om initiatieven te ontplooien die zij in Antwerpen niet zouden hebben kunnen realiseren.[12] Hun netwerk hielp hen hier zeker bij.

Omdat de Zuid-Nederlanders in de Republiek geen officiële ambten mochten bekleden, waren zij vooral actief in de vrije sector. Hun bijdrage aan de ontplooiing van de nijverheid was groot. Er kwam een aantal nieuwe bedrijfstakken tot ontwikkeling, zoals diamantbewerking, tapijtweven, leerbewerking, glasblazerij, edelsmeedkunst en keramische nijverheid. Dit waren allemaal activiteiten in de luxesector, die een grote impuls kreeg door de komst van de Zuid-Nederlanders. De groeiende landbouw en industrie in de noordelijke provincies konden de extra werkkrachten goed gebruiken. Zeeland organiseerde over de Schelde een pendeldienst om vluchtelingen op te halen, en steden in Holland en Zeeland wedijverden met elkaar om migranten. Vestigingspremies, vrije woningen, gratis poorterschap en tijdelijke vrijstelling van belasting waren hierbij de middelen die in de strijd werden geworpen. De bloeiende textielindustrie van de Zuidelijke Nederlanden verplaatste zich grotendeels naar het noorden.

Het waren zeker niet alleen protestanten die naar het noorden kwamen. Veel katholieke kooplieden en ondernemers ontvluchtten ook het zuiden omdat in het noorden de economie opbloeide. Onder hen waren meer dan 250 boekdrukkers, boekbinders en uitgevers. Hun technische bijdrage samen met de grote persvrijheid maakten van de Republiek een internationaal centrum op het gebied van de boekdrukkunst.

Optocht van Vlaamse leden van een rederijkerskamer uit Leiden op een bijeenkomst in Haarlem in 1606.

Rivaliteit tussen Leiden en Delft
Het is niet verwonderlijk dat de strijd om de beste krachten naar zich toe te trekken soms leidde tot vreemde praktijken. Een mooi voorbeeld is Delft.[13] Aanvankelijk hield het stadsbestuur de Zuid-Nederlanders buiten de stad, misschien omdat het stadsbestuur nog grotendeels katholiek was en geen vergroting van het protestantse aandeel wilde, misschien ook omdat men vreesde voor de komst van armlastigen, die een beroep zouden doen op bijstand. Maar al snel kwamen de regenten tot het inzicht dat zij de kans om vaklieden aan te trekken niet voorbij moesten laten gaan. Velen hadden zich echter toen al elders gevestigd. Daarom probeerde men hen weg te lokken onder meer uit Leiden.
Delft contracteerde in het geheim negen Vlaamse saaiwerkers met in totaal 24 getouwen uit Leiden. Zij kregen vrij poorterschap, vrije huishuur en ook een werkplaats voor henzelf en hun arbeiders. Delftse weeskinderen werden ter beschikking gesteld als arbeidskrachten. Leiden was boos over deze praktijken en hief als represaille een zware belasting op bier uit Delft. De Staten van Holland moesten ingrijpen om een einde te maken aan het conflict.

Kunst en wetenschap
Het feit dat zich onder de Zuid-Nederlanders een groot aantal boekdrukkers, uitgevers, letterzetters en boekbinders bevond, leidde in combinatie met het klimaat van geestelijke vrijheid tot bloei van het boekenbedrijf. Dit maakte het voor wetenschappers interessant om naar de Republiek te komen. De Leidse universiteit profiteerde ook van nieuw talent. In de eerste decennia van het bestaan van de universiteit, die in 1575 gesticht was, waren 28 hoogleraren van Zuid-Nederlandse afkomst in dienst van de universiteit. In andere sectoren van het onderwijs hadden de nieuwkomers eveneens invloed. Briels noemt een getal van meer dan vijfhonderd onderwijzers uit het zuiden.

De veelgeroemde Hollandse schilderkunst van de Gouden Eeuw heeft sterke impulsen gekregen uit het zuiden. De combinatie van een groeiende stand van rijke kooplieden, die hun nieuwe huizen langs de Amsterdamse grachten wilden decoreren, en geïmmigreerde kunstenaars, die naarstig op zoek waren naar opdrachten, zorgden voor bloei van de schilderkunst. Frans Hals is zeker de beroemdste schilder uit het zuiden, maar Briels geeft in zijn studie *Vlaamse schilders en de dageraad*

van Hollands Gouden Eeuw 1585-1630 een lijst van 240 Vlaamse schilders die in de Republiek werkzaam waren.[14] In andere meer toegepaste takken van kunst zoals edelsmeedkunst, tapijtweven en pottenbakken was de inbreng van de Zuid-Nederlanders eveneens groot.

Dagelijkse leven

De komst van de zuiderlingen ging niet onopgemerkt voorbij in het dagelijkse leven. De nieuwkomers vielen op door hun taalgebruik, dat trouwens grote invloed zou hebben op het Nederlands van de statenbijbel. Tussen 1585 en 1593 werden vier rederijkerskamers gesticht door Vlamingen en Brabanders. Zij hielden zich bezig met dichtkunst, maar ook met zuivering en verfraaiing van de taal. Joost van den Vondel kwam uit deze kringen.

De afwijkende leefgewoonten en kledingwijze van de Zuid-Nederlanders wekten aan de ene kant verzet, maar vonden anderzijds ook navolging. Predikanten trokken van leer tegen de 'hoovaerdije' en de 'uiterlijke oppronckinge', en Bredero schreef een bekend geworden toneelstuk over het vreemde gedrag van de 'Spaanse Brabander'. Maar de opkomende klasse van welgestelde noordelingen nam graag omgangsvormen en klederdracht over. Men probeerde zich van het gewone volk te onderscheiden door Frans te spreken. In populaire toneelstukken werd de 'botticheyt' van de noordelijken afgezet tegen de 'courteoisie' van de zuidelijken.

Ofschoon de Zuid-Nederlanders zich duidelijk onderscheidden van de noordelingen en zij in meerderheid ook lange tijd onder elkaar bleven trouwen, kwamen zij door hun over het algemeen sterke economische positie niet in de marge van de samenleving te staan. De eerste Vlamingen die naar het noorden kwamen, konden ook een plaats veroveren in de stadsbesturen. In 1585 werd een Zuid-Nederlander lid van het stadsbestuur van Rotterdam en in 1575 was een zuiderling burgemeester van Den Briel geworden. Hierin kwam verandering toen het aantal migranten groter werd. In 1591 besloot Rotterdam dat alleen 'ingeborenen van den landen' lid van het vroedschap konden zijn. De zittende bestuurders waren duidelijk bang dat de zuiderlingen, onder wie veel ervaren bestuurders, het heft in handen zouden nemen, en dat was niet de bedoeling. Pas na de Synode van Dordrecht van 1618, toen het orthodoxe calvinisme de overhand kreeg, werden openbare ambten weer toegankelijk voor zuidelijke immigranten, die immers vaak strenge calvinisten waren.

Migranten van binnen of van buiten?
In de literatuur worden de Zuid-Nederlanders, hugenoten en Spaans-Portugese joden vaak in één adem genoemd als de voornaamste immigrantengroepen van buiten de Republiek. De Vlaamse hoogleraar Hugo de Schepper heeft tegen deze gelijkstelling terecht verzet aangetekend.[15] Hij spreekt in het geval van Zuid-Nederlanders van 'binnen-Nederlandse' vluchtelingen. De Zuid-Nederlanders als vreemdelingen beschouwen is volgens hem een anachronisme. Het is een begrip dat later ontstaan is, zoals ook dat van de nationale staat met een eigen burgerschap. Dit wordt dan achteraf ook toegepast op de Republiek. De Zuid-Nederlanders vluchtten echter naar het noorden in een tijd dat voor velen de zeventien provinciën der Nederlanden nog het denkraam was. Er waren onmiskenbaar grote verschillen in taalgebruik, gewoonten en leefstijl tussen Noord- en Zuid-Nederlanders, maar De Schepper wijst erop dat bijvoorbeeld de dialectverschillen tussen de oostelijke provincies en de westelijke veel groter waren dan die tussen noord en zuid. In de Republiek werden de vluchtelingen ook niet als vreemdelingen gezien, maar veeleer als landgenoten.

De hugenoten

Ontvangst in de Republiek
De Zuid-Nederlandse immigratie kon in zekere zin beschouwd worden als een binnenlandse aangelegenheid. De komst van de hugenoten (Franse calvinisten) naar de Republiek, die inmiddels in 1648 als onafhankelijke staat door alle landen van Europa was erkend, was dat zeker niet.[16]

Ten tijde van de Reformatie hadden ideeën van Calvijn veel aanhang gekregen in Frankrijk. Met het Edict van Nantes van 1598 hadden de Franse protestanten het recht gekregen op vrije uitoefening van hun geloof. In 1629 trok de machtige minister kardinaal Richelieu het grootste deel van die rechten in en in 1685 herriep Lodewijk XIV het Edict. Waarschijnlijk omdat de protestanten in Frankrijk een minderheidsgroep vormden waaraan op sociaal en politiek terrein allerlei beperkingen werden opgelegd, waren zij relatief goed vertegenwoordigd in de sectoren van handel en nijverheid. Dit maakte hen ook tot interessante immigranten voor de Republiek, die een impuls van nieuwe krachten en ideeën goed kon gebruiken.

Al in de jaren voor de herroeping van het Edict van Nantes waren er vluchtelingen naar de Republiek gekomen. In de Republiek werden met bijzondere interesse de ontwikkelingen in Frankrijk gevolgd. Dit had een aantal redenen. Allereerst beschouwden met name de Waalse gemeenten in de Republiek, ontstaan door de komst van Franssprekende Zuid-Nederlanders, de Franse protestanten als geloofsgenoten aan wie men alle steun moest geven. De politiek speelde eveneens een rol: stadhouder Willem III was de grote tegenspeler van Lodewijk XIV op het internationale politieke terrein. Hij moest voorzichtig zijn om de Franse koning niet extra te provoceren door openlijke steun aan de hugenoten.

Tussen 1680 en 1720 ontvluchtten volgens schattingen 200.000 hugenoten Frankrijk. Van hen kwamen er tussen de 50.000 en 60.000 naar de Republiek. Tellingen in doopboeken komen niet verder dan 35.000.[17] Dit betekent dat de schatting van 60.000 waarschijnlijk te hoog is en dat een deel van de hugenoten zich niet liet registreren.

Kooplieden, militairen en ambachtslieden onder de vluchtelingen hoopten gemakkelijk aan de slag te kunnen. In 1681 gaven diverse Nederlandse steden, zoals Amsterdam, Groningen, Delft en Leiden, plakkaten uit waarin zij de hugenoten allerlei privileges in het vooruitzicht stelden. Vrijwel iedere stad in de Republiek gaf na enige tijd dergelijke plakkaten uit. Amsterdam gaf de hugenoten eeuwig burgerrecht, belastingvrijdom en vrijstelling van burgerwachtverplichtingen gedurende drie jaar, het recht een ambacht uit te oefenen zonder lid te zijn van een gilde, en een startkapitaal aan degenen die een eigen bedrijfje wilden opzetten. Leiden richtte zich op het aantrekken van zijdewerkers. De Staten van Holland gaven de hugenoten belastingvrijdom voor een periode van twaalf jaar.[18]

In het plakkaat dat de Groninger stadsraad in september 1681 uitgaf werd de opsomming van de privileges voorafgegaan door een positief beeld van de stad. Hoogduitsers en Fransen mochten er de (gereformeerde) godsdienst in hun eigen taal uitoefenen. De stad kende ruime uitbreidingsmogelijkheden, 'gesontheydt van de lucht' en goede infrastructuur. Hugenoten die zich in Groningen vestigden kregen gratis burgerrecht en toegang tot de gilden, en de stad betaalde de kosten van de meesterproef. De Staten van Groningen en Ommelanden voegden hier nog andere privileges aan toe: vrijdom van schoorsteengeld, vrijdom van vermogensbelasting voor drapeniers en manufacturiers, en vrije vestiging in de provincie. In latere jaren werden de plakkaten verlengd en uitgebreid, opnieuw voorafgegaan door een opsomming van

de positieve kanten van de stad Groningen: de goede infrastructuur en het handelsnetwerk, de Latijnse school en de vruchtbaarheid van de landsvrouwen.[19]

De Nederlandse steden concurreerden met elkaar bij het aantrekken van vluchtelingen. Een hugenoot in Amsterdam kreeg het ontruimde

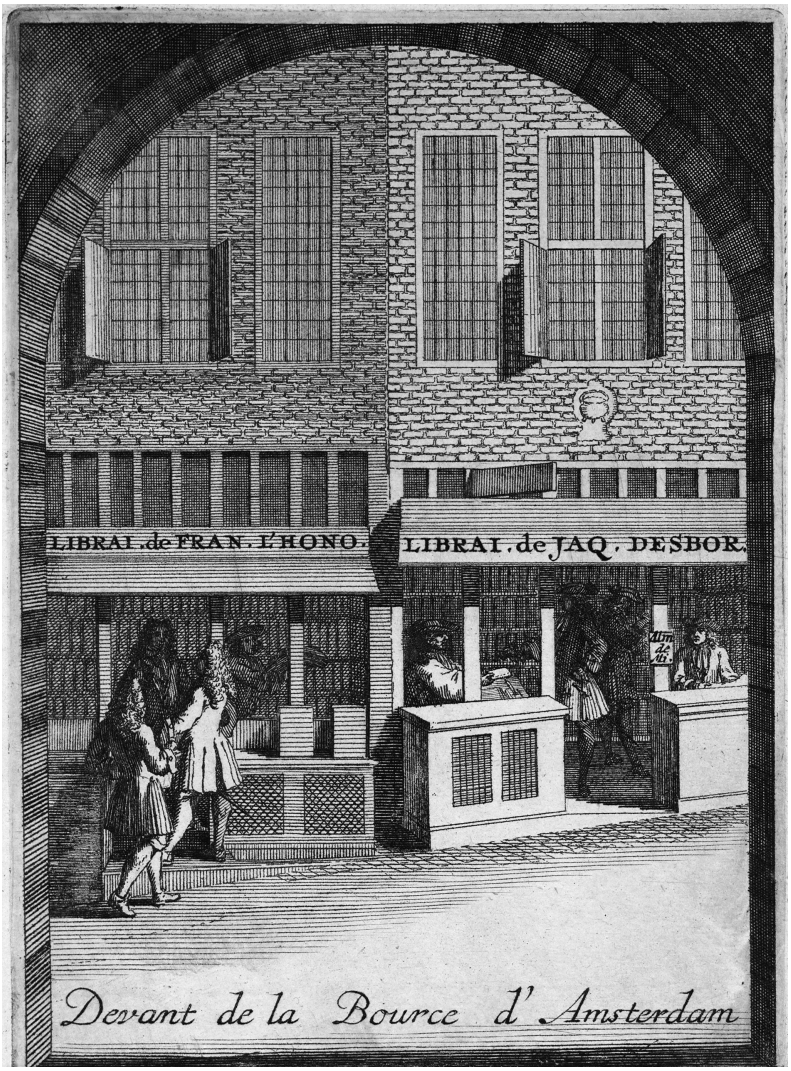

Boekhandels van hugenoten op de Dam in Amsterdam in 1715.

Aalmoezeniers ziekenhuis ter beschikking om er een grote weverij op te zetten. Hij had daar al snel 110 weefgetouwen. Dat was uitzonderlijk, omdat binnen het gildesysteem meestal slechts vijf gezellen bij eenzelfde meester mochten werken. De ondernemer mocht zelfs 240 weesmeisjes uitzoeken voor het klossen van kant. Niet alle ondernemingen waren succesvol. Pogingen in Amsterdam en Groningen om grootschalige zijde-industrieën op te zetten mislukten. Er ontstond een aantal nieuwe bedrijfstakken, zoals dat van pruikenmakers. Dit had te maken met de groeiende belangstelling voor de Franse cultuur en leefwijze.

Terwijl de politieke spanningen met Frankrijk toenamen – stadhouder Willem III die in 1688 koning van Engeland was geworden, was de leider van de anti-Franse coalitie in Europa – groeide de interesse voor alles wat met de Franse taal en cultuur van doen had. De Zuid-Nederlandse immigranten hadden hiervoor al de basis gelegd, maar de komst van de hugenoten stimuleerde deze ontwikkeling. De elite vond het deftig om in het Frans te converseren. Hugenoten vonden emplooi als Franse onderwijzers. Juffersociëteiten – organisaties van hugenootse vrouwen – verzorgden lessen in wellevendheid en Franse gouvernantes waren zeer in trek.[20] Kledingstijl en pruiken vonden navolging. Zo kon de gegoede burgerij afstand nemen van wat zij zag als 'kleinburgerlijk'.

De grote vrijheid van meningsuiting in de Republiek werd door de hugenoten gretig aangegrepen om hun gram te halen tegen de Franse koning en om banden te onderhouden met geloofsgenoten die naar elders waren gevlucht. Van de 230 boekhandelaren en uitgevers in Amsterdam tussen 1680 en 1730 waren er 80 van hugenootse afkomst. Er verschenen veel publicaties in het Frans.

De integratie van de hugenoten

Verreweg het grootste aantal hugenoten trok naar Amsterdam, maar in vrijwel alle steden waren Franse gemeenschappen te vinden. Hugenoten waren werkzaam in de textielindustrie, zoals in Leiden, of in de handel in steden als Amsterdam en Middelburg. Zelfs in landelijke gebieden hebben enkele groepen hugenoten zich gevestigd, zoals in Dwingelo en in Gaasterland. De eerste hugenoten die naar Nederland kwamen, assimileerden niet of nauwelijks. Hiervoor was een aantal redenen. Veel vluchtelingen zagen hun verblijf als tijdelijk en bleven hopen dat het tij in Frankrijk zou keren en dat zij zouden kunnen terugkeren. Hugenoten bleven leven in een gesloten gemeenschap en hadden weinig of geen contact met de Nederlandse bevolking. Voor de elite onder de hugeno-

Pierre Bayle en *Les Nouvelles de la République des Lettres*
Als men aan de Gouden Eeuw van de Republiek denkt, komen allereerst de economische welvaart en de wereldberoemde schilders voor de geest. Minstens zo belangrijk zijn de grote denkers die in de Republiek woonden en de voorlopers zijn van het moderne denken.
Sommigen, zoals Erasmus, Hugo de Groot en Constantijn Huygens, waren in de Republiek geboren, anderen vonden hier de vrijheid om hun ideeën kenbaar te maken. Descartes publiceerde in 1673 in de Republiek zijn *Discours de la Methode* en Baruch de Spinoza (1632-1677), geboren in Amsterdam in een Portugees-joodse familie, ontwikkelde er een soort rationeel pantheïsme waarvoor hij door zijn joodse geloofsgenoten als atheïst in de ban werd gedaan.
Een misschien iets minder bekend maar zeker zo invloedrijk denker was Pierre Bayle. Deze Franse hugenoot vluchtte in 1681 naar de Republiek. Hij vestigde zich in Rotterdam en werd er docent aan de Illustere School. In 1684 richtte hij het populairwetenschappelijke maandblad *Nouvelles de la République des Lettres* op, dat niet alleen in de Republiek maar ook ver daarbuiten grote invloed had.
Bayle pleitte voor religieuze tolerantie en een strikte scheiding tussen geloof en wetenschappen. In 1697 publiceerde hij zijn levenswerk *Dictionnaire historique et critique*. Dit boek zou de grote inspiratiebron zijn van de verlichtingsfilosofen in de achttiende eeuw. De Verlichting begon dus in zekere zin in Rotterdam.

ten kwam daar nog bij dat de Franse taal en cultuur onder de Nederlandse bourgeoisie in hoog aanzien stonden, zodat het leren van Nederlands nauwelijks nodig was. Pas na enkele decennia werd duidelijk dat terugkeer naar Frankrijk geen reële optie was.

De privileges die aanvankelijk in een aantal steden aan de hugenoten waren verleend, wekten afgunst bij de Nederlanders. Toen bovendien bleek dat veel hugenoten ook de economische verwachtingen die sommige stadsbesturen van hen hadden, niet waarmaakten, werden de privileges ingetrokken en poogden bestuurders en burgers de komst van nieuwe hugenoten te ontmoedigen.

In 1709 boden de Staten van Holland de hugenoten de mogelijkheid tot naturalisatie, en in 1715 werd dit recht verleend door de Staten-Generaal en gold het dus voor de gehele Republiek. Veel vluchtelingen maak-

ten van deze mogelijkheid gebruik en een aantal van hen vertaalde hun Franse namen in het Nederlands. Zo werd Ciseau Sizoo, La Blanche De Wit of Dubois Van de Bosch. De familienaam Malherbe werd vertaald in Kwaadgras. Ondanks deze naturalisatie kregen de hugenoten echter nog niet onmiddellijk het recht om bestuurlijke functies te vervullen. Daarvoor moesten zij nog zeven jaar wachten.

De Waalse kerk

Zuid-Nederlanders en hugenoten troffen elkaar in de Waalse kerk. Een gedeelte van de Zuid-Nederlanders, uit Lille, Henegouwen en Artois, sprak Frans. Deze Franssprekende calvinistische vluchtelingen werden Walen genoemd en zij kwamen bijeen in de Waalse kerk. De tweede Nationale Synode in Dordrecht gaf in 1578 toestemming voor het stichten van Waalse kerken in Noord-Nederland, in de hoop zo het protestantse geloof te versterken. De Waalse kerk was bedoeld als een tijdelijke organisatie voor de Franstalige immigranten. Behalve in het taalgebruik verschilde de kerk niet van de Nederduits gereformeerde kerk. Aanvankelijk hadden de vluchtelingen, onder wie nogal wat armlastigen, zich tot de diaconie van de Nederduits gereformeerde kerk gewend. Hun verzoek om steun bevorderde ongetwijfeld de belangstelling van de gereformeerde kerk voor de stichting van een Waalse kerk. Vervolgens vonden in de Waalse kerk ook protestanten uit het Italiaanse Piemonte onderdak, de zogenaamde Waldenzen, die daar na 1655 wegvluchtten.

De hugenoten stichtten aanvankelijk hun eigen Franse kerken, maar die werden vervolgens door de Waalse synode onder haar hoede genomen. Bij aankomst werden de hugenoten opgevangen door leden van de Waalse kerk. De Waalse kerk bleef, nadat de migraties tot een einde waren gekomen, bestaan als een ontmoetingsplaats voor de Nederlandse Franssprekende elite.

De joden

Sefardische joden

Wanneer men spreekt van de tolerantie en godsdienstvrijheid ten tijde van de Republiek dan worden, zoals gezegd, de Zuid-Nederlanders, de hugenoten en de joden in één adem genoemd. Terwijl er over de eerste twee groepen redelijke schattingen van aantallen beschikbaar zijn, is het veel moeilijker om de komst van de joodse immigranten vast te pinnen

op een bepaalde periode of gebeurtenis en hun aantal vast te stellen. Weliswaar wordt al snel verwezen naar de Spaanse dwang om iedereen die niet katholiek was na het voltooien van de *reconquista* in 1492 uit te wijzen, maar intussen wordt in de literatuur over 'Portugese' joden gesproken en blijken de uit Oost-Europa afkomstige joden veel talrijker dan hun geloofsgenoten uit het Iberisch Schiereiland.

Al sinds de vroege Middeleeuwen waren er joden in de Lage Landen.[21] Als handelaren en bankiers speelden zij een rol in het economische leven. Aangezien de kerk rente vragen verbood, was de geldhandel bijna geheel in joodse handen. Woekerrentes waren niet ongebruikelijke en dat maakte de groep als geheel herhaaldelijk tot doel van vervolging. In tijden van oorlog, epidemieën of andere crisissituaties werd aan joden al snel de schuld gegeven. In de Hollandse en Zeeuwse steden waren joden zeldzaam, omdat hier de geldhandel in handen was van Lombarden, die oorspronkelijk uit Italië afkomstig waren. Het Nederlandse woord 'lommerd' verwijst naar hun activiteiten.

Ontwikkelingen op het Iberisch Schiereiland leidden ertoe dat in de loop van de zestiende eeuw joden die afkomstig waren uit Spanje en Portugal, naar de Republiek vluchtten. Zij werden Sefardisch genoemd, afgeleid van het Hebreeuwse woord *Sefarad*, dat 'Spanje' betekent. Na de voltooiing van de reconquista door de verovering van Grenada in 1492 had de Spaanse vorst de nog in Spanje wonende joden voor de keus gesteld: Spanje verlaten of zich laten dopen. Sommige joden weken uit naar Noord-Afrika of het Ottomaanse Rijk, maar ruim 83.000 joden gingen naar Portugal, waar de Portugese koning hen toeliet omdat hij hoopte dat hun komst een stimulans zou betekenen voor de handel en nijverheid.

In 1496 kwam er echter al een einde aan de vrijheid om als jood in Portugal te kunnen leven. Velen bekeerden zich alsnog, minstens voor de vorm, tot het christendom, zoals veel joden in Spanje dat vóór hen hadden gedaan. Terwijl de Spaanse Inquisitie de nieuwbekeerden nauwlettend in het oog hield en bijvoorbeeld controleerde of zij niet de sabbat vierden in plaats van de zondag, werd er in Portugal aanvankelijk niet zo veel aandacht besteed aan de oprechtheid van hun bekering. Omdat zij nieuw waren in Portugal, bleef er een sterke band bestaan tussen deze nieuwbekeerden en integreerden zij nauwelijks in de Portugese samenleving.

Onder druk van Karel V, de zwager van de koning van Portugal, werd ook in Portugal in 1518 de Inquisitie ingesteld. Dit leidde tot de uittocht

van een grote groep nieuwchristenen oftewel cryptojoden naar Italië, Frankrijk en Antwerpen. Hierdoor ontstond er een internationaal netwerk van handelaren die via familierelaties en handelsbelangen met elkaar verbonden waren. Amsterdam ging hiervan profiteren, vooral toen in 1580 Portugal verenigd werd met Spanje en de strenge Spaanse Inquisitie het in Portugal voor het zeggen kreeg. Kleine groepjes Portugese nieuwchristenen, zoals zij nog altijd genoemd werden, begonnen zich in de Republiek te vestigen. Dat de opkomende handelsmetropool Amsterdam op hen een bijzondere aantrekkingskracht uitoefende, valt te begrijpen. Met de komst van de Portugese joden deed ook een nieuwe groep migranten haar intrede in de Republiek. Een aantal Portugese families had namelijk Afrikaanse vrouwen in dienst als huishoudelijk personeel.

In het begin manifesteerden de nieuwkomers hun joodse achtergrond nauwelijks, maar na enige tijd begon de zoektocht naar de wortels. Dit werd vergemakkelijkt door het feit dat het in de Republiek geen

Aankomst per boot van een begrafenisstoet bij de joodse begraafplaats in Ouderkerk aan de Amstel. Prent uit 1675.

De eerste Marokkaanse immigrant
In 1609 stuurde de Marokkaanse sultan de joodse koopman Samuel Pallache als gezant naar de Republiek. Hij moest proberen de contacten die in 1605 door de Nederlandse gezant Pieter Maertensz Coy waren gelegd, te concretiseren in een verdrag. Pallache wist goede contacten op te bouwen met de Nederlandse leiders, en zijn inspanningen mondden in 1610 uit in een ontwerpverdrag, dat in 1614 door beide partijen werd geratificeerd.
Pallache was echter niet alleen koopman en diplomaat, maar ook een geletterd man die de joodse wetgeving goed kende en het Hebreeuws beheerste. In de Republiek werd hij een vertrouwenspersoon binnen de jonge joodse gemeenschap die het Iberisch Schiereiland was ontvlucht. Pallache onderwees hen in de joodse tradities en wetgeving.
Hij overleed op 5 februari 1616 in Den Haag. Bij zijn begrafenis begeleidde prins Maurits de baar tot aan de grens van de stad. Samuel Pallache werd begraven op de in 1614 ingerichte joodse begraafplaats in Ouderkerk aan de Amstel. Op zijn graftombe staat vermeld: 'Dit is het grafmonument van de geleerde, vrome en edele man Samuel Pallache, die zijn plichten vervulde tegenover God en de mensen. Dat hij moge rusten in vrede. Naar de hemel geroepen op vrijdag 16 chevat van het jaar 5376.'[22]

aanbeveling was om katholiek te zijn. Het gebeurde daarom steeds vaker dat Portugese immigranten zich openlijk tot het jodendom bekeerden of bekenden. In 1606 kregen de joden een eigen begraafplaats, nog niet in Amsterdam maar in Alkmaar. Deze werd gebruikt tot 1614, het jaar waarin joden toestemming kregen voor een eigen begraafplaats in Ouderkerk aan de Amstel. Deze begraafplaats is tot op de dag van vandaag in gebruik. In dezelfde tijd kregen de joden hun eerste synagoge in Amsterdam.

Door het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) werd openlijke handel van in Nederland gevestigde kooplieden met Spanje en Portugal mogelijk. Dit stimuleerde de vestiging in Amsterdam van joodse Portugese kooplieden, zowel vanuit het Iberisch Schiereiland als vanuit Antwerpen en Hamburg.

Rond 1620 waren er ongeveer tweehonderd Portugees-joodse families in Amsterdam. In absolute zin was dat geen groot aantal, maar

de groep was wel belangrijk vanwege hun aandeel in de internationale handel. De Sefardische joden ontwikkelden zich tot een rijke groep van de Amsterdamse bevolking. Zij waren invloedrijke intermediairs in de internationale handel en belangrijke financiers, ook van militaire operaties. Zij verstrekten leningen aan de Spaanse troepen in de Zuidelijke Nederlanden, maar ook aan het expeditieleger van stadhouder Willem III, dat Engeland binnenviel.

Tijdens het Twaalfjarig Bestand werden de handelsrelaties en economische activiteiten in Brazilië geïntensiveerd. Het ging voornamelijk om suiker, zowel de plantages en de raffinaderijen als de handel. Hieraan kwam een einde door de hervatting van de oorlog in 1621. De verovering van Noord-Brazilië door de West- Indische Compagnie in 1630 bood nieuwe mogelijkheden. In 1644 waren er ongeveer 1500 Sefardische joden in Nederlands Brazilië. Na het verlies van deze kolonie in 1645 weken velen van hen uit naar Suriname en Curaçao, waar zij de basis vormden van de eerste grote joodse gemeenschappen in de Nieuwe Wereld.

Asjkenazische joden

In dezelfde periode wordt ook sporadisch melding gemaakt van kleine aantallen Oost-Europese joden die in Amsterdam aansluiting zochten bij hun Portugese geloofsgenoten. De joden uit Oost-Europa werden Asjkenazische joden genoemd, afgeleid van het middeleeuwse Hebreeuwse woord voor 'Duitsland': *Asjkenaz*. De oorlogen in Midden-Europa veroorzaakten een toename van de joodse emigratie naar de Nederlanden, waar nieuwkomers hoopten op hulp van de rijke Sefardische geloofsgenoten.

Door de opbloei van de Nederlandse economie was er wel plaats voor hen. Amsterdam bleef de voornaamste vestigingsplaats en het aantal Oost-Europese joden groeide in korte tijd tot 2500. Kleinere aantallen vestigden zich in Rotterdam en Middelburg. De meeste steden in de Republiek bleven echter joden weren.

Terwijl de immigratie van Portugese joden rond 1700 praktisch tot stilstand was gekomen en zich stabiliseerde op ongeveer 3000, groeide de groep van Oost-Europese joden in de eerste helft van de achttiende eeuw spectaculair: in Amsterdam van 1000 in 1650, via 3200 in 1700 tot 14.000 in 1750. Precieze cijfers voor de gehele Republiek zijn moeilijk te geven, maar in 1700 werd de totale joodse bevolking in de Republiek geschat op 8400, van wie 6200 in Amsterdam.[23]

Veel Oost-Europese joden kwamen naar de Republiek toen de grootste bloei al voorbij was. Voor sommige stadsbesturen was dit een reden om bepaalde groepen joden, van wie zij verwachtten dat die een stimulans voor de economie konden zijn, in hun stad toe te laten. Het merendeel van de Oost-Europese immigranten was straatarm en probeerde aan de kost te komen door straathandel, bedelarijen en soms, door ellende gedwongen, diefstal. Dit alles droeg bij tot een ongunstige stereotypering van deze groep.

Joodse kerkgemeenschappen

In het begin van de zeventiende eeuw hadden Sefardische joden de 'Portugees-joodse natie' gevormd. In de jaren dertig van de zeventiende eeuw sloten de Asjkenazische joden uit Duitsland en Polen en later ook uit Litouwen, Frankrijk en Praag zich hierbij aan. De joodse gemeenschap in Nederland bestond rond 1700 uit mensen die noch een taal, noch een geografische oorsprong deelden. De Sefardische joden spraken Ladino, dat door het Spaans was beïnvloed; de Asjkenazische joden spraken Jiddisch, dat door het Duits was beïnvloed. Bovendien behoorden beide groepen tot verschillende sociale klassen. De Portugese joden behoorden merendeels tot de bovenlaag, de Hoogduitse tot de onderlaag. Deze verschillen resulteerden uiteindelijk in twee gescheiden geloofsgemeenschappen: de Portugees-joodse natie en de Hoogduits-joodse natie. Toen in de zeventiende eeuw het aantal Asjkenazische joden toenam, werden ze door de Sefardische joden gedwongen een eigen gemeenschap te vormen. De Asjkenazische joden mochten niet langer de diensten in de Sefardische synagoge bijwonen en hun doden ook niet meer op de Portugese begraafplaats begraven. De Hoogduitse joden kregen hun eigen synagoge, vleeshal en begraafplaats.

De verschillende joodse gemeenschappen hadden niet alleen zeggenschap op religieus gebied, maar ook op burgerlijk en strafrechtelijk terrein. De bestuurders konden huwelijken verbieden, bijvoorbeeld tussen een weduwe en haar zwager, kinderen die voor het huwelijk waren geboren uitsluiten van de gemeenschap, en mensen beboeten die vlees buiten de vleeshal kochten. Om hun gezag te kunnen uitoefenen riepen de parnassijnen (bestuursleden van de joodse gemeente) regelmatig de steun in van de stadsbestuurders, die hun het recht verleenden om boetes af te dwingen. Meningsverschillen tussen de verschillende joodse gemeenschappen in Amsterdam in de zeventiende eeuw leidden ertoe dat de bemoeienis van de vroedschap met de gemeenschappen steeds

groter werd.[24] Hierdoor werd de autonomie van de parnassijnen ondermijnd.

Na de burgerlijke gelijkstelling in 1796 kregen joden niet alleen dezelfde rechten als andere burgers, maar werd er ook een einde gemaakt aan het relatieve zelfbestuur van de joodse gemeenten. Daarmee verviel het recht van de parnassijnen om een beroep te doen op de overheid om hun wil aan weerspannige leden van hun gemeente op te leggen.[25] In 1814 werden alle joodse gemeenschappen, door ingrijpen van koning Willem I, in één organisatie bijeengebracht. Portugees en Jiddisch werden verboden als taal voor de eredienst. Naast Hebreeuws mocht alleen Nederlands worden gesproken.[26] Deze eenheid werd dus van overheidswege afgedwongen.

Andere immigranten om religieuze redenen

In de eerste eeuwen van het bestaan van de Republiek leek het devies 'Leven en laten leven'. Het protestantisme in zijn calvinistische vorm was de officiële godsdienst in de Republiek, maar de andere gezindten werd niet veel in de weg gelegd mits zij niet te veel opvielen. In de eerste helft van de twintigste eeuw, tijdens de hoogtijdagen van de verzuiling, hebben schoolboekenschrijvers uit de protestantse hoek een nogal eenzijdige interpretatie van de Opstand gegeven. Zij zagen de strijd tegen Spanje vooral als een gevecht tussen protestanten en katholieken. Nadere bestudering leert echter dat de vrijheid, zowel in godsdienstig als in economisch opzicht, vooral de inspiratiebron was. Eenieder die kon bijdragen aan de welvaart van de Republiek was welkom.

Steden keken vooral hoe nuttig een nieuweling voor de stad was. Onder de Zuid-Nederlandse vluchtelingen waren veel katholieken, en de nog overwegend katholieke stadsbesturen van Amsterdam en andere Hollandse steden openden zonder problemen hun poorten voor protestantse Vlamingen, hugenoten en joodse vluchtelingen.

Toen Zuid-Nederlandse protestanten, die erg streng in de leer waren, hun visie probeerden op te dringen, vonden zij de Hollandse regenten op hun weg. Dat de contraremonstranten, dat wil zeggen de rechtlijnige protestanten, de toon gingen bepalen, had meer te maken met politieke dan met religieus-theologische spanningen. Stadhouder Maurits gebruikte de religieuze tegenstellingen om de regentenklasse, met Van Oldenbarnevelt als woordvoerder, zijn wil op te leggen. Dit maakte geen

einde aan de reputatie van tolerantie die de Republiek genoot. Verschillende groeperingen die zich vervolgd voelden in eigen land zochten hun toevlucht in de Republiek.

Pierre Bayle, een vooraanstaand hugenoot, noemde de Republiek

De Pilgrim Fathers

In 1609 zocht een groep protestantse Engelsen die zich niet meer veilig voelden in het anglicaanse Engeland, haar toevlucht in de Republiek.[27] Een honderdtal vestigden zich, na een kortstondig verblijf in Amsterdam, in Leiden. De meeste leden van de groep vonden werk in de opbloeiende textielindustrie. Zij bleven de ontwikkelingen in hun geboorteland volgen en gebruikten de grote persvrijheid van de Republiek om geschriften te publiceren waarin fel van leer werd getrokken tegen de koning van Engeland.

Al snel echter voelden de leiders van de kleine gemeenschap zich niet erg gelukkig in Leiden. Het leven was zwaar en de groep dreigde uit elkaar te vallen. Met name de jeugd raakte beïnvloed door de 'losbandige' levenswijze van hun Nederlandse leeftijdgenoten. Daarbij kwam dat na de overwinning van de contraremonstranten de tolerantie in de Republiek afnam en zij bang waren dat de Engelse koning, na afloop van het Twaalfjarig Bestand met Spanje, wel eens meer invloed zou kunnen krijgen in de Republiek, die nu eenmaal bondgenoten nodig had.

Zij begonnen na te denken over een andere plaats van vestiging. Hierbij kwam zelfs Nieuw-Amsterdam even aan de orde. Uiteindelijk werd het Nieuw-Engeland, waar de Engelse koning hun na lang onderhandelen een vrijplaats bood. De reiskosten werden voorgeschoten door een Engelse handelsonderneming, de Merchant Adventurers.

Niet alle leden van de groep vertrokken. Volgens de passagierslijst waren aan boord van de Mayflower, het schip waarmee de Pilgrim Fathers van Southampton naar Amerika voeren, slechts 31 personen uit Leiden. Later volgden nog 94 anderen. 308 mensen, bijvoorbeeld Francis Coit, bleven in Leiden achter. In het adresboek van Leiden komen zijn nakomelingen onder de naam Koet veelvuldig voor.

Voor Amerikanen van tegenwoordig is het een prestigekwestie om hun stamboom te kunnen terugvoeren op de Pilgrim Fathers. Maar liefst acht van de 43 presidenten van de Verenigde Staten hebben voorouders onder de Pilgrims, onder wie de familie Bush.

Vertrek van de Pilgrim Fathers uit Delfshaven op 22 juli 1620. Tegeltableau op het schip Nieuw Amsterdam van de Holland-Amerika Lijn.

'*La grande arche des fugitifs*'. Dit klinkt heel lovend, maar de praktijk was nog wel eens anders. Voor calvinistische geloofsgenoten, zoals de Zuid-Nederlanders en de Franse hugenoten, was er in de Republiek een gastvrij onthaal. Engelse en Schotse calvinisten waren ook welkom. Rond 1630 telde de Republiek 25 tot 30 Engelse kerken. Een deel van de lidmaten waren Engelse kooplieden die in Nederland waren vanwege de handel. Onder hen waren ook vluchtelingen die Engeland hadden verlaten vanwege de discriminatie door de Anglicaanse staatskerk. Tot de bekendste leden van deze groep behoorden de Pilgrim Fathers, die na een kortstondig verblijf in Amsterdam en Leiden zouden doorverhuizen naar Amerika. Ofschoon het maar een kleine groep betrof heeft hun geschiedenis haast mythische vormen aangenomen en worden zij gezien als de Founding Fathers van de Verenigde Staten van Amerika.

1.3 De stille immigratie: gastarbeiders avant la lettre

Het leger: huurlingen uit het buitenland

De Provinciën, die in opstand waren gekomen tegen de koning van Spanje, telden nog geen anderhalf miljoen inwoners, maar het was wel een relatief rijke bevolking. Deze twee gegevens maakten het moeilijk om een groot leger uit de autochtone bevolking te rekruteren. Zoveel verdienden soldaten nu eenmaal niet en het was een hard bestaan. Dienstplicht bestond niet; die zou pas door Napoleon worden ingevoerd. Men was dus aangewezen op huursoldaten en die waren grotendeels afkomstig uit het buitenland. Enerzijds werden complete regimenten gehuurd in Schotland of Zwitserland. Anderzijds probeerden wervingsofficieren individuele soldaten te ronselen, vooral in Duitsland, maar ook elders in Europa. De eed van trouw kon in het leger van de Republiek worden afgelegd in het Nederlands, Duits, Frans en Engels. In totaal hebben ongeveer 600.000 buitenlandse huurlingen tussen 1600 en 1800 in het leger van de Republiek gediend.[28]

Het zwarte gat van Indië: de voortdurende trek naar de Oost

De maritieme sector was een van de belangrijkste werkverschaffers in de Republiek. Zowel voor de handelsvloot als voor de marine waren voortdurend nieuwe krachten nodig, die voor een groot deel uit het buitenland moesten komen. Met de groei van de vloot vanaf 1600 groeide ook het aantal bemanningsleden, van ongeveer 30.000 in het begin van de zeventiende eeuw tot 50.000 op het einde van de achttiende eeuw.

Historici beschikken voor deze sector over tamelijk betrouwbare bronnen. Gegevens over het aanmonsteren op de schepen zijn ruimschoots voorhanden en stellen hen in staat om nauwkeurige berekeningen te maken over aantallen en origine van de zeelieden. Als vuistregel kan men volgens de historicus Jan Lucassen aanhouden: hoe verder de reis en hoe groter de schepen, des te slechter de beloning en des te hoger de risico's, en derhalve des te meer buitenlanders.[29] Dit gold dan met name voor de gewone bemanning. De scheepsofficieren waren meestal wel uit de Republiek afkomstig.

Het meest tot de verbeelding sprak de vloot van de VOC. Het aantal zeelieden op de schepen van deze compagnie groeide spectaculair in de twee eeuwen van haar bestaan. De VOC had niet alleen bemanning nodig voor haar schepen, maar ook personeel voor de handelsposten

in de verschillende vestigingen en militairen om de posten te verdedigen.

Als men de cijfers bestudeert, valt meteen het grote verschil op tussen aantal mensen dat vertrok en het aantal dat terugkeerde. Van de bijna een miljoen mensen die tussen 1600 en 1800 naar Azië vertrokken, keerde slechts een derde terug.

Tabel 2. Migratie naar en vanuit Azië[30]

	Heen	*Terug*
1600-1700	317.000	114.400
1700-1800	655.000	252.500

In principe nam het personeel dienst voor een aantal jaren; naargelang de functie was dat drie tot vijf jaar, de heen- en terugreis niet meegerekend. Het grootste deel van het personeel bestond uit bemanning van de schepen en militairen voor de verdediging ter plaatse. Ander personeel, zoals kantoorlieden, predikanten en ambachtslieden, vormde een relatief klein aandeel.

Zoals de Republiek voor haar leger grotendeels afhankelijk was van buitenlandse militairen, zo kon ook de VOC moeilijk aan voldoende personeel komen in eigen land en moest zij een beroep doen op 'gastarbeiders'. Aan de hand van de boekhouding van de soldij, waarin de afkomst van ieder personeelslid stond genoteerd, is berekend dat in de periode 1600-1800 40 procent van de matrozen en 60 procent van de soldaten van buitenlandse, meest Duitse afkomst was. In bepaalde perioden was dienst bij de VOC voor inwoners van de Republiek blijkbaar zo weinig aanlokkelijk dat het aandeel buitenlanders nog hoger was. In de laatste decennia van het bestaan van de VOC, vanaf 1770, was 80 procent van de soldaten en 50 procent van de zeelieden afkomstig van buiten de Republiek.

Uit het verschil in de aantallen vertrekkenden en terugkerenden is te zien dat Azië een soort zwart gat was waar veel migranten in verdwenen. Hiervoor waren volgens deskundigen, zoals de historicus Gaastra, een aantal redenen.[31] Allereerst was er de sterfte tijdens de reis. In de zeventiende eeuw lag dit percentage tussen de 4 en 10 procent, maar in de loop van de achttiende eeuw steeg dit tot meer dan 20 procent, waarschijnlijk door het steeds vaker voorkomen van ziekten als tyfus. Na aankomst in Azië bleef het sterftecijfer hoog. De hygiëne in Batavia

nam bijvoorbeeld eerder af dan toe en daarmee steeg ook het sterftecijfer. Rond 1770 lagen er per dag meer dan 1000 mensen in het ziekenhuis in Batavia. Per jaar stierven er ongeveer 2000. Het was vooral in de lagere rangen dat de slachtoffers vielen.

Van de hogere rangen der zeelieden keerde 70 tot 80 procent behouden terug. Voor de gewone matrozen was dat aanvankelijk ook nog 60 procent, maar dit percentage daalde in de loop van de achttiende eeuw. Dramatisch was het gesteld met de meestal buitenlandse soldaten. Zij zagen hun kansen op terugkeer zakken van ongeveer 30 procent in het begin van de achttiende eeuw tot een schamele 10 procent op het einde van het bestaan van de VOC. Deze slaagde er op den duur niet meer in voldoende geschikte krachten te rekruteren om de verliezen op te vullen. Men moest steeds meer genoegen nemen met onervaren of slecht gevoede manschappen, die op hun beurt weer een gemakkelijke prooi waren voor ziekten.

Het personeelsbestand van de VOC in de achttiende eeuw varieerde van 18.000 tot 25.000. De grootste concentraties waren in Batavia (4000 à 6000 mensen), Ceylon (3000 à 4000) en op de schepen (ongeveer 3000). De Kaap telde op het einde van de achttiende eeuw ongeveer 1500 personeelsleden. Batavia telde in 1700 ongeveer 70.000 inwoners, van wie 6000 van Europese afkomst. Verreweg de meesten hiervan waren dienaren van de VOC. Zelfstandige Europese ondernemers waren er nauwelijks.

Tot blijvende emigratie en vestiging heeft deze geweldige verplaatsing van mensen niet geleid. De VOC moedigde vestiging en eigen ondernemerschap ook niet aan. Spottend is wel opgemerkt dat het populairste vrije beroep dat van kroegbaas was.

Alleen in Zuid-Afrika, bij Kaap de Goede Hoop, ontstond een vestiging die zichzelf op den duur in stand kon houden. Redenen hiervoor waren het klimaat, dat gunstiger was voor de Europeanen, en de mogelijkheid om door landbouw en de afzet van de producten aan de aanleggende schepen een bestaan op te bouwen. De Kaap was een verversingsstation. Later onttrok een aantal Europese personeelsleden zich aan het gezag van de VOC om verder landinwaarts voor eigen rekening een bestaan op te bouwen. Zij waren de pioniers van de Boerenrepublieken van de negentiende eeuw.

Konden er voor het scheepspersoneel, in ieder geval voor de hogere rangen, nog kandidaten in de Republiek worden gevonden, voor militair personeel was men grotendeels aangewezen op buitenlanders. Een

scheepsarts noteerde dat Indië een toevluchtsoord was voor 'allerhande vreemdelinge en uitheemse natie als Polakken, Sweeden, Deenen, noorluyde, Jutte, Hamborgers, Bremers, Lubekkers, Dantsikers, Koninxbergers, Hoogduytse, oosterlingers, Westfaalders, Bergse, Gulikse, Kleefse, en voorts allerhande Moffen, Poepen, Knoete, hannekemaayers en andere groene kassoepers die 't gras nog tussen de tanden steekt'.[32]

Al deze lieden werden voor een zeer karig loon in dienst genomen. Tussen 1600 en 1800 bleven de maandelijkse beloningen voor soldaten en matrozen steken op 8 à 10 gulden. Stuurlieden konden komen op een salaris van 50 gulden, en schippers tot ongeveer 80 gulden. Hoge ambtenaren schopten het tot 350 gulden, maar zij wisten zich vooral te verrijken door privéhandel, die verboden was maar oogluikend werd toegestaan. Lucassen komt tot de migratiecijfers zoals weergegeven in tabel 3.

Tabel 3. Specificatie van vertrekkend VOC-personeel[33]

	Zeelieden	*Soldaten*	*Totaal*
Nederlanders	390.000	108.000	498.000
Buitenlanders	262.000	212.000	474.000
Totaal	652.000	320.000	972.000

Hierbij moet worden aangetekend dat er op het totaal van 972.000 zeker dubbeltellingen zijn, omdat sommige personen voor een tweede keer vertrokken. Van degenen die achterbleven zijn verreweg de meesten vroeg gestorven. Slechts weinigen hebben er zich gevestigd en een gezin gesticht. Onduidelijk is wat de buitenlanders die een tijd bij de VOC hadden gediend, deden na behouden terugkeer. Sommigen tekenden voor een tweede of derde termijn, anderen gingen met het gespaarde geld naar huis, en weer anderen bleven in de Republiek. Lucassen veronderstelt dat de helft naar huis ging en de andere helft in de Republiek bleef.[34]

De handelsvloot

De VOC was niet de enige werkverschaffer in de scheepvaart. Geschat wordt dat de marine gedurende de periode 1600-1800 gemiddeld 3000 man telde. Bij een gemiddeld dienstverband van tien jaar betekent dit dat er elk jaar 300 nieuwe rekruten nodig waren. Dit brengt het totaal voor de gehele periode op 60.000. Bij de VOC was het gemiddelde percentage buitenlanders 50. Men neemt aan dat dit ook voor de marine

gold. In totaal zou het dus gaan om 30.000 buitenlandse zeelieden voor de gehele periode. Een soortgelijke berekening kan men toepassen op de handelsvloot in West-Indië, de Middellandse Zee en de Oostzee. Het gemiddelde personeelsbestand wordt geraamd op 20.000 en het gemiddelde dienstverband op vijftien à twintig jaar. Dit betekent een jaarlijkse rekrutering van ongeveer 1000 personen, van wie 25 procent buitenlanders. Dit brengt het totaal van buitenlandse zeelieden op de handelsvloot van de Republiek op 50.000.

Resumerend komen we dan, VOC, marine en handelsvloot bij elkaar optellend, op een totaal van ongeveer 550.000 buitenlandse 'gastarbeiders'. De helft van hen verdween in het zwarte gat van Indië. De meeste anderen zullen na verloop van tijd zijn teruggekeerd naar hun geboorteland. Een beperkt aantal – hoeveel is niet te zeggen – vestigde zich blijvend in de Republiek.

1.4 De constante immigratie vanuit Duitsland

Seizoenarbeiders in de Republiek

De Republiek was welvarend, niet alleen door haar handel, maar ook door de hoogwaardige industrie en landbouw. Boerenbedrijven werden groter en zochten voor bepaalde momenten van het jaar veel arbeiders. In de eerste helft van de zeventiende eeuw hadden de grote immigratie uit zuidelijke provincies en de snelle bevolkingsgroei nog voor voldoende arbeidskrachten gezorgd, maar vanaf 1650 daalde het geboortecijfer. Er was bovendien sprake van een nieuwe arbeidsverdeling op het platteland, in landbouw, veeteelt, maar ook in takken als turfsteken en dijkonderhoud. Er waren steeds meer werkzaamheden die geconcentreerd op bepaalde momenten van het jaar verricht moesten worden, en ter plekke waren hiervoor niet genoeg arbeidskrachten voorhanden.

Dit bood arbeidskrachten van buiten de Republiek de gelegenheid om voor een bepaalde periode hier te gaan werken. In vergelijking met de omliggende landen waren de lonen hier hoog en dat maakte werken in de Republiek aantrekkelijk. Vlaanderen en vooral het nabije Westfalen waren de grote leveranciers van seizoenarbeiders.[35] Uit dit gebied met amper 200.000 inwoners trokken jaarlijks 30.000 mannen weg. Lonen in de Republiek waren in veel gevallen vijfmaal hoger dan in het thuisgebied.

De route die de trekarbeiders aflegden, was twee- tot driehonderd

kilometer. De meesten gingen langs vaste wegen, want door het veengebied dat het oosten van de Republiek scheidde van Westfalen waren nu eenmaal niet zo veel wegen. De bekendste route liep via Lingen, waar jaarlijks tienduizenden per veer de Eems overstaken. Vandaar ging het naar Zwolle, waar de boot naar Amsterdam werd genomen.

De seizoenarbeiders vertrokken in groepen. Het vertrek was een belangrijke sociale gebeurtenis. De bagage werd zorgvuldig samengesteld. Men nam veel voedsel mee want dat was duur in Holland. Het was niet abnormaal dat er dertig kilo bagage werd meegedragen. Veel bagage ging ook met karren mee, soms was er een file van wel negenhonderd bagagewagens bij het veer in Lingen.[36]

De trekarbeiders waren in verschillende bedrijfstakken actief.[37] De bekendsten en talrijksten waren de grasmaaiers. Hun jaarlijkse aantal bedroeg ongeveer 12.000. Het hooi moest in juni in korte tijd worden binnengehaald, voordat het gras zaad schoot. Het werd gemaaid en vervolgens twee weken gedroogd in de wei, met regelmatig keren. Het was hard werken; dagen van zestien uur waren heel gewoon.

Een andere sector waarin veel seizoenarbeiders werkzaam waren, was het turfsteken. Turf was de belangrijkste energieleverancier ten tijde van de Republiek. Wilde men de turf in de winter droog kunnen gebruiken, dan moest die vóór eind juli zijn gestoken. Het seizoen liep van maart tot en met juli. Er waren twee winningsmanieren. Uit het hoogveen werd de turf droog, boven het waterpeil, gestoken. Bij het laagveen stonden de arbeiders in het water en moesten zij de turf van onder het water naar boven halen. Dat dit werk niet alleen vermoeiend was maar ook een bron van ziekten, laat zich raden. Het aantal werkers in het hoogveen wordt geschat op 3000 en in het laagveen op 6000. Andere sectoren waarin seizoenarbeiders werkzaam waren was op de haringvloot, die een seizoen van ongeveer zes maanden kende, en de bouw. Er waren met name veel stukadoors uit het buitenland.

Vóór 1580 was drie kwart van de Duitse immigranten afkomstig uit het stroomgebied van de Rijn en van zijrivieren als de Ruhr en de Lippe.[38] Keulen, Neuss en Wesel waren belangrijke plaatsen van herkomst. Na 1580 nam het aantal Duitse migranten absoluut en verhoudingsgewijs toe en breidde het gebied van oorsprong zich uit. Aken en Essen werden nu belangrijk. Nieuw was de migratie uit het Noord-Duitse kustgebied. In de achttiende eeuw werden Hessen en Nassau belangrijker en nam migratie uit Saksen en Thüringen toe. De Rijnprovincies en de kuststreken namen in betekenis af. Het belangrijkste was dat er in de achttiende

Marskramers
De marskramers of Tödden, die reeds vóór 1800 veelvuldig in Nederland handeldreven, kwamen oorspronkelijke uit de dorpen Lengerich, Bakum, Thuine, Freren, Beesten, Plantlünne, Ibbenbüren, Brochterbeck, en vooral uit Schapen, Hopsten, Recke en Mettingen. Deze dorpen liggen ongeveer vijftig kilometer van de Nederlandse grens, ten oosten van de rivier de Eems. De streek van herkomst vormde geen staatkundige eenheid. Oldenburg, Hannover en Pruisen zwaaiden tegelijkertijd of opeenvolgend de scepter over delen ervan. De marskramers die hiervandaan kwamen, waren vrijwel allemaal katholiek, maar dat gold niet voor de bevolking van de streek als geheel.
De Tödden kochten en verkochten mutsen, kousen en omslagdoeken, ijzerwaren, messen en fournituren. Naast de talloze pakdragers die met deze goederen rondgingen, waren er enkele groothandelaren, zoals de families Ten Brink en Moormann uit Mettingen. Deze families, en enkele andere, beheersten tientallen jaren de groothandel in deze streek.
Bij de Tödden gingen alleen mannen op handelsreis, en niet hele families. Ze waren negen, tien of elf maanden onderweg. De Tödden zetten hun goederen af in alle delen van Europa, maar het zwaartepunt van de handel lag in Nederland en in Noord-Duitse gebieden. Als gevolg van beperkingen elders nam omstreeks 1750 de handel op Nederland toe. Groningen, Friesland en Holland waren belangrijke afzetgebieden. In Friesland vinden we de eerste Tödden die zich blijvend in Nederland vestigden. Omstreeks 1770 werd in Leeuwarden de eis gesteld dat vreemde handelaren burgerrecht zouden verwerven en belasting zouden betalen; gevolg was dat tussen 1771 en 1774 veertien Tödden, merendeels uit Mettingen, het burgerrecht van Leeuwarden ontvingen.[39]

eeuw, in tegenstelling tot eerdere perioden, niet langer sprake was van één of enkele duidelijk herkenbare herkomststreken.[40]

De blijvers
Seizoenarbeid leidde vooral tot tijdelijke arbeidsmigratie. De mannen lieten de familie achter om elders snel zoveel mogelijk te verdienen. Zo konden zij in eigen land de rest van het jaar het hoofd boven water houden. Toch zullen er wel een aantal in de Republiek zijn gebleven. Jan Lucassen heeft onderzoek gedaan om te achterhalen hoeveel mannen hier

achterbleven, meestal omdat zij in de Republiek een huwelijkspartner vonden. Hij schat dat uiteindelijk één op de twintig seizoenarbeiders in Nederland bleef. Dit zou voor de periode van de Republiek uitkomen op ongeveer 8000 personen op een totaal van 150.000 gastarbeiders.

Tijdens de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) was er een voortdurend chaos in Duitsland. Velen zochten hun heil in de Republiek. In de periode daarna bleven er veel migranten uit Duitsland komen. Volgens schattingen kwam 60 procent van de 500.000 immigranten in de periode 1600-1800 uit Duitsland.

Hierboven is al vermeld dat een aantal matrozen en soldaten, die in dienst waren getreden van de Republiek, zich na hun dienstverband hier vestigden. Maar er waren ook andere arbeidsmigranten die naar de Republiek trokken, vooral in de dienstverlenende beroepen. Kleermakers, stalknechten, bakkers, tuinlieden, koetsiers en rondtrekkende ambachtslieden trokken naar Holland. In de zeventiende eeuw kwam bijvoorbeeld 50 procent van alle bakkers in Amsterdam uit Duitsland. De Republiek had voor hen niet de kosten van opvoeding en opleiding hoeven te betalen. Zodoende leverden zij een indrukwekkende bijdrage aan de welvaart van de Republiek.

In de Republiek bestond een vrouwenoverschot. Duitse mannen konden vrij gemakkelijk een Nederlandse vrouw huwen en op die manier integreren. Voor buitenlandse vrouwen was het veel moeilijker om een Nederlandse man te vinden. Een aantal vrouwen, die naar de Republiek waren gekomen in de hoop als dienstbode werk te vinden en misschien zo ook aan een huwelijkspartner te komen, eindigden in de prostitutie. Tussen 1650 en 1700 was bijna 30 procent van de Amsterdamse hoeren van buitenlandse afkomst.[41]

Migrantenstad

Door de komst van migranten veranderde de stedelijke samenleving. Erika Kuijpers heeft die verandering voor het zeventiende-eeuwse Amsterdam onderzocht.[42] De stad groeide door de komst van migranten en trok zo nieuwe migranten aan. In de stad ontstond een omvangrijke onderklasse van migranten, die gescheiden leefde van de overige Amsterdammers.

Voor het vinden van een plaats in de nieuwe samenleving waren netwerken voor migranten belangrijk. Via die netwerken vonden ze huisvesting, werk en een huwelijkspartner. Kuijpers heeft laten zien dat de aard en de functie van netwerken voor mannen en vrouwen verschil-

De Leidse universiteit: een bont gezelschap
De universiteit van Leiden was vanaf het begin een kosmopolitische ontmoetingsplaats.[43] Was de universiteit aanvankelijk een protestants bolwerk geweest, vanaf 1578 werd van studenten niet meer geëist dat zij verklaarden gereformeerd te zijn. Aan katholieke hoogleraren en studenten werd niets in de weg gelegd, en ook joden waren welkom. De colleges werden in het Latijn gegeven, waardoor de internationalisatie werd bevorderd. Veel bekende hoogleraren kwamen van buiten de Republiek.
In de periode 1575-1624 was ongeveer een derde van de studenten uit het buitenland afkomstig. Dit percentage steeg tussen 1626 en 1700, toen 44 procent van de bijna 13.000 studenten van buiten de Republiek kwam. Leiden stond bekend als tolerant en gedisciplineerd. Duelleren en ontgroeningsrituelen, zoals in Duitsland gebruikelijk waren, waren in Leiden verboden.
Ook in de achttiende eeuw bleven de buitenlanders komen. Tussen 1701 en 1795 waren er 7545 buitenlandse studenten ingeschreven, 39 procent van het totaal. Onder hen waren 2955 Duitssprekenden. Ook uit Schotland en Frankrijk en zelfs Rusland kwamen studenten naar Leiden. Rechten en medicijnen waren de twee favoriete studies.

den. Migrantenvrouwen hadden het sociale netwerk ook nodig om, als nieuwkomers in een stad, hun eerbaarheid opnieuw te laten ijken. Voor mannen speelde dat minder. In de groeiende en in toenemende mate anoniemer wordende stad kon eerbaarheid steeds moeilijker door afkomst worden bewezen. Dat gold voor alle inwoners van de stad, maar voor migranten gold dat in versterkte mate. Voor migrantenvrouwen was echter – meer dan voor migrantenmannen – hun eerbaarheid belangrijk. Eerbaarheid was nodig om een goede partner te vinden, een goede betrekking als bijvoorbeeld dienstbode of een plek om te wonen.

Die eerbaarheid kon verworven worden door een vrome levenswandel of kerklidmaatschap. Migrantenvrouwen werden, meer dan migrantenmannen, lidmaat van een kerkgenootschap. Wellicht verplichtten ze ook hun dochters lidmaten te blijven, want ook op dit punt bestonden er verschillen tussen dochters en zonen. De eerbaarheidstrategie was echter ingewikkeld. Oneervolle vrouwen gingen immers ook naar de kerk en kregen daar aalmoezen. Voor een herijking van de eerbaarheid moes-

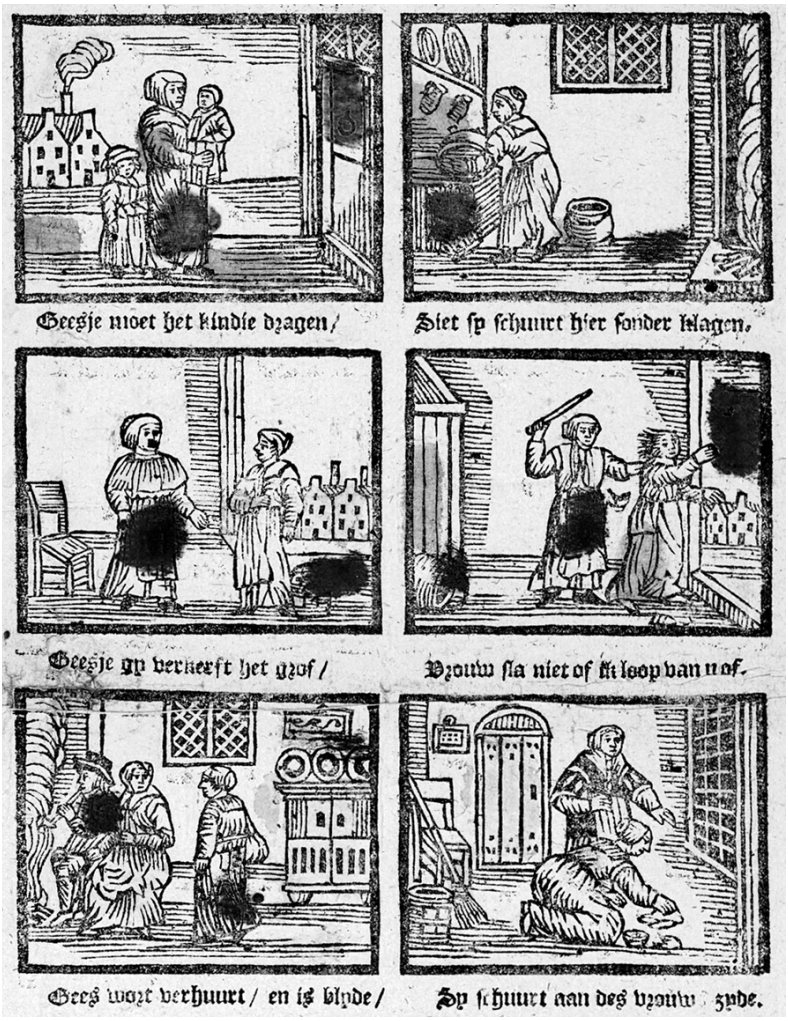

Achttiende-eeuwse kinderprent met het verhaal over Geesje uit Westfalen, die naar Amsterdam trekt om als dienstmeisje te werken.

ten eerbare vrouwen dus niet alleen naar de kerk gaan, maar zich ook nadrukkelijk afzetten tegen de oneerbare vrouwen, die daar eveneens heen gingen. Dat resulteerde in een stroom klachten over kerkbezoekers, en juist via die klachten krijgen we als historici weer mooi een beeld van de nieuwkomers en de verschuivende verhoudingen in de stad.

Migratiepatronen

Migranten richtten hun schreden naar allerlei delen van Nederland, maar niet alle plaatsen hadden een even grote aantrekkingskracht, zo heeft onderzoek van Clé Lesger laten zien.[44] Grotere steden, zoals Amsterdam, trokken meer migranten en migranten van verder weg dan kleinere plaatsen in Nederland.[45] Migranten waren meer op de hoogte van de mogelijkheden in een grote stad en daarom trokken die steden meer migranten van ver aan. Steden als Harderwijk en Veere trokken in verhouding tot hun bevolkingsomvang opvallend weinig migranten uit de onmiddellijke omgeving en veel uit verder verwijderde streken. In beide steden speelde de internationale handel een rol en er waren (handels)contacten met gebieden buiten de Republiek. In Delft of Delfshaven, Nijmegen, Breda, Deventer, Arnhem en Goes was de internationale handel eveneens belangrijk.

Opvallend onder de nieuwe burgers in Veere is het grote aandeel migranten van de Britse eilanden, met name uit Schotland.[46] In 1600 stonden in het poortersregister van Veere 3000 mensen ingeschreven, van wie ongeveer 300 Schotten. De contacten tussen Veere en Groot-Brittannië waren reeds ver voor het midden van de zeventiende eeuw tot stand gekomen en met uitzondering van enkele onrustige jaren in de strijd tussen de opstandige gewesten en het Spaanse gezag in de Nederlanden was vanaf 1541 de Schotse stapel in Veere gevestigd. De Schotse gemeenschap had een eigen bestuur, een dominee en arts. Zij mochten hun eigen rechtspraak uitoefenen en waren vrijgesteld van accijns. De Schotse gemeenschap bleef belangrijk gedurende de gehele Republiek. Pas met de Franse bezetting in 1795 kwam er aan de bloeiende handelscontacten een einde.

Dat het voor de Schotten in Veere niet altijd gemakkelijk was, blijkt uit een brief die Charles Stuart, de vertegenwoordiger van de Schotten in Veere, in 1756 aan het stadsbestuur schreef. Hij legt daarin uit dat het leven in Veere voor de Schotten duur was. De Zeeuwen aten spek, gort, pap, salade en groente, maar de Schotten hielden daar niet zo van en moesten liefst tweemaal per dag een goed stuk vlees op tafel hebben. In plaats van goedkope thee gebruikten de Schotten veel melk en suiker.

De langeafstandsmigratie naar Leiden vond in belangrijke mate plaats vanuit België en Frankrijk (33,4 procent) en onder de nieuwkomers in Amsterdam waren Duitsers (33,5 procent) belangrijk. Voor Leiden hebben Leo Lucassen en Boudien de Vries gewezen op de herkomst van migranten uit Vlaams kerngebied, met belangrijke centra als Hondschoote,

Ronse, Ieper en Poperinge.[47] Maar er kwamen ook veel migranten uit het prinsbisdom Luik en uit Limburg. Dit waren ook gebieden met een belangrijke textielindustrie net als de regio's rond Aken en Münster, waar eveneens nieuwe burgers vandaan kwamen. Migranten wisten dat het mogelijk was om in Leiden een bestaan in de textielindustrie op te bouwen. Veel Leidse textielproducenten waren zelf migranten of stamden uit migrantenfamilies, en zij onderhielden banden met hun regio van herkomst. Leidse ondernemers, onder wie migranten uit het prinsbisdom Luik, lieten in de Luikse regio lakens weven die in Leiden werden afgewerkt. Leidse lakendrapeniers afkomstig uit het Luikse en de omgeving van Aken en Jülich (Gulik) rekruteerden kinderen in hun herkomstgebied om als goedkope arbeidskrachten te werken in de Leidse industrie. In de jaren veertig van de zeventiende eeuw ging het in totaal om duizenden jongens en meisjes.[48]

Uit bewaarde trouwregisters kan worden afgeleid hoe groot de omvang van de immigratie was. Tussen 1600 en 1800 kwam 25 procent van alle huwelijkspartners in Amsterdam uit het buitenland. Verreweg het grootste deel hiervan (65 procent) was van Duitse afkomst. Reconstructies van de samenstelling van de bevolking van een aantal Hollandse steden laten zien dat de inbreng van buitenlandse immigranten hoog was. Amsterdam, de grootste stad, telde gedurende de periode 1600-1800 gemiddeld 20 procent inwoners van Duitse afkomst. In steden als Rotterdam en Leiden was dit minder, maar het schommelde toch altijd nog tussen de 5 en 7 procent. De historicus Hart becijferde voor de periode 1600-1800 voor Amsterdam 183.000 buitenlandse partners in huwelijken.[49]

Tabel 4. Migratie in Holland[50]

	1600	*%*	*1650*	*%*	*1700*	*%*	*1800*	*%*
Hollandse steden								
Totale bevolking	250.000		472.000		545.000		466.000	
Van wie buitenlanders	82.600	33	138.800	29	89.400	16	77.600	17
Van wie Duitsers	28.600	11	59500	13	46.900	9	62.400	13
Gewest Holland								
Totale bevolking	600.000		800.000		900.000		780.000	
Van wie buitenlanders	92.600	15	148.800	19	109.400	12	91.600	12

Dat deze grote groep nieuwkomers ook weerstand opriep bij de gevestigde bevolking is begrijpelijk. Het ging waarschijnlijk nog niet eens zozeer om het feit dat het mensen waren uit het buitenland, als wel om het verschil tussen de stedelingen en de immigranten, die vaak van het platteland kwamen. In populaire kluchten werd de spot gedreven met trouwlustige moffen die via een huwelijk met een Nederlandse vrouw hun plek in de samenleving probeerden te veroveren. Er werd de draak gestoken met de Duitsers, die beticht werden van onderkruipen vanwege hun bereidheid om met een lager loon genoegen te nemen, van snoeverij, waarbij zij zich voordeden als van betere komaf dan ze in werkelijkheid waren, en van gebrekkige hygiëne.[51]

Waar bleven de Duitse lutheranen?

Het is duidelijk dat er in de periode 1600-1800 veel Duitsers naar de Republiek zijn getrokken. Voor een deel waren dit tijdelijke immigranten, maar een groot deel vestigde zich in de Republiek. Gezien hun afkomst is het redelijk te veronderstellen dat velen van hen lutheranen waren. Ondanks de immigratie van deze honderdduizenden lutheranen is de lutherse kerkgemeenschap minder tot bloei gekomen in de Republiek dan de Waalse kerk. Hoe kan dat verschil worden verklaard?

De eerste factor is dat de Franssprekenden geloofsgenoten waren van de calvinisten in de Republiek en als zodanig openlijk hun geloof konden belijden en ook steun kregen voor de inrichting van hun geloofsgemeenschappen. De lutheranen werden net als de katholieken getolereerd, maar waren aan een aantal discriminerende maatregelen onderworpen. Dit alleen al maakte de overstap naar de calvinistische richting van het protestantisme aanlokkelijk. Ten tweede speelde mee dat veel Franssprekenden zich verheven voelden boven de Nederlanders en weinig noodzaak voelden om te integreren. Duitse immigranten daarentegen waren merendeels van eenvoudige komaf en daarom meer tot assimilatie bereid. Huwelijken met Nederlandse vrouwen speelden ook een rol. De getalsmatige verhouding mannen-vrouwen onder Duitse immigranten was ongeveer 65:35. De kans voor een Duitse man om een lutherse vrouw te trouwen was dus relatief klein. Bij religieus gemengde huwelijken werden de kinderen vaak in de gereformeerde kerken gedoopt.

Aanvankelijk waren er onder de lutheranen nogal wat Zuid-Nederlanders.[52] Sinds het midden van de zeventiende eeuw konden echter vrijwel alle lutheranen hun herkomst op een Duitse of Scandinavische

oorsprong terugvoeren. Geografische oorsprong, taal en religieuze organisatie vielen hierdoor grotendeels samen. De lutherse kerk werd een goed georganiseerde minderheids- en migrantenkerk, met eigen armenzorg en een wees- en bejaardentehuis. In de praktijk was de lutherse gemeenschap echter minder een eenheid dan op het eerste gezicht lijkt. Jaren achtereen werd er in kerken strijd gevoerd over de vraag of er een Duits- of Nederlandssprekende predikant moest worden aangesteld. De strijd ging niet alleen over wie het best verstaanbaar was voor de kerkbezoekers. De inzet was vooral aanpassing aan Nederland of oriëntatie op het gebied van herkomst.

De mate van orthodoxie speelde ook een rol. In Holland ontwikkelde zich binnen de lutherse kerk een stroming die zich minder vijandig opstelde tegenover andere godsdiensten dan gebruikelijk was in Duitsland. Dit was logisch gezien de positie van de lutheranen als kleine religieuze minderheid binnen de Republiek. In veel Duitse gebieden had de lutherse kerk het karakter van een staatskerk en kon zij strenger in de leer zijn.[53] De orthodoxe Duitse theologische opvattingen werden in de Republiek verkondigd door predikanten die hun opleiding aan Duitse universiteiten hadden gevolgd. Amsterdamse aanhangers van de Hollandse richting probeerden dit te veranderen door het opzetten van een eigen opleiding in Nederland.[54] Binnen de Utrechtse lutherse kerk, waar vanaf begin 1608 in het Duits werd gepreekt en vanaf 1638 ook in het Nederlands, ontwikkelde zich in de tweede helft van de zeventiende eeuw een hevig conflict. Na 1770 probeerde een deel van de gelovigen, merendeels in Nederland geboren lutheranen, de Duitse preek af te schaffen. Ze stelden dat als vreemdelingen Nederlands geld accepteerden, zij zich ook aan de Nederlandse taal moesten aanpassen. Ze dreigden niet meer bij te dragen aan de collecte. De kerkenraad schaarde zich achter hun wens voor een Nederlandstalige predikant. Een gedeelte van het kerkvolk, waarschijnlijk de meerderheid, wenste echter vast te houden aan een Duitstalige predikant. Deze merendeels in Duitse streken geboren immigranten voerden op hun beurt aan dat vreemdelingen anders niet meer in staat waren de preek te volgen. Deze groep vroeg het stadsbestuur om in te grijpen en de beroeping van een Hoogduitse predikant mogelijk te maken. Het stadsbestuur kwam aan deze wens tegemoet.

Het conflict binnen de lutherse kerk werd aangewakkerd door de politieke strijd tussen patriotten en orangisten (1780-1787), die in het voordeel van de laatsten werd beslecht. De patriotten zagen hun neder-

laag als een direct gevolg van 'buitenlands geweld' (de inval van de Pruisische troepen) en dat gaf nieuw voedsel aan anti-Duitse gevoelens bij sommige leden van de lutherse gemeente. Het conflict werd in Utrecht beslecht door het ontslag van de Duitse predikant in 1797. Volgens Ronald Rommes brak de lutherse gemeente van Utrecht zo op symbolische wijze met haar historische wortels als Duitse immigrantengemeenschap en werd ze definitief een Nederlandse gemeente.[55] Dat het aantal Duitsers binnen de gemeente in deze periode sterk was teruggelopen en derhalve het merendeel van de gemeenteleden in Nederland was geboren, had daaraan bijgedragen. De politieke omslag van 1795 speelde ook een rol. De invoering van de scheiding tussen kerk en staat ontnam het Utrechtse stadsbestuur de mogelijkheid de Duitstalige predikant nog langer te steunen tegen de wens van de kerkenraad in. Na het wegvallen van deze steun werd de positie van de predikant onhoudbaar. De breuk in Utrecht en vergelijkbare conflicten elders hadden overigens tot gevolg dat in 1792 de hersteld lutherse kerk zich van de lutherse kerk afsplitste. In deze richting verenigden zich de orthodox-lutherse en Duits georiënteerde lutheranen.

1.5 Conclusie

Het beeld van de tolerante Republiek waar iedereen welkom was, behoeft bijstelling. Het welkom gold vooral degenen die konden bijdragen aan de groei en bloei. Armlastigen, ook al waren het geloofsgenoten van de heersende calvinistische elite, werden geweerd. Bovendien stelden de autoriteiten hun positie veilig door bijvoorbeeld Zuid-Nederlanders, Franse hugenoten of Sefardische joden uit te sluiten van een functie in de bestuurscolleges. De nieuwkomers mochten hun talenten vooral aanwenden om de economische groei te bevorderen. Hoe groot de bijdrage van de immigranten aan de welvaart van de Republiek is geweest, blijkt wel uit het feit dat er in de periode 1600-1800 tegenover iedere drie actieve autochtone mannen bijna twee immigranten stonden. Als we onze aandacht richten op het soort werk dat deze immigranten deden, blijkt dat ruim 600.000 soldaten, 475.000 dienaren van de VOC en 150.000 seizoenarbeiders een onmisbare bijdrage leverden aan de welvaart en het zelfstandige bestaan van de Republiek.

Naast deze bijdrage aan het economische en politieke bestaan van de Republiek is de veelzijdige inbreng van immigranten op cultureel en

wetenschappelijk gebied opmerkelijk. Joost van den Vondel, Frans Hals, Pierre Bayle, Spinoza, Descartes en vele anderen droegen bij aan de reputatie van de Republiek.

De immigranten die naar de Republiek kwamen, vestigden hun eigen kerken, hielden vast aan hun eigen taal en trouwden gedeeltelijk binnen de eigen groep. Na enige tijd verwaterde het eigen karakter van de verenigingen en ontstond er strijd binnen de kerken over de taal die er moest worden gesproken. Zoals we zagen, waren de politieke verhoudingen binnen Nederland veelal bepalend voor de uitkomst van die strijd.

2 Emigratie ten tijde van de Republiek

De jonge Republiek wist vanaf het begin een reputatie op te bouwen als rijkste en tolerantste land van Europa, waar het goed toeven was. Amsterdam was de economische hoofdstad van de wereld, de rijke kooplieden waren de mecenassen van kunstenaars, wetenschappers konden vrijelijk hun mening uitdragen, en gelovigen van diverse richtingen mochten hun godsdienst uitoefenen. Het is dus begrijpelijk dat de omvang van de emigratie relatief gering was. Waarom zou men in hemelsnaam wegtrekken?

Ondanks de gunstige omstandigheden waren er toch emigranten. Enerzijds betrof het kleine groepen die hun geloof toch niet konden beleven zoals zij dat wilden. Het waren voornamelijk bepaalde protestantse groepen die openlijk in conflict kwamen met de strenge opvattingen van de rechtlijnige calvinisten. Anderzijds vroegen de wereldwijde activiteiten van met name de VOC en WIC, zoals we hebben gezien, om menskracht. Deze werd echter slechts ten dele in de Republiek gevonden. Rekrutering vond veelvuldig buiten de grenzen plaats, maar de geworven matrozen en compagniesoldaten werden wel in naam van en via de Republiek uitgezonden.

2.1 Om religieuze redenen

Hinne Rode was rector van de Latijnse School van Utrecht. Hij vertrok in 1525 om geloofsredenen naar het Oost-Friese Norden, waar hij predikant werd. In de loop van de zestiende eeuw volgden anderen zijn voorbeeld en vooral na de Beeldenstorm van 1566 kwamen veel 'Nederlandse' protestanten terecht in Duitse steden als Emden, Frankfurt am Main, Keulen en Wesel, of in Engelse steden als Londen, Norwich en Canterbury. Het betrof vooral Brabanders en Hollanders, naast Vlamingen en Walen.[1]

In 1580 werd in verschillende Nederlandse steden een verbod ingesteld op de openbare uitoefening van de katholieke godsdienst. Hoewel het nauwelijks mogelijk was een dergelijk verbod volledig ten uitvoer te brengen omdat de overgrote meerderheid van de bevolking nog steeds katholiek was, had het wel gevolgen. Zo is bekend dat een aantal katholieken Utrecht heeft verlaten en naar de Zuidelijke Nederlanden is getrokken.

Na tientallen jaren van moeizame protestantisering traden grote verschillen tussen de calvinisten onderling op de voorgrond. De onenigheid werd beslist op de Synode van Dordrecht (1618-1619), waarbij de vrijzinniger richting het onderspit dolf. Het gevolg was dat de predikanten van deze laatste richting, de remonstranten, zich publiekelijk moesten conformeren aan de nieuwe officiële lijn van de kerk. Zo niet, dan werden ze verbannen. Dit laatste gebeurde met een twintigtal predikanten in de provincie Utrecht, dat een bolwerk van de remonstranten was. In de naburige landen reorganiseerden zij zich en vormden ze de Remonstrantse Broederschap.

In 1621 ging een groep remonstranten in op de uitnodiging van Frederik III, de toenmalige koning van Denemarken en tevens hertog van Sleeswijk-Holstein, om zich binnen zijn grenzen te vestigen. De Nederlanders stichtten Friedrichstadt, dat nog steeds een Hollandse allure heeft. Zij legden zich onder andere toe op turfwinning en drooglegging van buitendijkse kwelders.

Erg succesvol was de onderneming echter niet, en een aantal van de emigranten keerde teleurgesteld terug naar de Republiek. Anderen bleven. Tot op de dag van vandaag bestaat er een actieve remonstrantse gemeente in Friedrichstadt, met duidelijke banden met Nederlandse geloofsgenoten. Later, in de zeventiende en in de achttiende eeuw, waren er voortdurend kleine religieuze groepen (mennonieten, labadisten, quakers) die hun geluk in het buitenland, met name de Verenigde Staten, gingen zoeken.

Mennonieten: vijfhonderd jaar diaspora

Mennonieten vonden hun oorsprong in het zestiende-eeuwse Nederland. Het verhaal van hun latere verstrooiing over de wereld, en het vasthouden aan hun identiteit en geloof vormen een interessante geschiedenis. In zekere zin kenden de mennonieten een voorloper in de wederdopers. Jan Matthijs uit Haarlem stichtte in 1534, met gelovigen uit Nederland en van elders, een wederdoperscommune in het Duitse

Münster, waar de gelovigen het einde van de wereld verwachtten. Hun onderwerping eindigde in een bloedbad.

Een deel van de ideeën van de wederdopers kwam overeen met de leer van Menno Simons (1496-1561).[2] Simons werd in 1496 geboren in het Friese Witmarsum, werd in 1524 in Utrecht tot priester gewijd en werkte in het Friese Pingjum als vicaris. In 1532 werd hij pastoor in Witmarsum. In 1536 verliet hij de katholieke kerk en ging naar Groningen en later naar Oost-Friesland. In 1539 publiceerde hij zijn *Fundamentboeck*, waarin hij zijn visie op het christelijk geloof en geloofsleven uiteenzette. Zijn denkbeelden vormden de basis voor de doperse beweging.

Mennonieten wilden niet bijdragen aan leger en staatskerk, en betaalden daarom geen belasting. Ze waren principieel tegen geweld. De mennonieten werden vanwege hun ideeën vervolgd en halverwege de zestiende eeuw vluchtten veel Nederlandse mennonieten naar Danzig, een stad waar Hollanders al jaren handeldreven. De Poolse vorst verleende hun vrijheid van godsdienst en nog een paar andere privileges. In ruil daarvoor moesten ze wel de Wisładelta ontginnen. De mennonieten groeven sloten, bouwden dijken en haalden recordoogsten binnen, alles tot grote tevredenheid van de koning. De delta kwam echter vervolgens in Pruisische handen en de mennonieten raakten hun privileges kwijt en konden onder de wapenen worden geroepen.

In Zwitserland hadden de mennonieten eveneens aanhang gevonden en ook daar waren zij aan vervolging blootgesteld omdat zij weigerden zich aan de wetten van de staat te onderwerpen. Doopsgezinde kooplieden, die in het rampjaar 1672 de Staten-Generaal financieel hadden ondersteund, kwamen op voor hun vervolgde geloofsgenoten in Zwitserland. De Republiek, die recent de komst van de hugenoten had verwerkt, zat echter niet te springen om een nieuwe groep vluchtelingen, die bovendien door de orthodoxe calvinisten als ketters werden beschouwd. Nederlandse doopsgezinden legden contacten in Amerika en verkregen vrije doortocht door de Republiek voor hun Zwitserse geloofsgenoten. Zo konden tussen 1717 en 1734 ruim 3000 doopsgezinde vluchtelingen via de Republiek naar de Nieuwe Wereld oversteken.

Vanuit Danzig vertrok in 1794 een aantal mennonieten naar Rusland, op verzoek van keizerin Catharina II. In de buurt van de Dnjepr kregen zij de mogelijkheid om, met waarborg van godsdienstvrijheid, opnieuw land in cultuur te brengen.[3] Ze weigerden ook hier weer dienst in het leger.

Een deel van de mennonieten bleef rond Danzig wonen. Heel veel later, aan het einde van de Tweede Wereldoorlog, vluchtten zij voor het sovjetleger uit naar het westen en kwamen onder meer in Nederland terecht, van waaruit ze deels weer doorgingen naar Canada en Paraguay. Een deel van de mennonieten was reeds eerder naar Canada vertrokken. Omstreeks de Eerste Wereldoorlog raakten de mennonieten in Canada hun privileges kwijt en een deel van de gemeenschap migreerde naar Belize, waar ze gemeenschappen vormden die Platdietz spreken. Die taal lijkt sterk op het Nederlands.

Al voor de Tweede Wereldoorlog emigreerden veel mennonieten uit Rusland naar de Verenigde Staten en Paraguay. Na de introductie van het eerste vijfjarenplan in 1928 migreerden 20.800 mensen, voornamelijk naar Canada.[4] Tijdens en vlak na de Tweede Wereldoorlog vluchten 35.000 mennonieten naar Duitsland, maar zij werden merendeels in het kader van de afspraken die werden gemaakt in Jalta na de oorlog teruggestuurd. Opvallend is dat Nederland weigerde een groep van ruim 350 Oekraïners terug te zenden naar de Sovjet-Unie, ondanks de afspraken van Jalta.[5]

Een deel van de mennonieten leeft nu over de hele wereld verspreid in een uit godsdienstige overwegingen zelfgekozen isolement en blijft zich sterk verbonden voelen met Nederland, waar hun geloof een oorsprong vond. Ze houden vast aan het Platdietz en houden gebruiken in ere waarvan zij menen dat ze typisch Nederlands zijn. Het doopsgezinde schuilkerkje van Pingjum wordt jaarlijks door honderden mennonieten uit onder meer de Verenigde Staten, Canada, Afrika en de voormalige Sovjet-Unie bezocht.

2.2 De Vereenigde Oost-Indische Compagnie

De VOC had, zoals gezegd, geenszins de bedoeling nederzettingen met een permanente Europese bevolking op te zetten. Toch bleven er wel personeelsleden achter in de verschillende posten. Hun aantal was echter gering en voor een groot deel ging het om buitenlanders die dienst hadden genomen bij de VOC, en niet om Nederlanders.

Hiervoor is reeds becijferd dat 235.000 Nederlanders en 255.000 buitenlanders niet terugkeerden van hun reis naar Azië. Bijna allen stierven voortijdig. Na twee eeuwen VOC waren er rond 1800 slechts enkele posten met een permanente Europese bevolking. De grootste was de Kaap

met ongeveer 16.000 inwoners. In Batavia waren er nauwelijks 2000, in Ceylon nog minder, terwijl de overige posten niet of nauwelijks Europese inwoners telden. Pas in de negentiende eeuw zouden de aantallen sterk toenemen.

De Kaap op weg naar de Oost

In 1648 strandde een schip van de VOC in de Tafelbaai bij de Kaap. De bemanning moest er een jaar overblijven voordat ze naar huis kon terugkeren. De kapitein overtuigde de heren van de VOC na terugkomst van de noodzaak aan de Kaap een permanente vestiging in te richten. In 1651 vertrok Jan van Riebeeck samen met zijn vrouw en zoon met drie schepen naar de Kaap. Van de tweehonderd opvarenden bleven er tachtig aan de Kaap, waar zij begonnen met het inrichten van huizen en fortificaties.[6]

Van Riebeeck moedigde de komst van zelfstandige kolonisten aan om de productie van voedsel voor passerende schepen op gang te brengen. Een succes was het in het begin zeker niet, want van de 167 personen die een vrijbrief hadden gekregen om zich er te vestigen waren er na vijf jaar nog maar 73 over.

In het begin wilde de VOC alles onder controle houden. De landbouwproducten moesten tegen een vastgestelde prijs geleverd worden aan de Compagnie. Om tot een hoger rendement te komen mochten ambtenaren van de Compagnie vanaf 1657 ook voor zichzelf een landbouwbedrijf opzetten. Sommigen probeerden zich aan het toezicht te onttrekken door verder het binnenland in te trekken. Zij waren de stamvaders van de vrijburgers, de Afrikaanders.

Na een nieuwe oproep waarbij gratis vervoer werd aangeboden op voorwaarde dat men minstens vijftien jaar aan de Kaap zou blijven, vertrokken nogmaals ongeveer vijftig personen. Kort daarna werden veertig weesmeisjes vanuit de Republiek naar de Kaap gedirigeerd. De historicus Hartland merkte in 1959 hierover op: 'Die meisjes zijn te beschouwen als de stammoeders van het Afrikaanse volk. Groot is hun invloed geweest op de zuiverheid van het ras doordat ten gevolge van hun komst spoedig het concubinaat of het huwelijk met slaven afnam.'[7] In totaal emigreerden tussen 1657 en 1795 544 blanke vrouwen naar de Kaap, van wie er 390 uit de Republiek kwamen, maar er bleef een groot overschot aan mannen bestaan. Veel blanke mannen huwden Bantoevrouwen. Hun nakomelingen vormden het begin van de grote groep Kaapse kleurlingen.

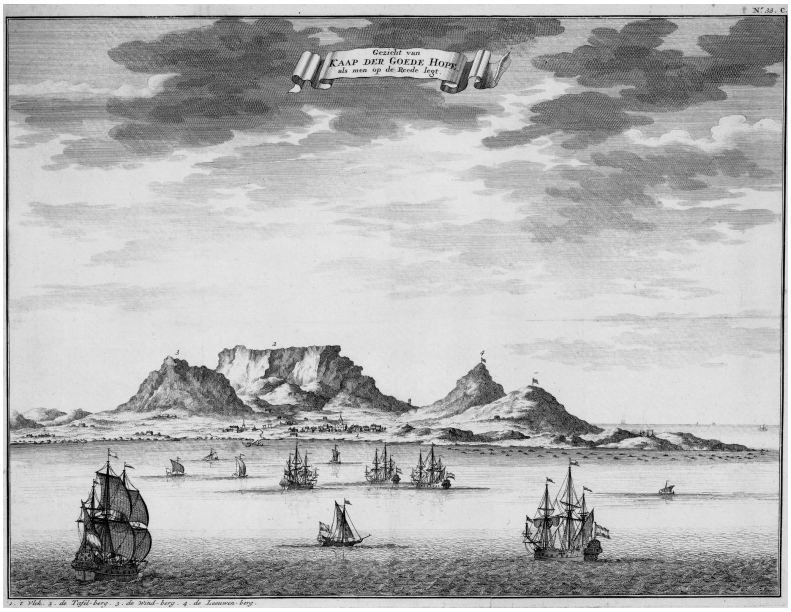

Zicht op Kaap de Goede Hoop met op de rede schepen van de VOC.

Na de opheffing van het Edict van Nantes vluchtte, zoals we eerder zagen, een groot aantal hugenoten naar de Republiek. Omdat Nederlandse kandidaten voor emigratie schaars waren, werd hun de mogelijkheid geboden naar de Kaap te gaan. In 1688 vertrokken tweehonderd hugenoten; zij zijn de stamvaders van veel Afrikaanders met Franse namen. Zij introduceerden de wijnproductie in Zuid-Afrika. Langzaam maar zeker groeide het aantal vrijburgers dat zich aan de Kaap had gevestigd. In 1710 waren het er ongeveer 1700.

Toen de VOC in de loop van de achttiende eeuw een groeiend aantal Duitsers in dienst nam, steeg ook het aandeel Duitsers in de blanke bevolking van de Kaap. In 1795 bestond de bevolking voor 53 procent uit personen van Nederlandse oorsprong, 28 procent van Duitse, 15 procent van Franse en 4 procent van elders. In totaal telde de Kaap in 1795 bijna 15.000 blanke kolonisten. Het totale aantal Nederlanders dat tussen 1652 en 1795 naar de Kaap was geëmigreerd, wordt geraamd op 2200 personen. De historicus Robert Ross heeft berekend dat de relatief snelle groei van de blanke Kaapse bevolking vooral het resultaat is van de natuurlijke groei van de bevolking. De blanke vrouwen huwden jong,

meestal voor hun twintigste. Het gemiddelde aantal kinderen kwam zo boven de zes.[8]

De 'Burghers' van Ceylon

Het huidige Sri Lanka heette tot 1972 Ceylon.[9] Op dit eiland vinden we een opvallend grote groep mensen die nu nog *burghers* worden genoemd. De benaming is afgeleid van het Nederlandse woord 'vrijburger'. De vrijburgers werden op Ceylon voorafgegaan door Portugezen, die zich in 1505 op het eiland vestigden. Zij werden in 1655 verdreven door Nederlanders, die vooral geïnteresseerd waren in de handel in kruiden en olifanten. De Nederlanders verbanden de Portugezen na hun overname van het eiland, maar gaven Portugese joden en mensen van gemengd Portugees-Singalese afkomst toestemming om te blijven.

In 1796 namen de Britten Ceylon van de Nederlanders over. Veel Nederlanders verlieten toen het eiland, maar de gemengd gehuwden en hun nakomelingen bleven achter. De benaming 'burgher' werd tijdens de Nederlandse overheersing geïntroduceerd. Onder de Nederlandse gouverneur Van Goens (1662-1675) waren er slechts 68 getrouwde vrijburgers op Ceylon. In de eerste dertig jaar van de Nederlandse overheersing groeide dat aantal tot vijfhonderd. De meesten waren zeeman, klerk, kroegbaas of voormalig soldaat. Burghers mochten met inlandse vrouwen trouwen (meestal trouwden ze met Indo-Portugese vrouwen) indien de vrouwen zich bekeerden tot het christendom. In de zeventiende eeuw bestond er op Ceylon als gevolg van deze huwelijken een gemeenschap die zich Europees kleedde, behoorde tot de Nederlandshervormde kerk en Nederlands sprak. Op het moment van de Britse overname in 1796 waren er ongeveer negenhonderd families met een Nederlandse oorsprong in Ceylon.

De predikanten die vanuit Nederland naar Ceylon werden gestuurd, vielen rechtstreeks onder het bestuur van de VOC. Ze hadden niet de vrijheden die predikanten in Nederland gewoonlijk hadden. De predikanten speelden een belangrijke rol bij de pogingen tot overheersing van Ceylon. De VOC ging echter niet, zoals de Portugezen wel hadden gedaan, over tot de systematische vernieling van boeddhistische tempels en heiligdommen. De Nederlandse predikant Fabricius, die meende dat de verbreiding van het christendom te traag ging en in 1741 op eigen gezag overging tot de verwoesting van tempels, kon niet op waardering of steun van de VOC rekenen. De Nederlanders hadden weinig kennis van het boeddhisme, hadden weinig contacten met of belangstelling voor

Het centrale plein met stadhuis van Batavia op het einde van de achttiende eeuw. Bedienden dragen parasols om hun meesteressen te beschermen tegen de zon.

de lokale bevolking en hielden zich het liefst bij het eigene.[10] De VOC zag ook graag dat dat zo bleef.

Onder de Britse overheersing gingen de burghers over op het spreken van Engels. In 1883 werd onder Brits bestuur de groep burghers juridisch gedefinieerd: mensen van wie de vader in Ceylon was geboren en van wie er ten minste een voorvader van vaderszijde Europees was. Voorouders van moederszijde waren niet belangrijk. Het gevolg van deze juridische definitie is dat burghers altijd Europese achternamen hebben (Nederlandse, maar ook Portugese, Britse, Duitse, Franse of Russische). In 1899 vormden de burghers De Hollandsche Vereeniging, die in 1907 de naam Dutch Burgher Union of Ceylon kreeg. Deze vereniging gaf tussen 1908 en 1968 een tijdschrift uit, *Journal of the Dutch Burgher Union of Ceylon*. Dertig jaar geleden vierde deze gemeenschap op Ceylon nog Sinterklaas.

Bij de volkstelling van 1963 werden op Ceylon 45.900 mensen als burghers aangemerkt (0,43 procent van de bevolking). Veel burghers migreerden in de jaren 1970 van Ceylon naar Australië en Canada.

Bruiden voor Indië
In *Bitters Bruid. Een koloniaal huwelijksdrama in de Gouden Eeuw* schetst Leonard Blussé de Indische samenleving in de beginjaren van de VOC.[11] Hij beschrijft hoe de Heren Zeventien op verzoek van Jan Pieterszoon Coen een aantal Hollandse meisjes naar Batavia hadden gestuurd, maar toen die niet bevielen werd voor een andere oplossing gekozen.
In de loop van de jaren dertig van die eeuw kozen de Heren Zeventien voor een andere aanpak. Zij besloten dat voortaan 'naar het exempel van de Portugezen' de Indische kolonie met vrouwen uit de inlandse natiën bevoorraad moest worden. Met het oog op het aankweken van een loyale burgerbevolking moedigde de koloniale overheid voortaan huwelijken met Aziatische vrouwen aan. Het was tijd om de bakens te verzetten: 'De Indische wereld is voor ons te groot om die alleen te bezitten en het land hier te klein om zodanige macht aan volk uit te zetten als tot de kolonisatie vereist wordt,' zo schreven de Heren met verdacht aandoende bescheidenheid.
Zij besloten nu het overzenden van Hollandse dochters zoveel mogelijk te ontmoedigen – 'daar kwamen geen bestendige vruchten uit voort' – en daarentegen de aanvoer aan te moedigen van inlandse vrouwen 'waaruit men kloeke, robuuste kinderen kan telen, die in 't leven blijven'. Batavia ontbood nu huwbare dochters vanuit verschillende factorijen in Azië, maar de Portugeessprekende slavinnen van de kusten van Coromandel en Malabar in Zuid-India bleken het meest in trek te zijn. Na aankomst in Batavia gingen deze nog groene kweepeertjes eerst naar school om daar het 'Rechte Geloof' en goede manieren te leren voor ze in het huwelijk traden. Zo werden in Indië met behulp van school en catechisatie de maagden klaargestoomd tot moeders van de 'tropenadel'. Zij werden de karakteristieke Bataviase matrones die thuis Portugees spraken, en krom Hollands in het openbaar.

De mestiezengemeenschap van Indië
Ten tijde van de VOC waren het bijna uitsluitend mannen die naar Indië vertrokken.[12] Alleen hoge ambtenaren namen soms hun vrouw en kinderen mee. In het centrum van de macht in Indië, Batavia, woonden in het begin van de achttiende eeuw drie- à vierduizend dienaren van de Compagnie, bijna allemaal uit Europa afkomstig. Slechts weinigen behoorden tot de hogere rangen en waren in staat een luxueus leven

te leiden. In 1688 waren dit er welgeteld slechts 115. Veel personeelsleden van de Compagnie, zowel ambtenaren als soldaten, gingen samenwonen met een inlandse vrouw, al dan niet een slavin. Als er kinderen uit deze verbintenissen werden geboren, waren er meerdere mogelijkheden: de vader kon het kind erkennen en met de moeder officieel in het huwelijk treden. In dat geval moest de moeder gedoopt worden. De Compagnie stond niet afwijzend tegenover deze huwelijken, al was de consequentie dat het personeelslid van de VOC niet meer naar Holland mocht terugkeren. Het Europese element in het gebied werd op deze manier versterkt. Een andere mogelijkheid was dat de vader het kind adopteerde zonder het officieel te erkennen. Deze kinderen werden gedoopt en de vader nam de verantwoordelijkheid voor de opvoeding op zich. De kinderen gingen deel uitmaken van de Europese gemeenschap. In de meeste gevallen echter werden de concubines en hun kinderen in de steek gelaten en verdwenen zij in de kampong.

Voor kinderen uit gemengde huwelijken was het praktisch onmogelijk om in dienst van de Compagnie te treden, zeker als het ging om hogere functies. Zelfs voor kinderen van Europese ouders was het noodzakelijk om enkele jaren in de Republiek te vertoeven wilden ze carrière kunnen maken. De VOC had blijkbaar alleen vertrouwen in mensen die een duidelijke binding met Nederland hadden.

De kleine groep van Indische, meest mestieze, families ontwikkelde een eigen levensstijl, geheel aangepast aan klimaat en sterk beïnvloed door de inheemse gewoontes.

2.3 De West-Indische Compagnie

Brazilië

Toen de WIC Noord-Brazilië in 1630 op de Portugezen veroverde, was daar al een Europese of half Europese bevolking van ongeveer 40.000 mensen.[13] Volgens beschrijvingen uit die tijd was het een tamelijk bandeloze samenleving, waar de nieuwe Nederlandse gouverneur Maurits orde in moest aanbrengen. Ofschoon het gebied slechts vijfentwintig jaar onder Nederlands gezag heeft gestaan, heeft de WIC geprobeerd de kolonisatie te bevorderen door op gunstige voorwaarden land ter beschikking te stellen. Blijkbaar waren de eerste immigranten die vanuit de Republiek naar Brazilië vertrokken niet van het beste soort. Boeven, oplichters en dames van twijfelachtig allooi, die de bordelen ter plekke

Maurits van Nassau, een flamboyante emigrant

Maurits van Nassau was een neef van de stadhouders prins Maurits en Frederik Hendrik.[14] Hij had al een briljante carrière in het leger van de Republiek achter de rug toen de bewindvoerders van de West-Indische Compagnie hem in 1636 de post van gouverneur-generaal van Brazilië aanboden. Hij aarzelde niet lang en vertrok in oktober 1636. Zijn gezelschap bestond uit een groep wetenschappers en kunstenaars, die het nieuwe land moesten beschrijven en bestuderen. Ook nam hij zes schilders mee, onder wie Frans Post, een bekend landschapsschilder, en Albert van den Eeckhorst, gespecialiseerd in mens- en dierfiguren.

Maurits ontpopte zich als een energiek bestuurder, kundig veldheer en stimulator van kunsten. Hij liet in Brazilië een nieuwe residentie bouwen die was omgeven door tuinen en een heuse dierentuin. In een van de torens van zijn paleis was een sterrenwacht gevestigd, waarschijnlijk de eerste sterrenwacht op het Amerikaanse continent.

De leiding van de sterrenwacht was toevertrouwd aan Georg Marcgrav de Liebstad, die in Leiden sterrenkunde had gestudeerd en en passant ook nog Arabisch had gedaan. In Brazilië verzamelde deze geleerde een schat aan meteorologische en astronomische gegevens en hij vervaardigde ook talrijke landkaarten. De lijfarts van Maurits, Willem Pies, schreef een standaardwerk over land, volk en het planten- en dierenrijk van Brazilië, dat met veel illustraties werd verluchtigd. Maurits was zelfs van plan een universiteit te openen in Brazilië, maar over dat idee waren de bewindvoerders van de WIC niet erg enthousiast.

De schilders die Maurits had meegenomen, zijn zeer productief geweest en Maurits schonk veel van hun kunstwerken aan bevriende relaties. Kaarten die waren gemaakt door Georg Marcgrav de Liebstad en geïllustreerd door Post werden uitgegeven door de beroemde drukker Johannes Blaeu en vonden gretig aftrek onder de gegoede burgerij in de Republiek.

Ondanks zijn grote verdiensten maakte Maurits ook veel vijanden, niet in het minst door zijn amoureuze avonturen. Eerst had hij een relatie met de dochter van een Portugese ex-monnik. Later begon hij een verhouding met de dochter van de plaatselijke garnizoenscommandant, en daarna met de weduwe van een rijke Portugese suikerplantage-eigenaar. De kritiek zwol aan en de Heren van de WIC besloten Maurits terug te halen. In mei 1644 keerde hij, in gezelschap van twee in Brazilië verwekte kinderen, terug naar de Republiek.

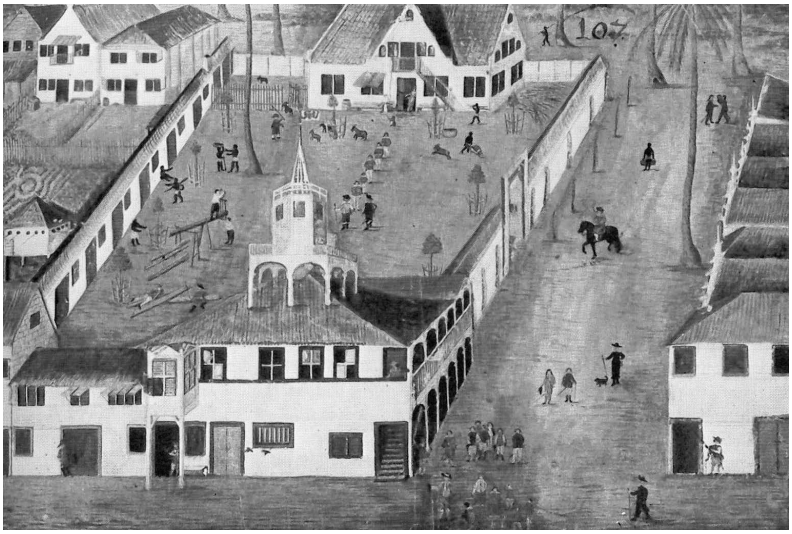

Sterrenwacht in een toren van het paleis van Maurits van Nassau.

gingen bevolken, maakten dankbaar gebruik van de overtochtfaciliteiten van de WIC. Alles bij elkaar stelde de permanente immigratie niet veel voor. Weliswaar had de WIC in 1639 ongeveer 10.000 werknemers in Brazilië, maar hun aantal daalde in de jaren daarna tot 4000. Het aantal 'vrylieden', employés die zich voor eigen rekening vestigden, bedroeg in 1645 slechts 3000. Toen de WIC in 1654 Brazilië weer verloor aan de Portugezen, vertrokken veel Nederlanders naar Noord-Amerika en het Caribische gebied.

Het belangrijkste blijvende spoor is dat van de joodse immigranten. Vanwege hun Portugese achtergrond waren Sefardische joden uit Amsterdam naar Brazilië vertrokken. Zij waren met name actief in de suikerplantages en de suikerhandel.

Toen de WIC dit gebied opgaf, vestigden velen van hen zich op Curaçao en in Suriname, waar zij de oudste nog bestaande joodse vestiging vormden op het Amerikaanse continent. Enkele families gingen naar Nieuw-Amsterdam, waar de gouverneur Peter Stuyvesant hen zeer vijandig behandelde. Protest bij de bewindvoerders van de WIC bracht hierin verandering. Vanuit Amsterdam kreeg Stuyvesant te horen dat het onredelijk en onbehoorlijk was de joden te weigeren. Zij hadden immers aanzienlijke verliezen geleden in Brazilië en hadden veel geld gestoken in de Compagnie.[15]

Het Caribische gebied

Naar het Caribische gebied, waar de WIC een aantal vestigingen had, vond eveneens enige migratie plaats. Toen de WIC in 1667 Suriname op de Engelsen veroverde, vertrokken de meeste aldaar gevestigde Engelsen. Alleen een aantal joden bleef in Suriname. Een deel van hen was afkomstig uit Brazilië. Hun gemeenschap groeide op het einde van de zeventiende eeuw uit tot ongeveer zeshonderd leden. Zij bleven een aanzienlijk deel van de Europese bevolking uitmaken, want in het begin van de negentiende eeuw waren 1258 van de 2547 blanke inwoners van Suriname joods.

Gouverneur Van Sommelsdyck, die in 1683 in Suriname aankwam, probeerde immigratie te bevorderen. Zo wist hij een groep labadisten, een religieuze sekte die zich eerst in het Friese Wieuwerd gevestigd had, naar Suriname te halen, maar dit werd geen succes. Beter liep het af met een groep hugenoten, die hij via contacten van zijn vrouw, zelf van hugenootse afkomst, naar Suriname liet komen. Zij werden succesvolle plantage-eigenaren.[16]

In de loop van de achttiende eeuw kwamen ook andere Europese immigranten, vooral joden die uit Duitsland en Rusland waren gevlucht, naar Suriname, maar slechts heel weinig Nederlanders. Op het einde van de achttiende eeuw bestond nog geen 25 procent van de 2500 blanke inwoners van Suriname uit Nederlanders.

Vanuit de Republiek vond ook andere migratie naar bezittingen op de kust van Zuid-Amerika plaats, met name naar Rio Demerary (ook wel Demarara), Essequebo en Rio Berbice. Deze kolonies waren in de zeventiende en achttiende eeuw op de noordelijke kust van Zuid-Amerika door Nederlanders gesticht. Aan het einde van de achttiende eeuw kwamen ze feitelijk en aan het begin van de negentiende eeuw ook formeel in Britse handen. Ze gingen vervolgens op in Brits Guyana. De overgang van deze kolonies van Nederlandse in Britse handen was aanleiding voor een gedeelte van de nakomelingen van de oorspronkelijk zeventiende- en achttiende-eeuwse migranten om naar Nederland (terug) te gaan.

Naar de Antillen was de migratie al niet veel groter.[17] In 1634 hadden 250 soldaten van de WIC de dertig aanwezige Spaanse soldaten op Curaçao overrompeld. De Compagnie probeerde ook hier kolonisten aan te trekken om landbouwbedrijven op te zetten. Het waren opnieuw voornamelijk joodse families, afkomstig uit het voormalige Nederlands Brazilië, die hier enig succes boekten. Maar veel joodse migranten schakel-

den na verloop van tijd over op de handel. Plantages werden vooral een statussymbool, maar handel – en dan voornamelijk smokkelhandel – was veel winstgevender.

De Nederlandse slavenhandel

In 1482 bouwden Portugezen een kasteel op de Goudkust (nu Ghana) dat later Elmina zou heten.[18] De WIC veroverde het kasteel in 1637. Na 1734 namen privéhandelaren de handel van de WIC over en na het faillissement van de WIC in 1790 kwamen de bezittingen in Ghana formeel onder Nederlands bestuur. In 1872 verlieten de Nederlanders Ghana.

Het verblijf van de Nederlandse handelaren op de Goudkust had grote gevolgen. De Nederlanders werden belangrijk in de slavenhandel.[19] In de achttiende eeuw woonden er enkele honderden Nederlandse mannen in Elmina. De afwezigheid van Europese vrouwen leidde tot relaties met vrouwen uit de lokale bevolking. De kinderen uit deze relaties droegen Nederlandse namen en enkelen van hen werden voor hun opleiding naar Nederland gestuurd. De Euro-Afrikaanse bevolkingsgroep aan de Goudkust versterkte de handelspositie van de Nederlanders.

Aanvankelijk waren de Nederlandse handelaren vooral geïnteresseerd in goud. Al heel snel echter werd de slavenhandel belangrijk, vooral nadat Nederlanders in 1630 Noord-Brazilië op de Portugezen hadden veroverd. In de periode van tien jaar die volgde werden 26.000 slaven naar het zogenaamde Nieuw-Holland gebracht. In het jaar 1644 alleen waren dat er 5000. Nadat de Portugezen Noord-Brazilië terugveroverden verlegden de Nederlanders de slavenhandel naar Spaanse en Franse kolonies en naar Suriname (dat toen in Britse handen was). In 1667 namen de Nederlanders Suriname van de Britten over en vervolgens werd dit de belangrijkste slavenmarkt voor de Nederlanders.

Het is niet precies bekend hoeveel slaven er tussen 1500 en 1850 in totaal zijn verhandeld, maar geschat wordt tussen de negen en vijftien miljoen. Nederlanders verhandelden en verscheepten ongeveer 550.000 slaven vanuit Afrika en zij behoren daarmee tot de grootste slavenhandelaren.

Een van de slaven was een achtjarige jongen die 1728 door kapitein Arnold Steenhart aan de handelaar Jacobus van Goch cadeau werd gedaan. Van Goch noemde de jongen Capitein. Hij werd gedoopt in de kloosterkerk in Den Haag en studeerde theologie in Leiden. Na het afronden van zijn studie en kort voor zijn terugkeer naar de Goudkust als vrij man en predikant presenteerde hij in 1742 zijn dissertatie. Daarin verdedigde

hij de stelling dat slavernij en christendom met elkaar verenigbaar waren. Die boodschap vond in Nederland en onder de slavenhandelaren een gewillig oor.

2.4 Noord-Amerika: Nieuw-Nederland en Nieuw-Amsterdam

In 1609 gaf de VOC aan de Engelse kapitein Henri Hudson opdracht om een nieuwe en kortere weg naar Indië te zoeken.[20] Na een vergeefse poging via Nova Zembla wendde hij de steven naar het westen. Hij slaagde er met zijn schip de Halve Maen niet in om door de noordelijke ijszeeën te komen, maar ontdekte wel een brede riviermonding, die hij opvoer en die later de Hudsonrivier werd genoemd. In de baai ontdekte hij een eiland, later Manhattan genoemd. Na terugkomst in Nederland deed de bemanning enthousiast verslag van de rijkdom van het land en de vriendelijkheid van de lokale bevolking. De bewindvoerders van de VOC toonden echter weinig belangstelling. Hun ging het voornamelijk om de rijke handel in specerijen.

Toch werden er tussen 1610 en 1620 verschillende expedities uitge-

Zicht op de nederzetting Nieuw-Amsterdam op het eiland Manhattan kort na de stichting.

rust voor verdere verkenning van het gebied en om de mogelijkheden van handel te onderzoeken. In 1613 moest kapitein Adriaan Block de winter op het eiland Manhattan doorbrengen. Toen hij naar Nederland terugzeilde, liet hij Jan Rodigues, een Spanjaard van Afrikaanse afkomst, achter op het eiland. Block maakte de eerste kaart, waarop het gebied werd aangeduid als 'Nieuw-Nederland'. Een aantal Amsterdamse kooplieden zag wel wat in de handel in beverbont, dat in grote hoeveelheden geleverd kon worden door de bewoners van het gebied. Bontjassen en -mutsen waren in de mode. De kooplieden stuurden een aantal schepen en lieten op Manhattan een klein fort bouwen.

Aanvankelijk was het vrijheid, blijheid en kon iedereen handel drijven. Hieraan kwam een einde toen in 1621 de nieuw opgerichte West-Indische Compagnie het alleenrecht op handel in het gebied kreeg. De Compagnie wilde controle ter plekke uitoefenen. De vestigingseisen waren streng en ze had een monopolie op de export van beverhuiden. Toch bleek een aantal Nederlanders bereid om zich in het gebied te vestigen. In 1624 arriveerden dertig Waalse families die een nieuw bestaan wilden opbouwen. Zij stichtten vijf kleine nederzettingen. Het land bleek vruchtbaar, de handel verliep goed en in 1625 liep het aantal nieuwe kolonisten op tot een honderdtal.

Om greep te houden op de situatie had de WIC in 1625 opdracht gegeven een centrale post te stichten. Dit werd fort Amsterdam op het eiland Manhattan. Het eiland Manhattan werd door gouverneur Pierre Minuit, een Waalse Nederlander, van de indianen gekocht. In een brief van koopman Pieter Schagen, gedateerd 5 november 1626, wordt bericht dat het eiland 'Manhattes' gekocht is van 'wilden' voor goederen ter waarde van 60 gulden.[21] Of het hierbij ging om waardeloze kralen en spiegeltjes, zoals latere schrijvers wel hebben beweerd, is niet duidelijk.

Dit was het begin van wat later de wereldstad New York zou worden. Volgens een verslag uit 1626 waren er, behalve het kantoor van de WIC, een dertigtal woonhuizen. De totale bevolking van Nieuw-Amsterdam bestond toen uit 270 inwoners. De handel in beverhuiden bleef economisch de belangrijkste activiteit, maar de bevolking moest ook leven en zodoende werden er ook boerderijen opgezet.

Ofschoon het gebied onder centraal bestuur stond van een gouverneur die namens de WIC het gezag uitoefende, vormde Nieuw-Nederland, zoals het gebied genoemd werd, zeker geen keurige, goed geordende samenleving. Hiervoor waren meerdere redenen. Allereerst het soort kolonisten. Dat waren avonturiers en eigenzinnige mensen die zich niet

De eerste moslims
Onder de eerste kolonisten van de kolonie bevonden zich twee broers die waarschijnlijk moslim waren: Abraham en Anthonie van Haerlem en Salee, zonen van Jan Janszoon van Haarlem, alias Moerad Raïs. Deze Nederlandse renegaat was opgeklommen tot admiraal van de Marokkaanse kapervloot.
Anthonie arriveerde op het eiland Manhattan vóór 1638: op dat moment komt zijn naam voor het eerst voor in de annalen. Hij had een kleine boerderij en woonde daar met zijn vrouw Grietje Reijniers. Grietje was een voormalig barmeisje uit Amsterdam, dat nogal eens ruzie zocht. In de jaren 1638 -1639 was het echtpaar bij 15 van de 93 zaken betrokken die door de plaatselijke rechtbank werden behandeld. Anthonie stond bekend als de 'Troublesome Turk'.
Na enkele rechtszaken werd de familie Jansz verbannen uit Manhattan en vestigden ze zich in Breukelen (Brooklyn). Anthonie kocht veel grond en zijn boerderijen, bekend onder de naam 'Turk's Plantation', deden het goed. Langzaam verbeterde de reputatie van Anthonie, vooral na zijn tweede huwelijk met een weduwe uit Manhattan.
Volgens de verhalen had Anthonie een paar kostbare voorwerpen uit Marokko meegenomen, onder meer een koran. Waarschijnlijk was dit de eerste koran in de Nieuwe Wereld. Deze koran bleef in de familie totdat hij in 1886 werd verkocht en uit het zicht verdween. Heel wat bekende Amerikanen, zoals de familie Vanderbilt, Jacqueline Kennedy en Humphrey Bogart, voeren hun afstamming terug op Anthonie Van Salee.[22]

zomaar goedschiks aan het gezag onderwierpen. De WIC had bovendien niet als eerste oogmerk een goed gestructureerde nieuwe volksplanting in te richten. Voor de bewindvoerders in Amsterdam was het allereerst een handelspost om winst te maken. De rest was bijzaak.

Het was dus heel normaal dat de belangen van de kolonisten ter plekke niet altijd samenvielen met de belangen van de Compagnie. De handel in beverhuiden, al dan niet langs legale weg, leverde meer op dan de landbouw. De kolonie kende een groot tekort aan boeren en ambachtslieden. Het animo in Nederland, waar het leven relatief goed was, om zich in het nieuwe land te vestigen was niet groot. Geheel anders was het in het gebied meer naar het noorden, waar de Engelsen

voet aan wal hadden gezet. Al in 1607 hadden zij er een eerste nederzetting gesticht, maar de migratie kwam pas op gang met de komst van de eerdergenoemde Pilgrim Fathers, die in 1620 op de Mayflower vanuit Leiden via Southampton in Amerika aankwamen. Zij stichtten er New Plymouth. Tussen 1628 en 1643 kwamen er verschillende grote groepen Engelse immigranten met de bedoeling zich blijvend te vestigen en er een nieuw leven op te bouwen.

In Nieuw-Amsterdam verliep het allemaal een stuk slechter. De door de WIC gestuurde directeuren kregen geen greep op de situatie. Het stadje van amper vijfhonderd inwoners telde volgens bezoekers veel kroegen en van hoog tot laag zocht men troost in de alcohol. Dit baarde de Heren van de WIC veel zorgen. In 1639 probeerden zij de situatie te verbeteren door het monopolie op de bonthandel af te schaffen en met gunstige voorwaarden nieuwe bewoners aan te trekken. Dit waren niet alleen Nederlanders, maar ook Duitsers, Polen, Scandinaviërs en Portugezen. In 1643 werd er een kerk gebouwd. Gouverneur Kieft wist dan weliswaar enige orde op zaken te stellen, maar zijn tactloze behandeling van de indiaanse bevolking leidde tot talloze conflicten, die de kolonie bijna ruïneerden.

Een nieuw tijdperk begon met de komst van gouverneur Peter Stuyvesant in 1647. Hij wordt als moedig en energiek beschreven, maar ook als trots en eigenzinnig. De combinatie van deze eigenschappen was de oorzaak van heel wat conflicten met de inwoners, die niet alles meer accepteerden en inspraak wilden. Dit resulteerde op 2 februari 1653 in stadsrechten met een eigen bestuur. De stad telde toen zeven- à achthonderd inwoners en zeventien kroegen. Naast Nieuw-Amsterdam was ook een aantal kleinere nederzettingen ontstaan, met aan Nederland herinnerende namen als Nieuw-Amersfoort, Breukelen, Middelburg en Nieuw-Haarlem. Om de Engelse invloed in de regio het hoofd te bieden werd opnieuw emigratie naar Nieuw-Nederland gepromoot en met enig succes.

Na 1657 nam het aantal immigranten snel toe, niet alleen van alleenstaande gelukszoekers, maar ook van hele gezinnen. Onder het bewind van Stuyvesant groeide de bevolking van ongeveer 2000 tot 10.000. Nederlanders uit de Republiek vormden waarschijnlijk nauwelijks de helft van deze bevolking.

Een onderzoek naar de geografische herkomst van de uit de Republiek afkomstige immigranten laat zien dat 16 procent uit Amsterdam en omgeving kwam, 10 procent uit Gelderland en 8 procent uit de pro-

Nieuw-Nederland is 't puyck, en 't eelste van de landen
Een Seegen-rijck gewest, daer Melck en Honingh vloeyd,
Dat d'alderhooghste heeft (met dubbeld milde handen)
Begaeft: ja op-gevult, in 't geen daer wast en groeyd.
De Lugt, de Aerd en Zee, sijn swanger met haer gaven:
Om (die behoeftigh is) oock sonder moeyt te laven.

Gedicht van Jacob Steendam, Nieuw-Nederlands
eerste en beroemdste dichter[23]

vincie Utrecht.[24] Er waren daarnaast ongeveer vierduizend Engelsen die zich vanuit de aangrenzende Engelse gebieden in Nieuw-Nederland hadden gevestigd, en verder een aantal Walen, hugenoten, Duitsers en Scandinaviërs en immigranten uit andere landen. Naar verluidt werden er op Manhattan in de tijd van Stuyvesant al meer dan achttien talen gesproken, een waardige voorbode dus van het kosmopolitische New York van nu.

Stuyvesant wist van Nieuw-Amsterdam en de kolonie een redelijk geordende samenleving te maken: straten werden geplaveid, er kwam een klein ziekenhuis en langzaam maar zeker werd het onderwijs georganiseerd, want er waren intussen ook de nodige kinderen, soms mee gemigreerd, maar steeds vaker ook ter plekke geboren. De WIC bedacht zelfs een wel heel origineel plan om de kolonie te bevolken: ruim 150 wezen uit het Amsterdamse armenhuis werden geselecteerd voor emigratie. In 1655 kwamen zeventien jongens en meisjes variërend in leeftijd van 12 tot 23 jaar in Nieuw-Amsterdam aan. Door de oorlog met Engeland is er van het vertrek van de anderen niets meer gekomen.[25]

Op zich ging het dus helemaal niet zo slecht met de nieuwe vestiging, maar spectaculair was de ontwikkeling zeker niet. De komst van grote aantallen kolonisten bleef uit. Hoe anders was het in de nabije Engelse vestigingen. Hier vond op grote schaal immigratie plaats en de Engelsen hadden dan ook een overweldigend numeriek overwicht.

Toen de spanningen tussen Engeland en de Republiek toenamen, wat uiteindelijk leidde tot een serie zeeoorlogen, ging dit ook aan Nieuw-Amsterdam niet ongemerkt voorbij. In 1664 gaf de Engelse koning Karel II Nieuw-Nederland cadeau aan zijn broer, de hertog van York. De Nederlandse aanspraken werden gewoon genegeerd. Een Engelse vloot

nam daarop in de zomer van 1664 Nieuw-Amsterdam in. Stuyvesant had nog tevergeefs geprobeerd weerstand te bieden.

Bij de Vrede van Breda, gesloten na de Tweede Engelse Zeeoorlog in 1667, werd de situatie officieel bekrachtigd. Engeland behield Nieuw-Amsterdam en de Republiek kreeg daarvoor in ruil Suriname. Tijdens de Derde Engelse Zeeoorlog wist Cornelis Evertsen in 1673 de kolonie te heroveren, maar bij de Vrede van Westminster van 1674 werd het gebied definitief aan Engeland overgelaten.

De meeste inwoners van Nieuw-Amsterdam, dat was omgedoopt in New York, waren niet erg treurig om de nieuwe situatie. Het bestuur van de WIC was als nogal knellend en autoritair ervaren en onder Engels bestuur kregen zij heel wat meer mogelijkheden tot ontplooiing. Zelfs Peter Stuyvesant schikte zich in zijn lot en bleef tot zijn dood in 1672 in New York wonen. De Nederlandse taal handhaafde zich nog enige tijd, eerst op school, maar het langst in de kerk. Tot in het begin van de negentiende eeuw waren er nog preken in het Nederlands.

Van nieuwe emigratie uit Nederland was in de eeuwen daarna nauwelijks sprake. Pas in de loop van de negentiende eeuw zou die weer op gang komen, maar toen was het gebied al sinds 1783 een onafhankelijke staat. Inwoners van Nederlandse afkomst hadden hier door hun deelname aan de Vrijheidsoorlog ook hun steentje aan bijgedragen. Nederlandse immigranten hadden aan de kant van de opstandelingen gevochten en op 16 november 1776 hadden Nederlandse kanonnen op het Caribische eiland Sint Eustatius officieel de saluutschoten van een Amerikaans oorlogsschip beantwoord. Dit wordt gezien als de eerste officiële erkenning van de onafhankelijkheid van de Verenigde Staten.

2.5 Droogleggen van moerassen, de Oostzeehandel en de Nederlandse handelskolonies

Al voor het ontstaan van de Republiek vertrokken inwoners van de Lage Landen naar verschillende delen van Europa. In twee sectoren waren zij vooral actief: droogleggingen en ontginning van moerasgebieden en in de handel.[26] In verschillende streken van Noord-Duitsland en Polen werden Nederlanders aangetrokken om moerassen droog te leggen. Omstreeks 1100 brachten Hollanders de moerassen tussen Elbe en Oder in cultuur. Bij Bremen waren blijkens bewaard gebleven oorkonden eveneens Hollanders actief bij het droogleggen van moerassen.

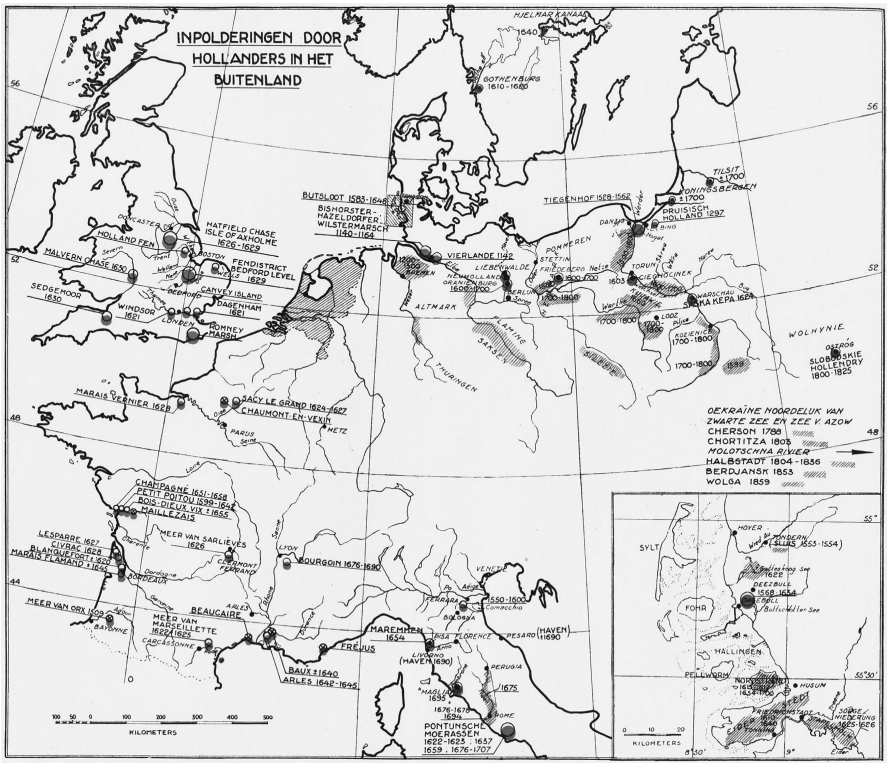

Inpolderingen in vroegere eeuwen door Nederlanders in het buitenland.

Nederlanders waren er niet slechts als technici bij het droogleggen werkzaam, maar namen ook vaak de exploitatie ter hand. Nederlandse boerengemeenschappen kregen het recht om hun eigen rechtspraak te behouden en hun vestigingen werden door de inwoners van omliggende dorpen vaak beschouwd als oases van vrijheid.

In veel gevallen kwamen buitenlandse vorsten naar Holland of Utrecht om mensen te werven. Uit oorkonden blijkt dat de kolonisten juridische privileges kregen: eigen rechtspraak of vrijstelling van belastingen. Niet alleen leken, maar ook uit Nederland en uit Friesland afkomstige monniken waren actief bij het bekerings- en ontginningswerk dat vaak hand in hand ging.

In de Middeleeuwen hadden Duitse vorsten reeds regelmatig een beroep gedaan op Nederlanders vanwege hun kwaliteiten op het gebied van inpoldering en dijkaanleg. Na het einde van de Tachtigjarige Oor-

log trokken echter ook andere Nederlandse beroepsgroepen naar het Oosten. Nederlandse ingenieurs hadden een reputatie opgebouwd als bouwmeesters, speciaal in de vestingbouw. Grote delen van Duitsland hadden veel te lijden gehad van de Dertigjarige Oorlog en men zat dringend verlegen om goede krachten voor de herstelwerkzaamheden.

De hoogwaardige Nederlandse landbouw en veeteelt hadden eveneens een goede reputatie in het buitenland. In 1648 onderhandelde de keurvorst van Brandenburg via een Nederlandse tussenpersoon over de komst van vijfhonderd Nederlandse kolonisten, die alles moesten weten van boter en kaas maken.[27] De kolonisten bedongen dat ze beschermd zouden worden tegen landlopers en boeven, dat ze vrijheid van godsdienstuitoefening zouden hebben, dat ze wind, rivieren en ander water mochten gebruiken en bevissen, en dat ze vrijelijk molens zouden mogen bouwen en exploiteren. Het werd hun allemaal toegestaan. Alleen vrijdom van belasting werd niet toegekend. Wel kreeg elk huishouden vier rijksdaalders vergoeding voor transport van have en goed.

Nederlandse architecten en aannemers werden in Brandenburg ingeschakeld voor herstel van vestigingen, bruggen en verwoeste kerkgebouwen. Dat de aangetrokken ingenieurs veelzijdig waren, bleek wel uit het feit dat de Rotterdamse architect Michael Matthias Smids niet alleen bruggen bouwde, maar ook een kogelgieterij inrichtte voor de keurvorst van Brandenburg. De Nederlandse invloed was vooral merkbaar rond de stad Berlijn. Nederlanders bouwden de vestingen rond de stad en ontwierpen een stadsplan met onder anderen de beroemde lindelaan Unter den Linden.

In Potsdam, de nieuwe residentie die vanaf 1662 gebouwd werd, waren eveneens Nederlandse invloeden zichtbaar. Aan hun sobere bouwstijl werd de voorkeur gegeven boven de protserige barokstijl van het Versailles van Lodewijk XIV.

Koning Frederik Willem reisde in 1732 naar Amsterdam om Nederlandse technici te werven voor het droogleggen van de moerassige gebieden rond Potsdam. Omdat de vorst merkte dat de Nederlanders niet zo graag hun vertrouwde omgeving verlieten liet hij in Potsdam een Hollands dorp bouwen: vier wijken met ieder 62 woningen. Nederlandse ambachtslieden werden gelokt met vergoeding van reiskosten, vrije inrichting van de woningen en gegarandeerde afname van hun producten. Zo ontstond in Potsdam een hele Hollandse wijk, waarvan delen nog steeds bestaan.

Niet altijd hadden de Nederlanders echter succes. In 1748 wilde ko-

ning Frederik II rond zijn paleis Sanssouci waterpartijen en fonteinen laten aanleggen. De Nederlandse technici slaagden er niet in een bevredigend resultaat af te leveren. Het verhaal gaat dat de koning, om zijn ongenoegen te laten blijken, op twee schilden met olieverf ezels liet schilderen met daaronder de tekst 'Hollandse Fontaenen-Maacker'. Deze werden bedekt met een laag waterverf en vervolgens aangebracht op de huizen van de verantwoordelijke ingenieurs. Na de eerste forse regenbui kwam de afbeelding met de tekst tevoorschijn, tot grote hilariteit van de voorbijgangers.

In de loop van de vijftiende eeuw hadden de Hollanders de Duitse Hanzesteden verdrongen van de eerste plaats in de Oostzeevaart. In de belangrijkste havens langs de Oostzee hadden zich Nederlandse kooplieden gevestigd. Communicatieproblemen waren er nauwelijks omdat er bijna overal Platduits werd gesproken, een dialect dat heel dicht bij het Nederlands lag. Polen, met name de stad Danzig, werd een belangrijke handelspartner. Uit Polen kwam veel graan en uit Zweden werd hout gehaald. Danzig was een haven die een groot achterland bediende, via de rivieren zelfs tot aan Hongarije.

In de decennia rond 1600 kwamen er Nederlandse handelsgemeenschappen tot ontwikkeling in tal van Europese handels- en havensteden, zoals La Rochelle, Nantes en Bordeaux in Frankrijk, Cádiz en Málaga in Spanje, Livorno in Italië, en Aleppo en Smyrna in het Ottomaanse Rijk. Door hun permanente aanwezigheid in handelsplaatsen konden de handelaren hun zaken beter behartigen, de concurrentie in de gaten houden en banden versterken met lokale leveranciers. De oorsprong van handelskolonies dateerde reeds van voor het ontstaan van de Republiek. De organisaties die door handelaren werden opgezet, hielpen niet alleen Nederlanders, maar ook Duitse handelaren of Vlaamse. De Nederlandse kolonies hadden hun eigen kerken en kroegen in bijvoorbeeld Spanje en Italië. In Rome was er de Nederlandse herberg De Witte Valck, gedreven door de Nederlandse herbergierster Magdalena. Nederlandse bezoekers vierden in de herberg gezamenlijk sinterklaasavond.[28] Ambachtslieden gingen ook naar andere delen van Europa. In de achttiende eeuw woonde in het Spaanse Guadalajara een groep Leidse textielarbeiders. Zij werden aangetrokken om daar een koninklijke fabriek op te zetten.[29]

Er was ook een handelskolonie in Rusland. Nederlanders dreven reeds vóór de zestiende eeuw handel met Rusland. In 1591 werd een plaats aan de Witte Zee die door Nederlanders en Engelsen Archangel

werd genoemd (Archangelsk in het Russisch) de voornaamste invoerhaven voor West-Europese producten voor Rusland. Rusland had op dat moment geen eigen Oostzeehaven en via de Oostzee konden alleen producten worden ingevoerd door tussenkomst van Baltische handelaren (die Zweedse onderdanen waren en die de handel bemoeilijkten). De West-Europese handelaren gaven daarom de voorkeur aan handel via Archangel aan de noordelijke Dvinarivier. Jan Willem Veluwenkamp heeft de Nederlandse handel met Rusland en de Nederlandse kolonie in Archangel beschreven.[30] De Nederlanders waren de belangrijkste handelspartners van de Russen. Ze voerden luxegoederen aan en exporteerden uit Rusland vooral bont, juchtleer en talk. In 1620 waren er ongeveer 130 Nederlandse handelaren in Archangel actief. Slechts enkelen van hen hadden het recht permanent in Rusland te wonen en binnen Rusland te reizen en zaken te doen. De handelaren hadden in Archangel hun koopliedenhoven, die logies en opslagruimte boden. Een Nederlandse gereformeerde predikant kwam in de lente naar Archangel om er te preken en reisde na het einde van de jaarmarkt, eind september of begin oktober, weer af. Omstreeks 1667 hadden de Nederlandse gereformeerden in Archangel hun eigen kerk en verbleef de predikant er met zijn gezin permanent.

In de jaren die volgden groeide de Nederlandse gemeenschap in Archangel en kreeg de kerk een hof, een woning voor de predikant, en een schoolgebouw met een woning voor de voorzanger-schoolmeester. De Nederlanders waren georganiseerd in het Hollands gemeen, een organisatie die onder meer de Nederlandse belangen bij de Russische overheid moest bepleiten. Het gemeen hief een belasting onder de Nederlandse kooplieden waarmee smeergeld voor overheidsdienaren kon worden betaald.

In 1721 kreeg Rusland toegang tot de Oostzee en vervolgens deed tsaar Peter de Grote er alles aan om de handel van Archangel naar Sint-Petersburg te verplaatsen. De gereformeerde gemeente in Archangel raakte in financiële problemen toen het aantal families begon terug te lopen. De kas raakte leeg, de kerk en de school konden niet meer worden onderhouden en de salarissen van de predikant en schoolmeester konden niet meer worden betaald. Veel Nederlandse families hadden Archangel inmiddels verlaten.[31] In 1776 vroeg de gereformeerde gemeente in Archangel of er vanuit Nederland een predikant gestuurd kon worden die behalve Nederlands ook Engels sprak, omdat de Engelse gemeente zo klein was geworden dat zij zich bij de Nederlandse had gevoegd. Aan het

einde van de achttiende eeuw raakte de Nederlandse gemeente steeds meer verweven met de Duitse, en uiteindelijk gingen beiden in elkaar op.

De geschiedenis van de Nederlandse vestiging in Archangel is vergelijkbaar met die van andere handelskolonies; eerst kwamen er enkele mannen, die als handelaren slechts voor korte tijd ergens verbleven, dat werd vervolgens een langer verblijf, waarna er ook vrouwen en kinderen kwamen, en de vestiging van een kerk en school volgde.

2.6 Politieke vluchtelingen

In de loop van de jaren tachtig van de achttiende eeuw groeide onder de Nederlandse bevolking de onvrede over het bestuur van de Republiek.[32] Mensen die kritiek hadden op het bestuur, en vooral op de prins van Oranje stadhouder Willem V, noemden zich de ware vaderlanders: patriotten. In 1786 werd de prins geschorst als stadhouder door het patriottische gewest Holland. De gemalin van de stadhouder, Wilhelmina van Pruisen, wenste het herstel van haar man in al zijn waardigheid. Zij werd op reis, in de buurt van Goejanverwellesluis, aangehouden.

De broer van de prinses, de koning van Pruisen, zag dit als een belediging en stuurde in september 1787 een groot leger, dat de patriottische hervormingen onderdrukte. Er brak een zogenaamde Oranjeterreur uit, waarbij de huizen van patriotten werden geplunderd en in brand gestoken. Patriotten werden uit hun ambt gezet, mishandeld en gevangengenomen. In paniek vluchtten ze voor de Pruisische legers en woedende volksmassa's weg. Veel vluchtelingen vonden binnen Nederland onderdak. Tienduizenden patriotten zagen echter geen kans om binnen de Republiek een goed heenkomen te vinden. Ze gingen onder meer naar Denemarken, Zweden, Rusland en Engeland. De voornaamste landen van bestemming waren de Verenigde Staten van Amerika, het Duitse Rijk, de Zuidelijke Nederlanden en Frankrijk. De Verenigde Staten waren belangrijk omdat de vluchtelingen het idee hadden dat daar het patriottische gedachtegoed reeds wortel had geschoten. Het Duitse Rijk was gemakkelijk bereikbaar en verschillende steden verleenden de vluchtelingen voorrechten, in de hoop zo welvarende en rijke vluchtelingen aan te trekken. De Deense koning en de Russische tsarina probeerden eveneens welgestelde vluchtelingen te lokken.

Veruit het grootste deel van de vluchtelingen ging tijdelijk of blijvend

Spotprent op Nederlandse patriotten die in 1787 naar Sint-Omer vluchtten.

naar de Zuidelijke Nederlanden (het huidige België). Joost Rosendaal, die deze migratie heeft beschreven, stelt dat de schattingen omtrent het aantal vluchtelingen uiteenlopen. Een krant uit die periode beweerde dat er tussen september 1787 en januari 1788 42.394 Nederlandse vluchtelingen in Brussel zouden zijn aangekomen. Dit cijfer is waarschijnlijk veel te hoog. Rosendaal berekende dat 20.000 vluchtelingen dichter bij de waarheid ligt. De vluchtelingen waren mannen, vrouwen en kinderen. In sommige gevallen vertrokken mannen eerst en volgden vrouwen en kinderen later. Na het bedaren van de gemoederen in de Republiek keerden duizenden vluchtelingen weer terug.

In verschillende Belgische steden ontstonden kolonies, vluchtelingengemeenschappen met een eigen organisatiestructuur. De belang-

rijkste gemeenschappen waren in Antwerpen en Brussel. Kleinere gemeenschappen waren er in Lier, Mechelen en Gent. De vluchtelingen kregen vrijstelling van invoerrechten op meubels en effecten. De protestantse vluchtelingen werden nadrukkelijk gewezen op de bestaande religieuze tolerantie, die hun de vrijheid gaf hun godsdienst uit te oefenen.

De lokale Antwerpse bevolking was echter niet gelukkig met de komst van de vluchtelingen, van wie ze vreesden dat ze merendeels berooid zouden zijn. Bovendien toonde de bevolking haar weerzin tegen het protestantisme van de vluchtelingen, terwijl de vluchtelingen op hun beurt hun afkeer van het katholicisme niet onder stoelen of banken staken.

De Leidenaar Pieter Vreede besloot zijn fabriek naar de Zuidelijke Nederlanden te verplaatsen. Uit Leiden liet hij getouwen en bekwame spinners en wevers overkomen. Pieter Vreede was gevlucht vanwege zijn patriottische activiteiten, maar de spinners en wevers die hem volgden hadden economische motieven voor hun migratie. We zien hier een herhaling van een patroon dat we ook zagen toen de Zuid-Nederlanders en de hugenoten naar de Republiek vluchtten: mensen lieten zich leiden door zowel economische als politieke of religieuze motieven. Vreede bouwde zijn fabriek in Lier en stichtte daar ook een gereformeerde gemeente, die toestemming kreeg voor de bouw van een kerk. Toen de kerk echter gereed was, werd in 1789 de toestemming ingetrokken en de kerk werd door de lokale bevolking afgebroken. De stenen werden in het water gegooid en het hout werd verbrand. Vreede verplaatste zijn fabriek naar Tilburg.

In Brussel kwam een protestantse gemeenschap, en in Antwerpen en Brussel werden bovendien Hollandse sociëteiten opgericht. Hier lazen de leden kranten, tijdschriften, boeken en pamfletten, en discussieerden zij over de politiek. Zo werden patriottische idealen levend gehouden. In Antwerpen telde de sociëteit 400 leden. De Brusselse sociëteit telde in 1788 108 leden.

Ongeveer vijfduizend Nederlandse patriottische vluchtelingen weken uit naar Frankrijk. Merendeels waren het jonge mannen, die zich gedeeltelijk terecht niet meer veilig voelden in de Republiek en die gedeeltelijk werden aangetrokken door avontuur en de uitkeringen die de Franse koning hun in het vooruitzicht stelde. De rijkere vluchtelingen, die de koning met dit financiële aanbod had gehoopt aan te trekken, bleven aanvankelijk weg.

Een deel van de vluchtelingen werd opgevangen in een kazernecomplex in de Noord-Franse plaats Sint-Omaars, bij Duinkerke. In Duinker-

ke zelf, en in de nabijgelegen plaatsen Grevelingen en Béthune werden eveneens vluchtelingen opgevangen. De streek had lang bij de Zuidelijke Nederlanden gehoord en er werd gedeeltelijk nog Nederlands gesproken.

Begin 1788 hadden zich in Sint-Omaars vijf- tot zeshonderd mannen, vrouwen en kinderen verzameld. Vluchtelingen werden vanuit allerlei plaatsen naar Sint-Omaars doorgestuurd, kregen reisgeld en enige onderstand. De commissie die de reis en opvang moest regelen, klaagde over de nieuwkomers. Aan de patriottische zaak hadden ze nauwelijks bijgedragen en ze zaten onder de schurft. In februari 1788 was het aantal mannelijke vluchtelingen opgelopen tot 1064 plus een paar honderd vrouwen en kinderen. Er werd besloten de inschrijvingslijsten voor onderstand te sluiten en een actieve terugkeer van de vluchtelingen naar de Republiek te bevorderen. Voor vluchtelingen uit de lagere sociale klassen werd terugkeer inmiddels veilig geacht. De vluchtelingen kregen reisgeld om terug te kunnen keren. Een vijfde deel van de vluchtelingen deed dat. Voor de rest werd een plan ontwikkeld om hen te laten werken in plaats van doelloos rond te laten hangen. Dat stuitte op weerstand onder een deel van de vluchtelingen. Ze vreesden dat Frankrijk minder zou willen doen aan een politieke omwenteling in Nederland, en dus aan hun terugkeer, als zij eenmaal in de Franse samenleving geïntegreerd waren. Bovendien waren de uitkeringen een inlossing van de ereschuld van Frankrijk tegenover hen – Frankrijk was de patriotten immers niet in Nederland te hulp gekomen – en hoefden ze er dus geen arbeid tegenover te stellen.

In 1788 en in 1789 arriveerden toch weer nieuwe groepen vluchtelingen in Sint-Omaars. Zij kwamen gedeeltelijk uit Nederland, waar ze gevangen hadden gezeten. Deze nieuwe vluchtelingen waren rijker en beter opgeleid. Het gevolg was dat de beperkingen op de opname van nieuwe vluchtelingen werden opgeheven.

Halverwege 1789 waren er 1009 mannen, 313 vrouwen en 606 kinderen. Het merendeel van de vluchtelingen was man. Aanvankelijk werd één op de vier mannen vergezeld door gezinsleden. Later, omstreeks 1792, werd dat één op de twee. De vluchtelingen werden in spotprenten afgebeeld als armoedzaaiers. Er werd geklaagd over de overlast die de vluchtelingen veroorzaakten, vooral de jonge mannen die in de voormalige kazerne van Sint-Omaars zaten. Drankgebruik en messentrekkerij en afval dat uit de ramen in de hof werd gegooid, werden genoemd als problemen. Bij de plaatselijke bevolking van Sint-Omaars waren de vluchtelingen niet geliefd. Bijna één op de vijfentwintig inwoners van

de plaats was een Nederlandse vluchteling. In een kroeg ontstond een vechtpartij toen een van de Nederlandse jongens een lokaal meisje het hof maakte.

Door uitbreken van de Franse Revolutie verslechterde de positie van de vluchtelingen in eerste instantie. Vervolgens raakten zij hopeloos verstrikt in de revolutionaire verwikkelingen. Door de politieke omwenteling van 1795 in Nederland werd hun terugkeer mogelijk.

2.7 Conclusie

Gedurende het gehele bestaan van de Republiek hadden mensen meer redenen om ernaartoe te gaan dan om eruit te vertrekken. Toch waren er mensen die hun heil elders zochten. Nederlandse handelaren stichtten op tal van plaatsen handelskolonies. Vrijwel nooit pasten de Nederlandse emigranten zich snel aan hun nieuwe omgeving aan. De aanpassing die na enige tijd toch plaatsvond, ging altijd geleidelijk. De Nederlandse emigranten stichtten eigen verenigingen en kerken, en hielden vast aan de Nederlandse taal. Niet zelden probeerden ze hun geloof, gebruiken of taal op te leggen aan de samenlevingen waarin ze zich vestigden.

Ondanks het relatief tolerante klimaat in de Republiek waren er migranten die om geloofsredenen vertrokken. Het waren vooral mensen die het gezag van de overheid niet wilden accepteren en in hun eigen groep volgens eigen regels wilden leven. Ze zochten hun toevlucht in gebieden waar de vorst hun specifieke deskundigheid graag wilde benutten in ruil voor een grote mate van zelfbestuur. Dit gold bijvoorbeeld voor de mennonieten in Polen en de remonstranten in Friedrichstadt.

Groter was de groep emigranten die met de VOC en WIC naar verre oorden trok. Ofschoon beide compagnieën aanvankelijk niet de bedoeling hadden om blijvende volksplantingen te stichten, ontstond er toch een aantal Nederlandse gemeenschappen. De Nederlanders in de kolonies pasten zich aan, maar alleen voor zover ze daartoe door de omstandigheden werden gedwongen. Het liefst herschiepen ze in de kolonie een stukje van de Nederlandse samenleving.

3 De migratie in de negentiende eeuw

3.1 Het algemene beeld

In de zeventiende en achttiende eeuw was migratie naar gebieden buiten Europa in de meeste gevallen een zaak van handelaren, ambtenaren en soldaten geweest. In de negentiende eeuw veranderde het karakter van de emigratie. Verschillende factoren spelen hierbij een rol. Allereerst was er de demografische druk. In de periode 1750-1914 groeide de bevolking van Europa van 140 miljoen tot 452 miljoen. In dezelfde periode groeide het aantal mensen van Europese afkomst buiten Europa tot 160 miljoen.[1]

Door de Industriële Revolutie kwamen de economische en sociale verhoudingen anders te liggen. Fabrieksmatige productie maakte een deel van het ambachtswerk overbodig. Door de voortschrijdende mechanisatie in de landbouw werd er meer voedsel door minder mensen geproduceerd. Enerzijds leidde dit tot minder hongersnood en een betere levensverwachting, anderzijds werden veel landbouwers en landarbeiders hierdoor gestimuleerd hun heil elders te zoeken.

Het industrialisatieproces leidde tot een grote trek van het platteland naar de steden. In de loop van de negentiende eeuw zou meer dan 50 procent van de Europese bevolking van haar geboorteplaats verhuizen, meestal binnen de grenzen van het eigen land, maar in toenemende mate ook naar landen buiten Europa. Tussen 1800 en 1914 vond een ware volksverhuizing plaats. Ruim 60 miljoen mensen verlieten het oude continent. Onder hen waren slechts 300.000 Nederlanders, nauwelijks 0,7 procent van de bevolking. Alleen Frankrijk leverde nog minder emigranten. Ierland spande de kroon met 12,2 procent.

De economische vooruitgang in het Europa van het einde van de negentiende eeuw en begin twintigste eeuw is grotendeels mogelijk geweest door deze grote emigratie. Immers, door industrialisatie en mechanisatie groeide het bruto nationaal product snel terwijl de bevolking

relatief minder snel groeide door het grote aantal emigranten. Per saldo profiteerden de achterblijvers steeds meer van de grotere welvaart.

Het land met de grootste aantrekkingskracht was de jonge republiek van de Verenigde Staten, waar de grens van de kolonisatie steeds verder naar het westen opschoof en waar immense landbouwgebieden werden opengelegd door de spoorlijnen. Andere landen trokken ook migranten aan. De samenleving in Europa leek voor velen te weinig toekomst te bieden. Nieuwe werelden lokten. In de loop van de negentiende eeuw werd het transport sneller en goedkoper. Stoomschepen vervingen de zeilschepen en de prijs van de overtocht daalde drastisch.

De overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw had in Nederland heel wat teweeggebracht. In een korte tijd was de Republiek der Verenigde Provinciën, via de Bataafse Republiek, en het Koninkrijk Holland met Napoleons broer Lodewijk als koning, gevolgd door de inlijving bij het Franse keizerrijk, uiteindelijk het Koninkrijk der Nederlanden geworden. Tussen 1815 en 1830 maakte ook het huidige België daar deel van uit. De afscheiding van België in 1830 betekende dat het Koninkrijk 3,5 van zijn 6 miljoen inwoners verloor.

Tijdens de Franse overheersing was er vrijwel een einde gekomen aan de internationale handel. De Engelse zeeblokkade van het Europese continent was effectief gebleken. De export van graan, de kurk waar de landbouw in Groningen en Friesland op dreef, kwam tot stilstand door het verlies van de afzetgebieden. Rusland en Duitsland namen in het gebied rond de Baltische Zee de plaats in van Nederland. Toen in 1815 Nederland, onder koning Willem I, zelf weer over zijn lot kon beschikken, waren de kaarten anders verdeeld dan in 1795.

Ondanks pogingen van koning Willem I om het land te moderniseren bleef Nederland achter bij Engeland, Duitsland en Wallonië, waar de snelle industrialisatie nieuwe economische verhoudingen tot stand bracht. Nederland bleef allereerst een landbouwnatie en zolang de prijzen voor landbouwproducten hoog bleven, was de animo om te emigreren niet erg groot. Het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden leek dan ook aanvankelijk te ontsnappen aan de emigratiekoorts. Tot 1840 was het, met Zwitserland, zelfs het land dat binnen Europa de meeste immigranten aantrok. De relatieve rijkdom van Nederland bleef, net als in de voorgaande eeuwen, immigranten trekken voornamelijk uit de buurlanden Duitsland en België. Zelfs in de napoleontische tijd was deze migratie niet tot stilstand gekomen. De agrarische sector was in het begin van de eeuw nog heel belangrijk en trok veel seizoenarbeiders. Jan

Noodgeld van de Duitse stad Freren uit 1922 waarop een groep Hollandgangers uit de negentiende eeuw is afgebeeld.

Lucassen schat hun jaarlijkse aantal op ongeveer 30.000, voornamelijk uit Westfalen.[2]

Naast seizoenarbeid in de landbouw waren er nog tal van sectoren waarin buitenlandse arbeiders emplooi konden vinden. Veel buitenlanders waren werkzaam als bakkers, stukadoors, metselaars, tuinlieden, dienstbodes en koetsiers. Verder moet de ketting- of vervolgimmigratie niet onderschat worden; buitenlanders die zich in Nederland hadden gevestigd werden vaak gevolgd door hun huwelijkspartner uit het herkomstland.

Pas door de grote crisis in de landbouw in de jaren tachtig, die niet alleen Nederland maar heel Europa trof, nam de emigratie toe. De mechanisatie van de Amerikaanse landbouw veroorzaakte wereldwijd een daling van de prijzen van landbouwproducten. Boeren in Europa konden hier niet tegen concurreren. De landbouwcrisis trof in Nederland vooral het Groningse en Friese platteland. De lonen daalden en werk werd schaars. Epidemieën als cholera, ziekten onder het vee en de catastrofale aardappelziekte veroorzaakten veel ellende. Nederland was niet langer het rijkste land van Europa en het werd ook steeds duidelijker dat de bestaande rijkdom slecht verdeeld was.

In de negentiende eeuw werd het landelijke beleid belangrijk, maar dat betekende nog niet dat Nederland ook een eenheid vormde. In 1873

schreef de Italiaan Edmondo de Amicis bij zijn rondreis door Nederland:

> Tussen [de provincies] Zeeland en Holland, tussen Holland en Friesland, tussen Friesland en Gelderland, tussen Groningen en Brabant, bestaat, ondanks alle gemeenschappelijke banden en ondanks de geringe afstand, niet minder verschil dan tussen de meest verwijderde provincies van Italië of Frankrijk: verschil van taal, van gewoonten, van karakter, verschil van ras en godsdienst.[3]

Mensen uit het ene deel van Nederland konden mensen uit een ander deel van het land maar nauwelijks verstaan. Ambtenaren die van Holland naar Brabant reisden, namen een tolk mee om met hun collega's te kunnen praten. Er waren verschillen in de maten die werden gebruikt, en niet overal binnen Nederland wees de klok dezelfde tijd aan of de kalender dezelfde dag. Nederland werd in de negentiende eeuw echter bestuurlijk wel steeds meer een eenheid. Verschillen in tijd, taal en maten verdwenen. Daardoor werd ook het denken over de Nederlandse identiteit beïnvloed.

3.2 De aantallen

Sinds de tienjaarlijkse volkstellingen vanaf 1849 beschikken we over nauwkeurige gegevens over het aantal migranten. Voor de eerste eeuwhelft zijn deze gegevens er niet, maar demografen laten zich hierdoor niet afschrikken. Via koppeling en extrapolatie van beschikbaar cijfermateriaal kan men tot een redelijk nauwkeurig beeld komen. Volgens een raming van Jan Lucassen en Rinus Penninx zou het aandeel van in het buitenland geborenen in Nederland rond 1800 5 procent vormen van de totale bevolking van ongeveer twee miljoen.[4] Dit betekent dus ongeveer 100.000 mensen. Rekening houdend met een normale leeftijdsopbouw en gemiddelde sterftecijfers zouden er hiervan in 1850 nog tussen de 7000 en 11.000 in leven zijn. Vervolgens is berekend hoeveel immigranten zich tussen 1800 en 1849 in Nederland hebben moeten vestigen om te komen aan het aantal van 70.885 dat in 1849 geteld is. De berekeningen resulteren in ongeveer 88.000 nieuwe immigranten, van wie er intussen al weer 26.000 zouden zijn overleden.

Tabel 5. Immigratie in de negentiende eeuw[5]

	1796-1849	*1850-1859*	*1860-1869*	*1870-1879*	*1880-1889*	*1890-1899*	*Eind 1899*
Aanwezige buitenlanders	100.000	70.885	62.272	59.278	68.971	75.980	79.673
Nieuwe immigranten	88.000	8295	11.945	24.820	21.257	17.730	
Van wie uit:							
Duitsland	51.000	5170	5937	17.005	12.217	10.638	
België	27.000	3028	4413	4393	6365	4965	
Overige landen	10.000	97	1595	3422	2675	2127	
Uit de kolonies							
Aanwezig		2884	3030	4892	7604	9795	11.846
Nieuwe immigranten	3700	972	2774	4117	4026	4260	

Tabel 6. Emigratie gedurende de negentiende eeuw[6]

	1796-1849	*1850-1859*	*1860-1869*	*1870-1879*	*1880-1889*	*1890-1899*
Verenigde Staten	18.500	20.100	19.400	19.400	34.100	28.600
Duitsland	14.500	5700	20.900	11.000	21.000	44.700
België	39.500	9300	9800	13.500	14.400	16.300
Frankrijk	2500	600	1100	1300	3700	700
Engeland	4500	4300	3300	1200	2700	2400
Zuid-Afrika		1500	700	700	700	3000
Argentinië					3400	400
Oost-Indië						
– militairen	37.100	5800	8400	6700	5700	9800
– burgers		2200	2200	4600	3500	3600
West-Indië						
– militairen	3500	1200	900	200	300	300
– burgers			100	200		
Totaal	120.100	50.700	66.700	58.700	89.500	110.000

Ofschoon Nederland niet tot de grote emigratielanden van Europa behoorde, zijn in de loop van de negentiende eeuw toch bijna 500.000 mensen uit Nederland vertrokken. Duitsland en de Verenigde Staten blijken de grote trekkers (zie tabel 6).

Deze emigratiecijfers leiden tot het overzicht van in Nederland geborenen die in het buitenland wonen, zoals samengevat in tabel 7.

Tabel 7. Nederlanders woonachtig in het buitenland in de negentiende eeuw[7]

	1849	*1859*	*1869*	*1879*	*1889*	*1899*
België	31.700	33.300	35.500	40.900	46.900	53.800
Duitsland	10.000	13.100	30.600	37.000	53.000	90.600
Frankrijk	900	2000	2700	3300	6300	5700
Engeland	3300	6400	7900	7100	8000	8500
Argentinië				3400	3100	
Zuid-Afrika		1400	1700	2000	2200	4700
Verenigde Staten	17.000	33.300	46.600	57.400	80.600	94.800
Oost-Indië						
– militairen	6000	8000	9000	12.000	10.000	11.000
– burgers	2100	3700	5000	7300	9300	11.000
West-Indië	1100	1300	1400	1000	900	1000
Totaal	73.100	102.500	140.400	168.000	220.600	287.200

In tabel 8 zijn de afgeronde cijfers bij elkaar gezet. We kunnen uit deze cijfers concluderen dat in de eerste helft van de negentiende eeuw immigratie en emigratie elkaar ongeveer in evenwicht hielden. In de tweede helft van de negentiende eeuw blijft de immigratie weliswaar ongeveer op hetzelfde peil, maar stijgt de emigratie sterk.

Tabel 8. Migratiesaldo negentiende eeuw[8]

	1800-1850	*1850-1900*	*1800-1900*
Immigratie	100.000	100.000	200.000
Emigratie	125.000	375.000	500.000
Migratiesaldo	-25.000	-275.000	-300.000

Als we zien dat de totale bevolking van Nederland in 1900 5,1 miljoen bedroeg, dan betekent dit dat als er helemaal geen emigratie of immigra-

tie zou hebben plaatsgevonden, Nederland 300.000 meer inwoners zou hebben geteld, oftewel 6 procent.

In de loop van de negentiende eeuw nam het percentage immigranten af. Terwijl de bevolking in de steden snel toenam, bleven de aantallen buitenlanders nagenoeg gelijk. Dat kwam vooral doordat er nieuwe economische mogelijkheden in Duitsland waren ontstaan en doordat migratie vanuit Duitsland naar Amerika goedkoper en makkelijker was geworden.

Wanneer we het beeld gaan verfijnen en bestuderen waar de emigranten vandaan kwamen en waar de nieuwkomers zich vestigden, dan zien we welke regio's het meest met migratie te maken hadden. Hierbij moet worden aangetekend dat het zowel gaat om verplaatsing van de ene provincie naar de andere, als om migratie naar en uit andere landen. Terwijl de provincies Noord-Holland en Zuid-Holland een netto immigratie kenden, hadden andere provincies een groot emigratiesaldo (zie tabel 9).

Tabel 9. Migratiesaldo in enkele provincies in de negentiende eeuw[9]

Noord-Holland	109.000
Zuid-Holland	66.000
Groningen	-50.921
Friesland	-111.580
Gelderland	-75.972
Zeeland	-84.891
Noord-Brabant	-60.620
Limburg	-55.883

De betekenis die migratie voor de bewoners van Nederland heeft gehad, is niet alleen af te lezen uit de cijfers die betrekking hebben op vertrek naar of komst uit een ander land. Hierboven is al aangegeven dat er ook binnen het Koninkrijk grote migratiebewegingen waren: de provincies Noord- en Zuid-Holland, waar de welvaart het grootst was en die het minst getroffen waren door de achteruitgang van de agrarische sector, trokken veel migranten.

We moeten ons realiseren dat deze cijfers alleen betrekking hebben op de mensen die definitief zijn verhuisd. Velen gingen tijdelijk ergens werken en wonen en keerden na enige tijd terug naar hun plaats van herkomst. Voor hen was migratie ook belangrijk in hun leven. In grensregio's

als Zuid-Limburg, Twente en Oost-Groningen werkte een groot deel van de bevolking regelmatig over de grens. Anderzijds trokken bepaalde regio's werknemers aan uit het buitenland. Het CBS heeft becijferd dat, als men deze tijdelijke migratiebewegingen meerekent, de migratiecijfers voor de negentiende eeuw eruitzien zoals samengevat in tabel 10.

Tabel 10. Migratie in de negentiende eeuw[10]

	Immigratie	*Emigratie*
1796-1864	108.300	205.400
1865-1900	437.400	552.800
Totaal 19de eeuw	545.700	758.200

Uit het cijfermateriaal dat hiervoor is gepresenteerd, blijkt dat immigratie en emigratie in de negentiende eeuw nog steeds belangrijk waren. Weliswaar waren er niet meer de grote organisaties als de VOC en het leger die in de voorgaande eeuwen honderdduizenden economische immigranten hadden aangetrokken. Nederland had ook geen speciale positie meer als toevluchtsoord voor vervolgden. In de omliggende landen was men toleranter geworden. Het nieuwe Koninkrijk was nog wel steeds een rijk land in vergelijking met de naaste buren en het bleef dus aantrekking uitoefenen. Dit gold met name voor de kustprovincies, die altijd al meer in trek waren geweest, met Amsterdam als absolute topper.

De afname van het percentage migranten was ook een gevolg van de groei van de steden. Terwijl de bevolking in de steden snel toenam, bleven de aantallen buitenlanders nagenoeg gelijk. De terugloop van de immigratie was niet overal in Nederland even sterk. Terwijl Amsterdam het aandeel van buitenlanders gestaag zag dalen, bleef Rotterdam voor bepaalde categorieën immigranten aantrekkelijk. Dit was voor een belangrijk deel te danken aan de ontwikkeling van de Rotterdamse haven. De internationale zeevaart en de overslagfunctie van Rotterdam voor het zich snel ontwikkelende Ruhrgebied moedigde Duitse handelshuizen aan om zich in Rotterdam te vestigen. Zeelieden en schippers op de binnenvaart verbleven eveneens langer of korter in de stad.[11]

In de jaren negentig nam de animo om te emigreren onder Nederlandse boeren weer af. Mechanisatie en het gebruik van kunstmest verhoogden het rendement van de landbouw en de ook in Nederland op gang gekomen industrialisatie zorgde voor meer werkgelegenheid in de

steden. In het eerste decennium van de twintigste eeuw liep de economie echter weer terug. De werkloosheid nam toe en de animo voor emigratie groeide weer. Volgens statistieken uit 1911 kwam een derde van de Nederlandse emigranten uit de steden en twee derde van het platteland.

3.3 Wetgeving

Wie is Nederlander?

Nationale overheden probeerden in de negentiende eeuw de band met hun onderdanen te versterken. Dat betekende ook dat de niet-onderdanen nadrukkelijker werden uitgesloten. Deze uitsluiting kreeg een letterlijke invulling door mensen toegang tot het grondgebied te ontzeggen, en een figuurlijke door mensen toegang tot burgerlijke, politieke of sociale rechten te ontzeggen. Nationaliteit werd belangrijk voor het vormgeven van de verhouding tussen staat en inwoners.

Ten tijde van de Bataafse Republiek werd voor het eerst een soort nationaal burgerschap ingevoerd, dat niet was gebonden aan gewest of stad, maar aan de landsgrenzen.[12]

In de Grondwet van 1815 en in het Burgerlijk Wetboek van 1838 werd in een aantal artikelen onderscheid gemaakt tussen Nederlanders en vreemdelingen. Dit onderscheid betekende dat moest worden vastgesteld wie Nederlander was. Nederlanderschap werd geregeld volgens het zogenaamde territorialiteit- of geboortelandprincipe (*jus soli*): Nederlander was iedereen die op Nederlands grondgebied was geboren uit aldaar gevestigde ouders. Als de ouders niet in Nederland waren gevestigd, kregen in Nederland geboren kinderen op verzoek de Nederlandse nationaliteit, als ze meerderjarig werden. Ze moesten dan wel in Nederland wonen en verklaren zich in het Rijk te willen vestigen. Vreemdelingen konden Nederlander worden door naturalisatie. De Nederlandse nationaliteit ging verloren als men zich in het buitenland liet naturaliseren, zonder toestemming in vreemde krijgs- of staatsdienst trad, of zich in het buitenland vestigde met de bedoeling niet naar Nederland terug te keren. Een Nederlandse vrouw verloor bij een huwelijk met een vreemdeling haar Nederlandse nationaliteit, terwijl een buitenlandse vrouw door een huwelijk met een Nederlander Nederlandse werd. Deze 'eenheid van nationaliteit' van echtgenoten werd tot 1964 gehandhaafd.[13]

Met de Nationaliteitswet van 1850 kwam er een regeling voor het politiek Nederlanderschap dat betrekking had op (census)kiesrecht en de

uitoefening van openbare functies. Deze nieuwe wet had belangrijke gevolgen voor de bevolking van Nederlands-Indië. Volgens het Burgerlijk Wetboek van 1838 had vrijwel de hele bevolking van de kolonies de Nederlandse nationaliteit. Door de Nationaliteitswet van 1850 hadden uitsluitend de kinderen van in Nederland geboren of gevestigde ouders het politieke Nederlanderschap. De 'inlandse' bevolking was dus in politiek opzicht geen Nederlander. De 'inlandse' bevolking van Nederlands-Indië had wel de mogelijkheid om gelijkstelling en het politiek Nederlanderschap aan te vragen mits ze in de 'Europese leefsfeer' verkeerde.[14]

In 1892 werd de Wet op het Nederlanderschap aangenomen en werd het geboortelandprincipe (*jus soli*) verlaten. Voortaan kregen alleen kinderen van Nederlandse vaders en natuurlijke (buiten de echt geboren) kinderen van Nederlandse moeders de Nederlandse nationaliteit (*jus sanguinis*). Kinderen van immigranten die ná juli 1893 in Nederland werden geboren, kregen de nationaliteit van hun vader. De kleinkinderen van immigranten werden uitsluitend Nederlander als ze anders stateloos zouden worden. Voor de nakomelingen van Duitse en Belgische migranten, die de grootste groepen vormden binnen Nederland, was dat niet het geval. Zij kregen de nationaliteit van hun vader en waren dus geen Nederlanders.

Toelating van vreemdelingen

Langzaam maar zeker werd in de negentiende eeuw het paspoort belangrijker.[15] Ten tijde van de Republiek was het paspoort nog slechts een zeer onvolledig identiteitsbewijs. Dit veranderde in de negentiende eeuw, maar tot aan de Eerste Wereldoorlog konden vreemdelingen over het algemeen zonder veel problemen de Nederlandse grens passeren en was de regelgeving beperkt. Een Koninklijk Besluit uit 1815 schreef voor dat iedere vreemdeling zich binnen twaalf uur na aankomst moest melden bij de politie of bij het gemeentebestuur. Tegen inlevering van het paspoort kreeg de vreemdeling een zogenaamde veiligheidskaart die elke veertien dagen moest worden vernieuwd.

Hiermee had de gemeente in principe een overzicht van de vreemdelingen die zich binnen de stad bevonden. Met een dergelijke controle hoopten bestuurders te voorkomen dat politieke raddraaiers of armlastigen zich in de gemeente vestigden. De gemeente moest zelf de kosten van onderstand betalen voor vreemdelingen die zich al lange tijd in de stad bevonden.

De problemen met berooide vreemdelingen die zwervend en bedelend

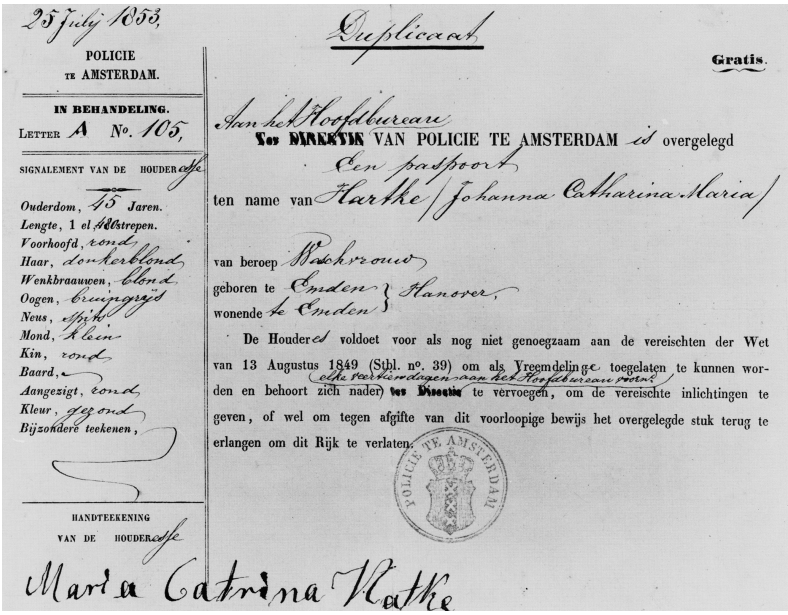
25 July 1853.

POLICIE TE AMSTERDAM.

IN BEHANDELING.
LETTER A No. 105,

SIGNALEMENT VAN DE HOUDERes

Ouderdom, 45 Jaren.
Lengte, 1 el 4 strepen.
Voorhoofd, rond
Haar, donkerblond
Wenkbraauwen, blond
Oogen, bruingrijs
Neus, spitsch
Mond, klein
Kin, rond
Baard,
Aangezigt, rond
Kleur, gezond
Bijzondere teekenen,

HANDTEEKENING VAN DE HOUDERes

Maria Catrina Hatke

Duplicaat.

Gratis.

Aan het Hoofdbureau ~~Ter DIRECTIE~~ VAN POLICIE TE AMSTERDAM is overgelegd

Een paspoort

ten name van Hartke / Johanna Catharina Maria /

van beroep Boekvrouw

geboren te Emden } Hanover,
wonende te Emden }

De Houder voldoet voor als nog niet genoegzaam aan de vereischten der Wet van 13 Augustus 1849 (Stbl. nº. 39) om als Vreemdeling toegelaten te kunnen worden en behoort zich nader (elke Vrijdag, van het Hoofdbureau, Prins) ~~ter Directie~~ te vervoegen, om de vereischte inlichtingen te geven, of wel om tegen afgifte van dit voorloopige bewijs het overgelegde stuk terug te erlangen om dit Rijk te verlaten.

POLICIE TE AMSTERDAM

Voorlopige verblijfspas voor een Duitse vrouw. Vanaf 1849 moest iedere vreemdeling zich melden bij de politie.

in Nederland werden aangetroffen, waren de belangrijkste aanleiding voor de eerste landelijke Vreemdelingenwet, die in 1849 werd aangenomen. Vreemdelingen moesten voldoende middelen van bestaan hebben, of die door werkzaamheid kunnen verkrijgen. Bovendien moesten ze een paspoort hebben. Bij gebrek aan identiteitspapieren konden vreemdelingen echter ook 'op bloot vertoon' (liefst met verklaring van twee bij de politie bekende personen) het land binnenkomen. Vreemdelingen die aan beide eisen – geldig paspoort en middelen van bestaan – voldeden, hadden recht op toelating en kregen een reis- en verblijfpas. De reis- en verblijfpassen werden uitgereikt door het hoofd van politie in de gemeente waar de vreemdeling zich meldde, en moesten elke drie maanden worden verlengd.[16]

Voorafgaand aan de invoering van de Vreemdelingenwet werden in de Tweede Kamer heftige discussies gevoerd. Ze geven een beeld van hoe er op dat moment over migranten werd gedacht. Het Kamerlid Godefroi, afgevaardigde voor Amsterdam, stelde: 'Ik wil geene gastvrijheid, waardoor Nederland een toevlugtsoord zou worden voor de woel-

zieken en onruststokers, die andere landen uitwerpen, – een algemeen armengesticht voor de behoeftigen, de bedelaars, de landloopers van alle oorden der wereld.'[17] En het Kamerlid Hengst merkte op: 'Dat ten slotte de arm- en gemeentebesturen verpligt zijn eene menigte vreemdelingen te onderhouden. [...] Ziedaar de uitwerking van de thans bestaande gastvrijheid!' Hij vroeg aandacht voor de keerzijde van de Nederlandse gastvrijheid 'voor den armen Nederlandschen burger: hij ziet den vreemdeling het brood eten, waarop hij als Nederlander aanspraak had; door het uitputten der armenfondsen, wordt hij in eenen poel van ongelukken gestort en moedeloos staart hij op de toekomst'.

Vreemde armoedzaaiers moesten worden geweerd. Dat was het idee achter de wet. Bovendien werd er in de discussies een verband gelegd tussen migratie en criminaliteit. 'De onveiligheid van personen en goederen ten platten lande [...] laat in sommige der provinciën nog voordurend maar al te veel te wenschen over. Naar evenredigheid is het aantal Duitsche landloopers, die aldaar wegens misdrijven tegen de openbare veiligheid gestraft worden, zeer groot.'

Er werd ook gevreesd voor de komst van migranten die voor politieke onrust zouden zorgen. '[...] wie hebben wij nu te wachten?' vroeg het Kamerlid Costerus zich in 1849 af. 'Socialisten, die bij verdeling van goederen slechts kunnen winnen; woelgeesten, die voordeel zoeken in omverwerping van den Staat.' De 'mannen in blauwe kielen' – waarmee de bedelaars uit Pruisen werden bedoeld – werden evenzeer gevreesd als de volgelingen van de Franse anarchist Proudhon. De vrees werd aangewakkerd door verbetering van de reismogelijkheden.

> [...] dat het bij de tegenwoordig overal heerschende revolutiekoorts en bij de versnelde middelen van vervoer, ten gevolge waarvan een massa kwaadwilligen of onruststokers zich zoo spoedig op een gegeven punt kunnen vereenigen om de vlam des oproers aan te blazen en hunne misdadige plannen te verwezenlijken, thans dubbel gewigtig is zulke maatregelen ter beteugeling in het werk te stellen [...].

De invoering van de Vreemdelingenwet van 1849 betekende niet dat vreemdelingen moeilijk de grens konden passeren; de criteria voor toelating waren ruim en er was weinig grenscontrole.

Toegelaten vreemdelingen, aan wie een reis- en verblijfpas was verstrekt, konden slechts door tussenkomst van het kantongerecht over de

grens worden gezet. Indien uitgezette vreemdelingen binnen vijf jaar opnieuw in Nederland werden aangetroffen, konden ze gestraft worden met een gevangenisstraf van acht dagen tot drie maanden. De verwijdering uit het Rijk werd op de pas aangetekend, zodat ook de overheid in het land van herkomst daarvan op de hoogte werd gebracht.

Niet alle vreemdelingen waren verplicht zich te (blijven) melden bij de politie voor het verkrijgen van een reis- en verblijfpas. De Vreemdelingenwet maakte voor twee categorieën vreemdelingen een uitzondering. Dat waren de vreemdelingen die na zes jaar vestiging in Nederland gelijkstelling aanvroegen, en de in Nederland gevestigde vreemdelingen die met een Nederlandse vrouw waren gehuwd of gehuwd geweest en met haar een of meer kinderen hadden die in Nederland waren geboren.

De toepassing van de Vreemdelingenwet verwaterde reeds snel nadat de wet was ingevoerd. Dat kwam oorspronkelijk gedeeltelijk door laksheid, maar het verwerd geleidelijk tot een opzettelijk beleid. Vreemdelingen met een reis- en verblijfpas konden immers slechts door tussenkomst van het kantongerecht worden uitgezet. Vreemdelingen zonder pas konden in principe op elk moment worden uitgezet.

De soepele toepassing van de Vreemdelingenwet maakte het verkeer van mensen tussen landen gemakkelijker en dat was gunstig voor handel en nijverheid. De wet werd echter niet afgeschaft, zodat hij op elk moment weer met grotere gestrengheid kon worden toegepast.

3.4 Immigratie

Migranten uit Duitsland

In de negentiende eeuw waren Duitse immigranten de belangrijkste groep vreemdelingen in Nederland (60 procent van de immigranten behoorde tot deze groep). Zij bleven de grootste groep tot de komst van gastarbeiders na de Tweede Wereldoorlog.[18] Duitse immigranten richtten binnen Nederland hun schreden hoofdzakelijk naar Noord-Holland (23 procent van de Duitse immigranten in 1849 en 16 procent in 1879), Zuid-Holland (respectievelijk 12 en 13 procent), Limburg (16 en 25 procent) en Gelderland (steeds 16 procent). Mensen geboren in Duitsland vormden tussen 1849 en 1879 1,3 tot 1 procent van de Nederlandse bevolking. Dit percentage was voor de provincie Limburg het hoogst (3,2 tot 4,5 procent) en voor Zeeland het laagst (0,2 tot 0,1 procent).

Immigratie van Duitsers was vooral een stedelijk fenomeen. Dit gold bij uitstek voor de provincie Noord-Holland; in 1849 woonde 76 procent van de Duitsers in de stad Amsterdam. In de provincie Zuid-Holland woonde in 1849 35 procent van de Duitsers in Rotterdam. In de provincie Utrecht woonde in 1849 40 procent van de Duitse immigranten in de provinciehoofdstad; in 1879 was dat 54 procent.[19]

Duitse mannen en vrouwen kozen binnen Nederland niet voor dezelfde streken. Naar Friesland gingen driemaal zo veel mannen als vrouwen. In Noord- en Zuid-Holland was in 1849 de verhouding ongeveer 2:1. Later in die eeuw nam de migratie van vrouwen naar deze provincies verhoudingsgewijs iets sterker toe dan die van mannen. In de provincie Utrecht was het aantal mannen en vrouwen ongeveer gelijk.

In steden als Nijmegen en Maastricht was het aantal Duitse vrouwen in 1849 iets groter dan het aantal mannen. In Schiedam, waar een groot aantal jeneverstokerijen was die vooral werk boden aan mannen, was de verhouding tussen het aantal mannen en vrouwen 6:1.

Concentratie in beroepen

Migranten concentreerden zich in de negentiende eeuw in bepaalde beroepen, maar niet in alle steden in Nederland waren dat dezelfde beroepen. In Amsterdam werkte in 1853 60 procent van de Duitse immigranten in slechts zes beroepen: bakkersknechts (meestal bij een Duitse patroon), dienstbodes, arbeiders (vooral in brouwerij De Gekroonde Valk en in de suikerraffinaderijen), handels- en winkelbedienden en kleermakers.[20]

Duitse kleermakers vormden veruit de belangrijkste beroepsgroep onder de immigranten. Dat kan in verband worden gebracht met een oudere migratietraditie.[21] In de periode van 1730 tot 1811 kwamen de leden van het kleermakersgilde ook reeds voor 37 procent uit Duitsland.[22] In Amsterdam werkten in de negentiende eeuw vooral op de kledingateliers veel Duitsers. De kledingsector in Nederland als geheel expandeerde sterk, er was tekort aan personeel en daarom werden werkkrachten van elders aangetrokken.

Duitse bierbrouwers en suikerbakkers vinden we in tal van Nederlandse steden, maar Duitse bakkers lijken hun schreden vooral naar Amsterdam te hebben gericht. Dat was ook reeds in eerdere eeuwen zo.[23] Duitse militairen waren in garnizoenssteden een gebruikelijke verschijning. Hotelkelners waren in het negentiende-eeuwse Nederland voor een groot deel Duits. Naar Den Haag en Scheveningen kwamen 1000 tot 2000 Duitse kelners per jaar.[24]

Duitse fotografen vonden in de tweede helft van de negentiende eeuw hun weg in Nederland, aanvankelijk vooral in steden in het noorden van het land. Duitse chemici speelden een belangrijke rol bij het opzetten van de nieuwe chemische industrie. Op markten in Nederland waren handelaren uit Sauerland actief die houten speelgoed, producten van email, blik en aardewerk verkochten. Duitse dienstbodes uit Kleefsland vonden in Nederland emplooi, maar deze groep was nog niet zo groot als ze later, in het Interbellum, zou worden. Opvallende groepen waren voorts stukadoors die als trekarbeiders uit Oldenburg kwamen, spoorbeambten en studenten en hoogleraren.

In de prostitutie werkten in de negentiende eeuw veel Duitse vrouwen. In Rotterdam werd geklaagd over het grote aantal Duitse prostituees.[25] In Amersfoort waren er in 1881 problemen rond het restaurant Zum Deutschen Kaiser, dat jonge Duitse meisjes aantrok als kelnerin, om hen vervolgens in de prostitutie te laten werken.[26] In Maastricht was de politie van mening dat dit werk beter door Duitse vrouwen kon worden gedaan, dan dat meisjes uit de streek zich in het verderf zouden storten. In Rotterdam werden buitenlandse vrouwen ook als onmisbaar gezien voor dit beroep.[27] De historici Bossenbroek en Kompagnie constateerden voor het laatste kwart van de negentiende eeuw een opvallende toename van het aantal Duitse prostituees in Nederland. De vrouwen waren afkomstig uit een 'bevoorradingscircuit', dat werd gevormd door de stedenvierhoek Düsseldorf-Crefeld-Keulen-Elberfeld, en vonden vooral werk in Rotterdam, Amsterdam en Arnhem, en in mindere mate in Deventer en Utrecht. Nijmegen vervulde de rol van toegangspoort tot Nederland. In deze stad was bijna de helft van de geregistreerde prostituees van Duitse origine.[28]

Winkeliers, pottenverkopers, stukadoors, dienstbodes, studenten en hoogleraren

Een in aantal belangrijke groep onder de Duitse immigranten werd gevormd door de winkeliers. In het midden van de negentiende eeuw verschenen er in de Nederlandse steden grote winkels, met opvallende etalages die werden verlicht door gaslampen. Deze nieuwe winkels kenden, in tegenstelling tot de oudere zaken, vaste prijzen en een groot assortiment. De namen van sommige winkeliers klinken ons nu nog bekend in de oren. Sinkel, Peek & Cloppenburg, Voss, Lampe, en later Hunkemöller. C&A en Vroom & Dreesmann horen ook bij deze groep, maar zij werden pas laat in de negentiende eeuw actief.[29]

Advertentie in het Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad *van 26 april 1878.*

De winkels vormden een aaneengesloten helverlicht lint in de centraal gelegen delen van de grote steden: de Oudegracht in Utrecht, de Hoogstraat en de Kipstraat in Rotterdam, de Gedempte Gracht en Boekhorststraat in Den Haag, de Haarlemmerstraat in Leiden, en de Nieuwendijk en Hoogstraat in Amsterdam. De Duitse winkeliers die deze winkels opzetten, kwamen uit dezelfde streek in Duitsland (Oldenburgs Münsterland) en waren vrijwel allemaal katholiek.

Naast de winkeliers vormden de pottenverkopers uit het Westerwald in Nassau een belangrijke groep.[30] De Westerwalder pottenkoopman of -vrouw was in de negentiende eeuw een gangbare verschijning. De Westerwalders kwamen uit een beperkte streek van herkomst, werkten allemaal in hetzelfde beroep en waren allemaal katholiek. Ze concentreerden zich in bepaalde buurten: de Utrechtse Wijk K (rondom de Gansstraat), de Breedehaven in 's-Hertogenbosch, de Regter Rottekade in Rotterdam, de Pottenkade in Dordrecht, de Korte en Lange Groenendaal in Gouda, het Roeterseiland in Amsterdam en het Zuideinde in Delft.

De Westerwalders onderhielden nauwe contacten met hun streek van herkomst en trouwden merendeels binnen de eigen groep. Dat gold ook voor hun in Nederland geboren kinderen en kleinkinderen. Met het geld dat ze in Nederland verdienden, lieten ze in het Westerwald huizen en kapelletjes bouwen. De hechte groepen Westerwalders bleven in Nederland ongeveer honderd jaar intact. Aan het einde van de negentiende eeuw ging hun handelsmonopolie verloren, hield de migratie uit de streek van herkomst op en werd er buiten de genoemde buurten gewoond en gehuwd. Na een eeuw lang te hebben bestaan als een zeer herkenbare groep is het opmerkelijk hoe snel de groep aan het einde van

de negentiende eeuw uiteenviel en oploste in de Nederlandse samenleving.

Onder de negentiende-eeuwse Duitse migranten waren verder talrijke stukadoors uit Oldenburg.[31] Hun migratie naar Nederland begon pas na 1811.[32] Oldenburgse stukadoors domineerden het vak en we vinden ze in alle Nederlandse steden. In 1850 waren er in Amsterdam 174 Oldenburgse stukadoors, twee jaar later waren er 189.[33] De aantallen stukadoors waren in werkelijkheid groter dan deze cijfers aangeven. Een groot deel van de stukadoors ontbreekt in de tellingen omdat die werden gehouden in de wintermaanden, wanneer de stukadoors in Oldenburg waren.

De stukadoors kwamen gewoonlijk tussen half maart en eind april, en vertrokken tussen eind juni en november. Tussen maart en november verplaatsten grote groepen stukadoors zich tussen de Nederlandse steden afhankelijk van de vraag. De Duitse stukadoors bleven een belangrijke groep vormen tot de jaren twintig van de twintigste eeuw. In 1920 werden nog drieduizend Duitse stukadoors gevraagd, die door de weinige Nederlandse collega's niet als een bedreiging werden aangemerkt. Twee jaar later echter probeerden de Nederlandse stukadoors hun Duitse collega's te weren, in de hoop zo de lonen te verhogen.[34]

Tussen de twee wereldoorlogen vormden Duitse dienstbodes een belangrijke groep migranten in Nederland. Dat waren ze in de negentiende eeuw nog niet. In 1849 werden er in Utrecht bijvoorbeeld in totaal 2576 dienstbodes geteld, maar slechts 37 van hen waren Duits. Migratie naar Nederland was voor de dienstbodes aantrekkelijk omdat in Duitsland het dienstbodewerk zeer streng gereguleerd werd. Dienstbodes konden in Duitsland vrij willekeurig door hun werkgeefster worden bestraft en om tal van redenen worden ontslagen. Wanneer een dienstbode zonder toestemming haar werkgeefster verliet, kon ze worden teruggebracht door de politie.

(84) *** Eene Geldersche KEUKEMEID, Duitscher van geboorte en van de Roomsche Godsdienst, van goede getuigen voorzien, kunnende goed Koken, Braden en Bakken, op een Duitschen kagchel, 30 jaren oud, zag zich gaarne geplaatst, hoe eerder hoe liever, in eene fatsoenelijke dienst onverschillig waar, maar in geen Logement of dergelijke Huizen. Te bevragen aan het Bureau dezer Courant.

Advertentie in de Utrechtse Courant *van 8 januari 1838.*

De Duitse dienstbodes waren merendeels afkomstig uit dezelfde streek – Kleefsland – als de dienstbodes die in het Interbellum een belangrijke groep zouden vormen. Het migratiepatroon bestond dus al vóór de grote toename in latere jaren. In de negentiende eeuw hadden de Duitse dienstbodes bij hun Nederlandse werkgevers reeds een goede naam; ze werkten hard en stelden weinig eisen.[35]

Duitse studenten en hoogleraren waren ook nadrukkelijk aanwezig in de Nederlandse universiteitssteden. In het midden van de negentiende eeuw telde de Utrechtse universiteit zeven procent buitenlandse studenten, tegen Groningen vijf en Leiden twee.[36]

Er kwamen naar de verschillende universiteitssteden ook studenten uit andere landen. Het belangrijkst waren de Hongaren en de zogenaamde Kapenaars. De Kapenaars, zoals de studenten uit Kaap de Goede Hoop werden genoemd, studeerden allemaal theologie. Onder hen waren kinderen en kleinkinderen van Nederlandse emigranten, die in eerdere tijdvakken naar Zuid-Afrika waren vertrokken.[37]

Op de Nederlandse universiteiten werkten ook nogal wat buitenlandse hoogleraren. In het midden van de negentiende eeuw kampte Nederland met een tekort aan wetenschappers. In 1852 verwachtte Thorbecke nog dat de noodzaak om vreemdelingen te benoemen niet lang zou blijven bestaan. De buitenlandse hoogleraren en anderen zouden Nederlandse onderzoekers opleiden en daarna zou de noodzaak voor deze migratie verminderen en verdwijnen.[38] De verwachtingen van Thorbecke kwamen echter niet uit. Meer dan twintig jaar later, omstreeks 1876, was er nog steeds sprake van een 'professorennood' en zaten de Nederlandse universiteiten om personeel te springen. Dit probleem werd, net als in de jaren ervoor, opgelost door professoren, privaatdocenten en assistenten in Duitsland te werven.[39] Taalproblemen waren beperkt. Duits was in de negentiende eeuw de taal van de wetenschap en alle Nederlandse studenten verstonden en spraken Duits.

Niet iedereen was echter blij met de invloed van de Duitse wetenschappers. Toen in 1890 aan de Utrechtse medische faculteit een nieuwe hoogleraar werd benoemd, schreef zijn voorganger:

> Zeer tegen mijn zin was de nominatie voor mijn opvolger opgemaakt. Er schijnt hier langzamerhand een Duitsche medische faculteit te moeten komen. Lieten zich die Heeren nog maar naturaliseren, maar zij zijn en blijven Duitschers.[40]

Beeldvorming

De Duitse migranten werden in de negentiende eeuw niet altijd even vriendelijk tegemoet getreden door de Nederlandse bevolking. De zogenaamde poepenmoppen, over domme Duitsers, waren populair.[41] De schrijver Justus van Maurik mocht in zijn publicaties graag de spot drijven met de Duitse migranten. Het waren niet helemaal mensen, volgens hem. Het waren halfgare kaffers, die zo stom waren als het achterend van een varken en die ook niet veel beter roken.[42] Het woord 'moffen', dat voor Duitsers werd gebruikt, had in de negentiende eeuw een andere betekenis dan het in en na de Tweede Wereldoorlog zou krijgen, maar een scheldnaam was het wel. Mof was afgeleid van het Duitse *muff*, een aanduiding voor een knorrepot, mopperaar of iemand die onbeleefd, ongemanierd en niet erg spraakzaam was.

Duitse migranten werden in de beeldvorming neergezet als armoedig. Het feit dat een groot deel van de Duitse migranten katholiek was, werd ook niet door iedereen in Nederland als positief gezien. In het midden van de negentiende eeuw werd er in pamfletten over geklaagd dat het katholieke volksdeel zich sterk had vermeerderd en dat kwam volgens de schrijvers vooral door migratie uit Duitsland. De pamfletteurs vreesden voor een versterking van de katholieke invloed op wat zij zagen als het protestantse Nederland.

In het laatste kwart van de negentiende eeuw veranderde de beeldvorming ten aanzien van de Duitse migranten. De Duitse overwinning op Frankrijk in 1870, waarbij dit land binnen een maand verslagen werd, leidde tot zowel angst als bewondering.[43] Sommige Nederlanders waren van mening dat in Nederland Pruisisch onderwijs en Pruisische krijgstucht ingang moesten vinden. Tegelijkertijd moest de Nederlandse 'nationale geest' worden opgewekt.[44] Er werd voor gepleit het onderwijs in vreemde talen te beperken of af te schaffen. Winkeliers en handelshuizen zouden geen Duitsers meer in dienst moeten nemen. De annexatieangst, die de pers enige tijd domineerde, werd vermengd met waarschuwingen voor Duitse culturele invloeden en 'taalvermoffing'.[45] In de negentiende eeuw zou het gebruik van Duitse woorden in de Nederlandse taal sterk zijn toegenomen. Er werden echter ook, zonder veel bezwaren, gebruiken van de Duitse migranten overgenomen, die later als onderdeel van de Nederlandse cultuur werden gezien. Zo zetten de grote Duitse winkeliers mooi versierde kerstbomen in hun etalages. Die gewoonte werd overgenomen door Nederlandse winkeliers en vervolgens ook door Nederlandse huisgezinnen.

Duitse organisaties

Duitse migranten hebben in Nederland in de negentiende eeuw, net als migranten in andere tijdvakken, hun eigen organisaties opgezet.[46] De veelheid aan organisaties weerspiegelt de diversiteit binnen de Duitse gemeenschap. Duitse migranten behoorden tot verschillende klassen, hadden niet allemaal hetzelfde geloof en spraken dialecten van het Duits die soms net zoveel van elkaar verschilden als het Duits van het Nederlands verschilde. Verdeeldheid leidde ertoe dat organisaties die een groot draagvlak nodig hadden – veel leden – slechts moeilijk van de grond kwamen. Alleen Amsterdam had een Duits theater. Pogingen tot de oprichting van Duitse scholen hadden geen lang blijvend resultaat. Duitstalige kranten maakten in Nederland weinig kans omdat Duitse kranten in grote steden redelijk goed verkrijgbaar waren.

In de zeventiende en achttiende eeuw was de lutherse kerk in Nederland een kerk van immigranten, die vrijwel allemaal uit Duitse streken kwamen. Kinderen van lutherse immigranten werden vaak geen lidmaat van de kerk, zodat de kerk in die eeuwen voor haar voortbestaan afhankelijk was van de komst van nieuwe Duitse immigranten. Omstreeks 1800 had de lutherse kerk echter, zoals eerder beschreven, met haar Duitse oorsprong gebroken en daarna werden preken en psalmen in het Nederlands gehouden en gezongen. In het midden van de negentiende eeuw was nog slechts een uitzonderlijk klein deel van de lidmaten van de lutherse kerk in Duitse streken geboren. De nieuwe Duitse immigranten die rond die tijd kwamen, sloten zich merendeels niet bij de lutherse kerk aan. Hierdoor ontstond ruimte voor nieuwe protestantse Duitse organisaties. Zij deden, wat werd genoemd, missiewerk onder in Nederland verblijvende Duitsers. Het idee was dat de migranten voor de natie behouden konden worden als ze voor hun geloof behouden werden.

Voor de katholieke Duitse immigranten gold dit alles minder. Er was in hun geval geen band tussen geloof en nationalisme, en de Duitse katholieke migranten organiseerden zich in Nederland niet in bijvoorbeeld afzonderlijke Duitstalige parochies.

Duitse migranten introduceerden in Nederland het turnen. In Duitsland werden turnverenigingen door de regering beschouwd als subversieve politieke organisaties en de meeste verenigingen gingen aan het begin van de negentiende eeuw ondergronds. Na de mislukte revolutie van 1848 vertrokken veel Duitse Turners, zoals de revolutionairen werden genoemd, naar de Verenigde Staten, waar ze een nieuwe revolutie in Duitsland probeerden voor te bereiden. In Nederland waren de turn-

verenigingen minder politiek van karakter omdat er slechts weinig revolutionairen naar Nederland kwamen. De leden waren geenszins allemaal Duits. Het waren relatief open organisaties, die al snel meer Nederlandse dan Duitse leden hadden.

Voor de deelname van migranten aan politieke organisaties bestond een beperking. Vreemdelingen die geen ingezetenen waren in Nederland – en die er dus minder dan zes jaar woonden – mochten geen lid worden van politieke organisaties. Deze regel was uitgevaardigd na de politieke onrust van 1848 binnen en buiten de Nederlandse grenzen. Gevreesd werd dat revolutionairen uit Duitsland hun werkterrein naar Nederland zouden verleggen. De mogelijkheden om politieke invloed uit te oefenen waren dus gering voor een deel van de Duitse immigranten – de migranten die er minder dan zes jaar waren.

Belgische strohoedenverkopers, Franse gouvernantes en anderen

In het algemeen gold: hoe groter de stad, hoe groter de diversiteit onder de migranten. Na de Duitsers vormden de Belgen de grootste groep in Nederland (in 1849 21.000, in 1879 18.800). In 1849 werden er verder 1400 migranten uit Engeland en Ierland geteld, en dertig jaar later 1600. Ierse en Engelse migranten woonden vrijwel allemaal in de Hollandse steden.

Strohoedenverkopers

De Belgische migranten waren minder op de steden gericht dan de Duitsers. Onder hen was het aantal mannen en vrouwen niet gelijk; vrouwen waren met 60 procent in de meerderheid. Een opmerkelijke, maar niet heel grote groep (ongeveer eenvijfde) onder de Belgische immigranten werd gevormd door de strohoedenmakers, die zijn beschreven door Annemarie Cottaar en Leo Lucassen.[47] De strohoedenmakers kwamen uit de Belgische provincies Luik en Limburg in de grensstreek langs de rivier de Jeker, en dan vooral uit de plaatsen Glons, Roclenge, Bassenge en Wonck. Reeds in de zeventiende en achttiende eeuw gingen er van hieruit strohoedenmakers naar Londen. In de negentiende eeuw trokken zij als seizoenarbeiders naar Frankrijk, Duitsland, Nederland en andere delen van België. De migratie van strohoedenmakers bestond overwegend uit mannen. Vrouwen bleven in het Jekerdal achter. De strohoeden-

makers hielden bezittingen aan in hun geboortestreek of lieten er huizen bouwen na hun verblijf in Nederland. In de periode tussen 1850 en 1875 kwamen er jaarlijks tachtig tot honderd strohoedenmakers naar steden als Amsterdam, Rotterdam en Den Haag.

Paraplumakers en gouvernantes

Een grote groep onder de Franse immigranten werd gevormd door de paraplumakers uit de Auvergne. De migratie van handelaren uit de Auvergne – niet alleen van parapluverkopers – dateert reeds van voor de negentiende eeuw.[48] Aanvankelijk reisden zij naar andere delen van Frankrijk en naar Spanje. Omstreeks 1811 verlegden ze hun werkterrein naar België en Noord-Frankrijk.[49] De Auvergnats, zoals zij werden genoemd, behielden volgens Jan Lucassen lange tijd een band met hun geboortegrond.[50] Behalve parapluverkopers waren er onder hen ook ketellappers, koperslagers en mensen die werden omschreven met de algemene term 'handelaar'. De migratie van parapluverkopers breidde zich in de negentiende eeuw uit, toen de paraplu ongekend populair werd.

Bij de rijke families in de steden en op het platteland werkten in de negentiende eeuw buitenlandse gouvernantes. Ze zijn door de studie van Greddy Huisman aan de vergetelheid ontrukt.[51] De gouvernantes woonden intern bij welgestelde families en gaven les aan de meisjes van het gezin en soms ook gelijktijdig aan andere meisjes uit de buurt. Voor gouvernantes was het belangrijk dat zij het Frans goed beheersten, want dat was de taal waarin de elite zich placht te onderscheiden van de rest van de bevolking. De gouvernantes kwamen uit Franstalige gebieden: Frankrijk, België en Zwitserland. In de tweede helft van de negentiende eeuw raakte de Engelse gouvernante in zwang. Een enkel gezin had een Duitstalige gouvernante, vooral wanneer de vrouw uit het gezin Duitse was. De gouvernantes vonden werk door de bemiddelende rol van de kerk (het merendeel was protestants) of via advertenties in kranten. Buiten het werk troffen ze elkaar op informele basis op bijeenkomsten van Les Amies de la jeune fille. Hier konden gouvernantes hun vrije zondag besteden.

Hoeveel buitenlandse gouvernantes er precies in Nederland werkten in de negentiende eeuw, is moeilijk vast te stellen; ze werden niet afzonderlijk geteld bij de volkstellingen. In een stad als Utrecht werkten elk jaar ongeveer tien buitenlandse gouvernantes. In steden als Den Haag en Amsterdam zal dat aantal hoger zijn geweest. In de grote villa's van de rijken op het platteland waren gouvernantes ook gangbaar.

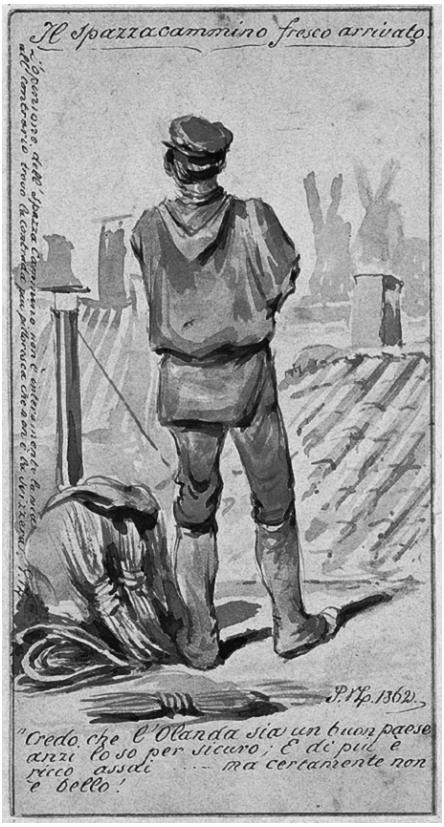

'Een zojuist in Nederland aangekomen Italiaanse schoorsteenveger bewondert zijn nieuwe vaderland'. Pentekening van Jan Pieter van Loon uit 1862.

De Italiaanse migranten die naar Nederland kwamen, werkten vooral als pleistergieters en schoorsteenvegers. De vestiging van Italiaanse schoorsteenvegers dateerde reeds uit de zestiende eeuw.[52] Binnen korte tijd wisten de Italianen de branche te domineren en ze bleven dit doen tot de Tweede Wereldoorlog.[53] Italiaanse schoorsteenvegers maakten gebruik van de arbeid van jonge Italiaanse knechts. Die kropen overigens niet in de schoorstenen, zoals wel is verondersteld; die waren daarvoor te smal.[54] De voorkeur voor jonge knechts stoelde op het feit dat zij goedkope arbeidskrachten waren. De schoorsteenvegers en hun knechts kwamen uit Piëmonte in Italië en uit de aangrenzende Tessiner Alpen in Zwitserland, waar ook Italiaans gesproken wordt.

Tiroler handelaren in gemsleren handschoenen waren een andere specialistische groep die zich met enige regelmaat liet zien op Nederlandse markten. Handschoenen werden uitgevent en op markten verkocht. De handelaren hadden later in de negentiende eeuw ook zogenaamde *Wanderlager*, tijdelijke winkels waarin ze, in het seizoen, hun handel afzetten.

Er kwamen in de negentiende eeuw ook mensen naar Nederland die in Nederlands Oost- en West-Indië waren geboren uit een Nederlandse vader of grootvader en een – zoals dat toen heette – inlandse moeder of grootmoeder. De repatrianten en verlofgangers brachten bij hun komst naar Nederland soms inlandse baboes en ander personeel mee.

Zigeuners

Vanaf maart 1868 kwamen groepjes Hongaarse ketellappers naar Nederland. Later werden ze gevolgd door onder meer Bosnische berenleiders en andere rondtrekkende handelaren, kunstenmakers en ambachtslieden. Het gaat niet om een omvangrijke migratie; in de jaren twintig van de twintigste eeuw ging het om enkele honderden personen. Preciezere cijfers zijn niet te geven, omdat het aantal sterk wordt bepaald door de afbakening die wordt gekozen. De groepen migranten waren vooral opvallend omdat, zoals Leo Lucassen heeft laten zien, ze reeds snel nadat ze voor het eerst in Nederland verschenen het stempel 'zigeuner' opgeplakt kregen.[55]

Zigeuners waren er eerder in Nederland geweest. In de vijftiende eeuw waren er migranten naar Europa gekomen die beweerden pelgrims te zijn uit Klein-Egypte. Reeds spoedig na hun komst werden ze in Duitse streken aangeduid met de term 'zigeuner'. In Nederland werden ze ook wel 'heidens' genoemd. In de achttiende eeuw werden ze bijzonder streng vervolgd, wat gepaard ging met massale 'heidenjachten'. In 1750 gingen autoriteiten ervan uit dat ze definitief uit Nederland waren verdwenen. In tal van publicaties, zoals romans, bleven ze echter ook na 1750 voorkomen, en zo bleef het beeld van de zigeuners voortleven.

Opvallend is dat de groepen die na 1868 kwamen, vanaf het eerste moment aangeduid werden als zigeuners. Ofschoon deze zogenaamde zigeuners wel middelen van bestaan hadden, of mogelijkheden om die te verwerven, werden ze toch gezien als verkapte bedelaars, die met behulp van de Vreemdelingenwet konden worden geweerd. In de jaren twintig van de twintigste eeuw bleek een deel van de zigeuners Nederlandse passen te hebben. Er werd een begin gemaakt met een landelijke

registratie van alle zigeuners, maar reeds een jaar later (in 1939) werd die weer gestaakt.

3.5 Emigratie

In 1857 werd het *Rapport van de Staatscommissie aangaande Europeesche Kolonisatie in Nederlands-Indië* uitgebracht. Hierin werd gewezen op de armoede, overbevolking en werkloosheid in Nederland. Emigratie zou daarvoor een oplossing moeten bieden.[56] De overheid moedigde de emigratie echter nog niet echt aan, zoals het een eeuw later wel zou gebeuren, en er kwamen geen overheidsinstanties die emigratie moesten bevorderen. Terwijl er in de negentiende eeuw, zoals eerder beschreven, een overheidsbeleid kwam waarbij geprobeerd werd de immigratie te reguleren, ontbrak een dergelijk beleid ten aanzien van emigratie. Het liefst zag de overheid de armen vertrekken. Het enige waarop de overheid toezicht hield, was voldoende proviand voor degenen die de oversteek naar de Verenigde Staten waagden.

De Verenigde Staten leken in de negentiende eeuw onbegrensde mogelijkheden te bieden aan emigranten. Onder leiding van dominees migreerden groepen Nederlanders naar de nieuwe wereld. Aan het einde van de negentiende eeuw werden de mogelijkheden die de Verenigde Staten boden, beperkt doordat er restricties kwamen op de migratie van paupers. Boeren en ambachtslieden bleven welkom. Toen de slavernij werd afgeschaft in Suriname werd in Nederland voorgesteld om paupers aan te moedigen naar dat land te migreren, met als doel overbevolking, werkloosheid en armoede in Nederland te verminderen en nieuwe arbeidskrachten voor Suriname te vinden. Niet iedereen stond positief tegenover emigratie. Geloofsafval en verwildering werden gevreesd.

Emigratie naar Duitsland

In het laatste kwart van de negentiende eeuw kwam er een trek van Nederland naar Duitsland op gang.[57] Voor die tijd waren er ook Nederlanders de Duitse grens overgegaan, maar in dit tijdvak nam deze migratie toe. Dat kwam door de crisis in de landbouw (1875-1895) en een vermindering van het belang van de turfwinning. Nederlandse emigranten deden voor een deel het werk waarvoor op het Duitse platteland geen

De Ruslui uit Vriezenveen

Oudere vormen van emigratie, die reeds voor de negentiende eeuw bestonden, kenden een voortzetting in deze eeuw. Een voorbeeld daarvan zijn de zogenaamde Ruslui uit Vriezenveen.[58] Vanuit Vriezenveen trok in de zeventiende eeuw reeds een groep wevers de Duitse grens over in de hoop daar werk te vinden. Handelaren uit Vriezenveen gingen naar Oost-Friesland, Oldenburg en de Duitse Oostzeekust. Ze bezochten ook Bergen in Noorwegen, Kopenhagen en Riga. Aan het begin van de achttiende eeuw gingen enkele pioniers uit Vriezenveen naar Sint-Petersburg in Rusland. Alleen de mannen migreerden; vrouwen en kinderen bleven in Twente achter. De mannen handelden in een zogenaamde compagnie, zoals ook bijvoorbeeld de Duitse handelaren in Nederland dat deden. Om een positie op te markt te kunnen behouden waren de regels van de compagnie streng. De leden van de compagnie mochten alleen met Nederlandse, het liefst met Twentse of Vriezenveense vrouwen trouwen. Trouwden ze met een Russin, dan moesten ze de compagnie verlaten.

De handelaren deden het goed in Sint-Petersburg en in 1834 werd het nieuwe gebouw van de Hollandse gemeente opgeleverd, grotendeels gebouwd met geld van de Vriezenveeners. Na verloop van tijd kwamen er ook vrouwen en kinderen vanuit Vriezenveen naar Sint-Petersburg. De migranten wilden op hun oude dag naar Vriezenveen terugkeren en lieten daarom in hun geboortestreek villa's bouwen in Russische stijl. Tegelijkertijd namen zij en hun kinderen in Sint-Petersburg Russische gebruiken over.

Na de Eerste Wereldoorlog kwam aan het verblijf van de Ruslui in Sint-Petersburg een einde. Tweehonderd ex-soldaten die na hun desertie van het Belgische front in Nederland sinds 1915 geïnterneerd waren, werden in 1920 naar de Sovjet-Unie gebracht met het stoomschip Lingestroom en dat schip nam de daar wachtende Nederlanders mee terug.

kandidaten meer te vinden waren. Ze vonden ook werk in het Ruhrgebied, waar in de bouw en bij de aanleg van wegen en spoorlijnen veel mogelijkheden waren.

De grens stelde niet veel voor en veel mensen vertrokken zonder zich te laten registreren. Serge Langeweg gaat ervan uit dat in de decennia voorafgaand aan de Eerste Wereldoorlog jaarlijks ongeveer 100.000 arbeiders min of meer tijdelijk in Duitsland gingen werken. Vooral na

1870 nam de arbeidsmigratie van Limburgers naar Duitsland sterk toe. Schattingen van het aantal Limburgers dat jaarlijks in Duitsland werk vond, varieerden van 10.000 tot 20.000.[59] De uittocht van Limburgse arbeidskrachten naar Duitsland nam zulke grote vormen aan dat er in de jaren tachtig steen en been werd geklaagd over gebrek aan arbeiders in de herkomststreek van de migranten.

Onder de Limburgers die in Duitsland werkten, waren veel landarbeiders en zogenaamde brikkenbakkers, arbeiders die stenen vervaardigden. Zij vormden samen 90 procent van de arbeidsmigranten. De overigen waren stukadoor, metselaar of timmerman in de bouw, of fabrieksarbeider. Daarnaast waren er enkele dienstmeiden en dienstknechten.

Brikkenbakken was tot aan de Eerste Wereldoorlog seizoenwerk. Het bakken van stenen kon alleen plaatsvinden in de zomermaanden, als de temperatuur hoog genoeg was om de uit klei of leem gevormde stenen in de openlucht te laten drogen en vervolgens in veldovens te bakken. Het was zeer zwaar werk, niet in het minst door de extreem lange werktijden. De brikkenbakkers, allemaal mannen, woonden in tijdelijke keten, waar een vrouw zorgde voor de maaltijden, de was en de rest van het huishouden.

Naar de Verenigde Staten

> Landverhuizers vervullen mij altijd met liefelijke droombeelden van ruime wouden, onafzienbare prairiën, rijke beken, die thans het eigendom zullen worden van menschen, die misschien slechts weinige roeden gronds bezaten. Het is alles in Europa zoo eng, zoo verdeeld, maar aan gene zijde van den Atlantische Oceaan is de ruimte zoo groot; millioenen akkers liggen er nog voor weinig geld te koop. [...] Zij die hier in bedompte steden nauwelijks eene span breed van den blauwen hemel kunnen zien, en zoo dikwijls in armoedige dorpen al wat de akker opbrengt in dure pacht den landheer moet wedergeven, waarom snellen zij niet naar gindsche tropische gewesten, zo eenig rijk, om onder den kokospalm of de banaan zich neder te vleien en van den overvloed des lands te leven. Gij zoo rijk Nederland! waarom, ach! waarom verarmt gij u zelven, door slechts te willen wonen in zulk eene begrensde ruimte?[60]
>
> Ds. O.G. Heldring in 1853

De achtergrond

Het nieuwe land aan de overzijde van de oceaan oefende om velerlei redenen een aantrekkingskracht uit op migranten.[61] Soms waren het vooral economische motieven, zoals voor de vele Ieren die door de hongersnood hun land ontvluchtten, soms was het vrijheidsdrang. Er waaide omstreeks 1850 een revolutionaire geest door Europa. Het Communistisch Manifest van Marx en Engels vond een gewillig oor en in de Verenigde Staten hoefde je je hoofd niet te buigen. In Nederland lag het weer anders. Hier waren het religieuze motieven die de doorslag gaven voor de eerste emigratie.

In zijn drang om greep te krijgen op de kerkelijke situatie in Nederland had koning Willem I in 1816 besloten dat alle protestantse kerken moesten samengaan in één staatskerk. In 1834 leidde verzet hiertegen tot de oprichting van de Christelijke Gereformeerde Kerk. De leden van deze afscheiding hadden het zwaar. Op grond van een wet uit de napoleontische tijd werden niet-geautoriseerde bijeenkomsten van meer dan twintig personen verboden. Bij overtreding werden de dominees gearresteerd of kregen ze hoge boetes. Hoewel het in de praktijk wel meeviel en tolerantie of gedogen meestal de overhand kreeg, vonden emigratie-ideeën in de kring van de afgescheidenen een goede voedingsbodem. De combinatie van de slechte economische omstandigheden, met name op het platteland, en de wens om geheel in vrijheid de godsdienst te kunnen uitoefenen vormde de inspiratie voor de eerste georganiseerde emigratie. Bijbelse beelden als de uittocht naar het beloofde land gaven hieraan een extra dimensie.

Onder leiding van dominees

Het eerste initiatief kwam van de Arnhemse dominee Van Raalte. In oktober 1846 vertrok hij uit Rotterdam samen met zijn gezin en een honderdtal volgelingen. Zij vestigden zich in de staat Michigan, waar Van Raalte een groot stuk grond had gekocht. Hier werd het dorp Holland gesticht.

Om met landbouw te kunnen beginnen moesten er eerst grote stukken bos worden ontgonnen. Ondanks alle moeilijkheden wist Van Raalte de groep te blijven bezielen. De kerk en dominee Van Raalte speelden een allesoverheersende rol in het dagelijkse leven van de migranten. De gemeenschap gesticht door Van Raalte groeide snel: in 1853 woonden er ruim vierduizend mensen, verspreid over een aantal nederzettingen met namen als Groningen, Graafschap, Drenthe, Vriesland en Zeeland.[62]

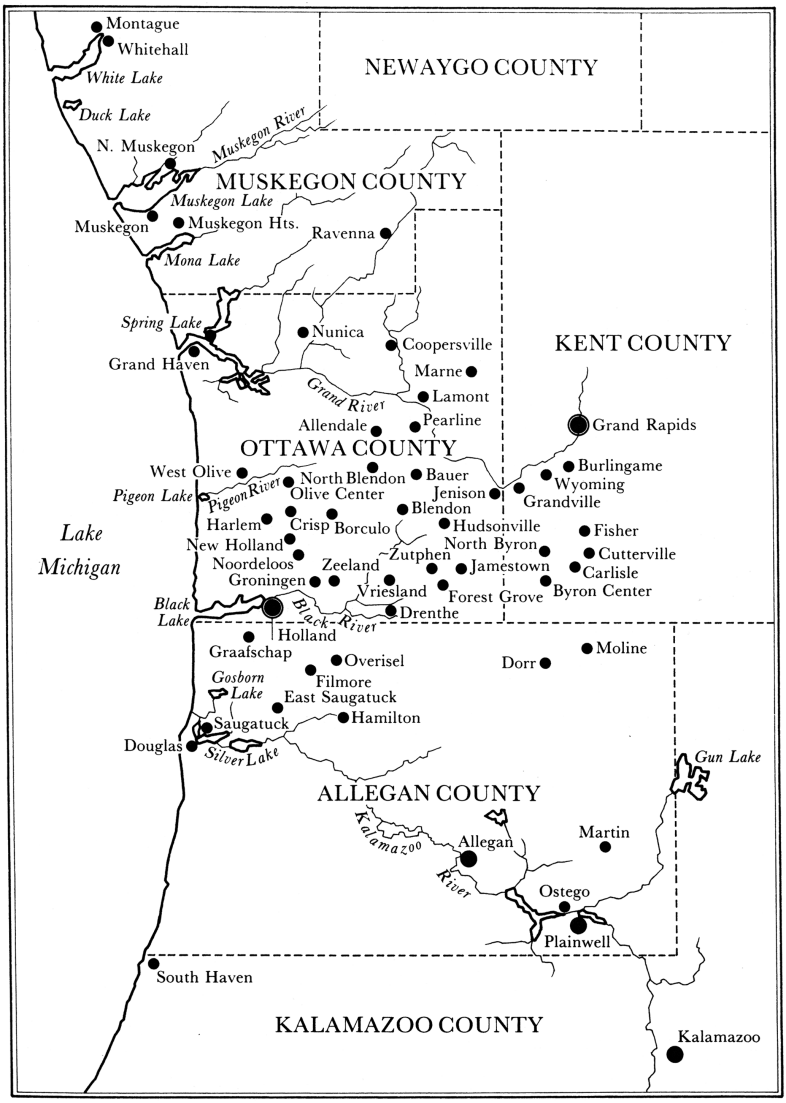

Veel plaatsnamen in de staat Michigan herinneren aan de geboorteplaatsen van de eerste Nederlandse kolonisten.

Aankomst van de landverhuizers in de kolonie Holland[63]
De meeste landverhuizers maakten zich eene zeer overdreven voorstelling van Holland. Wanneer zij maar eenmaal in 'de Stad' aangekomen waren, dan, meenden zij, zouden zij kunnen uitrusten van de vermoeienissen der reize, in de welingerichte huizen op zachte bedden, hunne vermoeide ledematen kunnen uitstrekken en eene welverdiende, lang begeerde rust genieten. Zij dachten er gerelde straten, welvoorziene winkels, bakkerijen, logementen en al datgene te zullen aantreffen, wat in eene goede stad behoort. [...]
En wanneer dan de mannen vol hoop en verwachting erheen gingen, dwaalden zij om in een eindeloos woud, met hier eene woning van bladeren, verscholen onder het geboomte, daar eene tent van doek op eene hoogte geplaatst, ginds eene armelijke boomstammen hut op eene open ruimte in het bosch, niemand ontmoetend dan enkele eenzame houthakkers, die met alle macht bezig waren aan het vellen der dikke, knoestige boomen.
Wanneer dan de verlangende reizigers vroegen, hoe ver de stad Holland nog verwijderd was, en zij ten antwoord ontvingen 'dit is de stad' zonk hun hart zoo laag bij het vervliegen hunner droombeelden en het zien op al die duizenden van woudreuzen, dat zelfs een in de bitterheid zijner ziel aan de zegsman vroeg: 'Kunt gij schrijven?' 'Neem dan een plankje, zet er met groote letters op: "In het zweet uws aanschijn zult gij hier werken uw leven lang" en spijker dat vast aan een boom.'
Gewoonlijk werden zij bij Van Raalte gebracht en die wist dan door zijne bezielende en overtuigende taal wederom zooveel moed in te storten, dat zij, met of zonder boot den terugtocht aannamen en de achtergeblevenen in hoopvolle woorden met den toestand bekend maakten.

D. Versteeg, *De Pelgrim-Vaders van het Westen. Eene geschiedenis van de worstelingen der Hollandsche nederzettingen in Michigan, benevens eene schets van de stichting der kolonie Iowa* (Grand Rapids Michigan 1886)

Het voorbeeld van Van Raalte vond navolging, onder meer door een andere afgescheiden dominee, Hendrik Scholte. Hij vertrok in 1847 met een groep volgelingen naar de staat Iowa, waar zij de kolonie Pella stichtten. De groep bestond uit ongeveer 900 personen, onder wie 160 gezinnen. Scholtes onderneming had enkele voordelen boven die van Van

Raalte. Allereerst was het vestigingsgebied niet in een bosrijk gebied waar eerst de grond moest worden ontgonnen. Verder waren de leden van zijn groep over het algemeen kapitaalkrachtiger. De Nederlanders in Iowa spraken voortdurend over een kolonie en zo was de gemeenschap ook bedoeld; het moest een in zichzelf gekeerde gemeenschap zijn van alleen afgescheidenen. De emigratie werd door Scholte echter ook gezien als een vlucht uit Europa, een breuk met Nederland en een begin van de amerikanisering van de landverhuizers.[64] In de Verenigde Staten vonden de landverhuizers een geloofsvrijheid die in Nederland, Europa of de Nederlandse kolonies niet bestond.

Zowel om religieuze als om economische redenen was het aandeel van de protestanten, vooral afgescheidenen, groter dan dat van de katholieken.[65] De mensen die om religieuze redenen migreerden krijgen in de literatuur de meeste aandacht, maar zij vormden slechts een derde van het totaal. Deze emigranten bleven echter hechter bij elkaar en domineerden zo het beeld van de Nederlandse migranten. In de beginjaren vormden de onder leiding van dominees gestichte nederzettingen hechte gemeenschappen die sterk op zichzelf betrokken bleven. Nederlandse immigranten bleven bij elkaar wonen. Een eigen krant in het Nederlands informeerde de inwoners van de gemeenschap.

De emigratie naar de Verenigde Staten was voor de boeren, die veelal zelfs binnen Nederland weinig gereisd hadden, een hele onderneming. Een van de landverhuizers schreef in 1886: 'Het is wonderlijk hoe een volk, dat geen reizen gewoon was, zulke eene groote reis durfde ondernemen. Het meerendeel had nog nimmer een schip gezien, was nog veel minder erop geweest.' De vertrekkers werden niet altijd vriendelijk bejegend. 'Aan de pier of afvaartplaats te Meppel openbaarde zich de vijandschap tegen Amerika. Spotters hadden zich aan de steiger vergaderd. Om al spottend ons uit de provincie te doen vertrekken.'[66]

De emigranten moesten zelf eten meenemen voor de zeereis van acht weken. De overheid zag erop toe dat ze met voldoende proviand vertrokken. De emigranten spraken de taal van het nieuwe land niet en de omstandigheden waren kort na aankomst zeer primitief. De eerste kolonisten woonden in hutten en tenten. De sterfte, vooral onder vrouwen en kinderen, was groot. De emigranten namen uit Nederland vrijwel niets mee, zodat er in het nieuwe land ook weinig was wat hen aan Nederland herinnerde. Ze hadden hun huisraad, die toch reeds weinig voorstelde, verkocht om de overtocht te kunnen betalen.

De Amerikaanse Burgeroorlog (1861-1865), waarin het geïndustria-

Lied voor vrolijke Landverhuizers
welke met het Stoomschip
DE IJZERE MAN,
naar Amerika willen vertrekken.

Daar ligt een prachtig zeekasteel,
Hoera die ijzere man,
Schoon wappert ons vlag dat pronkjuweel,
Hoera van die ijzere man.
Daar zingen wij vrolijk tralde rallala,
Wie gaat er met ons mee,
Wij ganen naar Amerika.
Ons schip ligt op de ree. } *bis.*

'Lied voor vrolijke Landverhuizers'. Datum onbekend.

liseerde noorden stond tegenover het agrarische zuiden met zijn slavenplantages, speelde een belangrijke rol bij de integratie van de Nederlandse migranten. Veel Nederlandse immigranten kozen de zijde van de noordelijke yankees, en honderden jonge mannen namen dienst in het noordelijke leger. De actieve inzet voor het behoud van de eenheid van het land haalde veel Nederlanders uit hun isolement en maakte hen tot bewuste Amerikaanse staatsburgers.

Groepen Nederlanders die emigreerden onder leiding van een dominee werden vanuit Nederland gesteund door verenigingen die geld inzamelden in de kerken voor hun geloofsgenoten aan de andere kant

van de oceaan. Niet alleen protestanten trokken naar Amerika omdat zij verwachtten daar grotere vrijheid aan te treffen. Nederlandse katholieken emigreerden eveneens. Een dominicaner pater wist in 1848 een aantal katholieken uit Holland en Brabant te enthousiasmeren en een pater franciscaan maakte propaganda in de Brabantse Peel.[67]

Vooral de protestantse godsdienst en de Nederlandse taal, die nog lang in de kerken werd gebezigd, bleven een sterke band vormen tussen de migranten. Uiteindelijk kreeg die band vorm in jaarlijkse folkloristische feesten met klompen, tulpen, klederdrachten en molens, die de herinnering aan het land van herkomst van de voorouders levendig hielden.

In Nederland werden de emigratie-experimenten met verdeelde gevoelens gevolgd. Enerzijds verschenen er enthousiaste verhalen over de mogelijkheden in het nieuwe land, anderzijds werden gedichten en artikelen gepubliceerd waarin emigratie werd ontraden en waarin allerlei negatieve gevolgen breed werden uitgemeten.

Na 1850 nam emigratie om godsdienstige motieven af. De grondwet van 1848 had andersdenkenden meer gelegenheid gegeven om hun godsdienst naar eigen inzicht te beleven.

Economische motieven

De Europese landbouwcrisis van 1880, gecombineerd met de ruimere openstelling van de Verenigde Staten en de daling van de kosten voor de overtocht, bracht nieuwe grootschalige emigratie op gang naar wat gezien werd als een paradijs met onbegrensde mogelijkheden. Het transport met stoomschepen werd steeds goedkoper: de overtochtprijs daalde van 80 à 90 gulden tot 25 gulden. Soms kon men vanuit Hamburg of Engeland zelfs voor 7 dollar vertrekken. Het aantal emigranten dat per keer kon worden vervoerd, werd groter. Zo had de Nieuw Amsterdam in 1906 520 passagiers in de eerste klasse, 555 in de tweede klasse en maar liefst 2500 personen in de laagste klasse. In de Verenigde Staten zelf was er bovendien grote concurrentie tussen de spoorwegmaatschappijen. Er waren aanbiedingen van 5 dollar voor een reis van New York naar Chicago of van Chicago naar San Francisco.[68]

Agenten van landmaatschappijen maakten reclame voor vestiging in nieuw te ontginnen gebieden tegen aanlokkelijke prijzen. Duizenden agenten trokken door Europa om klanten te werven voor de vervoersmaatschappijen. Via *prepaid tickets* konden reeds in de Verenigde Staten gevestigde immigranten hun familie of kennissen laten overkomen. Dat het hierdoor nogal eens voorkwam dat mensen totaal onvoorbereid de

De Nederlandsche Stam en Taal in Noord-Amerika
Nederlandsch blijven in den volle zin des woords kunnen we niet. De stroom is te overweldigend in andere richting.
En we willen ook niet Nederlandsch blijven of Nederlanders. Niet uit onliefde tot onze stam. Maar omdat we ervan overtuigd zijn, dat Gods eene natie wil formeren waarin we een bestanddeel vormen.
Maar wat we wel willen, dit aangaande, is onze traditie bewaren: 't edele, glorierijke van onzen stam. En de deugden onzes volks wenschen we te kweeken: Hollandsche degelijkheid, spaarzaamheid, trouw, vrijheidsliefde. En alles wat liefelijk is in karakter en practijk onzer Vaderen willen we trachten te kweeken en onder ons Amerikaansch volk beoefening te doen verlangen.
En de taal dan? zoo hooren wij u wederom vragen. Wij komen er ronduit voor uit, dat we het Nederlandsch niet wenschen te bewaren als de gewone, meest gangbare taal. Dat is onmogelijk. Reeds overlang werd het beslist, dat niet het Hollandsch, noch het Duitsch, noch het Fransch, maar het Engelsch de spraak van Noord-Amerika zal zijn!
En we willen dit ook niet. Het zou ons hinderen in onzen vooruitgang op sociaal gebied. Hinderen om tot zegen te wezen voor ons Amerikaansch volk, gelijk we behooren te zijn.

Henry Beets in: *De Gereformeerde Amerikaan*, september 1905[69]

oversteek waagden en in grote problemen kwamen, is niet verwonderlijk. De Nederlandse consulaten hadden het druk met de opvang van de spijtemigranten.

Vooral boeren en tuinders waren succesvol in de Verenigde Staten. Groenten en melkproducten brachten goede prijzen op in de snel groeiende steden. Nieuwe migranten kwamen op voor hun eigen belangen. Nederlandse bloembollenkwekers die zich in de Verenigde Staten hadden gevestigd, ijverden voor importheffingen op Nederlandse bloembollen.

Met hoeveel waren zij?
Sinds 1609, toen de eerste 32 Waalse families naar Nieuw-Nederland vertrokken, zijn er ongeveer 450.000 mensen van Nederland naar Amerika geëmigreerd. Het aantal Amerikanen dat zich beschouwt als van Neder-

Kermisprent uit 1846 waarin de spot wordt gedreven met de emigranten die onder leiding van een dominee naar Amerika vertrekken.

landse afkomst bedraagt ongeveer 5 miljoen. Bijna de helft van de migranten vertrok uit Rotterdam, 18,5 procent uit Liverpool, 11,5 procent uit Antwerpen en de anderen uit Amsterdam, Londen en Le Havre. Plaats van aankomst was in 90 procent van de gevallen New York.

Robert Swierenga heeft onderzoek gedaan naar de omvang van de migratie naar Amerika.[70] Oomens heeft zijn gegevens aangevuld en komt tot het volgende overzicht (zie tabel 11).

Tabel 11. Nederlandse emigranten naar de Verenigde Staten[71]

Periode	*Aantal immigranten*	*Totaal Nederlanders op het einde van de periode*
1820-1829	360	337
1830-1839	891	1.125
1840-1849	17.248	16.989
1850-1859	20.069	33.344
1860-1869	19.381	46.639
1870-1879	19.412	57.400
1880-1889	34.112	80.600
1890-1899	28.559	94.800
1900-1910	48.262	

Deze aantallen stonden echter in geen enkele verhouding tot de immigranten uit andere Europese landen. In 1882, het topjaar van de Nederlandse immigratie met 9517 personen, emigreerden 250.000 Duitsers, 180.000 Engelsen en Ieren, en 105.000 Scandinaviërs naar de Verenigde Staten. In dat jaar bedroeg de totale immigratie in de Verenigde Staten 790.000 personen.[72] Nederlanders maakten hier iets meer dan 1 procent van uit. Relatief emigreerden er weinig Nederlanders; alleen uit Frankrijk, Luxemburg en België emigreerden proportioneel nog minder mensen.

Aanvankelijk waren het vooral emigranten uit de Achterhoek, Friesland, Groningen, de Brabantse Peel en sommige delen van Zeeland. Later groeide het aantal emigranten vanuit het westen van Nederland. Toch was het uiteindelijk slechts een kleine groep die de stap waagde. Gehechtheid aan de geboortegrond, zorg voor de oudere familieleden, en de kosten van de reis vormden obstakels. In sommige kringen werd emigratie ook als onpatriottisch gezien: het weggaan van jonge mensen betekende een verlies voor het vaderland.

Ook Canada probeerde Nederlandse immigranten te trekken. Blijkens deze poster uit 1890 ligt de provincie Manitoba slechts tien dagen reizen verwijderd van Nederland.

De laatste decennia van de negentiende eeuw werden in de Verenigde Staten gekenmerkt door de grote trek naar het Westen. Steeds nieuwe gebieden in de *Far West* werden in bezit genomen en ontgonnen. Het waren voornamelijk boeren die op zoek waren naar grond. Nederlanders namen hieraan ook deel.

Vaak werden vanuit al bestaande kolonies pioniers vooruit gestuurd om de situatie te verkennen. Als er een goede vestigingsplaats was gevonden volgden anderen, die in het begin nog nauwe banden onderhielden met de moederkolonie. Verspreid over de hele Verenigde Staten ontstonden er 28 gemeenschappen met de naam Holland.[73]

Experimenten in Brazilië en Argentinië

Op het einde van de negentiende eeuw zijn er ook emigratiepogingen ondernomen naar Zuid-Amerika, met name naar Argentinië en Brazilië.[74] De landbouwkolonies werden geen groot succes en veel migranten trokken uiteindelijk naar de steden of keerden terug.

De Argentijnse regering probeerde immigratie te stimuleren om de landbouw te bevorderen. Tussen 1888 en 1890 vertrokken 4500 Nederlanders naar Brazilië. Het topjaar was 1889 met 4020 emigranten. Voor de emigratie naar Argentinië was 1889 ook een topjaar, met 4007 emigranten. Voor dat jaar vertrokken slechts enkele tientallen Nederlanders naar Argentinië, en na 1889 viel het aantal emigranten weer naar enkele tientallen terug. De emigranten die tussen 1888 en 1891 naar Argentinië gingen, konden gebruikmaken van het stelsel van de kredietpassage; in 84 procent van de gevallen kwam hun overtocht voor rekening van de Argentijnse schatkist. Veel Nederlandse migranten raakten spoedig na hun overkomst in moeilijkheden. In 1889 werd in Buenos Aires een Nederlandsche Vereeniging opgericht met als doel aan de Nederlanders bijstand te verlenen. De Vereeniging gaf ook steun aan het Duitsche Hospitaal, waar verschillende Nederlandse emigranten werden verpleegd.

Zuid-Afrika

In Zuid-Afrika bestond reeds sinds de zeventiende eeuw een Nederlandse gemeenschap, die werd aangevuld met Fransen en Duitsers. In de achttiende eeuw vormden Nederlanders ongeveer de helft van de blanke bevolking. Bij de groep Afrikaners waren de Nederlandse invloeden dominant. Ze behoorden tot de Nederduits gereformeerde kerk en volgden het zogenaamde Rooms-Hollands recht, hun taal kwam voort uit het Nederlands, en het bestuursstelsel was gebaseerd op het Nederlandse stelsel.

Kinderemigratie

Ook al was de Kaapkolonie in 1806 in Engelse handen overgegaan, de belangstelling voor dit gebied, waar in de eeuwen ervoor zogenaamde stamverwanten zich hadden gevestigd, verdween niet helemaal. De pogingen van de Boeren om zich aan het Britse bestuur te onttrekken en verder het binnenland in eigen staten te stichten werden in Nederland met sympathie gevolgd. Toen men omstreeks 1840 in Zuid-Afrika zocht naar versterking van het 'blanke element' door het werven van jonge Nederlandse immigranten, vond deze gedachte een gewillig oor bij bepaalde mensen in Nederland. In de tijd van de VOC was het al voorgekomen dat er Nederlandse weeskinderen naar Zuid-Afrika werden getransporteerd om daar een nieuw bestaan te vinden. Nu kwam dit idee terug.[75]

Dominee Heldring van de Reveilbeweging was de stuwende kracht achter het project. In eerste instantie werd eraan gedacht jongeren uit weeshuizen naar Zuid-Afrika te sturen, waar zij in de landbouw en als dienstbodes een nuttige taak zouden kunnen vervullen. In Nederland waren de mogelijkheden beperkt en men vreesde dat meisjes in de prostitutie terecht zouden komen. Uiteindelijk werd ook buiten weeshuizen gezocht. Er werd een Commissie tot kolonisatie van jongelieden als dienst- en werkboden naar de Kaap de Goede Hoop opgericht. Enige Nederlandse en Zuid-Afrikaanse dominees namen zitting hierin. Via advertenties werd gevraagd naar kandidaten tussen de veertien en achttien jaar. Zij moesten dooplid zijn van een protestantse gemeente en in goede gezondheid verkeren.

Tussen 1856 en 1860 zijn er 378 jongeren uitgezonden, 320 jongens en 58 meisjes. Meer dan de helft was afkomstig uit Amsterdam. De jonge immigranten werden ondergebracht bij gezinnen, die een contract tekenden waarin zij de zorg voor de opvoeding op zich namen. De jeugdige emigranten waren trouwens niet de enige Nederlanders die in deze periode naar de Kaap vertrokken. Tussen 1849 en 1864 vertrokken er in totaal ongeveer 1500 Nederlanders naar Zuid-Afrika.[76]

Het project van de kinderemigratie werd al na enkele jaren beëindigd. In Zuid-Afrika was men niet erg tevreden over de kwaliteit van de jonge immigranten. Een van de projectleiders in Zuid-Afrika schreef in een open brief in een krant:

> Met enkele kinderen was het goed gegaan, maar van zeer vele anderen [...] hebben wij zeer veel verdriet gehad. Ik wenschte, dat zij nimmer in dit land geweest waren. Sommigen van de meisjes kunnen levende

> presentjes als toonbeelden van haar goed gedrag aan de Hollandsche familie zenden. [...] Het was nooit en nimmer ons oogmerk geweest om het gemeenste volk uit Holland te laten komen, die zich daar reeds aan misdaad of onzedelijkheid hadden schuldig gemaakt; dat dezulken er bij geweest zijn, kan door ons en anderen bewezen worden. [...] Zij zullen zich beklagen, dat zij niet goed behandeld worden, doch wie kan iemand als een edelman behandelen, als hij zich als een varken gedraagt.[77]

In Nederland voelden Nederlandse ouders zich misleid en de initiatiefnemers werden beschuldigd van slavenhandel. Van de jeugdige emigranten zijn er uiteindelijk twintig naar Nederland teruggekeerd. Sommigen hebben in de Kaap een goed bestaan weten op te bouwen, bijvoorbeeld als onderwijzer, maar in haar geheel heeft de onderneming een wrange nasmaak achtergelaten.

Nederlanders naar de Boerenrepublieken

Aan het einde van de negentiende eeuw nam de migratie naar Zuid-Afrika toe. De pogingen van de Boerenrepublieken Oranje-Vrijstaat en Transvaal om te ontsnappen aan Britse overheersing deden in Nederland de belangstelling voor het gebied herleven.[78] President Kruger zocht kaderpersoneel voor zijn Republiek. Nederlands werd de officiële taal, en tal van Nederlanders bekleedden belangrijke functies bij overheidsinstanties. Met behulp van het Fonds voor Hollandsch Onderwijs in Zuid-Afrika werden ruim driehonderd leerkrachten met een conservatief christelijke achtergrond naar Transvaal gestuurd. Nederland was ook intensief betrokken bij de aanleg van de spoorlijn van Pretoria naar Maputo. In 1899 was ruim de helft van het 3162 personen tellende spoorwegpersoneel uit Nederland afkomstig. De meesten werden na het einde van de Boerenoorlog in 1902 teruggestuurd naar Nederland.

In Zuid-Afrika werden aan het einde van de Boerenoorlog pogingen gedaan om de Nederlandse invloed terug te dringen. De Britse overheid probeerde de emigratie van Britse vrouwen naar Zuid-Afrika aan te moedigen. Dat was nodig omdat anders de Britse migranten in Zuid-Afrika met Nederlandse vrouwen zouden trouwen. De kinderen zouden dan door de invloed van de moeder onderdeel gaan uitmaken van de Boerengemeenschap, en niet van de Britse, zo werd gevreesd.[79]

Tijdens de Tweede Boerenoorlog, die een einde maakte aan het zelfstandige bestaan van de Boerenrepublieken, lag de sympathie van het

Nederlandse volk bij de Boeren. De Nederlandse regering hield zich echter angstvallig neutraal. Een bescheiden korps van 139 Hollandse vrijwilligers streed aan de kant van de Boeren, maar werd op 21 oktober 1899 door de Engelsen in de pan gehakt.

Nadat Zuid-Afrika in 1911 weer zelfbestuur kreeg met de status van *dominion* zijn er nog wel pogingen ondernomen om Nederlandse migratie naar Zuid-Afrika te stimuleren. Het zou echter duren tot na de Tweede Wereldoorlog alvorens de belangstelling voor emigratie naar Zuid-Afrika weer toenam.

3.6 Emigratie naar de kolonies

Militairen voor de Oost

Vóór 1800 waren de meeste Nederlanders in de Oost in dienst van de Vereenigde Oost-Indische Compagnie.[80] Het ging de VOC niet om het veroveren en besturen van grote gebieden, maar vooral om het beheersen van strategische posities van waaruit de handel kon worden gecontroleerd en liefst ook gemonopoliseerd. Dit zou heel anders worden in de negentiende eeuw. De bezittingen van de VOC waren overgegaan naar de Nederlandse staat, die voortaan verantwoordelijk was voor bestuur en exploitatie van het gebied. Nederlands-Indië was belangrijk, zowel in economisch als politiek opzicht. In de periode 1830-1880 leverde Indië een batig saldo van 820 miljoen gulden voor de Nederlandse schatkist. Dat was 20 procent van alle overheidsinkomsten.[81] Op het politieke toneel telde Nederland mee als een grote koloniale mogendheid.

De kolonie moest bestuurd en gecontroleerd worden, maar onder de Nederlandse bevolking was weinig animo om naar de Oost te vertrekken. Werving voor het koloniale leger was niet gemakkelijk en de Nederlandse autoriteiten zochten daarom over de grens naar manschappen, net als in de tijd van de Republiek. In Harderwijk werd een koloniaal depot gevestigd vanwaar de rekrutering en de uitzending naar de kolonies werd geregeld. Dit depot zou functioneren tot 1909. Rekruten, zowel uit Nederland als uit het buitenland, waren afkomstig uit de onderste lagen van de bevolking. Onder de Nederlanders was in de periode 1814-1843 20 procent van de militairen afkomstig uit militaire gevangenissen of strafdivisies, en van de buitenlanders was de helft deserteur in eigen land. Martin Bossenbroek spreekt van 'het gootgat van Europa'.[82]

De sterkte van het koloniale leger in Indië varieerde nogal. In de periode 1825-1835, tijdens de Java-oorlog, telde het leger 37.500 man, van wie ongeveer 10.000 Europeanen. Tijdens de Atjeh-oorlog in de periode 1873-1893 waren er 18.000 Europeanen op een totale sterkte van 40.000. In principe werd een contract aangegaan voor zes jaar. Sommigen tekenden na afloop een nieuw contract.

Over de aantallen geworven militairen zijn redelijk betrouwbare cijfers voorhanden omdat de werving nu eenmaal goed gedocumenteerd werd. Tussen 1814 en 1909 werden in totaal 176.250 Europese officieren en onderofficieren geworven voor dienst in de kolonies. Van hen vertrokken er daadwerkelijk 154.000 naar Nederlands-Indië, en 10.000 naar de West. 72 procent werd geworven in Nederland, de overigen in het buitenland. In totaal had slechts 60 procent de Nederlandse nationaliteit. Belgen en Duitsers vormden de grootste groepen buitenlanders.

Hoeveel militairen naar Europa terugkeerden en hoeveel er in de kolonies bleven, weten we minder goed. Bossenbroek stelt dat 75 procent na afloop van het contract terugkeerde naar Europa en dat ongeveer 6 procent per jaar overleed. In sommige jaren liep het sterftecijfer echter op tot 25 procent.

Nederlandse planter en zijn familie rond 1900.

Burgers
Naast militairen vertrokken er ook burgers naar de kolonies. Het totale aantal Europeanen in Nederlands-Indië bleef tot ver in de negentiende eeuw zeer klein. In heel Nederlands-Indië behoorden in 1852 22.000 mensen tot de categorie van de Europeanen, van wie er slechts 2100 in Nederland waren geboren.

De exploitatie van Indië werd allereerst ter hand genomen door de oude Indische families. Langzamerhand kwamen er ook nieuwe immigranten uit Nederland bij: artsen, ingenieurs en ambtenaren. Vaak huwden zij de dochters van de oude Indische families.

Na de opening van het Suezkanaal in 1869 werd het verkeer tussen Indië en Nederland sneller. In de tweede helft van de negentiende eeuw zijn ongeveer 15.000 mensen die in Nederland waren geboren naar Indië vertrokken. Een aantal militairen is na het beëindigen van hun contract in Indië gebleven, vaak omdat zij met een inlandse vrouw waren gaan samenwonen. De verhouding man-vrouw was onder de blanke bevolking nog steeds zeer onevenwichtig (229 mannen per 100 vrouwen).

Tabel 12. Europese bevolkingsgroep in Indië[83]

Jaar	*'Europeanen'*	*In Nederland geboren*	*Van wie nieuwe immigranten*
1850	22.000	2100	
1860	44.000	3731	2200
1870		5000	2200
1880		7325	3600
1890		9325	3500
1900	91.000	10.996	3600

Raciaal onderscheid
Toch veranderde er wel iets. Het Engelse tussenbestuur van 1811 tot 1816 had al een aantal hervormingen doorgevoerd. Europese gedragsregels waren ingevoerd. Mannen en vrouwen leefden niet langer gescheiden en de sarongs van de Indische dames van mestieze afkomst werden vervangen door Europese japonnen.

Belangrijk, ook in verband met de latere emigratie van de kolonie naar Nederland, was het raciale onderscheid dat in de negentiende eeuw in de kolonie werd gemaakt.[84] Het Burgerlijk Wetboek van 1838 bepaalde dat iedereen die in Nederland of de kolonies was geboren uit daar geves-

tigde ouders de Nederlandse nationaliteit had. In 1850 stelde de Nederlandse regering zich echter op het standpunt dat 'kleurlingen niet voor Nederlanders konden doorgaan'. In Nederlands-Indië kregen alleen degenen die werden geboren uit ouders die in Nederland waren geboren of gevestigd, of kinderen die van deze personen afstamden, het politieke Nederlanderschap.[85]

Het juridische en raciale onderscheid dat in Nederlands-Indië werd gemaakt tussen de verschillende bevolkingsgroepen stoelde op het in 1848 ingevoerde regeringsreglement voor Nederlands-Indië. Daarin werd een juridisch onderscheid gemaakt tussen 'Europeanen en daarmee gelijkgestelden' en 'inlanders en daarmee gelijkgestelden'. De term 'inlander', die nu een negatieve connotatie heeft – en dat in de negentiende eeuw ook wel had – werd gebruikt als een officiële juridische aanduiding. Europeanen en 'inlanders' hadden hun eigen recht. Met de Europeanen gelijkgesteld waren alle christenen en alle personen die niet met inlanders gelijkgesteld waren. Onder de Europeanen vielen ook Armeniërs, Japanners, Turken en de afstammelingen van de christen-Afrikanen die eind negentiende eeuw in kleine aantallen op de Goudkust waren gerekruteerd voor het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL). Met inlanders gelijkgesteld waren de vreemde oosterlingen zoals Arabieren, Moren, Chinezen, mohammedanen en 'heidenen'. De 'inlandse' bevolking had de mogelijkheid om gelijkstelling en het politiek Nederlanderschap aan te vragen. Hiervan maakte slechts een klein aantal mensen gebruik. Dit waren vooral de zogenaamde christen-Ambonezen. Zij kregen in politiek opzicht de Nederlandse nationaliteit.

Erkende kinderen van Europese mannen en 'inlandse' vrouwen waren Europeaan; 'inlandse' vrouwen die met een Europese man trouwden ook. Tot 1848 waren huwelijken tussen christenen en niet-christenen verboden. Daarna werden ze als ongewenst beschouwd, maar niet verboden. In 1898 werd de gemengde-huwelijkenregeling ingevoerd. Die regeling bepaalde dat een Europese vrouw die met een 'inlandse' man trouwde, zelf 'inlandse' werd en dus de Nederlandse nationaliteit verloor.[86] De regeling was bedoeld om zulke huwelijken te ontmoedigen. De regeling kwam overigens overeen met de 'eenheid van nationaliteit' binnen het huwelijk zoals die in Nederland gold.

De Nationaliteitswet van 1892 bracht een verandering voor de bevolking van de kolonies. De inheemse bevolking van Nederlands-Indië werd nu van het burgerrechterlijk Nederlanderschap uitgesloten en werd in feite stateloos.[87] De bevolking van Suriname en Curaçao (en

later de Antillen) werd, in tegenstelling tot die van Nederlands-Indië, nooit uitgesloten van het Nederlanderschap.

Wie vóór 1892 in Nederlands-Indië gelijkgesteld was, behield de Nederlandse nationaliteit. De stateloosheid van de overige bewoners van Nederlands-Indië werd beëindigd met de Onderdaanschapwet van 1910, waarmee 'inlanders' het Nederlands onderdaanschap kregen, maar niet de Nederlandse nationaliteit.[88] Alleen de kleine groep die reeds voor 1892 gelijkgesteld was, behield de Nederlandse nationaliteit. Deze regelgeving was verwarrend. Kinderen van gelijkgestelden wisten niet altijd van de gelijkstelling van hun ouders, noch van het behoud van de Nederlandse nationaliteit na 1892.

Een tweede groep waarover onduidelijkheid bestond, waren de kinderen die na 1850 in Nederlands-Indië werden geboren uit daar gevestigde ouders die niet tot de 'inlandse' groep behoorden, maar die evenmin Nederlands waren. De Nationaliteitswet van 1850 bepaalde dat uitsluitend de kinderen van in Nederland geboren of gevestigde ouders het politieke Nederlanderschap hadden. Kinderen die in Nederland geboren werden uit bijvoorbeeld daar gevestigde Duitse ouders, waren Nederlands. Kinderen die echter in Nederlands-Indië geboren werden uit Duitse ouders, waren Duits. Deze regeling was voor de betrokkenen vaak zeer verwarrend.

Verindischen

Ulbe Bosma en Remco Raben geven in hun boek *De oude Indische wereld* een uitgebreide beschrijving van de samenleving in Nederlands-Indië, waar niet alleen raciaal onderscheid werd gemaakt, zoals dat hierboven is beschreven, maar ook onderscheid tussen mensen die juridisch tot dezelfde groep behoorden.[89] Dat gold vooral voor de kinderen die in Nederlands-Indië werden geboren. Mannen konden het kind erkennen dat ze verwekten bij hun concubine. Het kind kreeg dan de Nederlandse nationaliteit en het werd vaak aan de zorg van de moeder onttrokken, zodat het een Europese opvoeding kreeg. Met een Nederlandse naam en nationaliteit had het kind echter nog niet dezelfde mogelijkheden als kinderen die twee Nederlandse ouders hadden. Die kinderen werden veelal naar Nederland gestuurd om daar de middelbare school te doorlopen. In 1864 kwam er in Batavia een hbs en vanaf dat moment konden ook de kinderen van een Nederlandse vader en een inlandse moeder een middelbare schoolopleiding volgen.

Aan het einde van de negentiende eeuw veranderde de Indische sa-

menleving omdat steeds meer Nederlandse of Europese producten hun weg vonden naar Nederlands-Indië. De contacten werden beter en het transport sneller en goedkoper. De levensstijl van de elite werd daardoor Europeser. School- en verlofgang naar Nederland werden gebruikelijker. Verbetering van het onderwijs en europeanisering van de levensstijl maakten de kloof tussen de blanke elite en de rest van de samenleving groter. Tegelijkertijd was 80 procent van de Europeanen in Indië geboren, hadden de meesten een Indische (voor)ouder en bekleedden veel Indo-Europeanen hoge ambtelijke en maatschappelijke functies.

In de negentiende eeuw werd de gemeenschap van Europeanen – inclusief het Indische deel – scherper afgebakend. Na 1870 ontstond er een nieuwe samenleving. Het Nederlandse gezag breidde zich uit over de gehele archipel, vaak na bloedige oorlogen.

Toch moesten tot 1900 bij de overheid de uitgezonden medewerkers ongehuwd blijven en bij een aantal bedrijven mochten zelfs tot 1925 employés pas na hun eerste verlofperiode hun echtgenote meenemen. Gemengde huwelijken en concubinaat waren zo, zeker tot na de Eerste Wereldoorlog, eerder regel dan uitzondering.

Er was een groep mensen die tot de Europeanen werden gerekend, maar die in de arme stadsbuurten woonden tussen de inlandse bevolking. De autoriteiten vreesden dat de aan lagerwal geraakte (Indo-) Europeanen door hun levensstijl het Nederlands gezag zouden ondermijnen. Ter bescherming van het gezag moesten ze opgenomen worden in de Europese kring. Vooral de zogenaamd gemengdbloedige vrouwen waren een onderwerp van bemoeienis, waarbij een blankere kleur aanleiding was voor meer zorg. Uiteindelijk werden er bij een onderzoek in 1872 in Batavia slechts 39 geboren Europeanen gevonden die tot de paupers moesten worden gerekend, van wie 22 oud-militairen. Hun aantal was dus gering en het was vooral het mogelijke prestigeverlies dat de autoriteiten zorgen baarde. Kinderen van een Nederlandse vader en een inlandse moeder die in armoede leefden in de kampongs, waren er wel veel.

Door de landbouwcrisis van 1884 werd de armoede van sommigen nog groter, en journalisten schreven vol afschuw over Europeanen die buiten de Europese samenleving aan de kost probeerden te komen en die elke Europese status verloren hadden. In personeelsadvertenties duikt voor het eerst de term 'volbloed Europeaan' op. Het problematiseren van de Europese pauper was ook een gevolg van de komst van nieuwe migranten uit Nederland. De reeds gevestigde Europese bevol-

Afrikaanse soldaten in Nederlands-Indië[90]
Tussen 1831 en 1872 werden ruim drieduizend Afrikanen, via de kolonie Elmina (Ghana), geworven voor het Nederlands-Indische leger. Ze werden door de inlandse bevolking van Nederlands-Indië *Belanda hitam* of zwarte Hollanders genoemd. De blanke KNIL-soldaten noemden hen Mardijkers, een verbastering van het Javaanse woord voor 'vrijheid' (*merdeka)*. De benaming Mardijker werd echter in Indië ook gebruikt voor anderen die afstamden van vrijgelaten slaven.
De Afrikanen werden verscheept naar Nederlands-Indië, kregen een Nederlandse naam en werden ingezet als soldaten. Ze trouwden met inlandse vrouwen en er ontstond een Indo-Afrikaanse gemeenschap. De werving kwam tot een einde toen Nederland in 1872 de kolonie Elmina opgaf. Nakomelingen van deze migranten wonen in Nederland, Ghana en Indonesië.

king wilde zich sterker van de verpauperde bevolking distantiëren, maar wilde door haar kritiek ook afstand nemen van de nieuwkomers, die als arrogant werden aangemerkt.

Er werd niet alleen geklaagd over de verpaupering van Europeanen. Regelmatig werd ook het voorbeeld aangehaald van een militair die in ruil voor een fles jenever een kind zonder enige drup Europees bloed wilde erkennen als het zijne. Verder werd er op grote schaal geklaagd over het 'verindischen' van de Europese gemeenschap. Tegelijkertijd groeide opvallenderwijs de groep mensen die Europese kranten las en Nederlands sprak.

Nederlandse boeren naar Suriname
Halverwege de negentiende eeuw werden pogingen gedaan om Nederlandse boeren naar Suriname te lokken.[91] Vanaf 1840 was het voor velen duidelijk dat de slavernij niet gehandhaafd kon blijven, ook al duurde het nog tot 1863 voordat de slavernij daadwerkelijk werd afgeschaft. Werving van Nederlandse boeren voor Suriname zag men als een van de mogelijkheden om een nieuwe toekomst voor de kolonie te scheppen.

Drie dominees dienden in 1841 een plan in bij de regering om 200 arme boerengezinnen te selecteren voor emigratie naar Suriname. In 1845 waren 50 gezinnen met in totaal 202 personen geselecteerd. In Suriname waren nauwelijks voorbereidingen getroffen om de groep te ontvangen.

Groepsfoto uit 1920 van een reünie van afstammelingen van Nederlandse boeren, de zogenaamde 'boeroes'.

Van de beloofde woningen, ontgonnen akkers en vee was niets te bekennen in de oude melaatsenkolonie waar de Nederlanders naartoe werden gebracht. De hygiëne was er erbarmelijk en binnen korte tijd bezweek de helft van de kolonisten aan de tyfus. Verhuizing naar een gezondere plek bleek ook geen succes. Weliswaar waren de leefomstandigheden daar beter, maar Paramaribo, waar de landbouwproducten moesten worden verkocht, lag te ver weg.

Ondanks verzet van dominee Van den Brandhof, de leider van de groep, trokken de kolonisten de een na de ander naar Paramaribo. Toen in 1853 de balans werd opgemaakt, bleken in totaal 398 kolonisten naar Suriname te zijn gekomen en waren er intussen 68 kinderen geboren. Van deze 466 personen waren er in 1853 nog 223 in leven. 56 kolonisten keerden terug naar Nederland. De overige 167 personen zijn de stamouders van de groep die zich 'boeroes' is gaan noemen. Eenmaal rond Paramaribo gevestigd hebben zij het relatief goed gedaan. Na de afschaffing van de slavernij was er in de stad een goede afzetmarkt voor hun producten. Een aantal kolonisten specialiseerde zich in de veehouderij en verkocht melkproducten tegen goede prijzen.

Volgende generaties wisten in de loop van de twintigste eeuw in andere sectoren van de samenleving een plaats te veroveren als ambte-

naar, leraar of politieagent. De groep bleef tot in de jaren vijftig van de twintigste eeuw tamelijk homogeen. Velen trouwden met partners uit de eigen gemeenschap. De banden tussen de afstammelingen zijn nog steeds hecht. Reünies en een actieve genealogische vereniging houden het saamhorigheidbesef in stand. Heden ten dage leven er in Nederland ongeveer 2500 personen van boeroe-afkomst, terwijl er in Suriname nog zo'n 1000 afstammelingen van de groep leven.

3.7 Conclusie

In de negentiende eeuw zien we gedeeltelijk een voortzetting van migratiepatronen die al in eerdere eeuwen bestonden. Dat geldt voor zowel de immigratie als de emigratie. Naar Nederland kwamen nog steeds vooral veel Duitse migranten. Onder de migranten deden zich opvallende concentraties in beroepen voor. De immigranten begonnen hun eigen kerken en verenigingen, zoals immigranten vóór hen dat hadden gedaan. De bejegening van migranten hing voor een groot deel af van de vraag of de leden van de ontvangende samenleving meenden dat de vreemdelingen hun tot last zouden zijn, hetzij financieel, hetzij als onruststokers. Paupers en 'woelzieken' moesten zoveel mogelijk worden geweerd. Nederlanders waren ook bang voor de invloed die Duitse migranten, de grootste groep, op de Nederlandse cultuur hadden.

In de negentiende eeuw probeerde de Nederlandse overheid de immigratie sterker te reguleren. De eerste Nederlandse Vreemdelingenwet van 1849 is daar een voorbeeld van. Via wetgeving werd daarnaast ook een invulling gegeven aan de Nederlandse nationaliteit, terwijl tegelijkertijd de Nederlandse cultuur meer een eenheid werd en meer werd afgezet tegen andere culturen.

In de negentiende eeuw zien we ook nieuwe migratiepatronen ontstaan. Omstreeks 1870 werd de trek van Nederland naar Duitsland belangrijker dan ooit tevoren. Bij de emigratie overzee vallen vooral de groepsgebonden initiatieven op. Nederlanders vertrokken onder leiding van een dominee en probeerden in hun nieuwe land een gemeenschap van Nederlanders te vormen. Er waren beslist ook emigranten die niet in groepsverband naar bijvoorbeeld de grote steden van Amerika gingen, maar zij trokken minder de aandacht en waren in hun nieuwe samenleving minder herkenbaar.

In Nederlands-Indië werd de Nederlandse gemeenschap groter. Er

gingen niet langer alleen mannen naar de kolonie, zoals dat in het verleden het geval was geweest, maar ook vrouwen, en hun aantal groeide. Gedeeltelijk als gevolg van deze verandering in de migratie werden er striktere grenzen tussen de groepen in de kolonies getrokken, en de Nederlandse gemeenschap zette zich sterker af tegen de inlandse.

4 Migratie in de periode 1914-1950

4.1 Het algemene beeld

De Eerste Wereldoorlog maakte een einde aan het relatief vrije personenverkeer van de periode 1850-1914. Hiervoor zijn verschillende verklaringen. Nederland was tijdens de oorlog neutraal gebleven, maar had in het begin van de oorlog te maken gekregen met de komst van een grote groep vluchtelingen uit België, van wie weliswaar het grootste deel na enige maanden terugkeerde, maar van wie toch ruim honderdduizend personen tot 1918 in Nederland bleven. De komst van grote aantallen Belgen deed de behoefte toenemen om op migratie meer greep te krijgen.

De oorlog had de nationalistische gevoelens aangescherpt. In Rusland hadden de communisten de macht gegrepen en Duitsland was maar ternauwernood aan een communistische machtsovername ontsnapt. Het was dus begrijpelijk dat de Nederlandse autoriteiten bang waren voor de komst van revolutionairen naar Nederland.

Grote invloed wordt ook toegekend aan het democratiseringsproces, waardoor de overheden meer rekening gingen houden met de belangen van de eigen burgers. De invoering van het algemeen kiesrecht en de versterking van de vakbeweging maakten dat de overheid op de arbeidsmarkt de eigen ingezetenen ging beschermen tegen concurrentie door buitenlanders. Zo zien we in Nederland en omliggende landen regelgeving ontstaan om arbeidsmigratie te reguleren.

Aan het einde van de Eerste Wereldoorlog werden de grenzen in Europa opnieuw getrokken, waarbij ook werd gekeken naar nationale identiteiten. Daardoor werd ook het denken over identiteit in Nederland beïnvloed.[1] Mensen gingen op zoek naar de Nederlandse identiteit, in die tijd meestal aangeduid als 'volkskarakter'. Omstreeks 1900 werd onder invloed van de erfelijkheidsleer in toenemende mate gedacht in termen van 'volk' en 'ras', wat werd verbonden met 'eigenheid'. Het leidde tot de opkomst van de folklore of volkskunde, die zich richtte op het inventa-

riseren en documenteren van de authentieke volkscultuur die te vinden zou zijn op het platteland. Het was een beweging die zich nadrukkelijk richtte tegen de modernisering, de toenemende invloed van de centrale overheid, industrialisatie, verstedelijking en snelle communicatie. Gevoelens van trots over wat in Nederland was bereikt, en ideeën over de maakbaarheid van de samenleving vielen samen met angst en onzekerheid over wat verloren dreigde te gaan.[2] Cultuur werd nadrukkelijker dan voorheen gekoppeld aan taal, natie, stam, ras en volksaard, en op die manier werd geprobeerd te komen tot de constructie van nationale, regionale en etnische identiteiten. Dat had ook invloed op de houding ten opzichte van migranten, zoals we zullen zien.

4.2 De wetgeving

In de twintigste eeuw nam de overheidsbemoeienis met het toezicht op vreemdelingen toe. Bovendien maakte de groei van het ambtenaren- en politieapparaat het mogelijk om de naleving van regelgeving beter af te dwingen. Twee nieuwe wetten moesten de immigratie gaan reguleren: de Wet op het toezicht op vreemdelingen (Vreemdelingenreglement van 1918) en de Wet op de grensbewaking (1920).[3]

Het Vreemdelingenreglement van 1918 bepaalde dat alle vreemdelingen zich binnen 24 uur moesten melden bij de politie en informatie moesten verstrekken over hun identiteit, nationaliteit, militaire verplichtingen, middelen van bestaan en woon- en verblijfplaats. Iedere vreemdeling kreeg een identiteitskaart en was verplicht die bij zich te dragen. In 1920, toen het weer wat rustiger was, werden deze maatregelen versoepeld. Voor inwoners van veel Europese landen – maar niet voor Duitsers – verviel de meldingsplicht als ze korter dan een maand in Nederland bleven. In 1921 werden de identiteitskaarten afgeschaft en hoefden ook Duitsers zich niet langer te melden. Weer een jaar later kwam de meldingsplicht geheel te vervallen. Toch bleef de politie vaak gewoon doorgaan met de registratie van vreemdelingen.

Vanaf 1919 werden er maatregelen genomen om de nationale arbeidsmarkt te beschermen tegen immigranten.[4] Vreemdelingen die naar Nederland wilden komen, moesten bij een Nederlands consulaat in het buitenland een visum aanvragen. Het Rijkspaspoortenkantoor, dat vanaf 1920 over deze aanvragen besliste, adviseerde alleen positief als het arbeidsbureau geen bezwaar maakte. Werkgevers waren weinig ge-

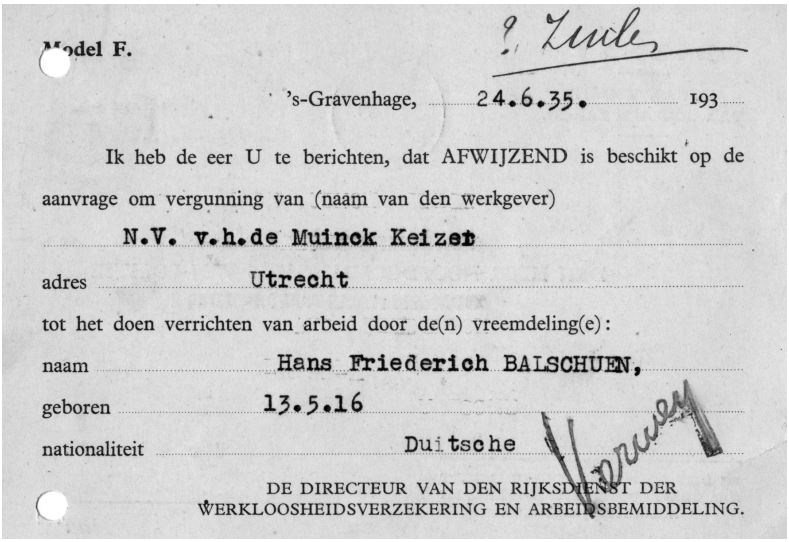

Model F.

?. Zuiles

's-Gravenhage, 24.6.35. 193

Ik heb de eer U te berichten, dat AFWIJZEND is beschikt op de aanvrage om vergunning van (naam van den werkgever)

N.V. v.h.de Muinck Keizer

adres Utrecht

tot het doen verrichten van arbeid door de(n) vreemdeling(e):

naam Hans Friederich BALSCHUEN,

geboren 13.5.16

nationaliteit Duitsche

Vervuey

DE DIRECTEUR VAN DEN RIJKSDIENST DER WERKLOOSHEIDSVERZEKERING EN ARBEIDSBEMIDDELING.

Afwijzing van de aanvraag voor een werkvergunning.

charmeerd van deze maatregelen en drongen aan op soepelheid. Met goedkope arbeiders kon men goedkoop produceren en dus meer exporteren. De maatregel werd, net als allerlei eerdere maatregelen, na enige tijd versoepeld. In 1922 was er voor beroepen waarin tekorten waren op de arbeidsmarkt, zoals dienstbodes, mijnwerkers, verpleegsters en verschillende andere beroepen, geen verklaring meer nodig van het arbeidsbureau. Bovendien werden in de jaren daarna steeds meer landen vrijgesteld van de visumplicht. Toen ook de Duitsers in 1926 geen visum meer nodig hadden, had de maatregel nog maar weinig effect.

Met de sterke stijging van de werkloosheid in de jaren dertig nam de roep om bescherming van de nationale arbeidsmarkt opnieuw toe. Dat leidde uiteindelijk tot twee wetten waarmee de toegang van vreemdelingen tot de Nederlandse arbeidsmarkt aan banden werd gelegd. De Vreemdelingenarbeidswet van 1934 gaf de overheid de bevoegdheid te bepalen dat bepaalde soorten werk niet door vreemdelingen mochten worden verricht zonder schriftelijke vergunning van de minister. De maatregel werd steeds verder uitgebreid, totdat halverwege 1936 alle beroepen in loonarbeid onder de verbodsbepaling vielen. In 1937 volgde een tweede wet, de Vreemdelingenbedrijfswet, om ook het zelfstandig uitoefenen van beroepen en bedrijven tegen te kunnen gaan. Uitein-

delijk is deze laatste wet alleen van toepassing verklaard op enkele bedrijfstakken waarin nogal wat vreemdelingen zelfstandig werkten, zoals het kleding- en het terrazzobedrijf.

In de jaren dertig werd het voor vreemdelingen steeds lastiger Nederland binnen te komen. Dat werd niet alleen veroorzaakt door de hoge werkloosheid en de wens om de arbeidsmarkt af te schermen tegen vreemdelingen, maar vooral door maatregelen om de komst van vluchtelingen uit Duitsland tegen te gaan. In 1934 besloot de Nederlandse regering vluchtelingen alleen nog voor tijdelijk verblijf toe te laten.[5] In mei 1938 volgde het besluit dat vluchtelingen voortaan als 'een ongewenscht element voor de Nederlandsche maatschappij en derhalve als een ongewenschte vreemdeling te beschouwen zijn'.[6] Zij werden aan de grens geweerd en zouden worden uitgeleid als ze toch in het land werden aangetroffen.

Deze en andere maatregelen om vluchtelingen te weren werden niet zo stringent toegepast als de barse toon suggereert. Ze waren eerder bedoeld als ontmoediging. In de praktijk bleek het lastig om vluchtelingen bij de grens tegen te houden; nog moeilijker was het om vluchtelingen die al in Nederland waren weer over de grens te zetten.

4.3 Immigratie

Vluchtelingen tijdens en na de Eerste Wereldoorlog

De Belgische vluchtelingen

Na de oorlogsverklaring van Frankrijk aan Duitsland in juli 1914 eiste Duitsland van België vrije doortocht van zijn troepen. Toen België weigerde viel Duitsland op 4 augustus 1914 België binnen. Dit leidde vrijwel onmiddellijk tot de komst van vluchtelingen naar het neutrale Nederland.[7] In de eerste weken leek het aantal vluchtelingen, onder wie veel in België woonachtige buitenlanders, wel mee te vallen. De grote migratie kwam op gang met het beleg van Antwerpen, dat begon op 18 augustus 1914. Toen de stad, ook na een wekenlang beleg, weigerde zich over te geven, begonnen de Duitsers in oktober met beschietingen. Het gemeentebestuur raadde de burgers aan de stad te verlaten. Een eindeloze stoet vluchtelingen, eerst uit Antwerpen en later gevolgd door de inwoners van veel andere dorpen en steden in Oost- en West-Vlaanderen, trok naar de Nederlandse grens.

In enkele weken zochten een miljoen Belgen hun toevlucht in Nederland, dat op dat moment een bevolking telde van ongeveer 6,3 miljoen. Omgerekend naar de huidige bevolkingsaantallen zou dat anno 2008 neerkomen op 2,5 miljoen vluchtelingen. Velen kwamen per trein, anderen trokken met karren, waarop zij wat schamele bezittingen hadden verzameld, naar het noorden.

Nederland was op een dergelijke noodsituatie absoluut niet voorbereid. De Vreemdelingenwet van 1849 stipuleerde dat vreemdelingen om toegelaten te worden over voldoende bestaansmiddelen moesten beschikken, maar deze wet werd (natuurlijk) niet toegepast. Het beleid was in het begin zeer ruimhartig. In de troonrede van 15 september 1914 zei koningin Wilhelmina: 'Diep begaan met het lot van alle volken die in den krijg zijn meegesleept, draagt Nederland de buitengewone lasten die het worden opgelegd, gewillig en ontvangt met open armen alle ongelukkigen die binnen zijn grenzen een toevlucht zoeken.'[8] Aan de autoriteiten ter plaatse werd de vrijheid gegeven om aan deze ruimhartige opstelling invulling te geven.

In eerste instantie werd de opvang overgelaten aan particulier initiatief, maar al spoedig bleek dit niet voldoende te zijn. De overheid moest bijspringen, zowel bij de huisvesting als bij het levensonderhoud. De regering kende een toeslag toe van 7,50 gulden per week voor een gezin met twee kinderen.

Ondanks alle goede bedoelingen van particuliere steuncomités ontstond er een chaotische toestand. Er was geen leiding. De centrale overheid was vooral bang dat de neutraliteit van Nederland in het geding zou komen, de lokale overheden waren bezorgd voor spanningen tussen de vluchtelingen en de lokale bevolking, en de steuncomités maakten zich zorgen over de leefomstandigheden, zeker met de wintermaanden in het vooruitzicht. Sommige grensgemeenten werden met bijna onoverkomelijke problemen geconfronteerd. Roosendaal met 16.700 inwoners bood onderdak aan 50.000 vluchtelingen, Bergen op Zoom met 15.500 inwoners herbergde 50.000 ontheemden. Veel vluchtelingen, zeker de beter gesitueerden die pensionkosten konden betalen, vonden onderdak bij particulieren, maar voor anderen moest onderdak geïmproviseerd worden in loodsen, verlaten gebouwen en tentenkampen. De Nederlandse bevolking toonde zich van haar beste zijde. In de eerste dagen van oktober bijvoorbeeld vonden 17.000 vluchtelingen in Rotterdam onderdak bij 4500 gezinnen. Dat waren bijna vier vluchtelingen per gezin.

De publieke belangstelling voor de Belgische vluchtelingen was enorm. Het *Nieuwsblad van Friesland* omschreef de aankomst van vluchtelingen in Leeuwarden:

> Wat een kommer op de gezichten van velen: wat heb 'k vele door lijden gebogen ruggen gezien, terwijl ze voor langsgingen, de door den oorlog gedrukten, de slachtoffers van de modernen oorlogsgruwel. Het leek een zwijgende karavaan vol treurnis. Met gebogen hoofd schreed men door den zwarten nacht. 't Was een stillen maar vreselijke aanklacht tegen de boosheid van den mensch, die den massamoord wil. [...] 'k Heb vele menschen zien schreien. Geen vluchtelingen, maar toeschouwers die de ellende aanzagen. Vrouwen snikten als ze 'n berooid stumperig kindje voorbij zagen dragen in schamele doeken gebonden door 's ongelukkige moeder.[9]

Na de overgave van Antwerpen op 9 oktober probeerde de overheid de vluchtelingen te bewegen om terug te keren. De Nederlandse regering onderhandelde met de Duitsers over veiligheidsgaranties, en het gemeentebestuur van Antwerpen publiceerde een oproep om terug te keren, maar de animo om dit onmiddellijk te doen was niet groot. Sommigen vertrouwden de situatie niet en waren bang voor de Duitsers, anderen wilden principieel niet onder Duits gezag functioneren, en ten slotte waren er mensen die de Nederlandse financiële ondersteuning wel waardeerden. Nederlandse instanties, zeker op lokaal niveau, oefenden zachte dwang uit tot terugkeer. De voorwaarden voor ondersteuning werden strenger en vluchtelingen die niet zelf voor huisvesting konden zorgen, werden samengebracht in kampen. Toen eind december 1914 de balans werd opgemaakt, bleken er nog ongeveer 200.000 vluchtelingen in Nederland te zijn. In mei 1915 was dit aantal teruggelopen tot ongeveer 105.000. Dit aantal zou tot het einde van de oorlog ongeveer stabiel blijven.

In het begin waren op veel plaatsen opvangkampen ingericht, maar in de loop van 1915 werden de nog aanwezige vluchtelingen die niet zelf onderdak hadden weten te vinden, ongeveer 20.000 personen, ondergebracht in vier kampen: Nunspeet, Ede, Uden en Gouda. Een gift van de Deense regering ter waarde van 325.000 gulden maakte het mogelijk mobiele woningen te bouwen, die na de oorlog gedeeltelijk aan België zijn geschonken.

Een aparte categorie vormden de Belgische militairen die in het be-

Belgische kinderen in een opvangkamp voor vluchtelingen te Ede.

gin van de oorlog naar Nederland waren gevlucht. Volgens internationaal recht was Nederland verplicht hen te interneren. In de chaos van het moment slaagden ruim 7000 van de 40.000 militairen erin naar Engeland te ontsnappen. De overigen werden geïnterneerd in kampen bij Amersfoort, Zeist en Harderwijk. Deze kampen met 10.000 tot 15.000 geïnterneerden vormden gemeenschappen met scholen, winkels, een kerk en een kantine. Familieleden van de geïnterneerden kregen in een aantal gevallen toestemming zich in de buurt van de kampen te vestigen. In mei 1915 telden deze kampen 6640 gezinnen. Officieren werden niet geïnterneerd, maar kregen als ze beloofden niet te vluchten, verlof om zelf huisvesting te zoeken. Naast de Belgen waren er ook 1751 Britten, 1661 Duitsers en een aantal Franse en Amerikaanse militairen in Nederland geïnterneerd.

De aanwezigheid van zo'n grote groep vluchtelingen had vanzelfsprekend een behoorlijke invloed op de samenleving. In eerste instantie was er in de eerste maanden de euforie van edelmoedigheid. Iedereen stond klaar, schonk hulp en verschafte onderdak. Ook toen verliep niet alles smetteloos. Sommige Nederlanders probeerden munt te slaan uit de ellende van de vluchtelingen en boden woonruimte aan tegen woekerprijzen. Nadat eind 1914 het overgrote deel was teruggekeerd, stabiliseerde de situatie zich enigszins, maar de aanwezigheid van nog steeds meer

dan honderdduizend vluchtelingen bleef voor problemen zorgen.

Problemen waren er allereerst voor de overheid, die er nauwlettend op toezag dat de neutraliteit van Nederland niet in het geding kwam. Nederlandse soldaten bleven langs de grens gestationeerd. De Duitsers hadden van hun kant langs de grens een barrière van 200 kilometer prikkeldraad dat onder hoogspanning stond aangelegd. Zo moest voorkomen worden dat jonge Belgen via Nederland naar Engeland zouden gaan om zich daar bij de geallieerde troepen te voegen. Het was vluchtelingen verboden politiek te bedrijven of acties te ondernemen die tegen de Duitsers gericht waren.

Op lokaal niveau werden ook spanningen merkbaar. Omdat veel jonge Nederlandse mannen gemobiliseerd waren, was er in bepaalde sectoren gebrek aan arbeidskrachten. Niet altijd waren dat echter de sectoren waarin de vluchtelingen wilden werken. In een aantal gevallen werden vluchtelingen gezien als oneerlijke concurrenten die tegen lagere lonen arbeid wilden verrichten. Bovendien waren de uitkeringen aan de vluchtelingen soms een bron van afgunst, zeker in die gevallen waar de lokale bevolking het met minder moest doen.

Na de wapenstilstand van 11 november 1918 begon de repatriëring. Als eersten vertrokken de geïnterneerde militairen. De terugkeer van de burgers verliep niet geheel zonder problemen. In januari 1919 had de Belgische regering weliswaar een officiële commissie belast met het regelen van de terugkeer, maar de administratieve rompslomp was groot. Eind juli 1919 waren bijna alle vluchtelingen naar huis teruggekeerd.

Enkelen bleven achter. Onder hen waren natuurlijk personen die tijdens hun verblijf in Nederland een huwelijkspartner hadden gevonden. Sommige anderen bleven omdat zij hier een goed bestaan hadden opgebouwd, en enkelen omdat zij op het eind van de oorlog België ontvlucht waren, bang als zij waren om vervolgd te worden voor hun collaboratie met de Duitsers.

De afwikkeling van de oorlog zou nog een staartje krijgen. De Nederlandse staat nam weliswaar de kosten (ruim 34 miljoen gulden) voor de burgervluchtelingen op zich, maar de kosten voor de internering van de Belgische militairen (51 miljoen gulden) werden conform internationaal recht bij de Belgische regering in rekening gebracht. In België vond men dat Nederland zich wel erg gunstig tegenover de Duitsers had getoond, en was men weigerachtig de schuld te voldoen. Het zou tot 1939 duren voordat deze kwestie definitief was afgehandeld.

Een groots monument
In de loop van 1915 bedacht men dat de Belgische geïnterneerde militairen iets omhanden moesten hebben.[10] Veel militairen hadden weinig opleiding en voor hen werd een project bedacht waarin zij vakbekwaamheid konden opdoen. Zo werd bij Amersfoort begonnen met de bouw van een monument dat de dank van de Belgen voor de Nederlandse gastvrijheid tot uitdrukking moest brengen.
Het werd heel groots opgezet. De Belgische architect was duidelijk geïnspireerd door de Amsterdamse school. Rond het monument, boven op een heuvel gelegen, zou een grote tuin met fonteinen komen.
Op het einde van de oorlog was het werk nog niet gereed. De stekelige verhouding tussen België en Nederland in de jaren na de oorlog verhinderde de officiële overdracht. Pas in 1938 werd het monument in aanwezigheid van koning Leopold en koningin Wilhelmina officieel overgedragen.
Tijdens en in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog was er nauwelijks geld voor onderhoud en stond het gebouw te verpieteren. Sinds 1967 is het een oefenplek voor de Nederlandse beiaardierschool, maar voor bezoekers is het indrukwekkende monument nog steeds niet opengesteld.

Een roerige groep Russen
In de loop van de oorlog kwam er een aantal uit Duitse gevangenschap gevluchte Russische krijgsgevangenen naar Nederland.[11] Vaak waren het militairen die in de landbouw of in fabrieken tewerk waren gesteld en gemakkelijk hadden kunnen ontsnappen. Verder was er ook een aantal burgers, die gevlucht waren uit de door de Duitsers bezette Russische gebieden. In de loop van 1917 liep hun aantal snel op. Rotterdam telde bijvoorbeeld in juli 1917 2461 civiele Russische vluchtelingen en 481 militairen.

Erg populair waren de Russen niet. Zij hadden de reputatie 's avonds stomdronken naar hun logementen terug te keren, urineerden tegen bomen en gebouwen, zwommen poedelnaakt in de Maas en maakten wilde muziek. Brave Rotterdammers waren bang dat hun jonge dochters het zouden aanleggen met de exotische Russen. Geregeld waren er vechtpartijen. De politie zat aardig met de zaak in de maag. In mei 1917 werd er een boot midden in de Parkhaven afgemeerd waarop lastige

Russen werden ondergebracht. Toen dit niet afdoende bleek, werd een aantal van hen overgebracht naar een kamp in Bergen.

Evelyn de Roodt meldt, op basis van de politiearchieven van Rotterdam, dat de bovenvermelde angst van de Rotterdamse bevolking niet geheel ten onrechte was. Zij vond verschillende brieven van Rotterdamse meisjes die, al dan niet zwanger, treurden om het verlies van hun vriend en dan waren er nog de getrouwde vrouwen die hun Russische minnaar waren kwijtgeraakt door tussenkomst van een jaloerse echtgenoot die zijn beklag had gedaan bij de autoriteiten.

De Russische Revolutie speelde ook nog een rol in de verhoudingen. Volgens de *NRC* zouden de Russen te veel praatjes krijgen door de revolutie in Rusland. De Rotterdamse afdeling van de SDAP stookte de Russen op om zich te verzetten tegen de vertegenwoordigers van het oude regime.

Na de oorlog vormde de repatriëring van de Russen een probleem. In tegenstelling tot de meeste andere geïnterneerden en vluchtelingen waren veel Russen niet erg enthousiast over hun terugkeer naar het vaderland, waar de communisten de macht hadden overgenomen. Een aantal dook onder, maar de politie spoorde hen op en zij werden alsnog op transport gesteld.

Hongaarse pleegkinderen

Na het einde van de Eerste Wereldoorlog werd de Oostenrijks-Hongaarse Donaumonarchie opgesplitst in Hongarije en Oostenrijk. Hongarije moest grote gebieden afstaan aan Joegoslavië, Tsjecho-Slowakije en Roemenië. Veel Hongaren die in die gebieden woonden, vluchtten naar het nieuwe, kleine Hongarije, waar de prijzen stegen en voedselschaarste ontstond. In Nederland namen particuliere organisaties het initiatief om kinderen uit Duitsland, Oostenrijk en Hongarije, die door de oorlog veel hadden geleden en nu weer weinig kansen kregen, tijdelijk in Nederland te laten aansterken.

In Leiden werden de Hongaarse pleegkinderen opgevangen door katholieke, protestantse, socialistische en algemene comités.[12] De katholieke opvang lijkt belangrijker te zijn geweest dan die van andere gezindten. Tot 1925 haalde het Rooms Katholieke Huisvestingscomité ruim 14.000 katholieke (Hongaarse) kinderen naar Nederland. De kinderen maakten de reis, die twee dagen duurde, met de trein.

In Leiden, waarover we meer weten dan over andere plaatsen door onderzoek van Annette van Rijn, kwamen de meeste kinderen terecht

Hongaarse pleegkinderen maken zich gereed voor vertrek voor een vakantie in Nederland.

in een lager middenstandsmilieu. Voor het in huis nemen van een kind ontvingen de pleegouders een financiële bijdrage. Van de Hongaarse pleegkinderen in Leiden was 85 procent een meisje. Van de Leidse pleegkinderen bleef uiteindelijk een derde deel in Nederland. Indien dat voor heel Nederland opgaat, zijn er naar schatting 8000 Hongaarse kinderen in Nederland gebleven. Ze zijn in de bronnen moeilijk terug te vinden omdat de kinderen slecht werden geregistreerd. Na haar huwelijk met een Nederlandse man verloren de Hongaarse vrouwen bovendien hun Hongaarse nationaliteit en Hongaarse achternaam, en werden zo nog minder zichtbaar in de bronnen.

Vluchtelingen uit nazi-Duitsland

Nederland heeft gedurende zijn hele geschiedenis de invloed ondervonden van het grote buurland Duitsland. Het land liet zich in zijn beleid ten aanzien van vreemdelingen uit Duitsland leiden door wat Corrie van Eijl het wederkerigheidsprincipe noemt.[13] Duitse vreemdelingen in Nederland werden behandeld zoals men wilde dat de Nederlandse vreemdelingen in Duitsland zouden worden behandeld. Een streng beleid ten

aanzien van de Duitse vreemdelingen in Nederland zou gevolgen kunnen hebben voor de Nederlanders in Duitsland, en dat zou weer kunnen leiden tot de terugkeer van deze migranten. In een tijd van toenemende werkloosheid was dat geen aantrekkelijk perspectief.

De machtsovername door Hitler in 1933 veranderde de migratie vanuit Duitsland drastisch.[14] Allereerst werd Nederland geconfronteerd met een grote groep mensen die vanaf 1933 om diverse redenen Duitsland ontvluchtten. Dramatisch was vervolgens tijdens de oorlog de deportatie van het overgrote deel van de joodse bevolking van Nederland, van wie de meesten in Duitsland of Polen vermoord werden. Ten slotte tekende de al dan niet gedwongen arbeidsinzet in Duitsland het leven van ruim 500.000 Nederlandse arbeiders.

Joodse vluchtelingen

Na de verkiezingen van 1933 en de daaropvolgende machtsovername door Hitler werd al snel duidelijk dat er voor joden en linkse opposanten geen plaats meer was in Duitsland. Joodse ondernemers werd het leven zuur gemaakt en een joodse achtergrond betekende dat er nauwelijks nog carrièremogelijkheden waren. Velen onderzochten of er elders betere bestaansmogelijkheden waren. Nederland was door de nabije ligging en door de vele banden tussen de joodse gemeenschappen in Duitsland en Nederland een voor de hand liggende bestemming.

De crisis van 1929 had echter ook Nederland niet onberoerd gelaten. Het aantal werklozen steeg van 18.000 in 1929, via 100.000 in 1930 en 300.000 in 1933, tot 600.000 in 1936; 17,5 procent van de beroepsbevolking was in 1936 werkloos. Veel kans voor nieuwkomers om in eigen onderhoud te voorzien was er dus niet.

De Nederlandse overheid scheen aanvankelijk niet te beseffen wat de consequenties van de machtsovername door Hitler waren. Men was eerder bang voor het communistische gevaar. De muiterij aan boord van het Nederlandse schip De Zeven Provinciën in februari 1933 had deze vrees aangewakkerd. Bovendien wilde men de goede (handels)betrekkingen met Duitsland niet in gevaar brengen.

In het begin werden Duitsers, of het nu joden waren of linkse opposanten, op de gebruikelijke manier behandeld; zij moesten aantonen in hun levensonderhoud te kunnen voorzien. Een aantal joodse vluchtelingen omzeilde de immigratieregels door als bezoeker Nederland binnen te komen en vervolgens, al dan niet met de hulp van plaatselijke netwerken en organisaties, illegaal in Nederland te blijven.

De overheid probeerde greep te krijgen op de situatie onder meer door verplichte registratie, maar het ambtenarenapparaat was bij lange na niet in staat effectief controle uit te oefenen, en plaatselijke autoriteiten hielden er vaak een eigen interpretatie van de regels op na. Bovendien wilde de overheid geen al te opvallende maatregelen nemen om de internationale reputatie niet op het spel te zetten.

In eerste instantie richtte de overheid zich op het weren of uitzetten van Oost-Europese joden. Deze werden als een bedreiging gezien, zowel vanwege hun andere leefstijl als vanwege de mogelijke linkse, communistische sympathieën. Ten aanzien van de Duitse joden ging de Nederlandse overheid er in eerste instantie van uit dat het in Duitsland allemaal wel meeviel. Natuurlijk hadden de joden het economisch wel moeilijk, maar de situatie werd niet gezien als levensbedreigend. Het hoofd van de Grensbewakings- en Vreemdelingendienst stelde zelfs dat de joden het aan zichzelf te wijten hadden dat zij zo gehaat werden in Duitsland.[15]

Vluchtelingen in steeds grotere aantallen bleven echter komen en de Nederlandse autoriteiten waren wel genoodzaakt een standpunt in te nemen. De ministeries die meer oog hadden voor de binnenlandse situatie, zoals Justitie, Sociale Zaken en Binnenlandse Zaken, wilden strengere maatregelen dan het ministerie van Buitenlandse Zaken, dat beducht was voor de reputatie van Nederland in het buitenland en vooral buurland Duitsland niet voor het hoofd wilde stoten.

Langzaam maar zeker werd de controle verscherpt. Via eisen zoals niet in loondienst mogen treden bij een immigrant en strengere voorwaarden voor het oprichten van een eigen bedrijf, die niet alleen voor joodse vluchtelingen golden, werd het steeds moeilijker om aan de eis te voldoen in eigen onderhoud te voorzien.

De situatie werd kritiek in 1938. De Anschluss van Oostenrijk in maart 1938 leidde tot de komst van een nieuwe groep vluchtelingen. De Nederlandse overheid bestempelde in mei 1938 alle vluchtelingen als ongewenste vreemdelingen die niet mochten worden toegelaten of, als zij al in Nederland waren, over de grens moesten worden gezet.

De grootscheepse pogrom tegen de joden in de nacht van 9 op 10 november 1938 (Kristallnacht) maakte intussen iedereen duidelijk dat de joden aan een heuse vervolging waren blootgesteld. De bevolking in Nederland was geschokt en er was sterke druk op de regering om zich gastvrijer op te stellen. Hierop besloot de regering tot toelating van negenduizend joden, mits zij al familie in Nederland hadden, ofwel wees waren, ofwel acuut gevaar liepen in Duitsland. Dit was echter een een-

malige maatregel. In december 1938 ging de grens definitief dicht. Vluchtelingen moesten worden teruggestuurd. Uitzondering werd slechts gemaakt voor alleenstaande vrouwen en kinderen.

Tegen de circulaire van Justitie uit 1938, die de toelating van vluchtelingen aan banden legde, werd van verschillende zijden geprotesteerd.[16] De communistische afgevaardigde Visser noemde in de Tweede Kamer de circulaire in strijd met de wet. Minister Gosseling van Justitie meende echter dat de Vreemdelingenwet niet was gemaakt voor dit soort omstandigheden en dat dit niet het moment was om een nieuwe wet te maken. In 1938 werden er Kamervragen gesteld over de hartverscheurende tonelen bij het grensstation Zevenaar, waar vluchtelingen werden teruggestuurd.

In Nederland werden kampen opgericht, waar joodse vluchtelingen werden opgevangen. De kampen werden betaald door de joodse gemeenschap. Er werden vooral mannen in opgenomen. De minister van Binnenlandse Zaken wilde in 1939 een deel van de joden die over verschillende kampen waren verspreid, op één plaats bij elkaar brengen. Hij had hiervoor een terrein op het oog in de gemeente Ermelo in de nabijheid van paleis Het Loo. Toen koningin Wilhelmina hiervan hoorde, liet zij weten niet erg ingenomen te zijn met het plan om een vluchtelingenkamp in te richten vlak bij haar zomerpaleis. Het kamp kwam dus niet in Ermelo, maar in het Drentse Westerbork.[17]

In de periode 1933-1938 zijn ongeveer 25.000 joden uit Duitsland of via Duitsland naar Nederland gevlucht. Van hen zijn er ruim 8000 doorgemigreerd, zodat er op het moment van de Duitse inval in Nederland ongeveer 16.000 joodse vluchtelingen in Nederland verbleven.

Politieke vluchtelingen

Joden waren niet de enige slachtoffers van het nieuwe regime in Duitsland. Politieke tegenstanders, met name socialisten en communisten, waren hun leven ook niet zeker. In het door conservatief-christelijke partijen geregeerde Nederland konden deze mensen echter op weinig sympathie rekenen. Minister Donner van Justitie opperde in 1933 zelfs of het niet meer voor de hand lag dat deze politieke vluchtelingen naar Rusland zouden uitwijken. Toch wist een aantal politieke vluchtelingen al dan niet illegaal naar Nederland te komen. Vaak vonden zij hier steun bij linkse sympathisanten. De vluchtelingen probeerden in Nederland hun activiteiten van voor hun vlucht voort te zetten. In Amsterdam werd een groot aantal Duitse romans uitgegeven en Duitse filmregisseurs pro-

beerden in Nederland een filmindustrie van de grond te krijgen.[18] Zolang de vluchtelingen niet te openlijk politieke activiteiten ontplooiden, werden zij met rust gelaten. In de jaren voor de oorlog werd de vrees voor linkse infiltranten langzaam vervangen door het besef dat de nazi-infiltranten een veel groter probleem vormden.

Het is niet bekend om hoeveel personen het uiteindelijk ging. Het archiefmateriaal over de vluchtelingen is, gelukkig voor de betrokkenen, voor de Duitse inval in mei 1940 vernietigd. In april 1939 waren er volgens het ministerie van Binnenlandse Zaken nog 8180 geregistreerde vluchtelingen in Nederland.[19]

De ontwikkeling met betrekking tot toelating van vluchtelingen in Nederland tussen 1930 en 1940 laat duidelijk zien dat economische motivaties een grotere rol hebben gespeeld bij het vluchtelingendebat dan ideologische. De economische situatie, die in de periode 1930-1940 dramatisch verslechterde, was de grondslag voor het politieke handelen. Protectionistische maatregelen om de eigen arbeidsmarkt te beschermen en de strenge eisen ten aanzien van de eigen bestaansmiddelen van de vluchtelingen waren de voornaamste instrumenten om een zeer restrictief vreemdelingenbeleid te voeren.

Verlofgangers en studenten uit Nederlands-Indië

Aan het einde van de negentiende eeuw nam, zoals eerder beschreven, het aantal Nederlandse vrouwen in Nederlands-Indië geleidelijk toe.[20] In het Interbellum werd het gebruikelijk dat Nederlandse employés en ambtenaren reeds getrouwd waren voordat ze naar Indië gingen, of dat zij na enige jaren een bruid uit Nederland lieten overkomen. De migratie in het kader van gezinshereniging en gezinsvorming steeg. Het aantal Europeanen in Indië nam toe van 17.000 in 1850, via 91.000 in 1900 tot 240.000 in 1930. Het merendeel (87 procent) van deze Europeanen had de Nederlandse nationaliteit. Reeds voordat Indonesië in 1949 onafhankelijk werd kwamen er regelmatig mensen uit de kolonie naar Nederland. Bij de volkstelling van 1930 werden in Nederland 33.000 mensen geteld die waren 'geboren in een der Koloniën' (vrijwel allemaal in Indië). Niet zichtbaar in deze telling zijn de mensen die lang in Indië hadden gewoond, maar op hun oude dag naar Nederland terugkeerden.

Naar Indië gingen jongvolwassenen die er hun carrière of gezin wilden opbouwen. Uit Indië kwamen mensen die tijdelijk verlof hadden

Begrafenis van een moslim uit Nederlands-Indië op de Algemene Begraafplaats in Den Haag in 1934.

– dat ze met hun gezin in Nederland doorbrachten – en mensen die na hun pensioen naar Nederland terugkeerden. Daarnaast waren er de jongeren die in Indië werden geboren en die als ze tien tot vijftien jaar waren voor hun opleiding naar Nederland werden gestuurd. Deze kinderen werden katjangs genoemd.[21] In 1930 kwamen tussen de 7000 en 8000 jongeren voor hun middelbare schoolopleiding naar Nederland. Ongeveer een derde van hen kwam alleen. De overigen kwamen met hun ouders of alleen met hun moeder.

Arbeidsmigranten

De Limburgse mijnen

Wie wilden er nu eigenlijk in Nederland komen werken? Allereerst waren dat, net als in het verleden, werknemers uit het buurland Duitsland. Dit land was voor Nederland al eeuwen de voornaamste leverancier van

immigranten. Juist bij deze groep is duidelijk te zien dat immigratie niet zozeer beïnvloed werd door de Nederlandse regelgeving, als wel door de economische situatie in Duitsland.

Bij de Vrede van Versailles had Duitsland een grote schuldenlast gekregen, die de economie volledig ontwrichtte. Hyperinflatie was het gevolg. In de periode tot 1923 zochten dan ook veel Duitsers uit de grensgebieden werk in Nederland. De harde gulden bood tenminste zekerheid. Het is in deze periode dat jonge Duitse vrouwen in groten getale naar Nederland trokken om werk te vinden als dienstbode. Verder trokken de Limburgse kolenmijnen veel Duitse werknemers. Het is niet verwonderlijk dat in 1930 34 procent van alle vreemdelingen woonachtig waren in de provincie Limburg. Het aandeel van seizoenarbeiders in de landbouw, in vorige eeuwen de grote werkverschaffer, was praktisch beëindigd.

In de eerste helft van de twintigste eeuw onderging Zuid-Limburg door de opkomst van de mijnindustrie grote veranderingen.[22] Kolen werden al sinds de twaalfde eeuw en misschien zelfs al in de Romeinse tijd op bescheiden schaal gedolven in Limburg en sinds 1860 waren er enkele mijnconcessies verleend. In 1895 waren er echter slechts 424 personen in dienst van de twee bestaande mijnen. Landbouw vormde rond 1900 nog steeds verreweg de belangrijkste bron van bestaan. Daarnaast waren er de steenbakkerijen en bierbrouwerijen. De banden met Duitsland waren intensief. Limburgse boeren verkochten hun producten in Aken. Veel Limburgers spraken beter Duits dan het Nederlands van boven de grote rivieren, en er was evenveel Duits als Nederlands geld in omloop. Veel Limburgers gingen al dan niet definitief in Duitsland werken. Het ging om ongeveer 10.000 personen die in Duitsland woonden, naast 5600 seizoenarbeiders en 660 dagelijkse pendelaars. Door de opkomst van de mijnindustrie in Nederland veranderde dit patroon. In het begin van de twintigste eeuw nam de mijnindustrie een hoge vlucht. Kolen vervingen de turf als brandstof. Het personeel van de mijnen groeide snel.

Tabel 13. Personeel in de mijnen[23]

1900	1149
1910	6664
1920	22.874
1930	37.645
1940	39.965

Deze nieuwe activiteit schiep veel werkgelegenheid. Uit de overige provincies kwamen ingenieurs, politiemensen, belastingambtenaren en spoorwegpersoneel. Vanaf het begin trok de mijnindustrie veel buitenlanders. De mijnen konden maar moeilijk genoeg arbeiders vinden in de streek. De Limburgse boeren stonden niet te trappelen om ondergronds te gaan werken. 'Men moet zijn vader vermoord hebben om in de mijnen te gaan werken,' werd er gezegd. Er kwamen kompels uit andere delen van Nederland en uit Duitsland. Duitsland had een langere traditie van mijnbouw en het was vanzelfsprekend dat de mijndirecties in Duitsland mijnwerkers wierven.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog werden veel Duitsers opgeroepen voor het leger en hun plaatsen werden ingenomen door gevluchte Belgen en gedeserteerde soldaten en krijgsgevangenen. Na de oorlog, vooral tijdens de grote economische crisis in Duitsland, steeg het aantal Duitsers weer snel. Overigens werkten die niet alleen in de mijnen. In de bouwsector was 40 procent van de arbeiders van Duitse afkomst. In 1927 waren in de mijnbouw 15.860 Limburgers werkzaam, naast 10.000 Nederlanders uit andere provincies en 9000 buitenlanders.

Tabel 14. Buitenlandse mijnwerkers[24]

	Duitsers	*percentage Duitsers*	*Polen*	*Joegoslaven*
1913	1876	17,5%		
1920	5112	19,3%	300	
1930	7563	20,0%	1300	1184

Verder waren er in de mijnen ook Tsjechen, Hongaren, Oostenrijkers en Italianen werkzaam. Velen van hen kwamen niet alleen, maar brachten hun gezin mee. Zo vormden de 1300 Poolse mijnwerkers van 1929 samen met vrouwen en kinderen een gemeenschap van ruim 4000 mensen, en de 1184 Joegoslaven een gemeenschap van 2500.

De komst van zo veel nieuwe werknemers in Zuid-Limburg leidde tot veranderingen. De homogene katholieke bevolking, die trouw naar de kerk ging, werd nu geconfronteerd met de komst van nogal wat protestanten. De katholieke clerus bezag met verontrusting de grote stijging van buitenechtelijke kinderen, echtscheidingen en de toename van de criminaliteit. Het waren in de ogen van de clerus allemaal gevolgen van de veranderingen in de samenstelling van de bevolking.

Duitse dienstmeisjes

Duitse migranten vormden in het Interbellum, net zoals ze dat in eerdere eeuwen hadden gedaan, veruit de grootste groep immigranten in Nederland. In 1920 woonden er 56.351 Duitsers in Nederland, in 1927 waren dat er al 74.256, en in 1930 102.833. Voor een groot deel waren dit dienstbodes. Van de bevolking van 9 miljoen aan het einde van de jaren twintig maakten de Duitsers 1 procent uit. De Duitsers woonden, net als in de negentiende eeuw, vooral in Rotterdam, Den Haag en Amsterdam. Ofschoon Duitse dienstmeisjes veruit de grootste groep vormden, waren er – net als in de negentiende eeuw – ook stukadoors, ingenieurs en kelners. Nieuw waren de mijnwerkers, die hierboven reeds genoemd zijn. Verder was er de uitzonderlijke grote grensmigratie. Duitsers uit allerlei delen van Duitsland vestigden zich in Duitsland nabij de Nederlandse grens en staken vervolgens dagelijks de grens over om in Nederland te werken. Op deze manier konden ze profiteren van de relatief lage kosten voor huisvesting in Duitsland, terwijl ze in Nederland de zo gewilde harde guldens konden verdienen. In 1922 staken bij Enschede dagelijks 1200 Duitse arbeiders de grens over.[25]

De groep immigranten die in het Interbellum de meeste aandacht

Twee Duitse dienstmeisjes in Den Haag rond 1915.

trok, waren de Duitse dienstmeisjes die bij Nederlandse gezinnen in dienst waren. Door het onderzoek van Barbara Henkes weten we meer over deze groep.[26] Het ging om grote aantallen. In feite waren het twee groepen. Een eerste groep kwam in de periode 1918-1924. In 1920 waren er in Nederlandse huishoudens ruim 9000 buitenlandse vrouwen werkzaam. In de periode 1929-1934 kwam er een tweede grote groep, na het uitbreken van de grote crisis in Duitsland. Het aantal was in 1930, toen één op de vijf inwonende dienstbodes van buitenlandse origine was, opgelopen tot ruim 30.000. Hiervan waren er 24.000 uit Duitsland afkomstig en 3300 uit Oostenrijk. In 1934 werd de top bereikt: 40.000. Daarna liep het aantal snel terug. In 1936 waren er 22.000 vrouwen en in 1938 nog maar 15.000.

Een dienstmeisje was een statussymbool voor veel Nederlandse families, maar het was steeds moeilijker om Nederlandse meisjes te vinden voor dit werk. Nederlandse meisjes gingen liever in de ateliers en fabrieken werken, die meer betaalden, waar de arbeidstijden vastlagen en waar de vrijheid groter was.

De Duitse meisjes stonden bekend als *tüchtig* (degelijk). Zij waren bovendien goedkoper dan de Nederlandse meisjes en ook afhankelijker van de opdrachtgeefster bij wie ze inwoonden. Zij werden door Nederlandse collega's vaak als onderkruipsters gezien omdat ze met minder loon genoegen namen.

Na 1929 kwamen er ook dienstmeisjes naar Nederland die wat minder degelijk waren. Een Nederlandse vrouw die terugblikte op die periode, formuleerde het zo: 'De Duitse dienstmeisjes, berooid van mannen en geld, kwamen bij tienduizenden. Zij stalen onze jongens af door zoet gevlei en onderdanige manieren. Het waren onderkruipsters bij rijke vrouwen, waarvoor de trotse Hollandse vrouw zich niet liet lenen. Zeer veel Hollandse meisjes en gehuwde vrouwen zijn toen beroofd van hunne geliefde en hunne mannen, door zoete vogelaars en overgave.'[27]

Zonen en brave huisvaders hadden wel oog voor de jonge inwonende meisjes. Een brigadier van de vreemdelingenpolitie herinnerde zich dat als een huisvader de dienstmeid zwanger had gemaakt, hij een armband van zijn vrouw in de koffer van het meisje stopte en haar beschuldigde van diefstal, zodat zij werd uitgezet naar Duitsland.[28]

Een aantal organisaties bemiddelde bij de werving van Duitse dienstbodes; van 1930 tot 1934 was er zelfs een speciale afdeling hiervoor aan de arbeidsbeurs in Oberhausen. Hier werden zware selectiecriteria toegepast, blijkens het jaarrapport van 1930. 'Hoe nodig de selectie was

blijkt uit de afwijzing van tweederde der zich aanmeldende meisjes. Misschien stond de afwijzing in verband met het zedelijk gehalte der meisjes.' De meeste jonge vrouwen vonden echter zelf werk via familie en kennissen die al in Nederland waren. De reeds genoemde brigadier herinnerde zich ook dat er nogal wat Duitse meisjes zonder paspoort in Nederland waren. 'Als je er dan zo'n meid om vroeg antwoordde zij: "Dat zit tussen mijn benen."' In 1934 werden de toelatingseisen verscherpt en hadden ook de dienstmeisjes een werkgeversverklaring nodig alvorens zij mochten werken.

Het beeld van welkome hulp verdween in de crisistijd van de jaren dertig. Meer Nederlandse vrouwen zochten werk. In Duitsland veranderde er veel nadat in 1933 Hitler aan de macht was gekomen. Daar was inmiddels een politiek in gang gezet die een beroep deed op alle Duitsers om zich in dienst van het vaderland te stellen. Eind 1938 werden de dienstmeisjes in Nederland, toen nog ongeveer 25.000 in aantal, door de *Hausmädchenheimschaffungsaktion* officieel teruggeroepen naar Duitsland. Een aantal voelde hier niets voor en probeerde door een huwelijk met een Nederlandse man hieraan te ontkomen. De meesten keerden echter terug. In 1940 waren er in Nederland ongeveer 52.000 mensen met de Duitse nationaliteit, vluchtelingen niet meegerekend. Onder hen waren nog ongeveer 5000 dienstmeisjes.

Onduidelijk is hoeveel Duitse dienstbodes uiteindelijk permanent in Nederland zijn gebleven. Door hun huwelijk met een Nederlander verkregen ze de Nederlandse nationaliteit en verdwenen ze uit de vreemdelingenregisters. Na de oorlog hadden ze weinig zin om hun Duitse oorsprong te benadrukken.

Duitse organisaties

Door de veranderingen in de migratie veranderde ook de aard van de Duitse organisaties in Nederland. Er waren organisaties die reeds dateerden van voor de Eerste Wereldoorlog, zoals de zang-, turn- en gezelligheidsverenigingen. Die organisaties bleven ook na de Eerste Wereldoorlog bestaan. Er kwamen ook nieuwe organisaties bij. In het Interbellum waren er in Nederland veertien Duitse scholen. Ze werden door Duitse ouders opgericht toen bleek dat vooral kinderen snel de Nederlandse taal en gewoonten overnamen en het Duits vervolgens slecht spraken. Een terugkeer naar Duitsland zou daardoor moeilijk worden, vreesden de Duitse ouders.[29] Aan het einde van de jaren dertig werden Duitse ouders door sommige leden van de Duitse gemeen-

schap in Nederland sterk onder druk gezet om hun kinderen naar de Duitse scholen te sturen. Elk kind met twee Duitse grootouders werd daarbij als een Duits kind aangemerkt en dus als potentiële leerling van de Duitse school.

Na de komst van de dienstbodes kwamen er organisaties die zich speciaal op hen richtten. Doel van deze verenigingen was het bieden van steun en gezelligheid. Bovendien probeerden de verenigingen de meisjes te behouden voor het geloof en daarmee de Duitse natie. Huwelijken met Nederlandse mannen werden als niet wenselijk gezien.

Duitse immigranten onderhielden in het Interbellum over het algemeen intensieve contacten met hun familie en kennissen in Duitsland. Na de Eerste Wereldoorlog begonnen Duitse organisaties met de ondersteuning van de families van Duitsers die in Nederland woonden en van wie de kostwinner tijdens de oorlog was gesneuveld.[30] Daarop volgden activiteiten rondom de herdenking van oorlogsslachtoffers. Het Hindenburg-Feier, ter gelegenheid van de verjaardag van de generaal, staatsman en nationale Duitse held Paul von Hindenburg, was ook een gelegenheid waarop Duitsers in Nederland zich verenigden.

Meerdere Duitse (kerkelijke) organisaties hadden afdelingen die zich speciaal op vrouwen richtten. Duitse vrouwen die met hun man naar Nederland waren gekomen, waren vaker eenzaam en leefden in een isolement, zo hadden verschillende verenigingen vastgesteld.[31] De mannen hadden hun werk, maar de vrouwen zaten thuis met hun kinderen, kwamen de deur nauwelijks uit en spraken vrijwel geen Nederlands.

Aan het einde van de jaren dertig werd de invloed van het naziregime sterker. Vanuit Duitsland werd geprobeerd om alle Duitse organisaties bijeen te brengen in zogenaamde Duitse kolonies. Daarboven kwam een koepelorganisatie – Verband Deutscher Kolonien in den Niederlanden – die heel sterk onder de invloed van de Duitse overheid stond. Via organisaties probeerde het Hitlerregime invloed uit te oefenen op Duitsers in Nederland. Deze versterkte invloed leidde tot een uittocht van Nederlandse leden uit Duitse turn-, roei- en zangverenigingen. Duitse joden verdwenen ook eruit. Duitsers die zich in Nederland tot dan toe ver hadden gehouden van de Duitse verenigingen, werden door de verenigingen op hun Duits-zijn aangesproken. Gedeeltelijk waren dit juist mensen die zich nadrukkelijk van het Hitlerregime wilden distantiëren. De pogingen van de Duitse overheid om tot een eenheid te komen onder de Duitse migranten leidden op deze manier tegelijkertijd tot eenheid en verdeeldheid binnen de gemeenschap. Degenen

die met het Hilterregime sympathiseerden, raakten meer in de greep daarvan, en de overigen namen nadrukkelijker afstand van hun Duitse oorsprong.

Italiaanse ijsbereiders en terrazzowerkers

In de achttiende en negentiende eeuw waren er Italianen naar Nederland gekomen die werkten als stukadoors, gipsverwerkers, instrumentenmakers, paraplumakers en muzikanten. Later kwamen daar de schoorsteenvegers bij. Zij waren merendeels afkomstig uit het noorden van Italië of uit de Italiaanssprekende kantons van Zwitserland. In de loop van de twintigste eeuw veranderde de aard van de Italiaanse immigratie.[32] In de jaren na de Eerste Wereldoorlog veroverden Italiaanse terrazzowerkers de Nederlandse markt. Granieten vloeren en aanrechten golden als modern en hygiënisch. Bijna alle terrazzowerkers waren afkomstig uit Friuli, een streek ten noorden van Venetië.

In de jaren tussen de wereldoorlogen waren er enkele honderden terrazzowerkers in Nederland actief. In 1935 beschikten 650 terrazzowerkers over een vergunning. Zij haalden hun personeel uit Italië. In tegenstelling tot de ijsbereiders, die hieronder worden besproken en die in de winter naar Italië terugkeerden, was er voor de terrazzowerkers het hele jaar door werk. Het was zwaar werk. Bij het schuren van de aanrechten en vloeren kwam veel stof vrij en velen overleden vroeg aan silicose. Dankzij hun contacten met andere werklieden in de bouw integreerden zij relatief gemakkelijk. Na de Tweede Wereldoorlog, met de grote bouwactiviteiten, kenden ook hun bedrijven een grote bloei, maar na 1970 werden de granieten aanrechten vervangen door aanrechten van roestvrij staal en verminderde het belang van de sector.

De Italiaanse ijsbereiders hadden voor de Eerste Wereldoorlog al hun weg gevonden naar Duitsland, maar tijdens de economische crisis keken zij uit naar andere mogelijkheden. Toch duurde het nog tot 1927 voor de eerste Italiaanse ijsbereiders zich in Nederland vestigden. Zij waren overwegend afkomstig uit de noordoostelijke Italiaanse Alpen. Het was aan het begin van het Interbellum relatief gemakkelijk om zich als zelfstandig ondernemer in Nederland te vestigen. Onderling zorgden de Italiaanse migranten ervoor dat er niet te veel ijsbereiders op een kluitje bij elkaar zaten.

Het succes van de Italiaanse ijsbereiders zat in het recept. Hun ijs werd gemaakt op basis van water en hun grote geheim was de variatie van de smaken op basis van verse vruchten. De vrouw van een ijsberei-

der vertelde dat zij op de markt vijfhonderd citroenen tegelijk kocht, die een voor een moesten worden uitgeperst.[33]

De ijsbereiders vormden een relatief gesloten gemeenschap. In de winter, als de ijsverkoop stillag, keerde een groot deel van hen terug naar hun geboortedorp. Pas na 1945, toen er een tweede generatie was, vestigden zij zich gedeeltelijk definitief in Nederland. Opmerkelijk is dat veel ijsbereiders vóór hun komst naar Nederland een ander beroep hadden. Onder hen waren timmerlieden, beeldverkopers en ook een aantal terrazzowerkers die zich omschoolden tot ijsbereiders.

Om personeel te werven deden de ijsbereiders een beroep op familieleden en kennissen uit de geboortestreek. In de crisisjaren werd dit moeilijker, toen de Italiaanse ijsbereiders van de Nederlandse overheid geen Italiaanse arbeidskrachten meer in dienst mochten nemen. Een aantal van hen kwam in grote problemen. Sommigen hadden wel vijftien ijskarretjes met Italiaanse ijsventers. Hiervoor moest nu Nederlands personeel worden aangetrokken. Sommige ijsventers begonnen een eigen zaak, maar de meesten konden het startkapitaal niet opbrengen. Zelfs de vestiging als zelfstandig ondernemer kon niet meer vanaf 1937.

De Italiaanse ijsverkopers waren populair: lekker fris ijs, fleurige ijskarretjes en charmante verkopers. De Nederlandse concurrentie zag het met lede ogen aan en protesteerde. In 1929 werd de Nederlandse Bond van Consumptie IJsbereiders opgericht. De Nederlandse collega's waren jaloers, want het Italiaanse ijs, 'waterijs' werd het smalend genoemd, was van betere kwaliteit en vond meer aftrek. Een van de voornaamste actiepunten van de Nederlandse ijsmakers was: 'De Italianen eruit.' In sommige gemeenten wist de bond te bereiken dat geen ventvergunningen meer werden afgegeven aan Italianen.

De oorlog betekende voor de Italianen een moeilijke tijd. Het Italië van Mussolini was de bondgenoot van Duitsland, en de fascistische regering probeerde met alle middelen de Italianen in het buitenland voor zich te winnen.

Veel Italianen in Nederland waren zich bewust van hun delicate positie en probeerden zich zo onopvallend mogelijk op te stellen. Sommigen waren trots op de aanvankelijke successen van Mussolini bij zijn hervormingen in Italië en waren ook wel blij met de klandizie van de Duitse soldaten die vertier zochten in de ijssalons. Na de oorlog brak een moeilijke tijd aan. De Italianen moesten aantonen dat ze niet fout waren geweest in de oorlog. In een aantal gevallen werd door de Neder-

Kinderen van Italiaanse immigranten vertrekken voor vakantie naar Italië (ca. 1935). De regering van Mussolini wilde zo de band met de Italiaanse emigranten verstevigen.

landse concurrentie alsnog geprobeerd met roddelverhalen de Italianen uit de markt te werken.

Vanaf de jaren vijftig ging het weer bergopwaarts. De tweede generatie ging aan de slag met modernere machines en een nieuwe bedrijfsvoering. Het aantal smaken nam toe. De glimmende ijssalons uit de jaren vijftig waren een favoriete plek voor de opgeschoten jeugd. Maar er kwam ook concurrentie van het fabrieksijs, dat veel goedkoper was. Kwaliteit en originaliteit waren de wapens waarmee de Italiaanse ijsbereiders zich handhaafden.

Lang niet alle kinderen van de eerste groep ijsbereiders kozen voor het familiebedrijf. Nieuwe, minder inspannende mogelijkheden stonden voor hen open, maar de band met Italië bleef. De eerste generatie had wel contact met Nederlanders, maar dat was vooral in de ijssalon, en de veelvuldige verblijven in Italië in de winter hielden de contacten met het geboorteland in stand. Op het moment dat de zaak werd overgedragen aan de volgende generatie stonden zij voor de keus: in Nederland blijven of terug naar Italië. Vaak wilden de mannen wel terug, terwijl de vrouwen liever bij de kinderen en kleinkinderen in Nederland bleven.

Bij de tweede generatie was er ook een groeiend aantal dat met een Nederlander of Nederlandse huwde. Niet altijd waren de ouders er gelukkig mee, maar als bleek dat de Nederlandse partner zich goed voegde in de Italiaanse gebruiken verstomde het protest.

Eind jaren vijftig, begin jaren zestig werden de Italiaanse ijsbereiders geconfronteerd met nieuwe landgenoten: de Italiaanse 'gastarbeiders'. Als klanten in hun ijssalons hadden zij niet veel op met deze luidruchtige nieuwkomers, 'boeren uit Sardinië en Sicilië', maar tegelijkertijd boden zij toch een helpende hand bij het zoeken van de weg in het onbekende nieuwe land, bijvoorbeeld door te tolken bij de politie of te bemiddelen bij arbeidsconflicten. Met de toenemende professionalisering van de hulpverlening verdween deze functie.

Al met al vormen de Italiaanse ijsbereiders een interessant voorbeeld van een geslaagde immigratie. In aantal is deze immigratie nauwelijks van belang geweest; in de jaren na de oorlog telde Nederland ongeveer 150 Italiaanse ijssalons. Hun populariteit in de Nederlandse samenleving en hun succes in een branche waarin zij een unieke positie wisten te veroveren, maken hen tot een mooi voorbeeld van etnisch ondernemerschap.

De Chinezen

Afgezien van enkele mensen uit koloniale gebieden zoals Nederlands-Indië, Suriname, de Antillen en de handelsposten op de West-Afrikaanse kust was de Nederlandse samenleving tot 1900 nog nauwelijks in aanraking gekomen met niet-westerse immigranten. Dit veranderde met de komst van de Chinese zeelieden, die in het begin van de twintigste eeuw in Nederland strandden en er een plekje zochten en vonden.[34]

Voor de komst van de zeelieden waren er reeds enkele Chinezen in Nederland. In 1911 studeerden twintig Chinezen uit Nederlands-Indië in Nederland.[35] Aan deze groep wordt gerefereerd als de peranakan-Chinezen. Een deel van deze Chinezen, die meestal tot de bemiddelde families in Nederlands-Indië behoorden, kreeg de kans om in Nederland een opleiding te volgen. De peranakan spraken Maleis en hadden na een langdurig verblijf in Nederlands-Indië de gewoonten van de Indische bevolking overgenomen. Toch werden zij door de lokale bevolking en door zichzelf als Chinezen beschouwd.

De Chinese zeelieden vormden een heel andere groep. Ze waren van het sterk verarmde en overbevolkte Chinese platteland afkomstig. Het merendeel van hen kwam uit de Zuid-Chinese provincie Guandong. Bij de opkomst van de stoomvaart in de tweede helft van de negentiende

eeuw waren Britse scheepvaartmaatschappijen op grote schaal gebruik gaan maken van Chinese stokers. Aanvankelijk waren Londen en Liverpool de belangrijke centra waar Chinese zeelieden konden aan- en afmonsteren, maar na de Eerste Wereldoorlog werd Rotterdam het Europese centrum.

Het begin van deze verschuiving lag in 1911. Er dreigde een internationale zeeliedenstaking vanwege de slechte werkcondities aan boord van de schepen. Om het gevaar van een staking te omzeilen namen twee grote Nederlandse scheepvaartmaatschappijen, de Stoomvaartmaatschappij Nederland en de Rotterdamse Lloyd, Chinese zeelieden in dienst, die in Engelse havens werden geworven. Het beviel de reders goed: de Chinezen werkten hard, waren veel goedkoper en waren niet erg lastig.

De Chinezen werden tussen verschillende reizen in gehuisvest in Amsterdam en vooral in Rotterdam. Scheepvaartmaatschappijen uit andere landen kwamen nu in Rotterdam nieuw personeel zoeken. Toen de aantallen groeiden en sommige zeelieden tussen twee reizen langer aan land bleven, ontstonden in Rotterdam en Amsterdam Chinese kosthuizen met winkeltjes en restaurants. Een journalist van het Amsterdamse *Algemeen Handelsblad* signaleerde in februari 1916, na een bezoek aan een Chinees eethuis: 'Welk een winst zouden onze dagelijkse menu's maken indien daar enige van zulke Chinese lekkerbekken op de ereplaats werden gesteld.'[36]

In 1925 werden in Amsterdam ongeveer vijfhonderd Chinezen geteld, grotendeels geconcentreerd in de omgeving van de Nieuwmarkt. In Rotterdam, met zijn veel grotere en drukbezochte zeehaven, groeide het aantal Chinese zeelieden snel. In Katendrecht, op de zuidelijke Maasoever, ontstond een Chinese wijk, waar zeelieden opeengepakt in kosthuizen in afwachting waren van een nieuw contract. Afpersing door Chinese bendes, uitbuiting door huisjesmelkers, rivaliteit en onderlinge ruzies, het gebeurde allemaal, maar de Nederlandse autoriteiten kregen weinig greep op wat zich binnen deze gesloten groep afspeelde.

De economische crisis van 1929 trof ook de scheepvaart. Veel Chinezen werden ontslagen en bleven aan de wal. De Rotterdamse politie telde in dat jaar 1306 Chinezen in Rotterdam die geen contract hadden. Bij de overheid, en met name bij de Rotterdamse politie, ontstond een stemming dat alles wat Chinees was verdacht was. Er zouden veel communistische sympathisanten onder hen zijn. In de officiële correspondentie over de Chinezen komt men termen tegen die er niet om liegen.

Ik had het geluk als stoker op een boot te kunnen werken. Daar heb ik de kapitein voor moeten omkopen. Als er controle was moest ik mij verstoppen in het kolenhok. We werkten in ploegen om de vuren onder de stoomketels dag en nacht brandend te houden. Slapen deden we op de kolen. Er was nauwelijks frisse lucht. Op het dek mochten we niet komen. Na maanden van vele omzwervingen in Europa kwam ik eindelijk in Nederland aan.
In Den Haag kreeg ik van een Chinese kennis een koffer vol knopen, garen en band. Daarmee moest ik langs de deuren. Maar daar ben ik snel mee opgehouden. Ik schaamde me er diep voor. Het ergste was als mensen mij uit medelijden geld gaven. Zo kreeg ik een keer een kwartje van een mevrouw die niets van mij kocht. Ik ben teruggegaan naar haar deur en heb het kwartje door de brievenbus gedaan.[37]

Een hoge ambtenaar op het ministerie van Justitie had het in 1931 over 'Chinezen en ander Aziatisch ongedierte'.[38]

Omdat werkloze Chinezen niet voor een uitkering in aanmerking kwamen zochten zij naar een andere bron van inkomsten. In 1931 kwam een van hen op het idee om een gemakkelijk te fabriceren Chinese lekkernij, het pindakoekje, te gaan maken en verkopen. Het recept was eenvoudig: water werd met suiker gemengd en aan de kook gebracht. Als er door indamping een stroperig mengsel ontstond, werden er pinda's door geroerd en vervolgens ging er een scheut azijn bij. De stroperige massa werd op een plank uitgesmeerd en in brokjes gesneden. Er was weinig startkapitaal nodig. De Chinezen, die eerder nauwelijks buiten Katendrecht kwamen, gingen hun nieuwe koopwaar nu ook in andere delen van de stad uitventen. Dit wekte wel enig opzien. Onderzoeker Van Heek, die in 1936 een studie publiceerde over de Chinezen in Nederland, beschreef het als volgt: 'Gelijk een stel gaggelende ganzen in een rij, spoedde zich een aantal druk gesticulerende Chinezen, die allen een grote blikken trommel torsten, in de richting van Rotterdam. Op ieder dier trommels was met grote letters geschreven, "pinda, pinda lekker 5 ct"'.[39] De goedkope lekkernij sloeg aan bij het Nederlandse publiek en al snel doken er in veel Nederlandse steden ambulante Chinese verkopers van pindakoekjes op. Volgens een politierapport van 1933 waren er in Almelo 23, Amersfoort 19, 's-Hertogenbosch 34, Den Haag 64, Enschede 58 en Utrecht 63 pindaventers.

Over het algemeen stonden de Nederlanders nieuwsgierig en ook wel welwillend tegenover deze nieuwe figuren in het straatbeeld. De overheid dacht hier echter anders over. De directeur van de gemeentelijke gezondheidsdienst in Amsterdam schreef in 1933: 'Het onberedeneerde medelijden van het publiek met de pindamannetjes is m.i. ongemotiveerd.'[40] En het landelijke blad van de Vereniging voor Armenwezen en Maatschappelijk Hulpbetoon publiceerde in februari 1933 een oproep om de Chinese pindaverkopers geen steun te verlenen omdat dat ertoe kon leiden dat nog meer van deze verkopers zouden opduiken.[41]

Van Heek telde in 1936 ongeveer 2400 Chinezen in Nederland, van wie er volgens hem minstens 800 overbodig waren en dus teruggestuurd konden worden. De Utrechtse hoofdcommissaris had in 1932 al voorgesteld om alle pindaventers in een kamp onder te brengen in afwachting

Chinese pindaverkoper wordt opgebracht door de Haagse politie wegens overtreding van het ventverbod. Foto in De Telegraaf *van 15 december 1931.*

van uitzetting. Het idee van een landelijke razzia bleef in de jaren daarna telkens weer opduiken. Ironisch genoeg vormden de daaraan verbonden kosten het grootste bezwaar tegen de uitvoering van de plannen.

Mr. L. Einthoven, sinds 1934 hoofdcommissaris van politie te Rotterdam, had zich de taak gesteld het 'Chinezenprobleem' op te lossen. Enerzijds moest ervoor gezorgd worden dat er geen nieuwe Chinezen in de Rotterdamse haven strandden en anderzijds moest de verspreiding van de pindaventers worden tegengegaan. Met rederijen werden afspraken gemaakt en in de daaropvolgende jaren werden zo'n duizendtal Chinezen het land uit gewerkt. Uiteindelijk bleven er ongeveer 800 over, grotendeels zwervend in de provincies met hun handel van pindakoekjes.

Ongeveer 5 procent van de Chinezen kreeg voor de Tweede Wereldoorlog een relatie met een Nederlandse vrouw.[42] Tijdens de oorlog verbleven de Chinese zeelieden gedwongen vijf jaar aan wal en kwamen er meer relaties tot stand. Er werden tussen 1940 en 1945 veertig Chinees-Nederlandse huwelijken gesloten.[43] Van Heek beschrijft hoe galant de Chinese mannen waren tegenover de meisjes die ze het hof maakten. Vooral de ouders van het meisje kregen geschenken.

Direct na de Tweede Wereldoorlog emigreerden ongeveer tien Chinees-Nederlandse gezinnen naar China. Dat ging niet in alle gevallen goed en enkele gezinnen zijn later met hulp van het Rode Kruis naar Nederland teruggekeerd.[44] Van de grote Chinese gemeenschap op Katendrecht was in 1939 niets meer over. Pas na de oorlog zou er een nieuwe Chinese bevolkingsgroep in Nederland komen en met hun restaurants het beeld gaan bepalen.

4.4 Emigratie

De georganiseerde emigratie

De Staatscommissie Werkloosheid, die aan het begin van de twintigste eeuw werd ingesteld, noemde emigratie opnieuw als middel om werkloosheid te bestrijden.[45] Een van de aanbevelingen van de commissie was een Centrale Emigratie Vereniging op te richten om zo gegevens over emigratie te verzamelen en betrouwbare voorlichting te kunnen geven.[46] In 1914 werd de Nederlandse Vereniging Landverhuizing opgericht, gefinancierd door de overheid. Het doel van deze organisatie was het geven van informatie en het vestigen van correspondenten in de landen van bestemming.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog kwam de emigratie bijna tot stilstand. Ofschoon Nederland buiten de oorlog bleef, was de oversteek zeer riskant in verband met de duikbootoorlog. In de periode 1914-1918 emigreerden in totaal slechts zesduizend mensen, merendeels naar de Verenigde Staten.

Na de Eerste Wereldoorlog ging het economisch gezien niet goed met Nederland. De bevolking groeide snel en de werkgelegenheid hield daar geen gelijke tred mee. Geen wonder dat emigratie als oplossing voor de snel groeiende werkloosheid opnieuw aandacht kreeg. Eenvoudig was dit echter niet. De economische crisis was wereldwijd en veel traditionele immigratielanden, de Verenigde Staten voorop, hadden hun grenzen geheel of gedeeltelijk gesloten.

In 1923 werd er een tweede, deels publieke emigratieorganisatie opgericht, de Emigratie Centrale Holland. Deze was ontstaan uit een gedeelde interesse van commerciële organisaties, namelijk de Holland-Amerika Lijn en de Kamer van Koophandel. In 1931 fuseerden de Nederlandse Vereniging Landverhuizing en de Emigratiecentrale Holland tot de Stichting Landverhuizing Nederland (SLN). Dit was een semioverheidsorganisatie met als taak de voortzetting van de doelstellingen van de eerdere organisaties. De stichting moest emigratie zo gemakkelijk mogelijk maken. Dit hield onder meer in het adviseren van individuen en onderzoek doen naar vestigingsmogelijkheden in emigratielanden. Tot aan 1949 werd het emigratiebeleid door de SLN aangestuurd.

Terwijl emigratie moeilijker werd, groeide het aantal instanties dat zich ermee bemoeide. Geheel in stijl van de opkomst van de verzuilde samenleving werd in 1925 een katholieke, in 1926 een hervormde, en in 1927 een gereformeerde emigratievereniging opgericht. Op zich waren deze verenigingen niet louter voor de promotie van emigratie. Op een congres van de katholieke emigratiestichting in 1927 werd emigratie afgeschilderd als een gebrek aan durf en wilskracht om in eigen land te profiteren van de mogelijkheden die de nieuwe inpolderingen boden. Bovendien, zo werd gesteld, kleefden er aan emigratie grote gevaren, zoals zedenverlies en ontkerkelijking.

In 1935 stuurde de SLN een nota naar het ministerie van Sociale Zaken over de mogelijkheden en perspectieven van emigratie. Hierin werd geconstateerd dat in veel immigratielanden de economie weer aantrok en dat er dus weer gelegenheid was voor emigratie. Minister Romme zag hierin aanleiding om een aantal deskundigen op pad te sturen om de mogelijkheden in Canada, Australië, Nieuw-Zeeland en Zuid-Afrika

te onderzoeken. Hun rapportages werden echter ingehaald door het uitbreken van de oorlog. Na 1945 zou er een heel nieuwe situatie ontstaan, waar de overheid, graag of niet, zich veel intensiever mee zou gaan bemoeien.

Naar de Verenigde Staten

Na de Eerste Wereldoorlog bleven de Verenigde Staten voor velen nog steeds het paradijs. Onmiddellijk na de oorlog was er een stijging van de emigratie. In 1919 en 1920 vertrokken respectievelijk 2159 en 5784 Nederlanders naar de Verenigde Staten. In totaal migreerden tussen 1880 en 1920 128.000 Nederlanders daarheen volgens Nederlandse statistieken; volgens de Amerikaanse kwamen er in deze periode 172.000 Nederlanders binnen.[47] Verschillen kunnen worden verklaard door onduidelijkheid bij vertrek en onderregistratie. Bovendien was er retourmigratie: ongeveer 15 tot 18 procent ging terug. De terugkeerders waren vrijwel allemaal mannen. Nederlandse vrouwen keerden vrijwel nooit terug. In tegenstelling tot de migratie uit Zweden, Finland of Ierland waren er onder de Nederlandse migranten weinig alleenstaande vrouwen. Het merendeel van de vrouwen kwam met ouders of met hun man. Slechts 25 procent van de alleenstaande Nederlandse migranten in de Verenigde Staten was omstreeks de Eerste Wereldoorlog een vrouw.[48]

Omstreeks 1900 was de sekseratio (het aantal mannen vergeleken met het aantal vrouwen) binnen de Nederlandse gemeenschappen in de Verenigde Staten bijzonder scheef. Er waren veel meer Nederlandse mannen dan vrouwen. Dat betekende dat een deel van de mannen ter plekke geen Nederlandse vrouw kon vinden. Suzanne Sinke heeft in haar onderzoek beschreven hoe de Nederlandse vrouwen, die reeds in het land waren, op grote schaal brieven schreven naar familieleden en vriendinnen in Nederland. Hierin benadrukten ze niet zozeer de economische mogelijkheden, als wel de kansen om in de Verenigde Staten een Nederlandse huwelijkspartner te vinden.

Nederlandse mannen reisden regelmatig naar Nederland met als voornaamste doel een vrouw te vinden en die als bruid terug te brengen. Anderen regelden hun huwelijk per brief, zonder dat de aanstaande huwelijkspartners elkaar ooit hadden gezien tot de aankomst van de bruid in de Verenigde Staten. Nederlanders plaatsten ook contactadvertenties in de Nederlandstalige Amerikaanse kranten. Verder was er bij het uitgaan van de Nederlandstalige kerken een levendige huwelijksmarkt. Nederlandse jonge mannen in de Verenigde Staten vonden de niet-Neder-

landse vrouwen geen acceptabele huwelijkspartners; ze waren te bazig en spraken geen Nederlands.

De gemigreerde Nederlanders hielden, net als de eerdere emigranten, vast aan Nederlandse gewoonten, soms met enige aanpassingen. Sinterklaas werd niet gevierd met cadeautjes – die werden met de kerst gegeven – maar winkels in Pella boden wel chocoladeletters aan, en speculaas. Drostecacao was een van de producten die uit Nederland werd geïmporteerd. In het blad *De Huisvriend*, dat in de Verenigde Staten verscheen, werden ook andere uit Nederland geïmporteerde producten aangeboden: kaas, bonen en erwten, haring, levertraan en thee. Kleding en woninginrichting werden door de Nederlandse migranten relatief snel aangepast aan de Amerikaanse stijl, de omgeving en het aanbod. Interieurs en mode in Nederland veranderden in deze periode echter eveneens en daarbij werd beslist ook gekeken naar de Amerikaanse mode. Het is dus moeilijk te zeggen wie zich aan wie aanpaste.

Nederlanders die jong waren op het moment van migratie, leerden het Engels snel. De oudere migranten – en vooral de vrouwen onder hen – leerden het Engels minder makkelijk. In 1911 maakte een onderzoek duidelijk dat van de vrouwen die ouder waren dan veertien jaar op het moment van migratie, 34 procent Engels sprak. Van de mannen was dat 80 procent.[49] Er was verder een verband tussen het vasthouden aan het Nederlands en religie. De orthodoxe protestanten hielden langer vast aan het Nederlands, maar bleken bereid het op te geven als het leidde tot geloofsverval bij de tweede generatie.

De Nederlandse migranten zetten, net als de Nederlandse migranten die hun voorgingen, hun eigen organisaties op. In 1892 werd in Grand Rappids, Michigan, een Nederlands bejaardentehuis opgezet. Zowel het idee van een bejaardentehuis als de manier waarop het werd ingevuld was erg Nederlands. Contacten onderhielden de Nederlandse migranten via talrijke brieven, zowel naar Nederland, als naar Nederlanders elders in de Verenigde Staten.[50] Bovendien werd er via Nederlandstalige kranten – zoals *Pella's Weekblad* – nieuws uitgewisseld. *Pella's Weekblad* had in 1920 een oplage van 2000.

Aan het einde van de negentiende eeuw werd migratie naar de Verenigde Staten gereglementeerd doordat alle immigranten het land moesten binnenkomen via Ellis Island, waar de kandidaten werden gecontroleerd op onder meer ziekten. Het was het begin van een sterkere regulatie van de immigratie. Na de Eerste Wereldoorlog werd het aantal immigranten beperkt. Per jaar mocht slechts een bepaald aantal

(quotum) immigranten het land in. Als dit aantal was bereikt, werd immigratie voor de rest van het jaar stopgezet. Dit leidde tot bizarre taferelen. Aan het begin van het jaar lagen tientallen schepen boordevol migranten te wachten voor de denkbeeldige lijn op zee die de grens aangaf. Kwam een schip toevallig over de lijn, dan moest het achter aan de rij aansluiten.

In 1921 kwam er een nieuwe regeling, waarbij quota per nationaliteit werden vastgesteld op 3 procent van het aantal personen van een bepaalde nationaliteit die in 1910 reeds in de Verenigde Staten woonden. Later werden de criteria enigszins gewijzigd. In ieder geval betekende het dat mogelijkheden voor emigratie uit Nederland beperkt waren gezien het relatief geringe aantal Nederlanders in de Verenigde Staten. In 1929 werd het quotum vastgesteld op 3153.[51]

De Nederlandse migranten die in de eerste helft van de twintigste eeuw naar de Verenigde Staten gingen, sloten zich gedeeltelijk aan bij gemeenschappen van Nederlandse migranten die daar waren gevormd in de negentiende eeuw. Zoals in een eerder hoofdstuk beschreven, hadden zich in Michigan Nederlandse gemeenschappen gevormd. In sommige gevallen deden zich opvallende concentraties voor. Dit geldt bijvoorbeeld voor Kalamazoo, waar zich in 1850 een Nederlandse gemeenschap gevormd had rond Paulus den Bleyker, die met 28 migranten van Texel naar de Verenigde Staten was gemigreerd. In de jaren zestig en zeventig trok deze gemeenschap nieuwe Nederlandse migranten aan. De Nederlandse migranten hielden zich vooral bezig met tuinbouw en waren daarin succesvol. Omstreeks 1910 bestond de bevolking van Kalamazoo voor zo'n 10 procent uit Nederlanders. Daarna nam het aantal Nederlanders toe. De *Kalamazoo Telegraph* klaagde daarover:

> The Dutchman has contributed to the business of Kalamazoo, oh yes. He has built up one of the industries of the town and extended the fame of the place to distant parts, but he has been all the time working for himself; he has kept to his own circles in the most clannish manner possible, he had learned little English, familiarized himself all too little with our local laws and public movements and remained a Dutchman, whereas he should have become an American.[52]

In de negentiende eeuw vormden de Nederlanders in Kalamazoo nog nauwelijks een herkenbare gemeenschap. Hun aantal was gering en ze woonden verspreid. In 1910 was de gemeenschap echter groter en woon-

den de Nederlanders veel geconcentreerder. Ze kochten goedkope huizen in slechtere buurten. De Nederlanders richtten zich ook slechts op een beperkt aantal beroepen. Een groot deel van hen vond werk in een papierfabriek, waar het niet nodig was om Engels te spreken omdat de voorman Nederlands sprak. De Nederlanders spraken Nederlands op straat, thuis, in de kerk en op het werk.

Na 1920 nam de Nederlandse immigratie naar Kalamazoo af – zoals dat ook gold voor andere delen van de Verenigde Staten –, verbeterde de inkomenspositie van de Nederlanders die er reeds waren, en raakten de Nederlanders beter geïntegreerd. Ze gingen meer Engels spreken en verspreidden zich over meer buurten. Door de komst van auto's werd het voor de Nederlandse immigranten vervolgens minder noodzakelijk om dicht bij hun werk te wonen. In 1965 was er vrijwel geen concentratie meer. Oudere Nederlanders spraken nog wel Nederlands thuis.

George Harinck en Hans Krabbendam hebben laten zien dat pogingen om de Nederlandse identiteit vast te houden in de Verenigde Staten vooral uitgingen van de orthodox protestantse gemeenschappen.[53] Zij vormden, meer dan de katholieke Nederlandse migranten, geïsoleerde gemeenschappen. De invulling die zij aan hun identiteit gaven was uiteindelijk vooral een religieuze en minder een Nederlandse. Nederlandstalige kerken speelden een cruciale rol in de vorming van de Amerikaans-Nederlandse identiteit. Uit Nederland kwamen predikanten over, in de kerk werd Nederlands gesproken en er werden eigen scholen gesticht, die mede tot doel hadden huwelijken binnen de eigen gemeenschap te bevorderen.

Vooral geïsoleerde groepen, zoals de Nederlanders in Amsterdam in Montana, hielden vast aan hun Nederlandse identiteit, maar zoals Rob Kroes heeft laten zien gold dit slechts voor een deel van de groep.[54] Pogingen de Nederlandse identiteit vast te houden of er invulling aan te geven leidden tot verdeeldheid. Een deel van de mensen keerde zich af van de Nederlandse gemeenschap en zocht meer aansluiting bij de Amerikaanse samenleving. Het deel dat de Nederlands-religieuze identiteit probeerde vast te houden gaf daaraan een orthodoxere invulling.

Canada

Canada was lange tijd niet zo erg in trek als immigratieland. Het klimaat was er minder aangenaam en onder Frans bestuur was het voornamelijk het domein van pelsjagers. Langzaam maar zeker breidden de Engelsen hun invloed in het gebied uit en bij de Vrede van Parijs in 1763 werd het

gehele gebied een Britse kolonie. Tijdens de Amerikaanse Vrijheidsoorlog (1775-1783) trokken koningsgezinde Engelse kolonisten van de Verenigde Staten naar Canada. Met hen mee ging ook een aantal mensen van Nederlandse afkomst.

De aanleg van spoorwegen in de tweede helft van de negentiende eeuw maakte verder afgelegen delen van Canada bereikbaar, maar van Nederlandse emigratie naar dit deel van het land is niet veel bekend. Beperking van de immigratiemogelijkheden naar de Verenigde Staten leidde tot een grotere belangstelling voor Canada. Het aantal emigranten naar dat land steeg van 183 in 1921 naar 2458 in 1929.

In 1881, bij de eerste volkstelling, werden 30.412 personen van Nederlandse afkomst geteld. Twintig jaar later was dit aantal nauwelijks gegroeid: 33.845. In de jaren daarna was er echter een snelle groei.

Tabel 15. Canadezen van Nederlandse afkomst[55]

1911	55.961
1921	117.505
1931	148.962
1941	212.863

Een aantal Nederlanders gebruikte Canada als tussenstation voor de Verenigde Staten, vooral toen in het laatste land immigratierestricties van kracht werden. Vanaf 1920 ging de Nederlandse overheid, zoals gezegd, emigratie aanmoedigen om zodoende een oplossing te vinden voor de toenemende werkloosheid. Tegelijkertijd maakten in Canada de spoorwegen reclame voor vestiging in de prairies in het westen. Scheepvaartmaatschappijen, zoals de Holland-Amerika Lijn, die hun vervoer naar de Verenigde Staten zagen afnemen door de quotaregelingen, probeerden hun scheepscapaciteit beter te benutten door goedkope overtochten naar Canada aan te bieden.

De afdeling werklozensteun en werkverschaffing van het ministerie van Sociale Zaken verstrekte in 1923 subsidies voor vertrek naar Canada, maar het liep niet storm. Er werden voorschotten verstrekt om vestiging mogelijk te maken, maar hiermee werd snel gestopt omdat van terugbetaling van de verstrekte voorschotten niet veel terechtkwam. Mensen bleken onvindbaar of weigerden terugbetaling. Op andere punten ging de migratie ook niet helemaal zoals de Canadese overheid het wilde. Canada zag vooral graag boeren komen. Kandidaten gaven zich soms

Nederlandse immigranten wachten in de stationshal van Halifax (Canada) alvorens te vertrekken naar hun nieuwe woonplaats (foto genomen rond 1920).

voor boer uit om zo de oversteek te kunnen maken. Eenmaal in Canada probeerden zij hun oude beroep op te pakken.

De tegenstrijdige belangen van vervoersmaatschappijen, overheden, emigratieorganisaties en kandidaten leverden conflicten op. Er was verschil van mening tussen de instanties in Nederland over hoe mensen het beste konden emigreren. De Nederlandse Vereniging Landverhuizing achtte het raadzaam als de man alleen vooruit ging. Er waren dan minder huisvestingsproblemen en de vrouw was niet door heimwee de oorzaak van terugkeer. De Emigratie Centrale Holland was daarentegen voorstander van vertrek van het gehele gezin. De gehuwde plattelander was gewend om na zijn werk thuis in het gezin te komen. Als hij alleen zou zijn, 'dan wordt hij onrustig en is geneigd dingen te doen waaraan hij vroeger nooit heeft gedacht'. Hij raakte ontwend aan zijn familie. Een auteur vermeldt zelfs dat 'een man na overkomst van het gezin – na een jaar – verklaard had nooit te hebben geweten dat hij zo'n lelijke vrouw had'.[56] Het kwam bovendien geregeld voor dat mannen niet meer omkeken naar de in Nederland achtergelaten vrouw en kinderen, en een nieuw leven, met een nieuwe echtgenote, begonnen in Canada.

Gemakkelijk was het niet voor de emigranten in Canada. 'Om in Canada te kunnen slagen dient men meer pit te hebben dan voor het behalen van succes in het geordende Nederland. Voor slappelingen is Canada niets.'[57] Vanaf 1932 sloeg de crisis ook in Canada toe. De grenzen gingen dicht behalve voor gezinshereniging en voor boeren die genoeg geld meebrachten om een landbouwbedrijf te kunnen starten. In 1933 kwam bij Toronto een drooggelegd moeras van 3000 hectare beschikbaar. Het leek een unieke kans om Nederlandse tuinders een nieuwe toekomst te bieden. Uiteindelijk waren het niet immigranten die rechtstreeks uit Nederland kwamen, die zich in de streek vestigden, maar al eerder naar Canada geëmigreerde Nederlanders die elders in de problemen waren geraakt en hier een nieuwe poging waagden. Zij bleken goed gegokt te hebben, want het project ontwikkelde zich voorspoedig.

Naar andere delen van de wereld

Tijdens de crisisjaren werden er soms plannen gelanceerd die vervolgens als een zeepbel uiteenspatten. Zo maakte een Rotterdammer propaganda voor emigratie naar Peru. Als je daarheen ging, zo luidde het verhaal, vlogen de gebraden duiven je in de mond. Hij trok met zijn praatjes volle zalen. Natuurlijk liet hij zich alvast een voorschot betalen door de goedgelovigen die op zijn aanbod ingingen. Toen uitkwam dat alles een verzinsel was, liet hij heel wat ontgoochelden met schulden achter.[58]

Echt nieuwe perspectieven werden wel geboden in Zuid-Afrika. Eind 1935 was daar vraag naar arbeidskrachten en waren immigranten welkom. Ondanks de relatief hoge kosten en veel bureaucratische rompslomp emigreerden in korte tijd ruim 4500 Nederlanders naar Zuid-Afrika. De meesten van hen slaagden. Zij waren de voorlopers van de emigranten die na 1945 naar Zuid-Afrika zouden vertrekken.

Tussen de twee wereldoorlogen werd ook gekeken naar de mogelijkheden voor emigratie naar Frankrijk. In 1922 voerde een delegatie van de Rooms Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond besprekingen met voormannen van de Franse landbouwbeweging over de mogelijkheden voor vestiging van Nederlandse katholieke boeren en landarbeiders in Noord-Frankrijk. Normandië leek goede mogelijkheden te bieden. Van Nederlandse kant maakte men zich wel zorgen over het feit dat het onderwijs in Frankrijk een staatsaangelegenheid was en dat er in plattelandsgemeenten een groot tekort aan priesters was.[59] Tot grootschalige migratie kwam het uiteindelijk niet.

Hoe dan ook, de economische wereldcrisis van 1929 maakte emigratie voorlopig tot een illusie. Bijna alle landen hadden te kampen met grote werkloosheid en sloten hun grenzen. Alleen boeren die over een behoorlijk eigen kapitaal beschikten en dus een stimulans konden zijn voor de lokale economie, maakten nog een kans. Veel van dergelijke kandidaten waren er niet, want de verkoopwaarde van de bedrijven was ook in Nederland sterk teruggelopen.

Ondanks deze negatieve stemming waren er af en toe toch initiatieven om weer beweging te krijgen in de migratie. Zo probeerde in 1930 een Argentijnse hypotheekbank Nederlandse boeren te lokken met een aanbod van complete bedrijven: woning, inventaris, grond en vee. Met veel moeite werd in 1931 een tiental gezinnen bereid gevonden op het aanbod in te gaan. Het project mislukte, omdat de af te betalen lening te hoog was in verhouding tot de inkomsten van het aangekochte bedrijf.[60]

Naar Indië

Na de eeuwwisseling kwam de emigratie naar Indië op gang. In de periode 1900-1910 vertrokken jaarlijks drie- à vierduizend mannen naar Indië en ongeveer tweeduizend vrouwen. In de jaren daarna groeiden de aantallen en nam het percentage vrouwen toe. Weliswaar vertrokken vaak nog steeds eerst de mannen. Na een verblijf van enige jaren trouw-

Reünie van Indische rechtenstudenten in Leiden in 1922.

Nou. Tabé dan
(Afscheidslied van de koloniaal)

Vooruit nou jongens, het is zover
Ik doe het niet voor mijn plezier
Omdat ik mijn poot op papier heb gezet
Ben ik eenmaal Jan Fuselier
Ik ga naar den Oost voor een jaar of zes
En ik weet niet, waarom ik het dee
Dag meiden, dag jongens, hou je maar haaks:
In mijn hart neem ik Mokum mee

Nou tabé dan, ik groet je, mijn mooi Amsterdam
De kap'tein staat al op de brug
Geef me nog een poot
Aanstonds gaat de boot
Nou tabé... ik kom over zes jaartjes terug!

Dag moeder, ouwe, ik schrijf je gauw
Als jij mijn portje beziet
Dan mot je niet huilen, het is beter zo
Je zei toch, ik deugde hier niet
En als ik krepeer in het warme land
Als 'k voorgoed van de vlakte verdwijn
Mijn laatste gedachte, mijn laatste woord
Zal voor jou, ouwe stakker zijn.

Nou tabé dan, ik groet je, mijn mooi Amsterdam

Tekst en muziek: Louis Davids en Margie Morris (1920)[61]

den zij 'met de handschoen' met een Nederlandse vrouw, die vervolgens naar Indië kwam. Indië oefende ook aantrekkingskracht uit op mensen die in Nederland geen toekomst zagen en hun geluk in Indië gingen proberen.

In veel gevallen leidde dit echter niet tot blijvende vestiging. Veel Indiëgangers kwamen hun laatste levensfase in Nederland doorbrengen,

waar zij gingen rentenieren. Veel migratie kwam ook op het conto van jonge mensen die naar Nederland kwamen voor studieredenen. In Indië waren immers geen mogelijkheden voor hogere studies.

Toen de economische crisis ook in Indië toesloeg, overtrof het aantal mensen dat uit Indië vertrok het aantal nieuwkomers. Dat het aantal Nederlanders toch groeide had vooral te maken met het geboorteoverschot: degenen die kwamen waren vaak nog jong, degenen die vertrokken waren al oud. Bovendien werd jaarlijks een aantal kinderen uit concubinaten met inlandse vrouwen door de Nederlandse vader erkend.

Tabel 16. Migratie naar en vanuit Nederlands-Indië[62]

	Immigratie	*Emigratie*
1900-1910	41.000	45.000
1911-1920	44.000	44.000
1921-1930	82.000	83.000
1931-1935	42.000	60.000
1936-1940	60.000	46.000

Tabel 17. Geboorte- en sterftecijfers van de Nederlandse bevolking in Nederlands-Indië

	Geboorte	*Sterfte*
1920	5461	2240
1925	5797	2248
1930	6494	2464
1935	5960	2442
1940	7587	2668

4.5 Migratie door en tijdens de Tweede Wereldoorlog

De deportatie van de joden

Getalsmatig vormde de joodse bevolkingsgroep nooit meer dan 2 procent van de Nederlandse bevolking. In 1930 woonde bijna 60 procent van alle joden in Amsterdam en zij vormden bijna 10 procent van de Amsterdamse bevolking.

Tabel 18. Aantallen joden in Nederland[63]

	Asjkenazisch	*Sefardisch*	*Totaal*
1869	64.478	3525	68.003
1899	98.343	5645	103.988
1930	106.723	5194	111.917

In de periode 1930-1940 waren er nogal wat veranderingen binnen de joodse bevolkingsgroep. Allereerst was er de propaganda voor emigratie naar Palestina. Onder de Nederlandse joden vond de zionistische beweging echter niet veel sympathie. Streng orthodoxe joden verzetten zich ertegen, want slechts na de komst van de Messias zou men naar het Heilige Land terugkeren. Anderen keerden zich tegen het zionisme omdat zij emigratie zagen als een gebrek aan loyaliteit tegenover de Nederlandse samenleving. Tot 1940 vertrokken ongeveer 1600 Nederlandse joden naar Palestina, maar een groot deel van hen keerde na enige tijd weer terug. In 1940 woonden er ongeveer 1000 Nederlandse joden in het Britse mandaatgebied Palestina. Numeriek belangrijker was in deze periode de komst van joodse vluchtelingen. In 1940 waren er in Nederland ruim 15.000 joden van Duitse afkomst en 8000 van Oost-Europese afkomst.

Tot 1940 was het niet altijd duidelijk wie men bedoelde als er gesproken werd over de joodse bevolkingsgroep. Natuurlijk telde men allereerst hen die lid waren van het Portugees-Israëlitisch kerkgenootschap (de Sefardische joden) en van het Nederlands-Israëlitisch kerkgenootschap (de Azjkenazische joden). Maar er waren ook veel personen die zich joods of 'Israëliet' voelden zonder dat dit ergens geregistreerd stond. De Duitse bezetter drong de nazidefinitie van jood op en onderscheidde 'voljoden' (met vier joodse grootouders), 'halfjoden' en 'kwartjoden'.

Tabel 19. De joodse bevolkingsgroep in 1941 volgens de Duitse definitie[64]

	Nationaliteit				**Kerkgenootschap**			
	Nedl.	*Duits*	*Anders*	*Totaal*	*Isr.*	*RK*	*Protestant*	*Geen*
Voljoden	117.999	14.381	7621	140.00	125.515	690	1125	12.571
Half- en kwartjoden	19.237	1086	562	20.885	395	3131	5021	12.338
Samen	137.236	15.467	8183	160.886	125.910	3821	6146	24.909

De Duitse bezetting van Nederland leidde tot de deportatie van en moord op het merendeel van de joden in Nederland. Dit gebeurde in verschillende fasen.[65] Eerst werden de joden als bevolkingsgroep geisoleerd en geregistreerd. Dat werd mede mogelijk gemaakt door de gedetailleerdheid van de Nederlandse bevolkingsregisters en door de medewerking van veel ambtenaren. Vervolgens werden joden beroofd van hun rechten en bezittingen, en ten slotte werden zij gedeporteerd en vermoord.

Er is veel gediscussieerd over de vraag waarom, in vergelijking met omliggende landen, zo'n groot percentage joden vanuit Nederland is gedeporteerd en vermoord. De traditionele gehoorzaamheid aan 'gezag', ook al was dat het gezag van de bezetter, en de neiging om alles te administreren en registreren speelden hierbij een rol. De door de Duitsers ingestelde Joodse Raad fungeerde als officieel tussenluik voor de steeds discriminerender maatregelen.

Veel Nederlanders, ook joodse Nederlanders, konden aanvankelijk niet vermoeden welke verschrikkingen hun boven het hoofd hingen. Na de registratie in 1941 van wie jood was, volgde in mei 1942 de verordening dat joden een gele ster moesten dragen. Daarna volgden in

Joden op het sportcomplex op het Olympiaplein in Amsterdam in afwachting van deportatie naar kamp Westerbork, 20 juni 1943.

snel tempo andere maatregelen die leidden tot de deportatie. In juli 1942 werd Westerbork als verzamelkamp aangewezen voor joden die voor 'arbeidsinzet in Duitsland' werden opgepakt.

Door chantage wisten de Duitsers telkens weer de Joodse Raad in te schakelen bij het selecteren van de 'kandidaten'. In totaal werden 107.000 joodse Nederlanders gedeporteerd, van wie er slechts 5500 de concentratiekampen overleefden. 25.000 wisten onder te duiken. Van hen overleefden 16.000 mensen de oorlog.

Van de bloeiende joodse gemeenschap van voor de oorlog was in 1945 niet veel over. Iedere overlevende had talloze familieleden die vermoord waren. Schrijnend was ook dat de Nederlandse overheid en een groot deel van de bevolking weinig aandacht hadden voor de tragiek van de joden. Teruggave van bezittingen en hereniging met geadopteerde joodse kinderen verliepen moeilijk.

In deze situatie was er meer aandacht voor het zionistische ideaal. Zionisten betoogden dat de vooroorlogse situatie nooit meer zou terugkomen. Zij probeerden van de nood een deugd te maken: Nederland was te vol. De overheid stimuleerde emigratie en de zionisten wilden overheidssteun voor emigratie naar Palestina. Andere joden wilden juist niet als aparte groep behandeld worden. Zij weigerden zich te laten registreren als 'jood'. In aparte instellingen en regels zagen zij een herinnering aan de verfoeilijke Joodse Raad van tijdens de oorlog.

In 1948 bedroeg het aantal joden in Nederland tussen de 25.000 en 28.000, van wie 15.000 als jood bij een van de joodse kerkgenootschappen was ingeschreven. Tussen 1948 en 1953 emigreerden 4492 joden, van wie er ongeveer 1500 naar Israël gingen. Na de Zesdaagse Oorlog van 1967 was er opnieuw een groep die naar Israël emigreerde, maar van deze emigranten keerde een deel na enige tijd terug. In 1992 waren er volgens het Israëlisch bureau voor de statistiek 7500 Israëli's van Nederlandse origine, van wie 4100 in Nederland waren geboren. Tegelijkertijd woonden er in 1995 ruim 8000 joden met de Israëlische nationaliteit in Nederland.

De joodse bevolking in Nederland blijft tot op heden een groep die vertrouwd is met migratie. In 2000 waren er, volgens de ruime definitie van minstens één joodse ouder, tussen de 41.000 en 45.000 joden in Nederland. Van 22 procent was minstens één ouder buiten Nederland geboren, en 35 procent heeft minstens enige tijd in het buitenland gewoond, meestal in Israël.[66]

De 'arbeidsinzet' van Nederlanders in Duitsland

Een weliswaar tijdelijke, maar door haar omvang en gedwongen karakter ingrijpende migratie vormde de 'arbeidsinzet' van Nederlanders in Duitsland tijdens de oorlogsjaren.[67] Al snel na het begin van de oorlog ontstond er in Duitsland een groot tekort aan arbeidskrachten, enerzijds doordat veel Duitse mannen in het leger dienden, en anderzijds doordat de oorlogsindustrie veel arbeiders nodig had. De Duitsers probeerden de tekorten aan te vullen met arbeiders uit de bezette gebieden.

Op het moment van de Duitse inval in Nederland heerste er grote werkloosheid onder de Nederlandse beroepsbevolking. Het was dus niet zo vreemd dat een aantal Nederlanders de kans op werk in Duitsland aangreep. Allereerst betrof het mensen uit de grensstreek, maar er waren ook kandidaten uit andere regio's. Aanvankelijk ging het om vrijwilligers. In 1940 en 1941 gingen ongeveer 70.000 grensbewoners en 130.000 anderen vrijwillig naar Duitsland. Het aantal vrijwilligers was echter niet genoeg, en kort daarop werden arbeiders gedwongen tewerkgesteld. Na de grote Duitse verliezen in de Sovjet-Unie in het voorjaar van 1942 stelde de Duitse bezetter aantallen benodigde arbeiders vast, die goedschiks of kwaadschiks moesten komen. In april 1942 moesten 30.000 arbeiders geleverd worden, in september 1942 40.000, en in de maanden daarna nog eens bijna 60.000.

Arbeidsbureaus en bedrijven werden ingeschakeld om zo veel mogelijk arbeiders te ronselen voor Duitsland. Veel Nederlanders probeerden aan de tewerkstelling te ontsnappen door onder te duiken. Dit had dramatische gevolgen voor de gezinnen: geen inkomen meer en geen distributiebonnen voor de ondergedokenen. Van alle kanten werd geprobeerd de arbeidsinzet te saboteren, maar de Duitse bezetters traden steeds harder op. In totaal hebben meer dan 530.000 Nederlanders, voor het merendeel mannen, langere of kortere tijd in Duitsland gewerkt, vaak onder erbarmelijke omstandigheden. Van hen keerden er in de loop van de oorlog 143.000 terug naar Nederland. Dit betekent dat er aan het einde van de oorlog nog 387.000 Nederlanders in Duitsland waren.

In de nadagen van het Derde Rijk begon de terugtocht al. In het ontwrichte Duitsland probeerden velen te vluchten en de weg naar huis te vinden. Anderen moesten wachten tot na de capitulatie. Ziek, ondervoed en vervuild kwamen zij in Nederland terug. Veel families verkeerden lange tijd in onzekerheid over het lot van hun familieleden. Sinds september 1944 waren er praktisch geen postverbindingen meer tussen Nederland en Duitsland. Naar schatting 30.000 Nederlanders zijn tij-

Razzia in Rotterdam om mannen naar Duitsland te sturen voor de arbeidsinzet.

dens de arbeidsinzet in Duitsland omgekomen, door bombardementen en ontberingen.

Het is moeilijk een goed beeld te krijgen van de groep Nederlanders die slachtoffer van of deelnemer aan de arbeidsinzet is geweest. Hoeveel gingen er vrijwillig, hoeveel zijn er in Duitsland achtergebleven omdat zij er huwden of omdat zij niet naar Nederland terug wilden? We weten dat er onder de tewerkgestelden ook ongeveer 30.000 vrouwen waren. De meesten waren grensarbeidsters, maar sommigen wilden hun echtgenoot niet in de steek laten en volgden hem, en in een aantal gevallen ging het om jonge vrouwen die uit overtuiging naar Duitsland vertrokken.

De reïntegratie van de terugkeerders in Nederland ging niet zonder problemen. Ze werden met argwaan bekeken. Waren zij niet fout geweest? Hoe 'gedwongen' was hun vertrek geweest? Hadden zij niet kunnen onderduiken en zich zo aan de arbeidsinzet kunnen onttrekken? Gezinnen waren ontwricht geraakt. Het is dan ook begrijpelijk dat een deel van de mensen moeite had zijn plaats in Nederland te hervinden. Een aantal is na de oorlog geëmigreerd naar Canada en Australië. In een rapport van 1958 werd opgemerkt: 'Het vermoeden lijkt gewettigd dat

de massale verplaatsing van Nederlandse arbeiders naar Duitsland gedurende de bezetting een belangrijke bijdrage heeft geleverd tot de naoorlogse emigratieontwikkeling, door haar enerzijds blikverruimende en anderzijds vaak desintegrerende uitwerking op het individu.'[68]

Operatie Black Tulip

Veel Duitse immigranten die tijdens het Interbellum of eerder naar Nederland waren gekomen, hadden nooit de Nederlandse nationaliteit aangenomen. Naturalisatie was nu eenmaal een dure zaak, terwijl een Nederlandse nationaliteit weinig voordelen opleverde. Tijdens de oorlog kwamen deze zogenaamde Rijksduitsers in een moeilijke positie. Sommigen collaboreerden met de Duitse bezetter, maar velen voelden zich Nederlands en ervoeren het einde van de oorlog ook als hun bevrijding. Na de bevrijding was de publieke opinie echter vijandig tegen alles wat Duits was.

Minister van Justitie Kolfschoten stelde in augustus 1945 een nota op waarin werd voorgesteld om alle Rijksduitsers in omgekeerde volgorde van binnenkomst en vestiging in ons land uit te wijzen. Allereerst moesten de Duitsers die zich na 10 mei 1940 in ons land gevestigd hadden, worden uitgewezen. Dit waren vooral werkkrachten in de Nederlandse industrie en mijnbouw, en nazi's. Vervolgens moest de groep die na 1 januari 1933 Nederland was binnen gekomen, worden verwijderd. In deze groep zaten zowel de duizenden Duitse dienstbodes als vluchtelingen, inclusief joden. Tot slot moesten alle overigen het land uit. Dat waren duizenden Duitsers die in de jaren twintig de ellende van Duitsland hadden verruild voor het toen welvarende Nederland en die werkzaam waren in de mijnen in Limburg, in industrieën in de grensstreek van Gelderland en in de handel in de grote steden in het westen van het land. Onder deze laatste groep zaten ook kinderen van Duitse vaders en Nederlandse moeders, die in Nederland waren geboren en getogen maar wel de Duitse nationaliteit hadden. In totaal ging het om 25.000 Rijksduitsers. De geallieerden en de katholieken – vooral kardinaal De Jong – maakten bezwaar tegen dit plan.

De plannen werden bijgesteld, maar de nieuwe minister van Justitie, Van Maarseveen, zei in het najaar van 1946 nog steeds 17.000 mensen te willen uitzetten. In september 1946 werd begonnen met de uitzetting. Families werden van hun bed gelicht en moesten met een minimum aan bagage vertrekken naar kampen, van waaruit ze naar Duitsland werden gebracht. De hele operatie – Black Tulip genaamd – verliep niet erg vlot.

Het verwoeste Duitsland zat niet op deze mensen te wachten en vanuit de Nederlandse samenleving kwam verzet. Door ingrijpen van freule Christine Wttewaall van Stoetwegen, lid van de Tweede Kamer voor de CHU, en kardinaal De Jong werd de operatie stopgezet. Aan het eind van 1948 werden de kampen voor opvang van Rijksduitsers gesloten en vanaf 1950 werden geen Duitsers meer de grens over gezet. Uiteindelijk zijn er 3691 Duitsers (15 procent van alle Duitsers in Nederland) gedeporteerd.[69]

Enigszins verwant aan deze gebeurtenis was het vertrek naar Duitsland van een klein aantal Nederlandse vrouwen en hun kinderen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog hadden 130.000 tot 150.000 Nederlandse meisjes en vrouwen een relatie met een Duitse militair. Uit deze verhoudingen werden tussen 1940 en 1945 8000 tot 10.000 kinderen geboren.[70] Na de bevrijding werden deze vrouwen in volksgerichten kaalgeschoren en een deel werd voor langere of kortere tijd geïnterneerd in kampen, als seksuele collaborateurs. Een klein deel van hen ging na de oorlog naar Duitsland.

4.6 Conclusie

In de eerste helft van de twintigste eeuw werd de migratie van en naar Nederland sterk beïnvloed door oorlogen en de economische crisis. Door de Eerste en Tweede Wereldoorlog raakten grote groepen mensen ontheemd; ze gingen op de vlucht of moesten onder dwang verhuizen. De grote verplaatsingen tijdens en na de Eerste Wereldoorlog en revoluties in Rusland en Duitsland leidden in Nederland tot verscherping van de controle.

In het Interbellum kwamen er vooral mijnwerkers en dienstmeisjes naar Nederland. Italiaanse terrazzowerkers en Chinese pindaverkopers trokken wel de aandacht, maar waren in aantal niet belangrijk. Tijdens de crisis van de jaren dertig probeerde de Nederlandse overheid emigratie aan te moedigen en vreemdelingen te weren. In andere landen hadden overheden echter hetzelfde idee en dus gingen veel grenzen dicht. Nieuw in dit tijdvak was de nadrukkelijke koppeling van de situatie op de arbeidsmarkt aan de toelating van migranten.

De emigratie naar de Verenigde Staten, die in de negentiende eeuw begonnen was, werd beperkt, maar ging wel door. In de Verenigde Staten ontstonden op sommige plaatsen hechte Nederlandse gemeenschap-

pen, waarvan de leden weinig moeite deden om zich aan te passen aan hun nieuwe omgeving.

Als gevolg van de beperking op de migratie naar de Verenigde Staten werd gezocht naar mogelijkheden in andere landen, zoals Canada en Frankrijk. De emigratie naar Nederlands-Indië veranderde van karakter. Er gingen meer vrouwen heen dan in eerdere perioden. Als gevolg daarvan veranderde ook de aard van de gemeenschap, die zich meer dan tevoren op Nederland of Europa richtte. Verindischen was beslist niet de bedoeling.

De Tweede Wereldoorlog heeft dramatische gevolgen gehad voor veel Nederlanders en voor migranten die in Nederland woonden. Door deportatie en moord werd de bloeiende joodse gemeenschap gedecimeerd. Daarnaast werden ruim 500.000 Nederlanders al dan niet gedwongen tewerkgesteld in Duitsland.

5 Emigratie na de Tweede Wereldoorlog

5.1 Het algemene beeld

Na het einde van de Tweede Wereldoorlog was een groot deel van de Nederlandse bevolking op drift. 350.000 onderduikers kwamen uit hun schuilplaatsen tevoorschijn en wilden naar huis. 300.000 dwangarbeiders, 12.000 krijgsgevangenen en 20.000 politieke gevangenen kwamen uit Duitsland terug. 120.000 Duitse soldaten moesten terug naar huis en 130.000 Nederlanders die gecollaboreerd hadden met de Duitsers werden gevangengezet. Dat veel mensen zich ontheemd voelden en zich beraadden op hun toekomst, is niet verwonderlijk.

De overheid stond voor de zware taak Nederland op te bouwen. Mensen waren bang voor de herhaling van de crisis uit de jaren dertig, een derde wereldoorlog en bezetting door de Sovjet-Unie. Verder was er het probleem van de woningnood. Vanaf het begin van de twintigste eeuw was de bevolkingsgroei ongekend. De emigratie van vele Nederlanders werd als oplossing gezien.[1] In 1946 sprak ingenieur Van den Broek, oud-minister van Financiën, de Nederlandse bevolking toe. 'De bevolking van Nederland neemt sneller toe dan in enig ander land in West-Europa. We moeten er rekening mee houden dat ongeveer honderdduizend Nederlanders per jaar als landverhuizers ons land zullen moeten verlaten.'[2]

In 1947 hield de – in landbouwkringen bekende – H.D. Louwes in de *NRC* een pleidooi voor emigratie. 'Uitgangspunt daarbij moet zijn, dat wij als volk onze emigranten daarheen moeten leiden, waar zij – onder redelijke waarborgen voor hun eigen welzijn – de belangen van ons volk en van onze blanke beschaving het beste kunnen dienen. Wanneer ik hier spreek van blanke beschaving, dan doe ik dat niet met een meerderwaardigheidscomplex of als tegenstelling tegenover andere beschavingen, maar zie ik haar alleen als een waardige bijdrage – waarvan de verantwoordelijkheid op onze schouders rust – tot de menselijke beschaving als geheel.'[3]

Niet alleen wilde een deel van de Nederlanders ergens anders een betere toekomst zoeken, de overheid bevorderde ook emigratie als onderdeel van het bevolkingsbeleid. Minister-president Drees betoogde in zijn nieuwjaarstoespraak van 1950: 'Een deel van ons volk moet het aandurven, zoals in vroegere eeuwen, zijn toekomst te zoeken in grotere gebieden dan eigen land.'[4] Koningin Juliana herhaalde deze boodschap in de troonrede van september 1950. In protestantse en katholieke kringen kwam daar nog bij dat men liever emigratie stimuleerde dan geboortebeperking aanmoedigde. Emigratie werd gezien als de uitvoering van Gods gebod: 'Wees vruchtbaar en word talrijk, bevolk de aarde en breng haar onder je gezag.'

In 1948 werd aan een groot aantal mensen in verschillende Europese landen gevraagd of zij wilden emigreren. In Nederland antwoordde 32,5 procent van de bevolking met ja. Alleen in Engeland was dit percentage nog hoger: 42 procent.[5] De voorkeur voor het land van bestemming verschoof enigszins in de loop der jaren.

Tabel 20. Voorkeur voor emigratielanden[6]

1946	Verenigde Staten, Zuid-Afrika, Canada, Nederlands-Indië
1949	Verenigde Staten, Canada, Australië
1951	Australië, Canada

De migratie naar Canada en Australië was niet helemaal nieuw, maar de omvang was dat wel. De bemoeienis van de overheid met de emigratie en de emigranten was ook nieuw. Naast de omvangrijke migratie naar Canada en Australië waren er andere vormen van migratie die reeds voor de oorlog bestonden en die na de oorlog werden voortgezet. Zo was er de migratie in verband met missie en zending. In 1955 waren er bijvoorbeeld 3750 katholieke priesters en paters in de missie werkzaam, en 1160 broeders en 2671 zusters. Vooral Indonesië, waar minder dan 1 procent van de bevolking katholiek was, was een belangrijk missiegebied met 843 priesters, 467 broeders en 1387 vrouwelijke religieuzen.[7]

5.2 De aantallen

Tussen 1946 en 1969 zijn ongeveer 450.000 Nederlanders geëmigreerd. Omdat Nederland toen 10 miljoen inwoners telde, betekent dit dat

uiteindelijk ruim 4 procent van de bevolking emigreerde. Dat was het hoogste percentage in de Nederlandse geschiedenis. De daadwerkelijke emigratie was het grootst in de periode 1948-1952. Topjaar was 1952, toen bijna 50.000 Nederlanders emigreerden.

Was dit het resultaat van de 'krachtige bevordering' waarvan in de troonrede van 1952 sprake was geweest? Waarschijnlijk was het veeleer de nationale gekte omtrent emigratie in de jaren ervoor of, zoals in *De Groene Amsterdammer* werd geschreven: 'Emigratie is een ziekte met koortsverschijnselen.'[8] Toen na 1952 de stimulering van overheidswege daadwerkelijk op gang kwam via allerlei organisaties en subsidies, daalden de emigratiecijfers.

Nederlandse immigranten met hun bagage bij aankomst in Canada (juni 1947).

Tabel 21. Emigratie van Nederlanders 1946-1969[9]

	Australië	*Brazilië*	*Canada*	*Nieuw-Zeeland*	*Verenigde Staten*	*Zuid-Afrika*	*Overige landen*	*Totaal*
1946-59	104.111	4082	137.005	18.549	53.726	29.591	5854	352.918
1960	8060	249	5457	1158	8700	482	229	24.335
1961	4210	239	1799	1375	6045	344	143	14.155
1962	2027	143	1553	944	6176	490	213	11.546
1963	1930	186	1701	594	1572	631	172	6786
1964	2493	144	1911	666	1825	903	203	8152
1965	2473	195	2505	655	1606	1116	133	8683
1966	2284	254	3516	545	1285	1120	102	9106
1967	2064	173	4223	713	1398	1540	78	10.189
1968	3039	199	3099	405	1235	1375	93	9445
1969	3253	155	2343	413	946	1361	121	8592

5.3 Wetgeving en beleid

De hoogtijdagen van de naoorlogse emigratie liggen tussen 1949 en 1961. De Nederlandse overheid heeft in deze periode de emigratie sterk bevorderd. In 1951 stelde de Nederlandse overheid zich als doel 60.000 mensen jaarlijks te laten emigreren. Als gevolg van de Wet op de organen voor de emigratie van 1952 werd de officiële overheidsorganisatie onder de naam Nederlandse Emigratie Dienst (NED) ingesteld.[10] De wet organiseerde de taakverdeling tussen de verschillende organisaties. De verantwoordelijkheid voor beleidsuitvoering lag bij het ministerie van Sociale Zaken. Er werden emigratieattachés benoemd bij de Nederlandse vertegenwoordiging in Frankrijk, Canada, Brazilië, Argentinië, Zuid-Afrika en Nieuw-Zeeland.[11]

Op internationaal niveau was er het Intergovernmental Committee on European Migration (ICEM). Dit was een internationale migratieorganisatie, waarvan niet alleen Nederland maar ook andere landen lid waren. Er werden internationale afspraken gemaakt met betrekking tot emigratie, bijvoorbeeld dat het emigratievervoer vanuit het land van oorsprong geregeld moest worden, en niet vanuit het land van bestemming.

De overheid was gedeeltelijk verantwoordelijk voor de levering van informatie voor voorlichting door de emigratiecentrales. Reeds kort

na het einde van de oorlog werden er op tal van plaatsen in Nederland goedbezochte lezingen gehouden over mogelijkheden voor emigratie. In de kranten werd geschreven over een emigratiekoorts. De emigratiecentrales droegen zorg voor taakverdeling tussen de overheidsvoorlichting en de voorlichting gedaan door diverse particuliere organisaties. Tevens dienden zij het verschil tussen voorlichting en propaganda in de gaten te houden. Op massaal bezochte voorlichtingsavonden werden mensen enthousiast gemaakt voor emigratie door sprekers en de vertoning van films. Later voelden migranten zich soms misleid door die voorlichting.

Opvallend is dat de Nederlandse overheid doorging met haar stimulerende activiteiten op een moment dat er door werkgevers al werd geklaagd over een tekort aan arbeidskrachten.

Organisatie

Het grote verschil met de situatie van vóór de Tweede Wereldoorlog was dat de overheid de directe zorg voor emigranten zag als een van haar taken. Tegelijkertijd met de overheidsbemoeienis nam ook de aandacht van particuliere of confessionele organisaties toe. De aanmelding van migranten gebeurde bij een van de verzuilde aanmeldingsorganen of het arbeidsbureau. De Wet op de organen voor de emigratie van 1952 bepaalde dat deze organen subsidie kregen om hun werk uit te oefenen.

Op dit punt zit in de emigratie in zekere zin een paradox. Veel emigranten probeerden juist door migratie aan de als enigszins verstikkend ervaren verzuiling te ontsnappen. Om dat te doen konden ze gebruikmaken van de verzuilde emigratiecentrales. Niet alle emigranten migreerden vanwege deze paradox met de hulp van deze organisaties. De katholieken die migreerden met behulp van de centrales, hadden relatief veel kinderen en waren trouwe kerkgangers. Zij waren, meer dan degenen die zonder de hulp van de centrale migreerden, op Nederland georienteerd en haalden hun nieuws, toen ze eenmaal gemigreerd waren, uit regionale Nederlandse kranten. Ze hadden over het algemeen een negatief beeld van degenen die zonder de hulp van de centrale migreerden.[12]

De katholieke emigratiecentrale hield zich ook bezig met de zorg voor achterblijvende familieleden en kennissen. In 1961 werd er een Katholieke Vereniging van Ouders en Familieleden van Geëmigreerden opgericht. Deze vereniging werd een rol toebedacht in de voorlichting aan toekomstige emigranten.

'Misbaren en onmisbaren'

De overheid subsidieerde de migratie van de zogenaamde misbaren.[13] Onder de misbaren vielen uiteraard werklozen, maar ook ongeschoolde arbeiders, bakkers en kappers. Tegenover misbaren stonden de 'moeilijk misbaren'. Zij werden ontmoedigd om te emigreren. Dit werd bewerkstelligd door hen niet in aanmerking te laten komen voor subsidies. In deze categorie vielen geschoolde arbeiders, zoals timmerlieden, metaalbewerkers en agrariërs uit het noorden, waar een lagere huwelijksvruchtbaarheid was dan in het zuiden van het land. Verder vielen binnen deze categorie mensen die nodig waren voor de wederopbouw of die in gebieden woonden die niet overbevolkt waren.

Tegenover elke moeilijk misbare moesten er door het ontvangende land misbaren worden opgenomen, zo wilde de Nederlandse overheid. Het aantal was afhankelijk van de onderhandelingen met het ontvangende land. De Nederlandse overheid meende dat, als er toch mensen weggingen die niet gemist konden worden, ze in hun kielzog mensen mee konden nemen die wel gemist konden worden. In het begin heeft het vertrek van geschoolde migranten tot discussie geleid. Toch werd vanaf het begin de emigratie van geschoolden niet verboden. Nederland vreesde dat in een later stadium de poorten gesloten zouden worden door landen die eerder niet geholpen waren.

De opname van misbare of moeilijk misbare migranten hing af van het beleid van ontvangende landen. Immigranten werden opgenomen op basis van een economisch of bevolkingspolitiekbeleid. De landen die probeerden hun economie op een hoger plan te brengen, stonden niet te springen om ongeschoolde arbeiders. Landen die hun grondgebied wilden bevolken, waren bereid de misbaren op te nemen.[14]

Alvorens te kunnen emigreren moesten kandidaten contact opnemen met een emigratieconsulent van het arbeidsbureau of met een van de particuliere organisaties. Daar werd een dossier samengesteld, dat doorgestuurd werd naar de ambassade van het betrokken land. De ambtenaren aldaar hadden weer hun eigen criteria. Naast het criterium nuttig of niet nuttig werd er bijvoorbeeld door Canada streng gelet op de gezondheidstoestand van het gehele gezin.

Als het bestemmingsland niemand nodig had uit de categorie waarin de migrant zich bevond, dan werd de toegang ontzegd. In sommige gevallen leidde dit tot fraude. Kandidaten met een grote emigratiewens verklaarden bij het aanmeldingsbureau dat zij een bepaalde werkervaring hadden, maar dat bleek naderhand niet waar te zijn. De overheid

In januari 1958 was minister Suurhoff van Sociale Zaken en Volksgezondheid in Zuid-Afrika om te overleggen over het aanbod van de Zuid-Afrikaanse regering om repatrianten uit Indonesië op te nemen. De Zuid-Afrikanen wilden alleen immigranten 'suiwer van bloed'. Minister Suurhoff stelde hen gerust:

> Ik kan hieraan toevoegen dat de mensen van gemengd bloed over het algemeen niet geschikt zullen zijn als immigranten op grond van beroepskwalificaties en daardoor zullen ze feitelijk allemaal uitgeschakeld worden. Ze zullen zich ook niet aanmelden, want deze mensen zijn indolent, ze hebben geen energie zelf iets te doen. Dat is ons grote probleem. Je moet die mensen sturen, ze gaan niet uit zichzelf. Dat is de oosterse inslag. Weet u dat sommigen van hen niet eens Nederlands kunnen praten? Maar maakt u zich geen zorgen, ze melden zichzelf niet aan, en als ze zich aanmelden, bezitten ze over het algemeen niet over de juiste kwalificaties. [15]

probeerde deze misleiding te voorkomen en de zogenaamde emigrabiliteit te vergroten door omscholing of bijscholing. Zo konden mensen met onvoldoende werkervaring of opleiding omgeschoold worden tot de agrarisch of industrieel werknemer naar wie wel vraag was. Op sommige plaatsen in Nederland konden mensen in zes maanden een spoedcursus 'boer' krijgen met onder meer het onderdeel koeien melken. Later kon de migrant met geleend of gespaard geld een eigen (boeren)-bedrijf beginnen. Door talencursussen leerden migranten de beginselen van de taal van het land van bestemming. Indien de migranten de taal van het bestemmingsland kenden, leidde dit tot verhoging van de slagingskansen.

Australië en Canada hadden een sterke voorkeur voor Nederlandse migranten. Na de Britten waren de Nederlanders het meest gewild. Dat gold echter niet voor alle Nederlanders. Australië voerde een *white policy* en dat betekende dat *non-pure whites* niet welkom waren. Bij de migranten uit Nederland had die beperking vooral gevolgen voor mensen uit Nederlands-Indië. Zij konden wel naar Australië migreren, maar alleen met nog meer subsidie dan er was uitgetrokken voor de zogenaamd misbaren.

Vervoer

Direct na de Tweede Wereldoorlog, in 1949, werden er maatregelen getroffen om aan de emigratiedrang van de Nederlanders tegemoet te komen. Dit betekende allereerst dat er transportmiddelen werden vrijgemaakt. Na 1945 bestonden er grote problemen met het personenvervoer. De beperkte transportmogelijkheden per schip werden veroorzaakt door verwoesting van een deel van de vloot tijdens de oorlog en door de inzet van schepen voor transporten van en naar Nederlands-Indië. De transportproblemen leidden tot lange wachttijden. Een wachttijd van twee jaar was geen uitzondering.[16]

Militaire en koopvaardijschepen werden gebruikt voor vervoer van emigranten. Schepen vertoonden onderling grote verschillen. Sommige schepen, zoals de Groote Beer, waren niet echt geschikt voor personenvervoer. Emigranten klaagden over grote slaapzalen en slecht eten. Het schip de Johan van Oldenbarnevelt was daarentegen uitgerust met luxehutten en zelfs een zwembad. Veel migranten waren nog nooit buiten Nederland geweest en bevonden zich nu ver weg, op een cruiseschip. Ze zagen het als een vakantie.[17]

Het overgrote deel van de emigranten koos voor het voordeliger vervoer per schip, maar het was ook mogelijk om per vliegtuig te reizen. Er werden overeenkomsten gesloten met de KLM inzake migrantenvervoer. Reizen over zulke grote afstanden per vliegtuig waren bijzonder in die tijd. De reis per vliegtuig van Amsterdam naar Melbourne duurde 'maar' drie dagen. De beperkte mogelijkheden voor bagagevervoer vormden een groot nadeel.

Subsidies

De emigratie heeft de overheid veel geld gekost door het omvangrijke emigratieapparaat en de subsidieverlening. Aan de basis van de verleende subsidies lag het idee dat het elke Nederlander vrij stond een bestemming te kiezen. Het ontbreken van financiële middelen mocht geen hindernis zijn. De begroting voor de kosten van het emigratieapparaat was in 1958 14,7 miljoen gulden. De kosten per vertrokken migrant bedroegen 636 gulden. Deze kosten werden onder meer gemaakt voor administratie, subsidies en overzeese bureaus. De migrant ontving in 1957 67 gulden aan subsidies bij vertrek. Dit was de zogenaamde bijslagregeling.[18] Ondanks financiële hulp bleek migreren niet zo gemakkelijk. Subsidies werden niet zomaar verleend; er ging altijd een tijdrovend onderzoek aan vooraf.[19]

De overheid trok meer geld uit voor de emigratie naar Australië dan naar andere bestemmingslanden omdat Australië meer misbaren wilde opnemen. Het geld werd vooral bestemd voor kosten voor de overtocht. Door de lange reis en bijbehorende kosten zouden anders weinig mensen voor Australië hebben gekozen. Een gezin met twee kinderen betaalde in 1950 voor de bootreis Melbourne-Rotterdam slechts 700 gulden, terwijl de werkelijke kosten ongeveer het tienvoudige bedroegen.[20] De kosten voor een reis naar Australië werden door de subsidie min of meer gelijk aan die naar Canada. Verder betaalde Nederland mee aan de voorbereiding van de plaatsing van ongeschoolde arbeiders. Australië kreeg van de Nederlandse overheid bovendien een tegemoetkoming voor opname van gedemobiliseerde militairen. Zij reisden rechtstreeks van Nederlands-Indië naar Australië.

Aanvankelijk waren de subsidies bedoeld voor degenen die de kosten voor emigratie onmogelijk zelf konden dragen. Geleidelijk werden er ook subsidies aan kleine zelfstandigen gegeven. Later heeft de Nederlandse overheid kredietregelingen getroffen voor huisvesting en bedrijfshuisvesting in de landen van bestemming. De kredieten die werden verleend aan individuele migranten, werden gebruikt voor de aanschaf van werktuigen of materiaal om een bedrijf te beginnen. Met het krediet kon ook een zogenaamde prefabwoning worden aangeschaft.

Tot 1954 mochten migranten, als gevolg van de deviezenbeperking, weinig geld uitvoeren. Sommige migranten hebben bij vertrek een deel van hun vermogen in Nederland achtergelaten. In de praktijk was dit echter slechts voor enkelen een probleem. Veel migranten hadden immers weinig geld en anderen verzonnen wel een manier om het geld in het land van bestemming te krijgen. De deviezenbepaling betekende wel dat migranten vaak met niets begonnen. Ze hadden een paar pond landingsgeld, waarmee ze de eerste periode konden doorkomen. De deviezenbeperking werd in 1956 geleidelijk versoepeld en later opgeheven.[21]

De Nederlandse overheid en de migratiecentrales meenden dat de kans op een succesvolle migratie het grootst was wanneer de emigranten intensief vanuit Nederland werden begeleid. De Nederlandse overheid en de centrales onderhielden nog lang na de migratie banden met Nederlanders overzee. Bovendien werd sterk bevorderd dat de emigranten zich zoveel mogelijk in de buurt van elkaar vestigden, en bij voorkeur ook in de buurt van een Nederlandse kerk. Vanuit Nederland werden er zielenherders met de migranten meegestuurd.

In september 1951 probeerde deze vrouw in Rotterdam het ontbrekende geld voor de overtocht bij elkaar te krijgen.

De gaande man

In de jaren vijftig en zestig verschenen er tal van studies over emigranten (veel beleidsmatige en enkele wetenschappelijke). Die gingen vooral over het beleid dat de overheid voerde of zou moeten voeren ten aanzien van emigratie, en over de verschillen tussen mensen die wel migreerden, en mensen die dat niet deden. Er was in die studies relatief weinig belangstelling voor het lot van de emigranten wanneer ze eenmaal in het

land van bestemming waren. Toen de emigratie afnam, nam ook de wetenschappelijke belangstelling af.

In 1958 liet de regeringscommissaris voor de emigratie een onderzoek doen naar wie er migreerde. De uitkomsten werden gepubliceerd onder de titel *De gaande man*.[22] Voor het onderzoek werden alleen mannen ondervraagd, ofschoon er (natuurlijk) ook vrouwen emigreerden. De onderzoeker Wentholt keek bij zijn onderzoek uit 1961 ook alleen naar mannen.[23]

Uit onderzoek bleek dat het merendeel van de migranten gehuwd was (75 procent) en relatief jong was (een kwart was tussen de 23 en 27 jaar oud en een kwart tussen de 33 en 42 jaar). Een derde deel van de migranten kwam uit een middelgrote stad. Van de gehuwde migranten had 28 procent geen kinderen, en nog eens 28 procent had één kind. Gezinnen met veel kinderen namen vrijwel nooit de stap tot migratie. De foto's van gezinnen met dertien kinderen, op de boot klaar voor vertrek, zijn in dit kader enigszins misleidend. Deze gezinnen waren er wel, maar zij vormden een uitzondering.

Tabel 22. Kerkelijke gezindte van de emigranten[24]

RK	37%
Ned. Hervormd	27%
Gereformeerd	14%
Overig	3 %
Geen	19%

Het percentage gereformeerden onder de emigranten was beduidend groter dan in de Nederlandse bevolking als geheel (14 versus 9). Ruim driekwart van de emigranten noemde een of ander economisch motief (meerdere antwoorden waren mogelijk). Wanneer de toekomst van de kinderen en bedrijfstegenslag daarbij worden opgeteld, wordt dat 85 procent. Een tiende van de mensen migreerde ondanks het feit dat ze meenden dat ze het in Nederland redelijk goed hadden. Eveneens een tiende emigreerde vanwege het avontuur. Tegenslagen in het werk werden door de ouderen onder de emigranten genoemd als motief, terwijl de jongeren huisvestingsproblemen noemden (10 procent).

Een derde deel van de emigranten besloot te migreren naar aanleiding van positieve berichten van reeds geëmigreerde familieleden, buurtgenoten, kennissen en collega's. Informatie van hen was voor de migran-

En daarom beste broer, zou ik willen dat jij eens rondkijkt of er voor je jongere broer ook nog kansen zijn. Hij heeft pit genoeg, maar tuinder worden dat is hier in Nederland geen doen. Als je tien gulden verdient moet je er vijf naar de belasting brengen. Als je een kas van tien roe wilt bouwen kost die algauw vijfduizend gulden en een ruiter kost zeven gulden vijftig. Toen jij 22 jaar geleden naar Amerika ging kostte een ruit een vijftig. Nou, als jij je best voor die jongen wilt doen zou ik dat fijn vinden. Misschien kan hij je goed helpen op de boerderij.

Citaat uit een brief, geschreven in 1952[25]

ten belangrijk. Meer dan de helft van de emigranten (52 procent) had familie in het land van bestemming.

De relaties in het land van bestemming speelden een belangrijke rol bij de opvang van emigranten. Een vijfde deel van de emigranten gaf aan minder binding met Nederland te voelen doordat hun beide ouders reeds waren overleden. Eerdere ervaring met verblijf in het buitenland was belangrijk bij het besluit tot emigratie; twee derde deel van de emigranten had eerder korter of langere tijd in het buitenland doorgebracht. Voor 7 procent was dat Nederlands-Indië en voor 11 procent *Arbeidseinsatz* in Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog. Door het verblijf in het buitenland voelden ze zich ook minder gebonden aan Nederlandse verenigingen of aan de buurt.

De emigranten werden door de onderzoekers aangemerkt als intelligent (40 procent) en handig (37 procent). Boeren emigreerden vrijwel niet, en ook boerenzonen waren niet talrijk. Aan de wens van Canada en Australië om vooral boeren op te nemen werd dus vrijwel niet tegemoetgekomen. Het merendeel van de migranten (66 procent) kwam uit een kleinburgerlijk milieu. Ze waren vakbekwaam, toonden een positieve werkijver en hadden een positieve persoonlijkheid.

Bij de migratie was de houding van de vrouw belangrijk, zo concludeerde Wentholt. Zij moest het idee voor migratie steunen. In veel gevallen was het ook de vrouw die het initiatief tot de emigratie nam. Wentholt, die alle emigrantenmannen indeelde in categorieën, noemt deze mannen 'vrouwvolgers'.

De emigranten die tussen 1946 en 1961 naar Canada en Australië gingen, waren van plan om nooit meer terug te keren. De emigranten zagen

hun vertrek van meet af aan als blijvend. Toch wordt geschat dat 30 procent wel terugkeerde.[26] De terugkeer uit Canada was iets groter dan die uit Australië. Een deel van de terugkeerders was niet tevreden over hun huisvesting.[27] Indien huisvestingsproblemen het motief waren voor emigratie, kon een tegenvaller op dit punt aanleiding zijn voor terugkeer.

5.4 Het beloofde land

De Verenigde Staten

Sinds de beurskrach van 1929 gold, zoals eerder beschreven, voor migratie naar de Verenigde Staten een quotasysteem. Voor Nederland betekende dit een jaarlijks quotum van 3153 visa. Dit was erg weinig, gezien de voorkeur van de kandidaat-emigranten. In 1952 was de wachtlijst gegroeid tot 40.000 kandidaten. De Nederlandse overheid drong aan op een ruimhartiger toelatingsbeleid. De ontwikkelingen in Nederlands-Indië, waarbij de Verenigde Staten nogal wat pressie hadden uitgeoefend om de soevereiniteit over te dragen, en de Watersnoodramp in Nederland van februari 1953 leidden tot een tijdelijke versoepeling van de regels.

In 1953 werd de Refugee Relief Act van kracht.[28] Deze wet voorzag in de toelating van 17.000 mensen boven de jaarlijkse quota. De bedoeling was dat dit vooral mensen zouden zijn die tijdens de Tweede Wereldoorlog grote verliezen hadden geleden, slachtoffers van de Watersnoodramp en mensen die gerepatrieerd waren uit Nederlands-Indië.

De kandidaten voor emigratie moesten over een sponsor in de Verenigde Staten beschikken. Dat was een persoon of instantie die de verplichting op zich nam om de immigranten bij te staan na aankomst in de Verenigde Staten, bijvoorbeeld door hulp bij het zoeken naar een huis of baan of bij het wegwijs maken in de Amerikaanse samenleving. Vaak hadden de instanties die als sponsor optraden een kerkelijke achtergrond; de Church World Service trad in 64 procent van de gevallen op als sponsor, en de National Catholic Welfare Conference in 19 procent van de gevallen.[29] Een Nederlandse pater wist bij deze laatste organisatie voor 2000 Nederlandse katholieken een garantieverklaring te regelen. Zij konden zodoende gemakkelijker dan voor de oorlog naar de Verenigde Staten migreren.[30]

In 1957 werden aan Nederland 1600 extra visa toegekend en in 1958 nog eens 3136 extra visa voor gezinshoofden. Dit betekende dat er nog

eens ongeveer 10.000 personen konden vertrekken. Tussen 1946 en 1963 emigreerden in totaal 77.639 Nederlanders naar de Verenigde Staten. Daarna liep het aantal snel terug. Tot 1970 ging het om ongeveer 1500 emigranten per jaar, en daarna om slechts enkele honderden.

Onder de emigranten die tussen 1953 en 1962 naar de Verenigde Staten emigreerden waren 24.000 mensen die uit Nederlands-Indië afkomstig waren. Voor veel Indische Nederlanders was het leven in Nederland moeilijk. Het kille klimaat, de betutteling van de overheid, en de geringe kansen om carrière te maken waren belangrijke redenen om te vertrekken naar elders.[31] De extra kansen die Amerika bood, werden dan ook gretig benut. De meeste Indische Nederlanders kwamen terecht in Californië. Daar was het ook niet altijd gemakkelijk: diploma's werden niet als gelijkwaardig erkend en de taal vormde een obstakel. Het warme klimaat en de openheid van de Amerikaanse samenleving, waar grotere mogelijkheden waren voor eigen initiatief, vergoedden echter veel. Velen namen al snel de Amerikaanse nationaliteit aan en huwelijken buiten de eigen kring waren eerder regel dan uitzondering.

Andere Nederlanders die na de oorlog naar de Verenigde Staten emigreerden, raakten verspreid over het gehele land. Sommigen vonden aansluiting bij al bestaande gemeenschappen met een Nederlandse achtergrond, vooral als het ging om de kerkelijke, protestantse gemeenschappen. Anderen gingen heel snel op in de Amerikaanse samenleving.

De Nederlandse etniciteit kreeg na verloop van tijd een symbolische invulling, met klompen, tulpen en molens. De Amerikaanse overheid heeft in 1991 16 november officieel uitgeroepen tot Dutch-American Heritage Day. Dit was de dag waarop in 1776 Nederlandse kanonnen op het Antilliaanse eiland Sint-Eustatius een Amerikaans oorlogsschip officieel begroetten. Het wordt gezien als de eerste officiële erkenning van de jonge Amerikaanse republiek door een buitenlandse mogendheid.[32]

Het alternatief: Canada

Canadese soldaten speelden een belangrijke rol in de bevrijding van Nederland. Als bevrijders konden ze in Nederland rekenen op een warm onthaal. De soldaten werden ingekwartierd bij burgers en er werden voor hen talloze dansmiddagen en -avonden georganiseerd. Het is niet verbazend dat er tussen de Canadese soldaten en Nederlandse vrouwen relaties ontstonden. Het liedje 'Trees heeft een Canadees' was in de naoorlogse jaren populair.

Direct na de Tweede Wereldoorlog volgden een aantal van hen hun

geliefde naar Canada. Een eerste groep van ruim 400 vrouwen en 22 baby's vertrok op 17 augustus 1946 met het Canadese schip Lady Rodney vanuit Rotterdam. Later zouden er ruim 1400 anderen volgen.[33]

Eind 1946 telde Canada 1886 Nederlandse oorlogsbruiden met 428 kinderen. De vrouwen waren vaak heel jong op het moment van migratie, en niet altijd ging het huwelijk goed. Terug naar Nederland konden ze echter niet. Canada stond echtscheiding niet toe en door hun

Op 17 augustus 1946 vertrokken meer dan vierhonderd vrouwen naar hun geliefde in Canada.

‘Trees heeft een Canadees’

In een straatje woont een meisje
Luist’rend naar de naam van Trees
’n Echte Hollandse verschijning
knap, en aardig in d’r vlees
Nooit moest zij iets van verkering
Vrijen vond ze ongezond
Maar direct na de bevrijding
Ging ’t gerucht van mond tot mond

Trees heeft een Canadees
O, wat is dat meisje in haar sas.
Trees heeft een Canadees
Samen in een jeep en dan vol gas
Al vindt zij dat Engels lang niet mis is
Wil ze dolgraag weten wat een kiss is.
Trees heeft een Canadees
O, wat is dat kindje in haar sas.

Sprak een Hollandse aanbidder
Haar van trouwen of zo iets
Kreeg hij dadelijk ten antwoord
‘Niks ervan, ik koop een fiets!’
Nu is Treesje aan ’t studeren
Iedere middag neemt ze les
Want tot nu toe was haar Engels
enkel maar: ‘Oké en yes!’

Als ze maar een uniform ziet
Raakt ze hevig van de wijs
Vraag je haar: ‘Weet je wat “love” is?’
Zegt ze smachtend: ‘Very nice!’
Och, hoe zal het gaan met Treesje
Als haar boy uit Canada
Binnenkort weer zal verdwijnen
Naar zijn ‘home’ in Ottawa

Albert de Booy, tekst Lou de Groot, 1945.

huwelijk waren de vrouwen de Nederlandse nationaliteit kwijtgeraakt.

Tussen 1945 en 1960 gingen er in totaal 142.462 Nederlanders naar Canada. Dit was 38 procent van alle Nederlandse overzeese emigranten in deze periode en bijna driemaal zoveel als naar de Verenigde Staten. Canada was daarmee de belangrijkste bestemming van Nederlandse landverhuizers. De helft van de migranten ging in de staat Ontario wonen. Canada trok aanvankelijk vooral veel gereformeerden. Later volgden ook katholieke migranten.

In 1947 sloot de Nederlandse landbouw- en emigratieattaché in Canada een overeenkomst met de Canadese immigratie-autoriteiten, de Netherlands-Canadian Settlement Scheme. Het doel van de overeenkomst was vooral de komst van boeren aan te moedigen. De emigranten zouden eerst enige jaren voor een Canadese boer moeten werken en vervolgens zouden ze een eigen bedrijf moeten beginnen. Van de emigranten die naar Canada gingen, had zo'n 80 procent een agrarische achtergrond. Na 1960 nam de betekenis van Canada als vestigingsland echter af en werd het gepasseerd door zowel de Verenigde Staten als door Australië. De Nederlandse migranten hebben zich in Canada in alle provincies gevestigd, maar er zijn wel concentraties in het zuiden van Ontario, het zuiden en centrale deel van Alberta en het zuiden van British Columbia. In deze delen van Canada woonde 90 procent van de Nederlandse emigranten.[34]

De rol van de kerken

Het overgrote deel van de Nederlandse emigranten naar Canada was hervormd of gereformeerd. Het feit dat de bevolking van het Engelssprekende deel van Canada grotendeels protestant was en dat er reeds protestantse gemeenten van Nederlandse oorsprong bestonden, heeft deze migratie gestimuleerd.

Een Nederlandse theologe die tijdens de oorlog in Canada had gezeten, meende dat de Nederlandse hervormden zich het beste konden aansluiten bij de United Church of Canada.[35] Die kerk was wel bereid de Nederlandse emigranten te ontvangen, maar kon geen Nederlandse predikant aanstellen. De Nederlandse gelovigen waren niet gelukkig in deze kerk. Er werden daarom Nederlandse predikanten naar Canada gestuurd. In 1953 waren er 21 Nederlandse predikanten in Canada werkzaam. Er verscheen ook een Nederlandstalig maandblad – *Pioneer* – dat de emigranten van kerknieuws voorzag.

Nuttige wenken voor emigranten!
Het emigreren en het opbouwen van een nieuw bestaan in een nieuw land kan niemand voor u doen. U moet dat zelf doen.
U komt van een land dat in Canada hoog in aanzien staat. Uw voorgangers hebben het Nederlandse volk die goede naam gegeven. Zorg derhalve dat degenen die na u komen, hetzelfde van u zeggen!
Er wordt in Canada van u verwacht dat u een belangrijke bijdrage zult leveren tot de verdere ontwikkeling op allerlei gebied van het voor u nieuwe land, dat u een goed Canadees burger zult worden en dat u de goede dingen uit het 'oude' zult overbrengen naar het 'nieuwe land' en omgekeerd de goede van het 'nieuwe land' zult waarderen en aanvaarden. Echter ook, dat u het land van uw afkomst niet verloochent, doch trots bent op het land waar uw wieg of die van uw voorvaderen heeft gestaan. Ook wordt gehoopt dat u het uwe zult bijdragen tot nauwere banden tussen uw oude en uw nieuwe land.
Er zijn talrijke manieren waarop u het aandeel dat het Nederlandse volk, dus ook u, heeft in de ontwikkeling van Canada, symbolisch kunt vastleggen. U kunt bijvoorbeeld uw bedrijf een Nederlandse naam geven. U kunt, in plaats van het ontelbare aantal Johns en Bills dat er al in Canada rondloopt, te vermeerderen, uw kinderen goede Nederlandse namen geven. Dit waarderen uw Canadese vrienden en uw nakomelingen zullen u dankbaar zijn, omdat ze met trots op hun Nederlandse afkomst kunnen wijzen.[36]

De Nederlandse bevindelijk gereformeerde emigranten concentreerden zich in een klein deel van Canada.[37] Zij vormden in Nederland een klein, ietwat geïsoleerd kerkgenootschap. Die kerk bevorderde, net als andere Nederlandse kerkgenootschappen, dat de migranten met eenzelfde geloof zich vestigden in elkaars nabijheid en in de nabijheid van de kerk. Zo kwamen de bevindelijk gereformeerden voor een groot deel in Chilliwack, in British Columbia in Canada, terecht. De bevindelijk gereformeerde kerk bepleitte aanvankelijk niet, zoals de katholieke en Nederlands-hervormde kerk dat wel deden, aansluiting bij een reeds bestaande kerk. Een mogelijke verklaring daarvoor is dat migratie van bevindelijk gereformeerden iets later op gang kwam.

De bevindelijk gereformeerden begonnen hun eigen kerk en bouwden een eigen school. Predikanten kwamen, net als bij de andere ge-

meenschappen, uit Nederland. Nieuwe emigranten werden in Canada opgevangen door een zogenaamde *fieldman*, die hun heel beperkte financiële steun en een eerste tijdelijk onderdak gaf en die de nieuwkomers wegwijs maakte op de arbeidsmarkt. Het merendeel van de bevindelijk gereformeerden bouwde een boerenbestaan op. Opvallend is dat, zoals onderzoek van Betsy Biemond-Boer heeft laten zien, in de beginjaren de Nederlandse migranten veel meer op de Canadese samenleving georiënteerd waren; ze gingen meer met Canadezen om dan in latere jaren. Toen de gemeenschap iets groter was geworden, de migranten beter waren ingevoerd in de Canadese samenleving en ze het financieel beter hadden gekregen, richtten ze zich meer op de eigen gemeenschap. Die gemeenschap bestond overigens alleen uit andere bevindelijk gereformeerden. Andere Nederlandse migranten maakten er geen deel van uit.

Nederlanders in Canada hielden, net als alle migranten in de wereld, vast aan sommige Nederlandse gewoonten, maar pasten zich op andere punten aan, aan hun nieuwe omgeving. Nederlanders richtten nu hun huis in Canada in op een manier die voor Canadezen herkenbaar Nederlands is – planten, foto's en schilderijtjes, vitrages –, maar de Canadese huizen zijn wel velen malen groter dan de Nederlandse. Ze kozen voor hun kinderen namen die afgeleid waren van Nederlandse namen, maar ze letten bij hun naamkeuze heel sterk op de uitspreekbaarheid van de naam in Canada.

5.5 Australië en Nieuw-Zeeland[38]

Australië was in 1945 een nog bijna leeg continent dat slechts bevolkt werd door 4 miljoen mensen. De Australische regering was er na de Tweede Wereldoorlog van overtuigd dat, wilde het land zich ontwikkelen, immigratie sterk bevorderd moest worden. Hierbij ging de voorkeur duidelijk uit naar 'soortgenoten' uit Noordwest-Europa. Men wilde vooral geen Aziaten. Nederlanders waren welkom, in ieder geval de Nederlanders uit Nederland. Indische Nederlanders die naar Australië wilden emigreren, ondervonden nogal eens moeilijkheden.

Voor de Tweede Wereldoorlog vertrokken slechts weinig Nederlanders naar Australië. De reis was lang en kostbaar, en in de eerste helft van de twintigste eeuw waren slechts heel weinig landgenoten hun voorgegaan. Zo telde Australië bij de volkstelling van 1921 1393 inwoners die in Nederland waren geboren, en in 1933 was dit aantal zelfs gedaald tot

Juni 1959: vertrek van de kinderrijke familie Van Dijk naar Australië.

1274.[39] Toen emigratie naar Amerika moeilijker werd en zowel de Nederlandse als de Australische overheid de emigratie naar Australië ging stimuleren, nam de migratie snel toe.

Tabel 23. Nederlanders in Australië in 1981[40]

Geboren in Nederland	96.044
Beide ouders in Nederland geboren	37.902
Vader in Nederland geboren	49.671
Moeder in Nederland geboren	33.078
Nederlandstalige Belgen	4000
Nederlanders geboren in Indonesië	12.000
In bezit van Nederlandse nationaliteit	93.583
Van Nederlandse etnische origine	232.000
Spreekt Nederlands als eerste (moeder)taal	110.516

Tussen 1946 en 1960 ging 30 procent van de emigranten naar Australië (naar Nieuw-Zeeland ging ongeveer 5 procent). Het ging om 112.000 personen, onder wie relatief veel katholieken. Na 1960 nam de emigratie naar Australië af. Terwijl in 1960 nog 8060 mensen vertrokken, waren dit

er in 1961 nog maar 4210, en in 1962 2027. De economische crisis in Australië enerzijds en de opbloeiende economie in Nederland anderzijds maakte migratie minder aanlokkelijk. Nederlanders vormden in 1984 in Australië 1,5 procent van de bevolking.

Opvang en aanpassing

Nederlandse migranten hadden het de eerste jaren niet makkelijk in Australië. Ter plekke kwamen arbeidsbemiddelaars om de immigranten aan het werk te helpen. Vaak was er niet veel keus. Zo kon een verzekeringsagent schoonmaker worden en veel mensen werden naar de mijnen gedirigeerd. De gebrekkige taalbeheersing van veel Nederlanders maakte het moeilijk om zelf op zoek te gaan naar een geschikte baan.

Vooral het vinden van huisvesting was moeilijk. De migranten woonden op kamers, in keten en krotten, in barakkenkampen, afgedankte treinwagons, primitieve vakantiehuisjes en tenten.

De Australische overheid wilde niets liever dan dat de immigranten zouden opgaan in de Australische samenleving. Eigen taal en achtergrond moest men maar zo snel mogelijk vergeten. Pas in 1973 werd het assimilatiebeleid gewijzigd en proclameerde de overheid Australië tot een multiculturele samenleving. Nederlandse migranten vielen op in Australië. Hun kinderen hadden onuitspreekbare namen (die snel werden verengelst) en ze hadden vreemde eetgewoonten.[41] Nederlandse migranten in Australië bakten nog decennia na aankomst appeltaart, bitterballen, oliebollen, speculaas en kerstbrood, en ze maakten huzarensalade en nasi goreng.[42] De Nederlanders hadden moeite hun diploma's erkend te krijgen en vonden vaak werk beneden hun opleidingsniveau. *The Dutchies* werden ook gediscrimineerd en ondervonden nadeel omdat ze de taal onvoldoende beheersten. Veel Nederlanders moesten het vuilste en slechtst betaalde werk doen.[43] In de eerste jaren na hun aankomst wilden veel migranten op hun knieën terug naar Nederland kruipen. In Nederland waren er echter ook geen huizen en soms ook geen werk, en uiteindelijk bleef het merendeel in Australië. Nederlandse migranten in Australië worden nu als hardwerkend, serieus en saai gezien, en ook als arrogant en bot.[44]

De emigratieorganisaties in Nederland spoorden aan tot snelle aanpassing. Je moest zo weinig mogelijk laten merken dat je immigrant was. Vooral voor de vrouwen onder de emigranten was dit niet makkelijk. Er werd in overheidspublicaties en andere rapporten geklaagd dat ze vaak eenzaam thuiszaten met de kinderen. Tientallen jaren later, oud gewor-

Starting a new life[45]

Lisa de Graaf kwam in 1951 met haar man en drie kinderen aan in Australië.

I trotted off to the shops and asked for two pounds of 'pones'. He gave me a queer look and said: 'Lady you just point out what you want.' So I pointed to the carrots, thinking that if a 'been' is a bone and a 'steen' is a stone then a 'peen' must be a 'pone'.

den en terugkijkend op hun leven in Australië, moesten vele vrouwen bekennen dat zij de taal nooit echt goed geleerd hadden.

Niet zelden hadden mensen er spijt van dat ze uit Nederland waren vertrokken, maar terugkeer was niet eenvoudig. De overtocht was betaald door de overheid op voorwaarde van een verblijf van minstens twee jaar. Ging de emigrant eerder terug, dan moest zowel de terugreis als de heenreis uit eigen middelen bekostigd worden. Toch zijn bijna 50.000 Nederlanders, 32 procent van het totale aantal migranten, na korte of langere tijd teruggekeerd.[46]

Naast Australië ontwikkelde Nieuw-Zeeland zich tot een belangrijk vestigingsland van emigranten. Waren er in 1947 nog slechts acht Nederlanders die daarheen emigreerden, vijf jaar later waren dat er volgens officiële cijfers 4575. Daarna liep dit aantal weer iets terug. Het totale aantal Nederlandse emigranten naar Nieuw-Zeeland over de periode 1946-1985 bedroeg bijna 37.000, tegen ruim 156.000 vertrekkers naar Australië en 186.000 naar Canada.

Rol van de kerken

In Australië werd de Presbyterian Church aangewezen als de kerk waarbij Nederlands-hervormden zich zouden kunnen aansluiten. Het kerkenwerk voor de Nederlanders werd heel nadrukkelijk gezien als iets tijdelijks. Wanneer de taalproblemen waren opgelost, zouden migranten kunnen integreren in de Presbyteriaanse kerk. Toen het aantal emigranten in Australië toenam, werd de zorg moeilijker en werden er, net als naar Canada, Nederlandse predikanten gestuurd. Hun activiteiten vonden plaats binnen het kader van de presbyteriaanse kerk. In Sydney herkenden migranten zich echter te weinig in deze kerk en zij begon-

nen een eigen *reformed church*. In andere steden waar veel Nederlanders woonden kwamen er ook reformed churches.

De Nederlanders die naar Australië gingen, richtten daar, net als andere migranten in andere tijdvakken, hun eigen verenigingen op. Door de Nederlandse overheid werd vooral de kerkelijke organisatie bevorderd, omdat gevreesd werd dat migratie tot geloofsafval zou leiden.

Niet iedereen was voorstander van een snelle integratie. Voor de Tweede Wereldoorlog werd op het RK Emigratiecongres gepleit voor zo min mogelijk aanpassing door de emigranten. Het niet-beheersen van de vreemde taal kon de emigrant behoeden voor negatieve invloeden. Het was niet zo belangrijk dat de Nederlanders snel Engels leerden. Veel waarde werd gehecht aan het behoud van de moedertaal in verband met de geloofsoverdracht binnen het gezin. 'Duld niet dat uw kinderen u in het Engelsch aanspreken, anders worden de tederste familiebanden gekwetst en wordt uw geloof verzwakt,' stelde een van de kerkelijk leiders.[47]

Een van de Nederlandse bisschoppen – mgr. J.M.J.A. Hanssen, bisschop-coadjutor van Roermond – ging zich speciaal met de emigratie bezighouden. Hij bezocht Canada (1950), Australië en Nieuw-Zeeland (1951) en Brazilië (1955). Bij Canada was hij een voorstander van emigratie naar Franstalig Canada (Quebec), waar 85 procent van de bevolking katholiek was, maar de Nederlandse katholieken gaven de voorkeur aan het Engelstalige deel van Canada. Mgr. Hanssen meende dat migratie daarheen alleen verantwoord was als mensen niet te ver van de kerk woonden en een Nederlandse priester hen af en toe kon bezoeken. Australië en Nieuw-Zeeland waren volgens Hanssen voor katholieken aantrekkelijker. Daar was een goede kerkelijke organisatie, een bijna volledig katholiek schoolsysteem en een goed verenigingsleven. Migranten moesten zich niet te afgelegen vestigen, maar liever in grotere plaatsen in de nabijheid van andere Nederlandse katholieken.

Op de emigrantenschepen gingen zogenaamde boordgeestelijken mee, die de overgang naar het nieuwe land moesten begeleiden. Zij werden financieel ondersteund door de Nederlandse overheid. Eenmaal in het land van bestemming moesten de katholieke migranten – in overeenstemming met het gedachtegoed van de katholieke kerk – aansluiting vinden bij de lokale katholieke kerken. Om de overgang te versoepelen stuurden de Nederlandse bisschoppen wel Nederlandse emigratiepriesters naar de emigratielanden die eucharistievieringen in het Nederlands verzorgden en de emigranten de mogelijkheid boden om in

het Nederlands te biechten. Voor deze activiteiten gaf de Nederlandse overheid geen steun.

De katholieke kerk stond dus positief tegenover migratie, mits die werd begeleid. De katholieken zouden door hun migratie bovendien kunnen helpen het geloof te verspreiden, zo hoopte de kerk. Dat laatste viel in de praktijk tegen. Toen bisschoppelijk commissaris Van der Hoogte in 1952 Australië bezocht, stelde hij vast dat 60 procent van de ongehuwde, niet-agrarische migranten in Perth het geloof reeds had verloren. De hoop dat migranten het geloof zouden uitdragen, kon daarmee worden opgegeven.[48]

Het succes van de migratie

Onderzoekers die in de jaren vijftig naar de grootschalige emigratie uit Nederland keken, meenden, zoals hierboven reeds werd opgemerkt, dat het succes van de migratie vooral afhankelijk was van de vrouw. Als zij zich staande wist te houden in de nieuwe samenleving, zou het ook met de rest van het gezin goed komen. Vrouwen, zo stelden onderzoekers vast, hadden het echter meestal erg moeilijk. Zij hadden ook het meest last van heimwee. De taak van vrouwen lag – zeker in katholieke gezinnen in de jaren vijftig – vooral binnen het gezin. De vrouw zat de hele dag opgesloten tussen de muren van haar huis. De man leerde op zijn werk andere mensen kennen, en de kinderen kregen vrienden op school. Vooral de kinderen leerden snel de nieuwe taal. De vrouw zou, zo meenden onderzoekers, door haar traditioneel bepaalde en geïsoleerde positie gaan terugverlangen naar het oude vaderland.

Geloofsafval deed zich vooral voor bij vrijgezelle migrantenmannen. Er werd daarom geprobeerd hen te huisvesten in hostels onder geestelijke leiding. Alleenstaande vrouwen of meisjes zouden echter in het geheel niet moeten migreren. W. Derks – later directeur van de Katholieke Limburgse Emigratie-Stichting – noemde emigratie van alleenstaande meisjes uit den boze. 'Het meisje is weerlozer en kwetsbaarder dan de man en behoeft meer bescherming. Ook in het zakelijke leven is ze meer kwetsbaar, niet door gebrek aan capaciteiten, doch omdat haar vrouwzijn dat insluit.'[49]

Van de Nederlandse migranten trouwden in 1982 nog slechts 8 procent met een Nederlandse partner. In 1960 was dat 42 procent en in de jaren zeventig 13 procent.[50] De percentages zijn echter moeilijk te vergelijken. Er zijn in de jaren zeventig en tachtig slechts weinig Nederlanders naar Australië gemigreerd. De cijfers hebben dus betrekking op de zo-

genaamde eerste generatie. Dat zijn de migranten die in de jaren vijftig en zestig zijn gekomen en van wie de leden in 1982 dus veel ouder waren dan in de periode waarop de eerste percentages betrekking hadden. Logischerwijs had dat ook gevolgen voor hun huwelijksgedrag.

Van de in Nederland geboren migranten was in 1982 75 procent genaturaliseerd tot Australiër. Veel haast hadden de Nederlanders niet met naturalisatie. Het leverde hun weinig extra rechten op buiten de mogelijkheid om te stemmen voor de federale overheid.

Nederlandse organisaties in Australië

De Nederlandse migranten in Australië zetten, net als migranten in andere landen en andere tijdvakken, eigen organisaties op.[51] In 1982 was 10 tot 15 procent van de Nederlanders in Australië lid van een Nederlandse vereniging.[52] Het is moeilijk om aan te geven of dat percentage een indicatie is voor hun mate van integratie. Veel Nederlanders onderhielden buiten de verenigingen om contacten met elkaar.

De organisaties waren, zoals dat in Nederland gebruikelijk was op het moment van vertrek, verdeeld naar zuil. Het verzuilde karakter bleef in Australië behouden nadat de verzuiling in Nederland reeds was afgebrokkeld. In 1982 werd in Queensland een koepelorganisatie opgericht om enige samenhang te brengen in deze veelheid aan organisaties: de

Nederlandse immigranten tijdens het Lentecorso in Sydney in 1957.

Federation of Netherlands Organizations in Queensland (FNOQ). Deze koepelorganisatie geeft een maandelijks tijdschrift uit – *De Meerpaal* – en organiseert jaarlijks een bal. De organisatie geeft ook een gids uit van de Dutch Australian Community.

Meerdere organisaties die werden opgezet in de jaren vijftig of zestig, bestaan nog steeds. Dit geldt bijvoorbeeld voor een klaverjasclub die in 1952 werd opgezet, omdat dat spel in Australië niet werd gespeeld. Het aantal leden nam toe in de loop der jaren en er werden een biljartclub en een koor toegevoegd. Daarnaast was er een volksdansgroep en werden er sinterklaasvieringen georganiseerd. De organisatie bestaat nog steeds, en haar activiteiten trekken duizenden mensen.

In 1953 begonnen enkele vrouwen, die lid waren van de hervormde gemeente, de Toowong Presbyterian Women's Guild. Ze organiseerden sinterklaasvieringen en in augustus een jaarlijkse snertochtend (waarbij erwtensoep werd gegeten). Het gilde bestaat nog steeds.

In 1964 werd de zogenaamde Brisbane Borrelclub opgezet, waarvan de leden nu elke eerste woensdag van de maand bij elkaar komen om een borreltje te drinken en Nederlands te spreken. Een Nederlandse bridgeclub, die veertig jaar geleden in Brisbane werd opgericht, komt ook nog elke twee weken bij elkaar. Verder zijn er vier keer per week radiouitzendingen in het Nederlands.

Een groep Limburgse migranten in Australië zette in 1960 de Limburgse carnavalsclub The Stirrers op. Brabantse migranten sloten zich daar later bij aan. In 1980 gingen enkele migranten terug naar Nederland met de bedoeling kostuums voor de raad van elf te kopen (uiteindelijk kochten ze de kostuums in België). De club staat nu open voor iedereen die carnaval wil vieren, dus ook voor Belgen en Duitsers.

Ofschoon er dus verenigingen zijn die reeds veertig tot vijftig jaar bestaan, zijn veel van de Nederlandse verenigingen juist veel jonger. Kort na de migratie waren veel migranten te druk bezig met het opbouwen van een nieuw bestaan en het bouwen van een huis om een formele vereniging op te zetten. Toen mensen meer geld en tijd kregen, kwamen er pas formele organisaties. Het feit dat de Australische overheid later meer geld beschikbaar heeft gesteld voor de organisatie van minderheidsgroepen, heeft ook geleid tot een grotere organisatiebereidheid onder de Nederlandse migranten.

De Australische regering is, zoals gezegd, in de jaren zeventig, net als de Nederlandse regering, overgegaan op een multiculturele politiek. Die hield in dat benadrukt werd dat migranten hun eigen identiteit zouden

mogen behouden. In de jaren vijftig en zestig, toen de Nederlandse migratie naar Australië het omvangrijkst was, werd er door de overheid weinig speciale aandacht besteed aan de noden van de groep. De voornaamste zorg van de Australische overheid was om, in het kader van de bevolkingspolitiek, zo veel mogelijk Noord-Europese migranten aan te trekken. Als de Nederlanders eenmaal in Australië waren, werd verwacht dat ze zich snel zouden aanpassen.

In de jaren zeventig kwamen er in Australië voor alle migrantengroepen, dus ook voor de Nederlandse, speciale voorzieningen. Overheidsdocumenten werden uit het Engels in het Nederlands vertaald en er kwam een tolkenlijn, die 24 uur per dag bereikbaar was. De Nederlanders in Australië maakten van deze voorzieningen nauwelijks gebruik.[53] De komst van etnische radiostations in deze periode had wel effect. Tot 1975 was het verboden om meer dan 2,5 procent van de zendtijd in een andere taal dan het Engels uit te zenden. Toen dat verbod verdween, kwamen er meer uitzendingen in het Nederlands. In 1984 was dat ongeveer 35 uur radio per week. De zendtijd werd vooral gevuld met oude Nederlandse liedjes. Op de Australische televisie is ruimte voor Nederlandse uitzendingen. Er worden soaps uitgezonden die uit Nederland worden geïmporteerd en in het Engels worden ondertiteld.

Een Nederlandstalige pers bestond al langer in Australië. In 1964 werd reeds opgemerkt dat geen enkele etnische groep in Australië zo veel blaadjes in stand hield als de Nederlandse. In 1964 waren dat er zestien, waarvan elf op religieuze grondslag.

Nederlandse migranten hebben slechts heel beperkt scholen opgericht in Australië, ofschoon de mogelijkheid daartoe wel sinds de jaren zeventig bestaat. Alleen de vrijgemaakt gereformeerden hebben hun eigen scholen. Uit Australisch onderzoek bleek dat relatief veel Nederlandse migranten van de eerste generatie helemaal zijn overgegaan op het Engels. Voor de eerste generatie ligt dat percentage op 44 procent (tegen 27 procent bij Duitse migranten, 6 procent bij Italianen en 21 procent bij Polen). Van de tweede generatie Nederlanders is 91 procent geheel overgegaan op het Engels (tegen 68 procent van de Duitsers en 22 procent van de Italianen).[54]

De katholieke Nederlandse migranten in Australië, die de grootste groep vormen, hebben geen Nederlandstalige parochies gesticht – dit werd in principe door Rome ook lang verboden – maar kenden wel Nederlandse pastoors. De hervormden hadden aanvankelijk wel eigen kerken, maar die zijn nu Engelstalig en staan ook open voor

niet-Nederlanders. Een groep zogenaamde 'artikel 31'-gereformeerden vormt in Australië wel een bijzonder gesloten kleine groep met zo'n tweeduizend leden die allemaal van Nederlandse oorsprong zijn. Ook in deze kerk is het Nederlands echter vrijwel verdwenen.

Enige duizenden van de emigranten waren Indische Nederlanders. Uit onderzoek is gebleken dat zij zich in Australië meestal niet met de andere Nederlanders bemoeiden, maar eigen gemeenschappen vormden.[55] Zij hebben hun eigen organisatie opgezet: Dutch Indonesian Association – Melati (later Bunga Melati). De organisatie geeft een tijdschrift uit dat eerst *Melati* heette en nu *Bambu*. *Bambu* had in 2000 ongeveer driehonderd abonnees in Australië, Nieuw-Zeeland, Canada, de Verenigde Staten, Zuid-Afrika, Nederland, Spanje, Indonesië, Maleisië en Venezuela.

Nu een deel van de Nederlandse gemeenschap in Australië ouder wordt, zijn er mensen die terugvallen op het Nederlands als voornaamste taal. Ze raken daardoor geïsoleerd in de Australische samenleving. Om aan dit probleem tegemoet te komen heeft de Netherlands Retirement Village Association of Queensland de Prins Willem Alexander Village laten bouwen in Birkdale. Het dorp werd geopend in 1978 en werd betaald door een collecte binnen de Nederlandse gemeenschap. De huizen zijn gebouwd in de stijl van de traditionele huizen in de Zaanstreek. De staf is tweetalig – Nederlands en Engels – en er worden Nederlandse maaltijden geserveerd. Nederlandse organisaties in Australië hebben ook een telefonische hulplijn voor oudere migranten en brengen 'gezellige bezoekjes' aan mensen die dreigen te vereenzamen. In andere plaatsen zijn er eveneens voorzieningen voor Nederlandse bejaarden.

5.6 Zuid-Afrika

Zuid-Afrika wilde na de Tweede Wereldoorlog graag migranten aantrekken, en dan vooral blanke immigranten.[56] De immigratie en versterking van het blanke volksdeel vormde een van de steunpilaren van de apartheidspolitiek. In de periode 1946-1978 zijn ongeveer 44.000 Nederlanders via de officiële emigratiecentrales naar Zuid-Afrika geëmigreerd.

Historisch gezien waren er, zoals beschreven in een eerder hoofdstuk, banden tussen Nederland en Zuid-Afrika. Na de Tweede Wereldoorlog week de emigratie naar Zuid-Afrika niet af van het algemene patroon: een grote toename in 1951 en 1952, gevolgd door een afname aan het ein-

de van de jaren vijftig en een nieuwe toename in de jaren zestig. In 1960 deed zich een breuk voor in de houding van Nederlanders ten aanzien van de apartheid in Zuid-Afrika. In dat jaar kwamen er bij een demonstratie in Sharpeville 69 mensen om het leven. Hierna nam de emigratie naar Zuid-Afrika af, maar enkele jaren later nam die weer toe. De structuur van de centrales die migratie moesten bevorderen en begeleiden, bleef al die tijd intact. De KLM bleef door de jaren heen een gunstig tarief hanteren voor emigranten naar Zuid-Afrika. In de jaren zeventig kwam de emigratie naar Zuid-Afrika vrijwel tot stilstand.

Migratie naar Zuid-Afrika betekende ook na 1960 niet dat de emigranten het apartheidsregime steunden. Er waren veel emigranten die meenden dat de economische groei, waaraan zij hoopten te kunnen bijdragen, ook ten goede zou komen aan de zwarte bevolking.

De emigranten die naar Zuid-Afrika gingen, kwamen merendeels uit de provincies Noord- en Zuid-Holland en waren overwegend Nederlands-hervormd. De Nederlanders werkten in Zuid-Afrika vooral in administratieve en dienstverlenende beroepen. Alleen geschoolden mochten naar Zuid-Afrika emigreren. De Zuid-Afrikaanse regering had in 1946 in Londen, Rome, Den Haag en Keulen zogenaamde keuringscomités geïnstalleerd, die de immigratie in goede banen moesten leiden. De migratiepolitiek werd restrictiever toen in 1948 in Zuid-Afrika de Nationale Partij aan de macht kwam. Er was een tekort aan huizen, de economie groeide minder snel en in sommige sectoren bestond werkloosheid. De Nationale Partij wilde ook de blanke bevolking zoveel mogelijk afschermen van invloeden van buiten. Migranten uit Zuid- en Oost-Europa werden geweerd. De migratie van Britse migranten werd ontmoedigd omdat de Zuid-Afrikaanse overheid de Britse invloed op het land wilde indammen. De migratie vanuit Duitsland en Nederland, waarvan de bevolking als stamverwanten werd aangemerkt, werd aangemoedigd.

Niet iedereen kreeg toestemming voor migratie naar Zuid-Afrika. De migranten moesten over een werkgeversverklaring beschikken. De Zuid-Afrikaanse autoriteiten stelden beroepenlijsten op, die via de Nederlandse emigratieattaché werden doorgegeven aan de Nederlandse Emigratie Dienst (NED). Afgevaardigden van Zuid-Afrikaanse bedrijven en overheidsinstellingen kwamen ook naar Nederland om personeel te werven. Wie geen werkgeversverklaring kon krijgen, kon migreren met een garantieverklaring. Dat betekende dat de Nederlandse Zuid-Afrikaanse Vereniging en het in Zuid-Afrika opgerichte Nederlandse Im-

migratie Garantiefonds zich garant stelden voor de kosten die aan een eventuele terugkeer verbonden waren.

In de jaren vijftig werd aan Zuid-Afrikaanse kant geijverd voor een versoepeling van de regelgeving. Er waren grote tekorten aan werknemers in de auto-industrie en metaalnijverheid. Er was ook een tekort aan veeartsen, onderwijzers, wetenschappers en technici. Net als de emigranten die naar andere landen gingen, konden Nederlanders die naar Zuid-Afrika migreerden steun van de Nederlandse overheid ontvangen.

De Nederlanders die naar Zuid-Afrika migreerden, integreerden slechts met het kleine blanke deel van de Zuid-Afrikaanse bevolking, en dan vooral met Afrikaners die van Nederlandse oorsprong waren. De Zuid-Afrikanen vonden de Nederlandse nieuwkomers nogal eens hooghartig.

5.7 Brazilië[57]

Brazilië wilde in de jaren vijftig ook graag Nederlandse migranten opnemen. De migratie naar Brazilië was veel minder omvangrijk dan die naar Canada en Australië. De migratie naar Brazilië is interessant omdat er geprobeerd werd geheel Nederlandse gemeenschappen op te zetten. Dit en het falen van deze pogingen leidden in Nederland en daarbuiten tot grote publieke belangstelling en uitgebreide discussies.

Nederlanders gingen naar de Braziliaanse plaatsen Holambra (in 1948), Monte Alegre (1949) en Castrolanda (1951). Er waren reeds voor de Tweede Wereldoorlog Nederlanders naar Brazilië gemigreerd, onder wie een groep Rotterdamse dokwerkers die in 1908 na een havenstaking waren ontslagen. Die pogingen om een Nederlandse gemeenschap te stichten waren mislukt, en een deel van de migranten was naar Nederland teruggekeerd. Na de oorlog werden experts naar Brazilië gestuurd om opnieuw de mogelijkheden voor emigratie te onderzoeken. Zij deden onder meer bodemkundig onderzoek.

Bij het stichten van de Nederlandse landbouwkolonie Holambra – een samentrekking van Holland-Amerika-Brazilië – werd een stuk onontgonnen grond van 5000 hectare aangekocht. Hier werd een dorpsgemeenschap met een eigen infrastructuur gesticht. Het was een experiment waarbij vooral katholieke ideeën over migratie in de praktijk werden gebracht. Holambra moest een geheel Nederlandse gemeen-

schap worden, waarin land- en geloofsgenoten bijeen werden gebracht onder geestelijke leiding. Een coöperatie, gevormd door boeren, kreeg de grond in eigendom. Iedere migrant moest bij toetreding kapitaal inbrengen, zodat machines en vee gezamenlijk konden worden aangeschaft. De coöperatie zorgde voor onderdak. De emigrant moest in dienst van de coöperatie grond ontginnen en meehelpen bij de bouw van woningen. Voor dat werk kreeg hij een beperkt loon, waarvan bovendien slechts een deel werd uitbetaald. De rest kreeg hij uitbetaald op het moment dat hij een eigen bedrijf kon beginnen. Iedere kolonist had recht op een stuk land, met een huis en schuur. De grootte van de bedrijven was 10 tot 20 hectare. De kolonisten moesten zich toeleggen op veeteelt met als doel de grote steden te voorzien van consumptiemelk. Nederlands stamboekvee werd naar Brazilië getransporteerd.

Na twee jaar van voorbereiding begon de werving van kolonisten, vooral in het midden en zuiden van Noord-Brabant. Een aantal kloosterzusters ging ook mee om het onderwijs en het huishoudelijk werk te verzorgen. Zo'n 650 mensen vertrokken in verschillende groepen naar de landbouwkolonie. Daar ontstonden al snel problemen door veesterfte en onderlinge ruzies. Een poging tot reorganisatie van de landbouwkolonie leidde tot Kamervragen, het vertrek van een groot aantal families en veel artikelen in de Nederlandse pers. Er kwamen echter ook nieuwe emigranten uit Nederland, voornamelijk familieleden en kennissen van degenen die waren gebleven. In 1961 woonden er negenhonderd mensen, van wie er vijfhonderd jonger waren dan veertien jaar. Een succes was Holambra uiteindelijk niet. Nu is een vijfde van de bevolking van Holambra nog Nederlands. Er zijn veel huwelijken tussen Nederlanders en Brazilianen.

Uit de drie noordelijke Nederlandse provincies vertrokken zo'n vierhonderd Nederlanders naar het Braziliaanse Castrolanda. De migranten namen gereedschap, machines en zwartbont melkvee mee. Vijftig families waren lid van de Coöperatie Vereniging Groepsmigratie Brazilië. Ze waren vrijwel allemaal boeren, maar er was ook een smid, een boekhouder en een bakker bij. 90 procent was gereformeerd, de rest was hervormd, 'artikel 31'-gereformeerd en christelijk-gereformeerd. In Castrolanda vormden ze één kerk, waar aanvankelijk in het Nederlands gepreekt werd. Later werd een van de twee diensten op een zondag in het Portugees gehouden. De predikanten kwamen uit Nederland. Er woonden alleen Nederlanders in Castrolanda, maar er werkten wel Brazilianen, die buiten de gemeenschap woonden. In de kerk kwamen echter

Vier generaties afstammelingen van een Nederlandse immigrant in Brazilië. De oudste man is de zoon van een Nederlander die in 1860 naar Brazilië emigreerde.

geen mensen van buiten de Nederlandse gemeenschap. Recentelijk zijn er wel gemengde huwelijken. De oudere generatie ziet het daarbij als een probleem dat de Brazilianen merendeels katholiek zijn. Tv en radio waren taboe in de beginjaren, en dat droeg bij aan het isolement van de gemeenschap. Nu is er wel tv en wordt er naar Nederlandse zenders gekeken.

In 1951 stonden in Castrolanda slechts drie huizen en een jeugdgebouw. Later werd er een zeer Hollands ogende molen gebouwd. De Nederlandse migranten probeerden een gesloten Nederlandse gemeenschap op te bouwen, maar helemaal lukte dat niet. Op de school werd 's ochtends in het Portugees lesgegeven, en 's middags in het Nederlands. Voor het voortgezet onderwijs waren de kinderen aangewezen op Portugeestalige internaten elders in Brazilië. De inrichting van de huizen was lang wel heel Nederlands. De Nederlanders in Castrolanda pasten snel hun eetgewoonten aan. De aardappelen waren van slechte kwaliteit en werden vervangen door bonen en rijst. Koninginnedag en sinterklaas werden aanvankelijk niet gevierd omdat er geen geld en tijd voor was. Met sinterklaas was er een spelletjesavond zonder cadeautjes.

Zowel in Castrolanda als in Holambra wordt de Nederlandse cultuur nu min of meer als toeristische attractie in stand gehouden, waarbij restaurants Hollandse maaltijden serveren met hutspot, appelmoes en boerenjongens. In Holambra wordt jaarlijks een *festa holandesa* gehouden.

5.8 Conclusie

De naoorlogse emigratie uit Nederland was groter dan in enige eerdere periode. Vooral de emigratie naar Canada en Australië was omvangrijk. Deze bestemmingen waren ook al voor de oorlog in trek, maar na de oorlog nam de migratie sterk toe. De migratie naar de Verenigde Staten werd beperkt door het quotumstelsel, en de migratie naar Brazilië mislukte gedeeltelijk. Van de migratie naar Nederlands-Indië bleven alleen de missie en zending over nadat Indonesië onafhankelijk was geworden.

De emigratie naar Canada en Australië was niet alleen omvangrijk doordat andere mogelijkheden wegvielen, maar ook doordat de Nederlandse overheid de migratie naar deze bestemmingen aanmoedigde en doordat beide landen graag Nederlandse migranten ontvingen. Toen daar eenmaal Nederlandse gemeenschappen waren gevormd, werd de drempel voor nieuwe migranten lager. De emigratie nam pas af toen in Nederland de werkgelegenheid groeide en het woningaanbod groter werd.

Nieuw aan de naoorlogse emigratie was de rol van de Nederlandse overheid, die een stimulerende rol speelde en een financiële bijdrage bood. Ook bleef ze de emigranten in het land van bestemming nog enige tijd begeleiden. Soms werd dit overgelaten aan kerkelijke instellingen en organisaties, die dan weer deels door de Nederlandse overheid werden georganiseerd en betaald.

De Nederlandse emigranten deden erg veel moeite om vast te houden aan hun Nederlandse cultuur en taal. Ze zetten eigen scholen en kerken op en vormden verenigingen. Vijftig jaar na de grote migratie, en ondanks het feit dat er nauwelijks nieuwe migranten bij zijn gekomen, zijn er nog allerlei elementen daarvan te vinden in Canada en Australië.

6 Immigratie uit de kolonies

Na de oorlog werd eerst Nederlands-Indië en vervolgens Suriname van Nederland onafhankelijk. Reeds voor de onafhankelijkheid van de kolonies bestond er migratie vanuit en naar Nederland, zoals is beschreven in de vorige hoofdstukken. Door de dekolonisatie veranderde de aard van deze migratie. De migratie vanuit (het voormalige) Nederlands-Indië vond plaats in een korte periode en leidde tot het geheel verdwijnen van de Nederlands-Indische gemeenschap in de kolonie en het ontstaan van een Nederlands-Indische gemeenschap in Nederland. De Indische Nederlanders konden nooit meer terug naar de gemeenschap die ze hadden verlaten, omdat die met hun migratie en de onafhankelijkheid van Indonesië was verdwenen. De Molukkers, die ook uit het voormalige Nederlands-Indië kwamen, hielden, net als de Nederlandse overheid, heel sterk en heel lang vast aan het idee van terugkeer.

De migratie vanuit Suriname leidde tot een forse aderlating voor Suriname in demografisch en sociaaleconomisch opzicht. Na de onafhankelijkheid woonden er evenveel mensen van Surinaamse oorsprong in Nederland als in Suriname. De terugweg was echter voor de migranten minder afgesneden dan voor mensen uit Nederlands-Indië. De Nederlandse Antillen zijn nog steeds een deel van het Koninkrijk en de migratie vanuit de Antillen kent daardoor minder breekpunten, ofschoon er toch ook veranderingen waren in aard en omvang.

6.1 Terugkeer naar het vaderland: de Indische Nederlanders

Wie kwamen in aanmerking?

De soevereiniteitsoverdracht van Nederlands-Indië aan Indonesië vond plaats op 27 december 1949. Hiermee kwam een einde aan drie eeuwen koloniaal bewind, dat was begonnen toen in 1619 Jan Pieterszoon Coen

hoofd werd van de factorijen van de VOC in Bantam en Batavia. In die drie eeuwen had zich zeer geleidelijk een bevolkingsgroep gevormd die 'Indische Nederlanders' werd genoemd. Tussen 1946 en 1958 kwam deze groep grotendeels – in totaal ongeveer 400.000 mensen – naar Nederland.[1] Ze werden aangeduid als repatrianten, ofschoon twee derde van hen niet in Nederland was geboren en velen van hen er ook nooit waren geweest. De repatriëring werd door de Nederlandse overheid, met de werkloosheid van voor de Tweede Wereldoorlog nog vers in het geheugen, ontmoedigd.

Ontwikkelingen in de verhouding tussen Nederland en Indonesië bepaalden hoe moeilijk of makkelijk migranten naar Nederland konden komen. Naarmate de spanningen opliepen en de positie van Nederlanders en mensen die zich met deze groep identificeerden moeilijk werd, werd de Nederlandse overheid inschikkelijker in het geven van toestemming voor repatriëring. De aanvankelijk afhoudende opstelling maakte geleidelijk plaats voor een milder beleid.

In principe kwamen mensen met een Nederlandse nationaliteit in aanmerking voor repatriëring. Het ging hierbij in de eerste plaats om repatrianten in strikte zin: mensen die in Nederland waren geboren en een aantal jaren in Indië werkzaam waren geweest voor het bedrijfsleven of bij de overheid. Dit waren de zogenaamde totoks. Daarnaast waren er mensen die Nederlandse ouders hadden en die zelf geboren en getogen waren in Indië. Als laatste was er de groep Indo-Europeanen: mensen met een vader met de Nederlandse nationaliteit en met een inlandse moeder. Kinderen van een inlandse vader en een Nederlandse moeder werden beschouwd als inlands en kwamen in principe niet in aanmerking voor repatriëring.[2]

De Japanse bezetting en het uitroepen van de onafhankelijkheid

Toen in 1942 de oorlog met Japan uitbrak waren er in totaal 37.000 Europeanen gemobiliseerd. Het gehele KNIL telde ongeveer 90.000 militairen. Na de capitulatie werden de soldaten in krijgsgevangenkampen opgesloten.[3] De 55.000 inlandse militairen werden nog in 1942 door de Japanners vrijgelaten.

De Japanners begonnen in 1942 met de registratie van Europeanen. Zij werden na enige tijd allen geïnterneerd. Op Java, waar het overgrote deel van de Europeanen verbleef, waren dit in totaal ruim 80.000 mensen: 29.000 mannen, 25.000 vrouwen en 29.000 kinderen. De ontberingen in de kampen waren groot en na afloop van de oorlog bleek

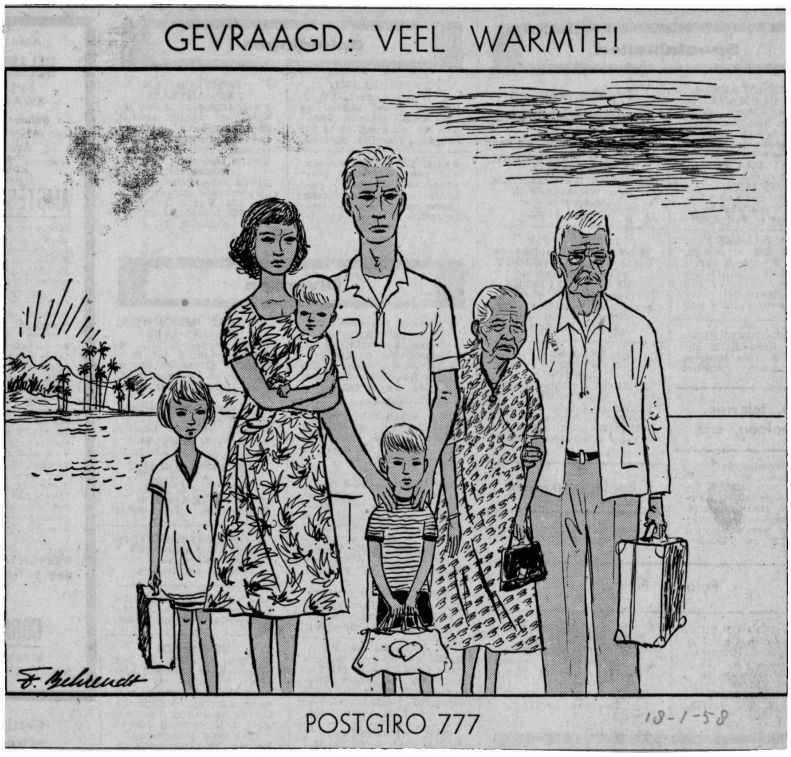

Oproep voor steun voor de Indische Nederlanders. Deze tekening van Fritz Behrendt verscheen in het Algemeen Handelsblad *van 18 januari 1958.*

20 procent van de krijgsgevangen Europeanen te zijn omgekomen. Van de geïnterneerde burgerbevolking overleefde 13 procent de oorlog niet.

Tijdens de bezetting hadden de Japanners geprobeerd de Indonesische nationalisten aan zich te binden. Op de Indo-Europeanen werd grote pressie uitgeoefend om met de Japanse bezetters samen te werken, maar het overgrote deel werd hierdoor juist bevestigd in zijn gevoel van verbondenheid met Nederland.

Onmiddellijk na de Japanse capitulatie in augustus 1945 werd, met de welwillende steun van de Japanners, door Indonesische nationalisten onder leiding van Soekarno en Hatta de onafhankelijke republiek Indonesia uitgeroepen. Dit was het begin van een vierjarig conflict met Nederland, dat deze onafhankelijke republiek beschouwde als een erfenis van de Japanse bezetters.

Ondanks militaire acties en langdurige onderhandelingen slaagden de Nederlanders er niet in het koloniale gezag te herstellen. Mede onder druk van de Verenigde Naties besloot Nederland in 1949 de onafhankelijkheid van Indonesië te erkennen. Slechts Nieuw-Guinea werd, ondanks protest van de Indonesiërs, uitgezonderd van de soevereiniteitsoverdracht.

De komst naar Nederland

In de jaren onmiddellijk na de oorlog vertrokken bijna alle Nederlanders naar Nederland, gedeeltelijk om achterstallig verlof op te nemen en op krachten te komen, gedeeltelijk om zich definitief in Nederland te vestigen.[4] In totaal ging het op dat moment om 110.000 mensen, van wie een deel na het verlof weer naar Indië terugkeerde. Het netto migratieoverschot van Nederland met Nederlands-Indië in de periode 1945-1949 bedroeg 45.000.

Na de soevereiniteitsoverdracht was het voor veel Europeanen duidelijk dat er voor hen geen plaats was in het nieuwe Indonesië. Dit gold allereerst voor de Nederlandse bestuursambtenaren en militairen. Het KNIL werd in juni 1950 opgeheven en de Nederlandse militairen keerden terug naar Nederland. Dit leidde in de periode 1950-1951 tot de repatriëring van 68.000 personen.

In de overeenkomsten die hoorden bij de soevereiniteitsoverdracht, was bepaald dat Europeanen die langer dan zes maanden in Indië verbleven, tot december 1951 het recht hadden om te opteren voor de Indonesische nationaliteit. De Nederlandse instanties oefenden veel druk uit op de Indo-Europeanen om van deze mogelijkheid gebruik te maken. De Nederlandse overheid was van mening dat gezien de slechte economische situatie in het naoorlogse Nederland en de grote woningnood geen grote groep, die nog nooit in Nederland was geweest, zou kunnen worden opgenomen in de Nederlandse samenleving. De Nederlandse Hoge Commissaris Lampe moedigde Nederlanders aan om te opteren voor de Indonesische nationaliteit en verklaarde voor de radio: 'Indien men zich door traditie en banden des bloeds aan dit land verbonden voelt, acht ik het vanzelfsprekend dat men de historische ontwikkeling ten volle accepteert en in dat geval kan ik in de verwisseling van nationaliteit niets anders zien dan de logische consequentie van de nieuwe rechtsorde.'[5]

Tussen december 1949 en augustus 1951 kozen slechts 4200 mensen voor de Indonesische nationaliteit. In de laatste maanden dat de moge-

Aankomst van Indische repatrianten.

lijkheid openstond, propageerde zowel het bedrijfsleven als de Nederlandse diplomatieke vertegenwoordiging deze mogelijkheid. Dit leidde ertoe dat uiteindelijk 13.577 hoofden van huishoudens opteerden voor de Indonesische nationaliteit. Omdat de optie, uitgebracht door het gezinshoofd, automatisch betekende dat het hele gezin de Indonesische nationaliteit verkreeg, werden zo ruim 30.000 Indo-Europeanen Indonesiërs. Dit was 17 à 20 procent van de totale groep van Indo-Europeanen.

De omstandigheden voor de mensen van Nederlandse oorsprong werden in Indonesië echter snel slechter. In de periode 1952-1957 verlieten nog eens 72.000 personen met de Nederlandse nationaliteit Indonesië. Zij waren grotendeels afkomstig uit de Indo-Europese bevolkingsgroep, die in toenemende mate ontdekte dat zij hun relatief geprivilegieerde

positie niet kon behouden. Zij waren werkzaam geweest bij allerlei overheidsinstanties, waar hun plaatsen nu werden ingenomen door Indonesiërs. De Nederlandse regering volhardde in het ontmoedigingsbeleid. Steeds weer werd benadrukt dat het hier grotendeels ging om 'in Indië gewortelden', die beter niet naar het koude en overvolle Nederland konden komen. Pressie werd onder meer uitgeoefend door allerlei condities te verbinden aan voorschotten voor de reis naar Nederland. Bovendien kregen mensen die bleven financiële ondersteuning. Niet alle migranten vertrokken trouwens naar Nederland. Ruim 10.000 personen emigreerden naar Nederlands Nieuw-Guinea.

De relaties tussen Indonesië en Nederland verslechterden in de loop van de jaren vijftig verder, vooral omdat Nederland weigerde Nieuw-Guinea over te dragen aan Indonesië. In december 1957 werden alle Nederlandse bezittingen genationaliseerd en alle nog in Indonesië aanwezige Nederlanders, ruim 50.000 onder wie 30.000 Indo-Europeanen, werden tot ongewenste vreemdelingen verklaard. Dit luidde het begin in van een periode van harde confrontatie, die werd afgesloten met de overdracht van Nieuw-Guinea in 1962.

In de periode 1958-1963 kwamen 70.000 personen naar Nederland: alle nog in Indonesië aanwezige Nederlanders, plus 12.000 personen uit Nieuw-Guinea en een aantal spijtoptanten. Spijtoptanten werden de mensen genoemd die voor de Indonesische nationaliteit hadden gekozen. Omdat zij hierdoor niet langer de Nederlandse nationaliteit hadden, konden zij niet eenvoudigweg naar Nederland komen. In 1952 werd geschat dat er in Indonesië 200.000 mensen waren die voorheen de Nederlandse nationaliteit hadden, maar nu de Indonesische. Onder hen waren ook vrouwen die niet geopteerd hadden voor de Indonesische nationaliteit, maar die in de koloniale periode door hun huwelijk met een inlandse man tot de inlandse bevolkingsgroep werden gerekend en nu de Indonesische nationaliteit hadden.

In 1959 en 1960 verslechterde de positie van de spijtoptanten. Het postverkeer tussen Nederland en Indonesië kwam volledig tot stilstand. Journalisten reisden naar Indonesië om zich daar op de hoogte te stellen van het lot van de spijtoptanten. In Nederland kwam een grote steunactie op touw.[6] Brochures en een boek werden gepubliceerd.[7] Bovendien werd er een televisiedebat over de spijtoptanten uitgezonden. Televisieuitzendingen waren op dat moment nog uitzonderlijk, en dat maakt deze actie uniek. Uiteindelijk maakte de Nederlandse overheid het mogelijk dat een deel van de spijtoptanten alsnog naar Nederland kon ko-

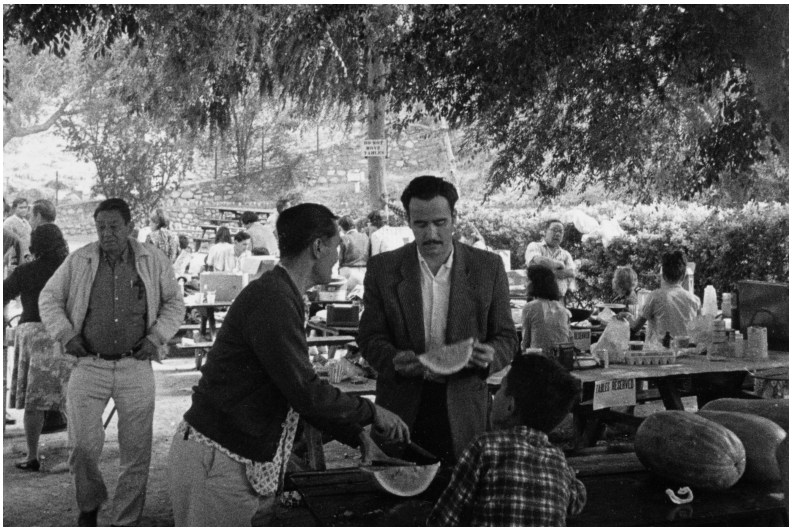

Ontmoeting van geëmigreerde Indische Nederlanders tijdens een picknick in Californië in 1963.

men. Daartoe werd de categorie van de maatschappelijke Nederlanders in het leven geroepen. Daaronder vielen mensen die in de Nederlandse levenssfeer hadden verkeerd in Nederlands-Indië, maar die niet de Nederlandse nationaliteit hadden. Van het geschatte aantal van 200.000 mensen mochten er echter van de Nederlandse overheid slechts 2000 per jaar naar Nederland. De mensen die een lichte huidskleur hadden, maakten de meeste kans om voor deze repatriëring in aanmerking te komen. Ten aanzien van mensen met een Nederlandse nationaliteit die nog in de voormalige kolonie waren verviel op dit moment het restrictieve beleid; iedere Nederlandse staatsburger kon in aanmerking komen voor een voorschot voor de overtocht naar Nederland.

In de jaren daarna, 1964-1980, kwamen in totaal 24.000 personen naar Nederland. Een groot aantal Indische Nederlanders voelde zich in het koude Nederland niet zo thuis of niet zo welkom. Ruim 50.000 repatrianten migreerden door naar de Verenigde Staten, Australië, Brazilië en Spanje.[8]

Indische Nederlanders

Het is moeilijk om aan te geven hoeveel mensen in Nederland zichzelf op dit moment rekenen tot de groep Indische Nederlanders. Onderzoe-

kers van het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut hebben geprobeerd hier helderheid in te brengen. Zij hanteren de volgende ruime definitie: 'Onder de eerste generatie Indische Nederlanders worden verstaan personen die zelf een deel van hun leven aan de koloniale cultuur van het voormalige Nederlands-Indië hebben blootgestaan en deze cultuur door migratie naar elders hebben meegebracht.'[9]

Door extrapolatie van de gegevens van de volkstelling van 1930 wordt aangenomen dat het aantal Europeanen op 1 januari 1942 ongeveer 305.000 bedroeg, onder wie 11.000 Duitsers en Japanners. Na aftrek van de mensen die overleden tijdens de oorlog, en na uitsluiting van de Duitsers en Japanners, komen de onderzoekers op een schatting van 283.000 Europeanen op 1 januari 1946, van wie 92 procent de Nederlandse nationaliteit had (260.000 mensen in totaal). Van deze 260.000 hebben er na de onafhankelijkheid 254.000 het land verlaten. Bij deze groep worden opgeteld de mensen die tijdens de Tweede Wereldoorlog in Nederland verbleven maar uit Nederlands-Indië afkomstig waren. Dit waren enerzijds een onbekend aantal gepensioneerden en anderzijds studenten en scholieren die voor hun opleiding naar Nederland waren gezonden, de zogenaamde katjangs. Hun aantal wordt geschat op 34.000. Dit brengt het totaal op 288.000 Indische Nederlanders.

Rekening houdend met geboorte- en sterftecijfers komen de onderzoekers dan voor 2001 op 190.000 personen van de eerste generatie en 301.000 van de tweede generatie. Hierbij moeten vervolgens nog worden opgeteld 26.000 mensen die in 1946 geen Nederlandse nationaliteit bezaten, maar die in de periode 1951-1967 alsnog die nationaliteit hebben verkregen vanwege hun band met Nederland. Rekening houdend met geboorte- en sterftecijfers zou het aantal Indische Nederlanders, inclusief de Molukkers, uitkomen op 529.000 personen.

Politionele acties

In het kader van de zogenaamde politionele acties (1947-1949) werden 95.000 Nederlandse dienstplichtigen naar Nederlands-Indië gestuurd. De politionele acties gingen gepaard met excessen en veroorzaakten bij de dienstplichtigen forse trauma's. De dienstplichtigen werden bij terugkeer in Nederland zeer slecht opgevangen. In Nederland wilde men de hele acties liefst zo snel mogelijk vergeten, en de teruggekeerde dienstplichtigen kregen geen hulp bij het verwerken van hun ervaringen of erkenning voor hun inzet. In 1969 sprak de psycholoog J. E. Hueting, die zelf een Indië-veteraan was, in het VARA-tv-programma *Achter het nieuws*

over het Nederlandse optreden. Dat leidde tot een onderzoek dat uitmondde in een rapport over de excessen.[10]

Een deel van de dienstplichtigen verbleef drie jaar in Indië. Ze leerden een beetje Maleis en kregen waardering voor de Indische keuken. Het grote aantal dienstplichtigen, hun lange verblijf en hun correspondentie met de achterblijvers in Nederland leidden tot een verbreiding van de kennis over Nederlands-Indië binnen de Nederlandse bevolking. Dat heeft een rol gespeeld bij de opvang en acceptatie van de repatrianten en Molukkers.

Het transport en de opvang in Nederland

Net na de oorlog geschiedde het vervoer van de repatrianten per schip.[11] In januari 1946 kwamen de eerste twee schepen met in totaal 5120 passagiers in Southampton aan, vanwaar de passagiers met kleinere schepen naar Nederland werden overgebracht. Tijdens de reis werden allerlei gegevens verzameld over de passagiers, vooral over hun sociale en economische situatie en de noodzaak om voor hen huisvesting te regelen in Nederland. Bij aankomst in Port Said, aan het Suezkanaal, werden de repatrianten van warme kleding voorzien. Van daaruit werden ook per vliegtuig de lijsten met gegevens vooruitgestuurd, aan de hand waarvan in Nederland de voorbereidingen voor de ontvangst getroffen konden worden.

Pas bij de crisissituatie, die in december 1957 begon met de uitwijzing van alle nog aanwezige Nederlanders, werd op grote schaal gebruikgemaakt van vliegtuigen. Tussen december 1957 en 15 maart 1958 vertrokken er 23.795 mensen uit Indonesië, van wie er 6511 per vliegtuig kwamen. Vijf jaar later, bij de evacuatie van Nieuw-Guinea, kwamen er nog slechts twee boten met repatrianten; 7500 burgers en 5500 militairen werden per vliegtuig overgebracht naar Nederland.

In augustus 1945 werd er in Batavia een voorpost van de repatriëringsdienst ingericht als onderdeel van het Centraal Bureau Verzorging Oorlogsslachtoffers (CBVO). Bij aankomst in Nederland kregen de repatrianten die het nodig hadden gedurende zes maanden een toelage in de vorm van een voorschot, dat later zou moeten worden afgelost. In 1948 werd de CBVO vervangen door de Rijksdienst voor Maatschappelijke Zorg van het ministerie van Binnenlandse Zaken. Deze dienst bleef bestaan tot september 1952, toen het juist opgerichte ministerie van Maatschappelijk Werk de taken overnam en concentreerde bij de afdeling Bijzondere Maatschappelijke Zorg. Op 24 mei werd de interdepartementale com-

missie Coördinatie Commissie voor Gerepatrieerden (CCG) opgericht, waarin het ministerie van Binnenlandse Zaken, dat van Uniezaken en Overzeese Rijksdelen, en een aantal andere ministeries samenwerkten. De dagelijkse zorg voor de gerepatrieerden was tot 1968 in handen van het Centraal Comité voor Kerkelijk en Particulier Initiatief voor Sociale Zorg ten behoeve van Gerepatrieerden (CCKP) waarin 23 particuliere organisaties samenwerkten. Om sterk te staan in deze nieuwe onbekende wereld richtten de gerepatrieerden veel eigen verenigingen op, zowel voor gezelligheidsaspecten als wel voor het verdedigen van hun belangen. De organisatievorming ging, net als bij andere groepen, uit van de migranten zelf, maar bij de Indische Nederlanders werd organisatievorming ook sterk door de Nederlandse overheid bevorderd.

Tocht over het Suezkanaal tijdens de terugreis naar Nederland.

Bij de allereerste repatrianten uit de periode 1945-1949 ging het vooral om mensen die in Nederland waren geboren en die door familieleden konden worden opgevangen. Anders werd het vanaf 1950, toen er steeds grotere groepen Indo-Europeanen kwamen die nooit in Nederland waren geweest. Verreweg de meesten beschikten niet over eigen huisvesting. De overheid moest dus maatregelen treffen. Eind 1950 waren veertig woonoorden en meer dan vierhonderd hotels en contractpensions ingeschakeld bij de opvang.

In de periode 1950-1957 werden 18.689 gezinnen in pensions ondergebracht. 16.282 gezinnen hebben na enige tijd een woning gekregen. Om dit mogelijk te maken werd in 1950 het regeringsbesluit genomen om 5 procent van alle met rijkssubsidie gebouwde woningen te reserveren voor repatrianten. Van de bijna 24.000 mensen die tussen december 1957 en maart 1958 naar Nederland kwamen, beschikte slechts 35 procent over eigen huisvesting. In de loop van de hele repatriëringsoperatie hebben bijna 135.000 personen gebruikgemaakt van de regeling om kortere of langere tijd in een pension te verblijven.

Financiële claims en afwikkeling

Militairen en ambtenaren die in Japanse krijgsgevangenkampen of interneringskampen hadden gezeten, eisten na de oorlog uitbetaling van hun gederfde soldij of salarissen.[12] Bovendien was er een groot aantal claims op Japan vanwege geleden oorlogsschade. De Nederlandse overheid nam wel een aantal maatregelen in de vorm van uitkeringen en tegemoetkomingen, maar tot een definitieve afwerking van de claims kwam het niet.

Bij de soevereiniteitsoverdracht in 1949 gingen alle financiële verplichtingen van het voormalige Nederlands-Indië over op de nieuwe onafhankelijke staat. De regering van Indonesië voelde zich echter niet verplicht op te komen voor de belangen van mensen die naar Nederland waren vertrokken. In maart 1956 sloten Nederland en Japan een protocol waarbij Nederland na betaling van 10 miljoen dollar door Japan, afzag van verdere particuliere vorderingen. Op 7 september 1966 sloten Nederland en Indonesië een overeenkomst waarbij alle nog openstaande vorderingen, zowel inzake de Japanse bezetting als inzake de in 1957 geconfisqueerde Nederlandse bedrijven, werden geregeld. De totale Nederlandse claims op Indonesië bedroegen 4434 miljoen gulden. Uiteindelijk werd een akkoord bereikt over de betaling van 600 miljoen gulden, nog geen 14 procent van de claim. Natuurlijke personen kregen

uiteindelijk niet meer dan 20 tot 30 procent van de waarde van de genaaste goederen, en dan nog uitbetaald in termijnen tussen 1970 en 1978. Rechtspersonen kregen niet meer dan ongeveer 12 procent, uit te betalen tussen 1970 en 2003.

Vele gedupeerden legden zich bij deze regeling niet neer en richtten in 1976 de Stichting Nederlandse Ereschulden op om hun belangen te verdedigen. Zij eisten nabetaling van de soldij over 41 maanden gevangenschap van 5520 Europese beroepsmilitairen en 32.000 Europese dienstplichtigen van het voormalige KNIL. In 1981 kwam de Nederlandse regering enigszins aan deze eisen tegemoet door aan voormalige geïnterneerden die minstens tien jaar in Nederland woonden, een eenmalige belastingvrije uitkering toe te kennen van 7500 gulden.

In de jaren daarna is er bij de Nederlandse regering herhaaldelijk op aangedrongen om de onderhandelingen over schadevergoedingen en smartengeld met Japan te heropenen. Acties bereikten een hoogtepunt tijdens het bezoek van de Japanse premier aan Nederland in 1991.

Integratie

De meeste repatrianten waren, zoals gezegd, nog nooit in Nederland geweest. Hun migratie betekende wennen aan een ander klimaat, andere eetgewoonten en andere huisvesting. Een van de bekendste woordvoerders van de Indische Nederlanders, Tjalie Robinson, verwoordde het zo: 'Een hele hoop Indische jongens zeggen: wie zijn wij eigenlijk? We zijn eigenlijk een soort tweederangs Hollanders, we hebben niets van onszelf. Ik heb knappe Indo's dat horen zeggen. We zijn nooit helemaal Hollands geweest. Eigenlijk begrijpen wij van de Hollandse cultuur en de Hollandse maatschappij geen bal, net zomin als van de Indonesische, wij zijn eigenlijk niets waard. De vergelijkingen zijn fout. Wij zijn geen soort Hollanders. Wij zijn een apart soort Hollanders.'[13]

Ruim vijftig jaar na dato leeft de indruk in Nederland dat de aanpassing van deze groep tamelijk probleemloos is verlopen. Dit is gedeeltelijk waar. De meeste Indische Nederlanders wilden bij de Nederlandse samenleving horen en probeerden zich zo goed mogelijk aan te passen. Terugkeer naar Indië was geen optie. De Nederlandse samenleving stond tamelijk welwillend tegenover deze groep immigranten, omdat men het gevoel had dat Nederland een schuld moest inlossen. Daarbij kwam dat vooral in de tweede helft van de jaren vijftig de economische situatie in Nederland snel verbeterde en de repatrianten dus makkelijk werk konden vinden.

> Weet je wat ze ons Indische mensen leerden? Hoe wij een appel moesten schillen. Hoe we moesten afstoffen. Die maatschappelijke werksters lieten ons niet in onze waarde. Dat heeft gestoken. Die neerbuigendheid van: ik zal je wel even leren hoe het moet. Terwijl wij daar ook een bestaan hadden en geen inboorlingen uit de oertijd waren. Misschien wel goede bedoelingen, maar die zijn niet begrepen.[14]

Maar er waren ook grote problemen. Op emotioneel vlak werden veel aanpassingsproblemen verdrongen. Algemeen was het gevoelen dat de Nederlanders geen echte belangstelling hadden voor de nieuwe landgenoten. Een teleurgestelde repatriant schreef aan minister-president Drees:

> Waaraan hebben wij overlevenden uit dezen onmenselijke strijd – wij Indische Nederlanders met een vader of moeder van Nederlandsen bloede – het nu verdiend, dat wij na deze oorlog worden aangeduid als 'het tussenras'. Dat 'aan geleidelijke uitsterving' en aan 'individuele vernietiging' behoort te worden prijsgegeven? Waaraan hebben wij het verdiend, om te worden uitgemaakt voor 'verd... zwartjes, die eerst hun land hebben verraje', voor 'Oosterlingen en half-Oosterlingen', die een bedreiging vormen voor het volkskarakter?[15]

Sommige Nederlanders keken een beetje jaloers naar de nieuwkomers. De woningnood was groot en veel etenswaren waren nog op de bon. Als de uit Indië overgekomen gasten dan snel woningruimte toegewezen kregen, of extra voedselbonnen voor rijst, wekte dat algauw afgunst.

In economisch opzicht verliep alles ook niet even makkelijk. De bovenlaag van het Indisch bestuur kwam over het algemeen goed terecht. Meer problemen ondervonden degenen die in Indië waren geboren en getogen en voor wie Nederland een onbekend land was. Inschakeling van speciale bemiddelingsadviseurs bij de arbeidsbureaus en spreiding van de repatrianten over heel Nederland moesten een bijdrage leveren aan het opnemen van de nieuwaangekomenen in het Nederlandse arbeidsproces. Er werden speciale herscholingscursussen georganiseerd om een betere aansluiting op de arbeidsmarkt te verkrijgen.

De sterke uitbreiding van de dienstensector in de jaren vijftig en zestig leidde ertoe dat veel gerepatrieerden, die in Indië vaak in de administra-

tieve en ambtelijke sector werkzaam waren geweest, relatief gemakkelijk een betrekking vonden, meestal wel met een behoorlijke teruggang in status.

Tabel 24. Status van gerepatrieerden (in percentages)[16]

Functies	*in Nederland*	*in Indië*
Topfunctionarissen	0,2	0,4
Leidende functies	8,7	17,7
Middengroepen	13,3	49,6
Subalterne functies	60,0	26,0
Lagere hulpkrachten	17,7	4,9

Zolang er nog repatrianten uit Indonesië kwamen, en dit was tot het einde van de jaren zestig, waren er speciale voorzieningen voor deze groep op het gebied van bemiddeling bij het vinden van een woning en werk, en bij de opvang in het onderwijs. Toen er in het begin van de jaren zeventig een nieuwe grote groep migranten uit Suriname kwam, verslapte de aandacht voor de repatrianten uit het voormalige Nederlands-Indië. Het gangbare idee was dat zij nu wel goed geïntegreerd waren, of om een conclusie van een sleutelpublicatie te citeren: 'de inpassing is geruisloos verlopen', ook al was dit niet 'zonder wrijving' geweest.[17]

6.2 Immigranten tegen wil en dank: de Molukkers

Banden met Nederland

De Molukse eilanden waren al voor de komst van de VOC gedeeltelijk gekerstend door de Portugezen. Onder het bestuur van de VOC ging het merendeel van de katholieken over naar het protestantisme.[18] Dit betekende echter niet dat de bevolking van de Molukken zich meer verbonden voelde met Nederland dan andere bewoners van de archipel, die merendeels islamitisch waren. De Molukken kenden enkele felle opstanden, waarvan de bekendste plaatsvond in 1817 onder leiding van Pattimura.

De traditie van dienstneming in het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger is van betrekkelijk recente datum. In 1870 dienden er slechts 820 'Ambonezen' in het KNIL dat toen uit 30.000 man bestond.[19] Pas tijdens

de Atjeh-oorlog (1873-1914) begon het KNIL op grote schaal te werven op de Molukken. Premies moesten de rekrutering steunen.

Het aantal Molukkers in het KNIL nam vervolgens snel toe: van ruim 4000 in 1900 tot bijna 10.000 in 1916. Kenmerkend was dat ze voor het merendeel christenen waren. Zij toonden zich goede soldaten en verwierven de reputatie steunpilaren te zijn van het Nederlandse gezag. Tijdens de Japanse bezetting van 1942-1945 werden de Molukse militairen grotendeels geïnterneerd in kampen.

Opheffing van het KNIL en demobilisatie

Bij de soevereiniteitsoverdracht in 1949 werd overeengekomen dat het KNIL zou worden ontbonden. Het KNIL telde toen 65.000 manschappen, van wie 33.000 inlandse manschappen. De Nederlandse militairen zouden terugkeren naar Nederland, de overige werden voor de keus gesteld om over te gaan naar het Indonesische leger of te worden gedemobiliseerd. Voor de meesten vormde dit geen probleem. Echter, op het moment van opheffing van het KNIL op 26 juli 1950 bevonden zich nog ongeveer 4000 Molukse ex-militairen in kampen op Java. Zij kregen een tijdelijk dienstverband bij de Koninklijke Landmacht. Zij wilden op Ambon gedemobiliseerd worden, maar de Indonesische regering verzette zich hiertegen omdat er op Ambon een opstand was uitgebroken en men bang was dat de gedemobiliseerde militairen zich zouden voegen bij de opstandelingen. De Molukse militairen verzetten zich echter tegen demobilisatie op Java omdat zij bang waren voor represailles van hun voormalige tegenstanders.

De Nederlandse overheid zat in een lastig parket, want er was haast geboden met de demobilisatie. Via de Nederlandse rechter wisten de Molukkers te verhinderen dat zij tegen hun zin op Java zouden worden gedemobiliseerd. Als noodoplossing werd gekozen voor tijdelijke overbrenging naar Nederland. De Molukse soldaten kregen het dienstbevel zich in te schepen voor vertrek naar Nederland. De verwachting werd gewekt dat zij na verloop van tijd naar de Molukken zouden kunnen terugkeren.

Tussen maart en juni 1951 arriveerden twaalf transportschepen met in totaal 12.500 'Ambonezen' in Nederland. Onder hen waren 3578 ex-KNIL-militairen met hun gezinnen, en 574 niet-militairen, onder wie voormalige politiemensen en een honderdtal Molukse marinemensen.[20] Van de groep was 93 procent protestant, 4,5 procent katholiek en 2,5 procent moslim. Tot hun grote ontsteltenis en woede werden de ex-KNIL-

militairen onmiddellijk na aankomst in Nederland ontslagen uit dienst. Via de rechter hebben zij tevergeefs dit ontslag aangevochten. Alleen het Molukse marinepersoneel bleef in dienst.

Huisvesting en opvang

Omdat er steeds van werd uitgegaan dat de Molukkers zouden terugkeren naar hun geboortegrond, werden er geen pogingen gedaan om hen te integreren in de Nederlandse samenleving.[21] Zij werden ondergebracht in zogenaamde woonoorden. Dit waren voor het grootste deel voormalige kazernes en (concentratie)kampen, waaronder Westerbork en Vught. De woonoorden lagen verspreid over heel Nederland, maar praktisch allemaal buiten de Randstad en zeer geïsoleerd. De kampleiding werd toevertrouwd aan een voormalige Nederlandse officier van het KNIL en in de kampen heerste een militaire tucht.

Volgens de regels van de soevereiniteitsoverdracht hadden de Molukkers de Indonesische nationaliteit, maar het merendeel weigerde die te aanvaarden. De Nederlandse overheid wilde niet aan de gehele groep de Nederlandse nationaliteit toekennen want daardoor zou hun terugkeer

Kamp Lunetten, voormalig concentratiekamp Vught, was het laatste barakkenkamp voor de Molukkers.

naar Indonesië in gevaar komen. Formeel kregen zij daarom de status van stateloze vreemdelingen.

Het was de Molukkers verboden om betaald werk te verrichten, zij waren immers maar tijdelijk in Nederland. De overheid belastte het Commissariaat Ambonezenzorg met de verzorging in de kampen. Vanuit een centrale keuken werden de maaltijden verzorgd. Men kreeg ook kleding en een beetje zakgeld. In sommige kampen konden de mannen cursussen volgen. Vrouwen verrichtten nogal eens thuisarbeid voor fabrieken. Op allerlei manieren en van allerlei kanten werd het idee van tijdelijkheid in stand gehouden en bevorderd, zo blijkt uit onderzoek van Henk Smeets en Fridus Steijlen.[22]

Deze volledige verzorging kwam ten einde in 1954. Het was inmiddels duidelijk geworden dat er van spoedige terugkeer naar de Molukken geen sprake kon zijn. De nadruk kwam te liggen op integratie. De mannen moesten werk gaan zoeken en de overheid probeerde de gezinnen te spreiden over woonwijken in het gehele land. Dit wekte weerstand bij veel Molukkers. Een deel van hen bleef liever bij elkaar wonen in de kampen, ook omdat ze op die manier het idee van terugkeer konden vasthouden.

De commissie-Verwey-Jonker constateerde in 1959 dat de integratie nog niet erg slaagde. 'Veel symptomen wijzen op een zeer groot en durend heimwee. Zo blijkt, dat heel veel Ambonese families tropenkleding en zilvergeld opsparen voor de terugkeer. De kisten, waarmee men gekomen is, mogen niet worden gebruikt b.v. voor kolenopslag, maar moeten klaar blijven om opnieuw te worden gebruikt.'[23]

De Molukkers richtten in Nederland een zeer groot aantal organisaties op die elkaar gedeeltelijk bestreden en tegenwerkten. De overheid ondersteunde en stimuleerde deze organisatievorming, ook omdat ze op die manier aanspreekpunten binnen de gemeenschap had. De organisaties bevorderden de integratie van de Molukkers in de Nederlandse samenleving niet. Ze hielden het ideaal van de terugkeer levend en maakten de Molukkers in Nederland van zich afhankelijk.

Verscheurd tussen RMS en Nederland

De in april 1950 uitgeroepen Republiek der Zuid-Molukken was door Indonesië onder de voet gelopen, maar onder de Molukkers in Nederland bleef de droom van een eigen staat leven. Ir. J. A. Manusama was de president van de regering in ballingschap. De weigering van de Nederlandse overheid om steun te verlenen aan de RMS leidde tot frustraties

in de Molukse gemeenschap, vooral onder de jongeren die in Nederland waren geboren. Hun ouders waren in de steek gelaten door Nederland en zelf konden zij hun plaats niet vinden in de samenleving.[24] Met gewelddadige acties probeerden zij het RMS-ideaal weer leven in te blazen. Tussen december 1975 en maart 1978 vond een aantal gewelddadige acties plaats waaronder de treinkapingen bij Wijster en De Punt, de gijzeling van schoolkinderen in Bovensmilde en bezetting van het provinciehuis in Assen.

De trein bij Wijster werd gekaapt in december 1975. De kapers schoten de machinist neer en executeerden later nog twee passagiers. De kapers gaven zich uiteindelijk over en kregen veertien jaar gevangenisstraf.

De trein van Assen naar Groningen werd gekaapt op 23 mei 1977 en kwam tot stilstand bij De Punt. Pas bijna drie weken later, op 11 juni, kwam er een einde aan deze kaping. Bij de beëindiging van de kaping werden zes kapers en twee passagiers gedood. Tijdens de actie vlogen twee straaljagers heel laag over de trein terwijl 36 scherpschutters de trein doorzeefden met 15.000 kogels. Twee kapers die de ontzetting overleefden, kregen acht jaar cel en kwamen na vijf jaar vrij.

In de jaren zeventig was de wereld wel bekend met vliegtuigkapingen om politieke redenen, maar treinkapingen waren uniek. De beelden van de treinen die wekenlang stilstonden in het Nederlandse landschap gingen de hele wereld over en domineerden het nieuws in binnen- en buitenland. De wereldpers verzamelde zich in Drenthe en politici moesten keer op keer uitleggen wie de Molukkers waren en wat er was misgegaan bij hun opvang en integratie in het toch als tolerant bekendstaande Nederland.

De acties leidden tot verdeeldheid binnen de Molukse gemeenschap. In Molukse kring drong het besef door dat de Nederlandse overheid geen mogelijkheid had om het RMS-ideaal te verwezenlijken. Wel bleek de overheid bereid een aantal grieven weg te nemen en zich actief in te zetten voor een verbetering van de situatie van de Molukkers. Aan de ex-KNIL-militairen werd een erepenning en een jaarlijkse toelage toegekend; ook werd geld verstrekt voor de bouw en inrichting van een Moluks Historisch Museum. Door een speciaal plan werden er bovendien duizend extra banen geschapen voor Molukkers.

In 2006 waren er ongeveer 42.000 Nederlanders van Molukse afkomst.[25] De groep is echter steeds moeilijker af te bakenen omdat een groot aantal mensen van de zogenaamde tweede en derde generatie huwt met partners van buiten de gemeenschap. Ofschoon er in enkele

plaatsen nog aparte woonwijken voor Molukkers zijn, wonen veel Molukkers tegenwoordig verspreid. Het overgrote deel van de Molukse gemeenschap heeft haar plaats gevonden in de Nederlandse samenleving. De herinnering aan de Molukken leeft nog wel sterk en tijdens de gewapende conflicten tussen moslims en christenen op Ambon in 1999 leefden velen intens mee. Ieder jaar komen bovendien honderden Molukkers uit het gehele land op 25 april naar Den Haag om de uitroeping van de Republiek der Zuid-Molukken te herdenken.

6.3 Een vergeten groep: de Papoea's

Nederland had in 1848 het westelijk deel van Nieuw-Guinea in bezit genomen. Het oostelijk deel van het eiland kwam onder bestuur van Australië en werd in 1975 onafhankelijk onder de naam Papoea-Nieuw-Guinea. De Nederlanders bemoeiden zich tot 1945, op zending en missie na, nauwelijks met de inwoners van Nieuw-Guinea. Bij de soevereiniteitsoverdracht van Indonesië in 1949 werd er een uitzondering gemaakt voor Nieuw-Guinea.[26] Na 1949 had een aantal Europeanen en Indische Nederlanders zich in Nieuw-Guinea gevestigd. Bovendien waren er uit Nederland bestuursambtenaren en militairen naar het gebied gestuurd. Weliswaar laat ontdekte Nederland dat het een verantwoordelijkheid had ten opzichte van de tot dan toe verwaarloosde Papoea's. Nederland bleef aanspraak maken op het eiland tot 1962. Toen verlieten vrijwel alle Nederlanders het eiland en traden Indonesische bestuurders aan. Nederland had in aanloop hierop al een proces van papoeanisering ingezet, wat betekende dat alle banen van vertrekkende Nederlanders aan Papoea's werden overgedragen. Een kleine groep Papoea's verbond zijn lot aan Nederland.

Reeds in 1955 waren er enkele Papoea's naar Nederland gekomen. Het waren merendeels jongens die in het kader van de zending een beurs kregen om in Nederland te studeren. In 1958 mochten ook enkele meisjes in Nederland gaan studeren. Vervolgens kwamen er ook missiestudenten naar Nederland. Na 1960 kwamen er zogenaamde overheids- of gouvernementsstudenten naar Nederland, die werden opgeleid voor een bestuursfunctie in Nieuw-Guinea. Het waren ongeveer 250 tot 300 studenten. In 1962 werden de studenten voor de keuze gesteld: in Nederland blijven op eigen kosten en voor eigen risico of terug naar Indonesië.

Na de overdracht van Nieuw-Guinea kwamen er Molukkers, Indische Nederlanders en Papoea's die op het eiland woonden naar Nederland. In totaal ging het om 18.000 mensen, van wie er ongeveer 12.000 in Nederlands-Indië waren geboren.[27] Onder hen waren ook ongeveer 500 Papoea's met hun gezinnen. Het was maar een kleine groep, merendeels zeer goed opgeleiden, die goed Nederlands sprak en bekend was met de Nederlandse cultuur. Zij hoopten te zijner tijd naar Nieuw-Guinea te kunnen terugkeren, met behulp van de Nederlandse overheid. Uiteindelijk bleek dit een illusie. De Papoea's organiseerden zich onder leiding van M. Kaisiepo en N. Jouwe, maar zij vonden in Nederland weinig steun. De groep was te klein om pressie te kunnen uitoefenen op de Nederlandse politiek en publieke opinie.

6.4 Suriname: de grote uittocht

Demografische achtergrond

Lange tijd was Suriname vooral een plantagekolonie.[28] Voor de arbeid op de plantages werden slaven uit Afrika gehaald. Tussen 1667 en 1826 waren dat er ruim 500.000. In 1826 kwam aan de slavenhandel een einde, maar het zou tot 1863 duren voordat de slavernij in Suriname werd afgeschaft. De voormalige slaven moesten nog tot 1 juni 1873 doorwerken op de plantages.

De Nederlandse overheid ging op zoek naar andere arbeidskrachten. Tussen 1853 en 1873 kwamen er 2600 Chinezen naar Suriname. Vervolgens werd besloten arbeiders uit Brits-Indië te halen. In de Britse en Franse kolonies was de slavernij reeds veel eerder afgeschaft en de Indiase contractarbeiders bleken daar goede vervangers voor de slaven te zijn. In 1870 kreeg Nederland van de Britse overheid toestemming om arbeiders te werven in haar kolonie. Op 5 juni 1873 arriveerde de eerste groep van 410 Brits-Indiërs met het zeilschip Lalla Rookh. Het waren mannen en vrouwen. Er zijn 64 schepen met in totaal 30.304 Indiërs aangekomen in Suriname, totdat in 1916 de Britse overheid onder druk van Indiase nationalisten de emigratie van contractarbeiders stopzette. Tussen 1890 en 1939 bracht Nederland ook 33.000 Javaanse arbeiders naar Suriname, van wie ongeveer 25.000 zich definitief in Suriname vestigden.[29]

De verwachting was dat de Indiërs weer terug zouden keren. De arbeiders kregen een contract voor vijf jaar en konden daarna op Neder-

landse kosten terugkeren, of een nieuw contract sluiten. Tegelijkertijd probeerde de Nederlandse overheid Nederlandse boeren te interesseren voor vestiging op de Surinaamse plantages, maar toen het animo hiervoor zeer gering bleek, werd vanaf de jaren negentig geprobeerd Indiase contractarbeiders over te halen langer in Suriname te blijven. Ze konden na vijf jaar werken een stuk grond krijgen. Dit leidde ertoe dat tot 1926 slechts een derde deel van de Indiërs terugkeerde. De huidige Hindoestaanse gemeenschap in Nederland én Suriname stamt grotendeels af van de ruim 20.000 Indiase contractarbeiders die zijn gebleven. Daarnaast hebben zich ook Indiase contractarbeiders uit het buurland Brits-Guyana in Suriname gevestigd.

In 1927 werden de Indiërs van Suriname pas Nederlandse onderdanen; daarvoor waren ze Brits. Dit zorgde ervoor dat ze anders behandeld werden door de Nederlandse overheid dan de overige bewoners van Suriname. Zo kregen de Indiërs vanaf 1890 onderwijs in aparte 'koeliescholen', zo genoemd omdat de Indiase contractarbeiders destijds koelies heetten. Later werd 'koelie' als denigrerend beschouwd, omdat het in India de benaming was voor sjouwers en kwam de term 'Hindoestaan' meer in zwang. De Hindoestanen vormen een etnische groep en geen religieuze groep. Weliswaar is 80 procent van de Hindoestanen hindoe, maar 18 procent is islamitisch en 2 procent christelijk. Sommige auteurs gebruiken de term 'Hindostanen' als ze het over de etnische groep hebben, en 'Hindoestanen' als het over de religieuze groep gaat, maar het verschil van slechts één letter is verwarrend. In India noemen mensen zich Hindoestani ongeacht hun geloof en het is logisch om de nakomelingen van de 'Hindoestani contractarbeiders' 'Hindoestanen' te noemen.

Op de koeliescholen werd onderwijs in het Hindoestaans gegeven, een dialect dat een mengeling is van de verschillende talen en dialecten die de Indiase migranten spraken. In 1907 werden deze scholen opgeheven, maar mochten ongediplomeerde Surinaams-Indiase onderwijzers wel op normale scholen lesgeven in het Hindoestaans.

Na de afschaffing van de slavernij trokken de creolen, afstammelingen van de slaven, van de plantages naar de stad en werden hun plaatsen ingenomen door de Hindoestaanse en Javaanse contractarbeiders. In de loop van de twintigste eeuw kregen veel creolen werk in het ambtenarenapparaat en overheidsdiensten, terwijl de Hindoestanen in de landbouw en in de handel werkzaam waren. De Javanen leefden lang in gesloten gemeenschappen op het platteland en gingen er pas laat toe over werk in de stad te zoeken.

In 1964 was slechts 7 procent van de creolen in de landbouw werkzaam, tegen 38 procent van de Hindoestanen en 40 procent van de Javanen. Ruim 25 procent van de creolen was werkzaam in een administratief beroep tegen 10 procent van de Hindoestanen en 6 procent van de Javanen. Dit verklaart de dominante rol van de creolen in de Surinaamse samenleving.

De verschillende etnische groepen leefden grotendeels gescheiden van elkaar. Contacten en onderlinge huwelijken waren zeldzaam als gevolg van etnische en religieuze verschillen.

Tabel 25. Etnische samenstelling van de bevolking van Suriname[30]

	1972		**2004**	
	absoluut	*%*	*absoluut*	*%*
Hindostanen	142.917	37,6	135.117	27,4
Creolen	119.009	31,4	87.202	17,7
Marrons	35.838	9,4	72.553	14,7
Javanen	57.688	15,2	71.879	14,6
Gemengden			61.525	12,5
Overigen	24.155	6,4	31.975	6,5
Onbekend			32.579	6,6
Totaal	379.607	100	492.829	100

Volgens de vijfde algemene volkstelling van 1980 woonde 55 procent van de bevolking in de hoofdstad Paramaribo en directe omgeving, 33 procent in de overige kustdistricten en slechts 12 procent in het binnenland, dat toch 90 procent van het grondgebied beslaat.

De nationaliteit

Krachtens het Statuut van het Koninkrijk der Nederlanden van 1954 hadden de inwoners van Suriname en de Antillen de Nederlandse nationaliteit en konden zij zich vrij vestigen binnen het Koninkrijk.[31] Bij de onafhankelijkheid van Suriname in 1975 verloren de meesten de Nederlandse nationaliteit indien ze in de voormalige kolonie bleven. Iedereen die in Suriname was geboren en daar op de dag van de onafhankelijkheid woonde, kreeg de Surinaamse nationaliteit. Alleen mensen van wie de ouders buiten Suriname als Nederlander waren geboren, konden op verzoek de Nederlandse nationaliteit terugkrijgen.

Tijdens de onderhandelingen over de onafhankelijkheid van Suri-

name in 1975 stelde Nederland aanvankelijk voor dat alle mensen die in Nederland woonden en een Surinaamse vader hadden het Nederlanderschap zouden verliezen, al woonden zij nog zo lang in Nederland. Dat stuitte alom op grote bezwaren. Uiteindelijk mochten Surinamers in Nederland het Nederlanderschap behouden tenzij zij opteerden voor de Surinaamse nationaliteit. Bovendien zou tot vijf jaar na de onafhankelijkheid het personenverkeer tussen Nederland en Suriname vrij zijn. Dit was vooral een wens van de Hindoestaanse gemeenschap, die de weg naar Nederland open wilde houden.

De emigratie

In 1954 werd door de Staten van Suriname een tienjarenplan aangenomen met als doel de economische groei te bevorderen. De Nederlandse overheid hoopte bovendien dat emigratie vanuit Nederland naar Suriname kon worden aangemoedigd en dat 50.000 Indische Nederlanders in het dunbevolkte Suriname zouden kunnen worden opgevangen. Van dat plan kwam niets terecht. Tot 1960 was er slechts in beperkte mate sprake van migratie van Surinamers naar Nederland. De migranten waren merendeels studenten, vooral nadat in 1952 een beurzenstelsel voor Surinaamse studenten was ingesteld.

In 1957 studeerden er ongeveer 350 Surinamers in Nederland, overwegend mannen van creoolse afkomst. Hindoestaanse en Javaanse studenten – ook overwegend mannen – kwamen pas aan het einde van de jaren zestig, toen ook deze groepen van het platteland naar Paramaribo verhuisden.[32] Verder werden er in Suriname verpleegsters geworven door Nederlandse ziekenhuizen.

Vanaf het begin van de jaren zestig nam de emigratie toe.[33] De jonge Surinaamse mannen die naar Nederland waren gegaan om daar hun opleiding te volgen, keerden niet terug. Voor Suriname was deze uittocht van hooggeschoolden dramatisch. In 1961 werd in Nederlandse kranten geschreven dat er in Nederlandse ziekenhuizen tweehonderd Surinaamse artsen werkten, terwijl er in Suriname zelf slechts honderd artsen waren.[34]

In Suriname was de werkloosheid groot en de woonomstandigheden waren slecht. Bauxietwinning was belangrijk voor het land, maar de bedrijven die bauxiet wonnen waren merendeels Amerikaans en winsten vloeiden weg naar de Verenigde Staten. Slechts 6 procent van de Surinaamse bevolking vond er werk.

De betere kansen in Nederland trokken niet alleen de hoger opge-

Een Surinamer die van Holland komt

Ik ken een Surinamer die naar Holland was gegaan
Hij bleef er één, twee jaartjes en toen kwam hij hier weer aan
Maar hij was zo verhollandst, bluffend en zo'n rare klant
Een ieder en ook alles was hem vreemd in eigen land.

Bij aankomst zijn z'n goedren op een ezelkar gezet
Hij keek toen medelijdend, en lachte van de pret
Het vrachtvervoer in Holland doen wij steeds per autocar
En jullie hier met geiten, sjonge sjonge dat is bar

Hij kreeg eens een papaja, 't was zo'n grote lekkre vrucht
Hij zette grote ogen en zei eindelijk met een zucht
Nou, die is pas een grote. 't Weegt bepaald een pond of tien
'k Heb in Amsterdam zo'n reuze peper nooit gezien

Bakoven noemt hij vijgen, en bananen is pisang
Muskieten vieze muggen en ze maken hem zo bang
Een meid is bij hem een deerne en een jongen doorgaans knaap
'k Vind hem een echte vervelende Hollands-Surinaamse aap

'k Kende die gekleurde Hollander als jongeling op Combé
Hij zocht in granmandjari dagelijks naar wat mope
Nu zegt hij: 'k Kan niet aarden hier, dit land valt mij niet mee
Mijn hart en ziel verlangen naar mijn Zandvoort aan de zee

Johannes Kruisland, 1930[35]

leiden. Ongeschoolden vonden eveneens hun weg naar Nederland. Maar juist in de tijd dat er een grotere groep kwam, verminderden de mogelijkheden om werk te vinden in Nederland. Automatisering en het feit dat Marokkaanse en Turkse gastarbeiders reeds veel van het ongeschoolde werk deden, waren er de oorzaak van dat Surinaamse immigranten moeilijk aan de slag kwamen. Vrouwen vonden makkelijker werk dan mannen.[36] In 1946 waren er 3000 Surinamers in Nederland, eind 1966 waren dat er 13.000, en in 1970 22.000.

Aankomst van de eerste groep Surinaamse leerling-verpleegsters in Amsterdam in februari 1957.

Binnen de creoolse bevolkingsgroep leefde vanaf het einde van de jaren zestig de wens tot complete onafhankelijkheid van Nederland. Toen de creoolse partij in 1973 de parlementsverkiezingen won, stelde de nieuwe regering zich ten doel uiterlijk eind 1975 Suriname tot een onafhankelijke republiek te maken. Andere partijen in Suriname, die hun aanhang voornamelijk hadden onder de Hindoestanen en Javanen, vreesden een creoolse overheersing. Zij waren bang dat er na de onafhankelijkheid van Suriname een sociaaleconomische chaos zou ontstaan of dat er een burgeroorlog zou uitbreken, zoals dat was gebeurd in het buurland Guyana (het voormalige Brits-Guyana). De vrees voor spanningen was niet onterecht. Tegenstellingen binnen Suriname waren groot en het leger bestond vrijwel geheel uit creolen. Hindoestanen werden vanwege hun lengte – minimum- en maximumlengte waren hetzelfde als in Nederland – nogal eens afgekeurd voor dienstplicht.

De mogelijke onafhankelijkheid van Suriname deed de migratie naar Nederland toenemen, vooral onder de Hindoestanen en Javanen. De Nederlandse overheid had weinig mogelijkheden om deze migratie te stoppen, omdat Surinamers krachtens het Koninkrijksstatuut van 1954 Nederlands staatsburger waren. De Nederlandse overheid had gehoopt dat na de onafhankelijkheid de migratie snel zou afnemen en dat er na verloop van enige tijd remigratie van Surinamers zou plaatsvinden door

de groeiende economische vooruitzichten, gestimuleerd door de Nederlandse ontwikkelingsgelden.

Een piek in de migratie werd bereikt in 1975. Bijna 40.000 Surinamers vertrokken toen per vliegtuig naar Nederland, meer dan 10 procent van

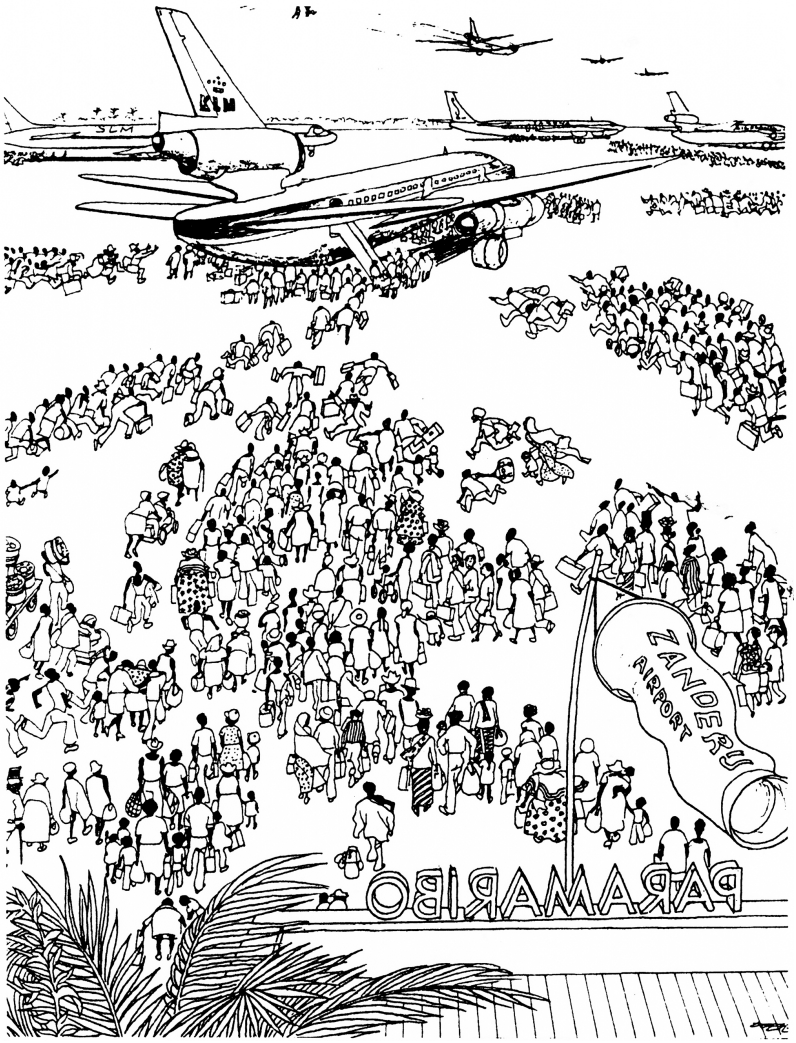

Cartoon over de uittocht uit Suriname in 1975. Er werd spottend gesproken van de 'Bijlmerexpress'.

de totale bevolking. Toen na de onafhankelijkheid de beloofde economische opleving uitbleef, nam de omvang van de migratie opnieuw snel toe, nu niet alleen van Hindoestanen, maar ook van creolen. In 1979 en 1980 – de twee laatste jaren dat Surinamers makkelijk naar Nederland konden komen – kwamen er ruim 18.000 mensen per jaar. De militaire coups in 1980, juist voordat in november de mogelijkheid voor een eenvoudige migratie naar Nederland verviel, deed de migratie verder toenemen.

In juni 1980 probeerde de Nederlandse overheid zo veel mogelijk Surinamers te laten terugkeren. Remigranten konden hun reis vergoed krijgen, ze kregen landingsgeld om de eerste maanden mee door te komen, ze konden hun AOW- of WAO-uitkering meenemen, en er konden regelingen worden getroffen voor het aflossen van belasting- of studieschuld.[37] Van de remigratie naar Suriname kwam niet veel terecht. Alleen in 1976, het eerste jaar na de onafhankelijkheid, hielden immigratie en emigratie elkaar in evenwicht.

Op 1 september 1980 werd er een visumplicht ingevoerd. In Nederlandse kranten werd geschreven dat op 25 november 1980 de deur naar het paradijs zich zou sluiten.[38] Na 1980 werd de immigratie afgeremd door de ingestelde visumplicht, maar niet tot stilstand gebracht. Door de gezinshereniging konden er nog nieuwe migranten naar Nederland komen: tussen 1980 en 1990 meer dan 30.000.

De huidige bevolking van Suriname telt ongeveer 494.000 mensen, terwijl er in Nederland ruim 327.000 mensen wonen van Surinaamse origine. Dat maakt Suriname onder de voormalige koloniale gebieden recordhouder wat het percentage emigranten betreft.

Tabel 26. Etnische herkomst van eerste en tweede generatie Surinamers in Nederland[39]

Creolen	129.000
Hindoestanen	110.000
Javanen	43.000
Marrons	35.000
Overigen	10.000
Totaal	327.000

Opvang en integratie in Nederland

In het begin kwamen veel Surinamers terecht in kosthuizen of bij familie.[40] In 1975 werd bepaald dat 5 procent van de woningwetwoningen bestemd was voor rijksgenoten. Lang niet alle Surinamers maakten gebruik van deze regeling. Tussen 1975 en 1980 werd slechts 10 procent van de Surinaamse en Antilliaanse immigranten via de Rijksvoorkeursregeling gehuisvest (meestal in eengezinswoningen).

De zogenaamde Rijksvoorkeursregeling was in eerste instantie expliciet niet gericht op de vier grote steden, omdat men daar de concentratie van Surinaamse en Antilliaanse migranten juist wilde verminderen. In 1979 echter kregen Surinamers die uit kleine kernen wilden verhuizen naar gemeenten waar zij in nabijheid van andere Surinamers konden wonen, een mogelijkheid tot herhuisvesting. Als gevolg hiervan nam de concentratie van Surinamers in Amsterdam en Den Haag toe.

Hoewel de maatregel de toegankelijkheid tot de woningmarkt heeft vergroot, leidde het niet tot deconcentratie, ofschoon dat oorspronkelijk wel de bedoeling was. Veel Surinamers en Antillianen wilden na verloop van tijd zelf naar de grotere steden, waarschijnlijk omdat er in kleinere gemeenten minder sociale acceptatie, minder werkgelegenheid en beperktere opleidingsmogelijkheden waren.[41]

Van de Surinaamse immigranten woont nu 70 procent in steden met meer dan 100.000 inwoners. Amsterdam huisvest 25 procent van alle Surinamers. Het overgrote deel van de Amsterdamse Surinamers is van creoolse afkomst. Zij wonen geconcentreerd in de wijk Bijlmermeer. In Den Haag woont 15 procent van de Surinamers, merendeels van Hindoestaanse afkomst. In Rotterdam en Utrecht wonen kleinere groepen.

Tabel 27. Spreiding in Nederland: de vier grote steden[42]

	Totaal	*Surinamers*	*van wie Hindoestanen*
Amsterdam	735.526	71.420	18.570
Rotterdam	598.650	51.895	28.023
Den Haag	457.726	43.685	34.948
Utrecht	260.265	6745	3569

Binnen de Surinaamse gemeenschap zijn er, zoals gezegd, grote verschillen tussen creolen en Hindoestanen en beide groepen hebben zich afzonderlijk georganiseerd.

In de jaren zeventig en tachtig kwam het door de overheid betaalde

welzijnswerk voor Surinamers in Nederland op gang. Dit welzijnswerk was voor alle minderheden groepsspecifiek, wat betekende dat alle groepen afzonderlijk werden georganiseerd en aangesproken.[43] Pas in 1989 werd dat groepsspecifieke beleid verlaten.

In de jaren zeventig ontstonden in de grote steden zelforganisaties van Surinamers. Vooral in 1975 werden er veel Surninaamse organisaties opgericht. Dit kwam enerzijds doordat zich juist in dat jaar veel Surinamers in Nederland vestigden. Anderzijds was het een gevolg van een beslissing van de Amsterdamse gemeenteraad om de subsidie vanaf 1975 sterk te verhogen.[44] Het gevolg was dat er in Amsterdam een woud aan organisaties ontstond, die elkaar tegenwerkten en waarvan lang niet altijd duidelijk was wat ze nu precies deden. In 1985 werd het Amsterdamse gemeentebestuur minder scheutig met het geven van subsidies en vroeg het ook vaker om een verantwoording van bestedingen.

De Hindoestaanse gemeenschap – geconcentreerd in Den Haag – kende veel meer organisaties dan de creoolse, en de organisaties hadden ook een grotere duurzaamheid.[45] Hiervoor waren verschillende redenen, maar een ervan was dat creoolse Surinamers zich in principe bij de bestaande kerken konden aansluiten, terwijl de Hindoestanen hun eigen religieuze organisaties moesten opbouwen.

Het aantal organisaties was ook groot omdat er binnen de Hindoestaanse groep verschillende religies bestaan. Ongeveer 17 procent van de Surinaamse Hindoes is aanhanger van de Arya Samaj-beweging die beeldenverering afwijst. Vrouwen hebben een prominentere plek in het religieuze leven en men accepteert alleen de oudste Hindoegeschriften, de vier Veda's, als autoriteit.

De grootste stroming onder de Surinaamse Hindoes is de Sanatan Dharm, die nadruk legt op beeldenverering en die religieuze geschriften zoals de *Ramayana* en *Bhagavad Gita* als Gods woord beschouwen. De religieuze organisaties voor de Sanatan Dharm ontstonden pas in de jaren zeventig en tachtig. Binnen deze religieuze groep zijn, doordat de meeste Hindoes Sanatan Dharm-aanhangers zijn, veel verschillende organisaties ontstaan. Dit wordt weerspiegeld in Hindoe Raad Nederland, die in 2001 als officieel gesprekspartner van de overheid werd geïnstalleerd. In die raad zijn zeven van de negen aangesloten organisaties van de Sanatan Dharm-stroming. Ze zetelen vrijwel allemaal in Den Haag.[46]

In 1975 werd de Federatie van Hindoestaanse Organisaties in Nederland opgericht. In datzelfde jaar werd de naam veranderd in Lalla Rookh. De federatie ontstond als tegenhanger van de Stichting Lan-

delijke Federatie van Welzijnsorganisaties voor Surinamers. Volgens de Hindoestanen was die organisatie 'te creools' en dus niet geschikt om hun belangen te behartigen.[47] In 1978 kregen de Hindoestanen een gesubsidieerd centrum van de gemeente Den Haag: Eekta Bhavan. Voor Hindoestaanse ouderen zijn er in die stad drie woningcomplexen. In 1988 werd de eerste hindoebasisschool opgericht door Stichting Hindoe Onderwijs, later gevolgd door scholen in Amsterdam en Rotterdam.

Ofschoon er binnen de Hindoestaanse gemeenschap in Nederland grote verschillen bestaan is er toch sprake van eenheid.[48] De bindende factor is de band met India, waarbij aan Indiase films een belangrijke rol wordt toebedeeld. Deze films worden ook in Suriname veel bekeken.[49] Rondom Bollywood (de Indiase filmwereld) is bij Hindoestaanse jongeren in Nederland een 'scene' ontstaan met bezoeken van filmsterren aan Europa, concerten van Bollywoodmuzikanten, de organisatie van het Hindustaans Filmfestival in Den Haag en een groeiend aantal internetsites met deze onderwerpen. Daarnaast zijn er de reizen van Surinaams-Nederlandse Hindoestanen naar India. In zekere zin is er onder de Hindoestanen sprake van een heroriëntatie op de Indiase oorsprong.[50]

Deze identificatie met India en de Indiase cultuur is niet voorbehouden aan de Hindoestanen in Nederland. Wereldwijd leven circa 20 miljoen mensen van Indiase afkomst buiten India. In de periode van contractarbeid zijn Brits-Indiërs verspreid geraakt over Guyana, Trinidad en Suriname in Latijns-Amerika, Oeganda en Mauritius in Afrika en Fiji in Oceanië. Een andere grote groep is na de Indiase onafhankelijkheid naar Groot-Brittannië gemigreerd.[51] De komst van internet en de betaalbaarheid van vliegreizen heeft de afstand tussen de verschillende groepen verkleind. Voor jongeren is het mogelijk om naar Engeland te reizen voor concerten of bezoeken van filmsterren. Hindoestanen uit allerlei delen van de wereld maken een reis naar het 'moederland' en ontmoeten elkaar daar.[52]

Creolen en Hindoestanen kwamen uit hetzelfde land en kwamen in dezelfde periode naar Nederland, maar hun integratie verliep niet op dezelfde manier.[53] In de beeldvorming worden de Hindoestaanse migranten als succesvoller gepresenteerd dan de creolen. Creoolse Surinamers, vooral jongens, zijn heel zichtbaar in de samenleving en hun rondhangen wordt geassocieerd met criminaliteit. In werkelijkheid is de arbeidsmarktsituatie van de Hindoestanen niet beter, of zelfs slechter dan die van de creolen. Bovendien weten creoolse jongeren een hoger opleidingsniveau te bereiken.

Gedeeltelijk kan het verschil tussen beide groepen worden verklaard door hun positie in Suriname. Een deel van de Hindoestanen komt van het Surinaamse platteland en had voor de migratie weinig opleiding genoten. De gebruikelijke weg naar een betere positie liep voor hen in Suriname via zelfstandig ondernemerschap. Voor de creoolse Surinamers was de weg naar verbetering een opleiding. Eenmaal in Nederland bleken de creoolse Surinamers meer baat te hebben bij hun strategie dan de Hindoestanen bij de hunne.

6.5 De Antillianen: een continue migratie

Demografische achtergrond

Al vrij snel na de komst van de Europeanen in de zestiende eeuw was de oorspronkelijke bevolking van de eilanden praktisch uitgeroeid of aan ziekten bezweken.[54] Voor de plantages die op de drie grote eilanden Aruba, Bonaire en Curaçao werden ingericht, werden slaven uit Afrika aangevoerd. De plantagehouders waren ofwel Nederlanders, ofwel Portugese joden die vanuit Brazilië de suikercultuur op de eilanden introduceerden. Verder fungeerden de eilanden als tussenstation voor de slavenhandel. De noordelijker gelegen kleinere eilanden Sint-Maarten, Saba en Sint-Eustatius waren vooral tijdens de Amerikaanse Vrijheidsoorlog smokkelcentra.

Op de eilanden ontstond een bevolking waarvan de bovenlaag gevormd werd door Nederlandse protestanten en Portugese joden. Naast de slaven van Afrikaanse oorsprong was er een groep van gemengd bloed, die hoger in aanzien stond naarmate hun huidskleur lichter was. Aangezien de protestantse bovenlaag niet wilde dat de zwarte of gekleurde bevolkingsgroepen bij hen in de kerk zouden komen, had de katholieke missie veel succes bij de gekleurde bevolkingsgroepen. Gert Oostindie heeft erop gewezen dat de katholieke missie onder de zwarte bevolkingsgroepen door de protestantse bestuurders werd bevorderd om zo een tegenstelling binnen de kolonie te creëren en hun eigen positie als bestuurders te versterken.[55]

Krachtens het Koninkrijksstatuut van 1954 vormen de Antillen een autonoom gebied binnen het Koninkrijk der Nederlanden. De inwoners hebben de Nederlandse nationaliteit. Op Aruba met haar lichtgekleurde bevolking ontstond in de jaren zeventig een politieke beweging die zich verzette tegen de naar haar idee te grote invloed van het zwartere Cura-

De invloed van de kleur van huid op de geloofsbelijdenis?
Bij mijne aankomst op Curaçao verwonderde het mij zeer, dat de Roomsche kerkgangers anders gekleurd waren dan de Protestantsche, even als had bij de menschen de kleur der huid invloed op hunne geloofsbelijdenis: op een halfuur afstands kon ik reeds aan iemand zien, tot welk kerkgenootschap hij behoorde. [...] Toen ik eenige jaren op Curaçao geweest was, zag ik echter de ware reden in, waarom de Protestanten hunne kerken alhier alleen voor menschen van de blanke kleur bewaard hebben, eene reden meer beteekenende dan de bovengemelde geschiktheid der Roomsche kerk voor dom volk. Deze bestond, namelijk, in eene koloniale staatkunde, om de menschen met eene zwarte en bruine kleur in minachting te brengen. Hoe grooter men den afstand tusschen blanken en zwarten maakte, en hoe meer men de laatsten vernederde, des te vaster en langduriger, dacht men, stond het koloniale stelsel; want hield vrees voor de blanken de Negers niet op eenen eerbiedigen afstand, bestond er onder de laatsten geen ontzag voor de morele meerderheid en hoogere waarde der eersten, dan waren leven en bezittingen, rust en veiligheid in gevaar.

Dominee Bosch, 1829[56]

çao. Zij eiste een status aparte. In 1986 werd Aruba een autonoom deel van het Koninkrijk der Nederlanden.

Emigratie naar Nederland
Binnen het Caribische gebied bestaat een lange traditie van migratie.[57] Na de afschaffing van de slavernij in 1863 zochten veel Antillianen werk op Cuba in de suikerindustrie en in het nabij gelegen Venezuela. De Nederlandse overheid probeerde ook arbeiders te werven voor Suriname, maar dit werd geen groot succes.

In de loop van de twintigste eeuw wonnen de Antillen aan economische betekenis, allereerst door de zoutwinning op Bonaire en de fosfaatwinning op Curaçao en Aruba. Vanaf de jaren twintig begon de bloei met de vestiging van grote raffinaderijen die de Venezolaanse olie raffineerden. Deze industrie trok nieuwe arbeidskrachten aan, zowel uit Nederland en de Verenigde Staten, als uit de andere eilanden in het Caribische gebied en Venezuela. Vanaf 1950 en vooral na de economische

crisis van 1973 werden de activiteiten in de olie-industrie gereduceerd. Terwijl in 1952 nog 12.000 mensen werk vonden bij Shell, waren dat er in 1984 nog maar 2000. In 1985 werden de raffinaderijen op Aruba en Curaçao gesloten. Een nieuwe bron van inkomsten werd gevonden in de toeristenindustrie.

Migratie vanuit de Antillen naar Nederland was een reeds lang bestaand fenomeen. Aanvankelijk waren het, net als bij Suriname, voornamelijk studenten (meestal mannen) die na hun middelbare school naar Nederland gingen om te studeren. Voor en door hen werden enkele studentenverenigingen opgezet. De aantallen namen toe na 1955, toen het mogelijk werd om studiebeurzen voor Nederland te krijgen en naast mannen kwamen er nu ook vrouwen.[58]

In de jaren zestig, tijdens de teruggang van de olie-industrie, nam de migratie naar Nederland toe. In de periode 1964-1970 werden ruim 2500 mannen als arbeiders geworven, en 500 verpleegsters. De toenemende werkloosheid op de Antillen zorgde na 1972 voor een steeds grotere migratie naar Nederland. In de periode 1973-1982 was het migratiesaldo meer dan 15.000. Na een korte daling van de migratiecijfers zorgden de sluiting van de olieraffinaderijen op Curaçao en Aruba in 1985 en de invoering van de status aparte op Aruba in 1986 voor een nieuwe toename van de emigratie. Vanaf 1985 lag het saldo weer boven de 4000 per jaar.

Niet van elk eiland kwamen evenveel migranten. De groeiende toeristenindustrie op Aruba en Sint-Maarten zorgde er voor veel banen. Het achterblijven van economische groei op Curaçao daarentegen stimuleerde vertrek naar Nederland.

Tabel 28. Eerste generatie Antillianen en Arubanen naar geboorte-eiland per 1 januari 2004[59]

Geboorte-eiland	*In Nederland*	*Op het eiland zelf*	*% wonend in Nederland*
Aruba	13.700	95.000	12,6
Bonaire	3100	10.200	23,3
Curaçao	64.900	133.600	32,7
Sint-Eustatius	500	2500	16,7
Sint-Maarten	2000	33.100	5,7
Saba	200	1400	12,5
Totaal	84.400	275.800	23,4

Op 1 januari 2007 telde Nederland 129.000 Antillianen, van wie 79.000 mensen behoorden tot de zogenaamde eerste generatie, en 51.000 tot de tweede generatie. Opvallend is dat er onder de Antillianen veel jonge mannen zijn die naar Nederland gaan om werk te vinden, en een grote groep alleenstaande moeders die wordt aangetrokken door de betere sociale voorzieningen in Nederland en door de opleidingsmogelijkheden voor de kinderen.

De immigratie vanuit de Antillen heeft de afgelopen jaren grote schommelingen laten zien. Deze hangen samen met de economische situatie op de eilanden en de mogelijkheden in Nederland. Gemiddeld kwamen er de laatste vijftien jaar 5000 Antillianen en Arubanen per jaar, maar er keerden er ook veel terug. Omdat Antillianen en Arubanen over een Nederlands paspoort beschikken, is het aantal terugkeerders en mensen die voor een tweede keer naar Nederland komen hoog. Van de Antillianen die tussen 1995 en 2005 naar Nederland kwamen, was eind 2005 60 procent al weer teruggekeerd. In 2006 was er zelfs sprake van een negatief migratiesaldo.[60]

Het Antilliaanse zomercarnaval in Rotterdam is uitgegroeid tot een massaal spektakel.

Situatie na aankomst in Nederland
In de eerste jaren na de grootschalige immigratie van de jaren tachtig is het opvallend dat een deel van de Antillianen het goed tot zeer goed deed en dat anderen juist in de onderste lagen van de samenleving belandden.[61] De goed opgeleiden ondervonden nauwelijks problemen met het vinden van werk, maar vele anderen, met name jongeren zonder afgeronde opleiding en ongehuwde moeders, leefden van een uitkering. Veel Antilliaanse jongeren kwamen tijdelijk naar Nederland om min of meer vrijblijvend te kunnen rondkijken. Soms ook werden zij gestuurd door hun familie die de lastpakken wel (even) kwijt wilde. Bij deze groep is de beheersing van het Nederlands slecht en vaak slaagden zij er niet in een opleiding af te maken.

Ofschoon de Nederlandse overheid in het begin geprobeerd heeft een spreidingsbeleid toe te passen bij het toewijzen van woonruimte aan Antillianen, bleek de Randstad toch een grote aantrekkingskracht te hebben. In Amsterdam (11.300), Den Haag (10.900) en vooral Rotterdam (19.400) wonen de grootste gemeenschappen.

6.6 Conclusie

In de periode van vijftig jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog arriveerden er migranten in Nederland die met elkaar gemeen hadden dat ze uit een (voormalige) kolonie van Nederland kwamen. Voor hen was het Nederlands geen vreemde taal. Ze waren bekend met de Nederlandse geschiedenis – waar ze deel van uitmaakten – en met de Nederlandse cultuur. Ze hadden op scholen gezeten waar het onderwijs een kopie was van het onderwijs in Nederland. Meestal hadden ze de Nederlandse nationaliteit en hetzelfde geloof als mensen in Nederland. Daarmee houden de overeenkomsten tussen deze groepen op. Een belangrijk verschil was dat ze in verschillende perioden arriveerden en dat ze daardoor niet dezelfde kansen kregen in de Nederlandse samenleving.

De repatrianten uit het voormalige Nederlands-Indië voelden zich cultureel en historisch met Nederland verbonden. Zij zagen voor zichzelf geen plaats in het nieuwe Indonesië en wilden zich snel aan Nederland aanpassen. In Nederland moesten ze een stap terug doen, maar dankzij de ruime werkgelegenheid op het moment van hun komst vonden de meesten zonder al te veel problemen hun plaats in Nederland.

Dat gold vooral in economisch opzicht, want emotioneel waren er wel problemen. In Nederland was er in de jaren vijftig en zestig weinig belangstelling voor de geschiedenis van de uit Indië gerepatrieerden. Toen in de decennia na hun komst, en na de komst van immigranten uit andere landen, de aandacht voor culturele verschillen toenam, ontstond er binnen de groep van de Indische Nederlanders een hernieuwde belangstelling voor de eigen wortels.

De Molukse militairen en hun gezinnen, die in 1951 tegen hun wil naar Nederland werden gebracht, hebben veel moeite gehad zich in hun lot te schikken. De Molukkers hoopten lange tijd op een eigen autonome of onafhankelijke staat. Na de uitbarsting van woede en frustratie in de jaren zeventig heeft er een proces van toenadering plaatsgevonden tussen de Nederlandse samenleving en de Molukse bevolkingsgroep.

Binnen het Caribische gebied vond tot 1950 grote migratie plaats. Pas in de jaren zestig werd de migratie naar Nederland belangrijker. De reis naar Nederland werd sneller en goedkoper. De immigratie uit de Antillen verschilt van die van de andere hier beschreven groepen omdat de Antillen nog steeds deel uitmaken van het Koninkrijk. Er is geen breukmoment als gevolg van een onafhankelijkheid. Er zijn daardoor ook minder plotselinge toe- of afnames, en migraties zijn minder definitief.

Bij Suriname valt op dat in verhouding tot de omvang van de totale Surinaamse bevolking de migratie naar Nederland groot was. Verder was dekolonisatie van Suriname minder een breuk dan die van Nederlands-Indië. Er was geen hechte, duidelijk afgebakende groep die naar Nederland kwam en die vergelijkbaar is met de Indo-Europese gemeenschap in Nederlands-Indië. De migranten uit Suriname kwamen naar Nederland op een moment van sterk afnemende werkgelegenheid, en daardoor was het voor hen moeilijk om werk te vinden.

In Nederland vormden de migranten uit Suriname twee relatief gescheiden gemeenschappen, met een concentratie van Hindoestanen in Den Haag en creolen in de Amsterdamse Bijlmer. De creoolse Surinamers leggen nadruk op het slavernijverleden, en de Hindoestanen op hun band met India.

7 De arbeidsmigranten

7.1 Nederland heeft arbeidskrachten nodig

Na de Tweede Wereldoorlog bestond er in Nederland grote vrees voor een terugkeer van de werkloosheid uit de jaren dertig. In 1936 was 18 procent van de Nederlandse beroepsbevolking werkloos en de Nederlandse regering wilde er alles aan doen om een herhaling van die werkloosheid te voorkomen. Daarom stond in de eerste fase van de naoorlogse wederopbouw volledige werkgelegenheid voorop. Er werd geprobeerd werkgelegenheid te behouden of te scheppen en emigratie werd aangemoedigd.

In de jaren na de oorlog veranderde de economische structuur in Nederland snel. In 1947 was 20 procent van de Nederlandse beroepsbevolking werkzaam in de landbouw. In 1960 was dit gedaald tot 10 procent. Nederland probeerde goedkoop te produceren, om zo door export buitenlandse deviezen binnen te brengen. Er werd weinig geïnvesteerd in de vernieuwing van machines en er was veel vraag naar ongeschoolde arbeiders. Vacatures konden in het begin opgevuld worden door mensen die in de landbouw actief waren geweest en nu naar de fabrieken trokken, en door repatrianten uit het voormalige Nederlands-Indië.

Na een moeizame start begon vanaf 1955 de economie te groeien. Het aantal vacatures in de industrie steeg sneller dan het aantal beschikbare arbeiders en er ontstonden tekorten aan arbeiders die ongeschoold, onaangenaam en laagbetaald werk wilden doen. De agrarische sector leverde onvoldoende mensen en tussen 1950 en 1960 waren er veel mensen geëmigreerd.

Pogingen om de arbeidsparticipatie van vrouwen te verhogen, die in Nederland opvallend laag was in vergelijking met omringende landen, stuitten op weerstand uit religieuze kring. Huishoudelijke hulpen, fabrieksmeisjes, typisten en verpleegsters waren moeilijk te vinden. Buitenshuis werken was ongebruikelijk voor gehuwde vrouwen, en on-

gehuwde vrouwen prefereerden kantoorbanen boven verzorgend en verplegend werk. De Nederlandse overheid verlaagde in 1947 de leerplicht met een jaar, zodat de jeugd eerder tot de arbeidsmarkt kon toetreden.[1] In 1957 werd er een einde gemaakt aan het gedwongen ontslag van huwende ambtenaressen, en later ook van onderwijzeressen, zodat zij na hun huwelijk konden blijven werken. Deze maatregelen leverden echter onvoldoende arbeidskrachten op.

Nederlanders bleken in het algemeen niet bereid te zijn om te verhuizen van een streek waar weinig arbeidsaanbod was, bijvoorbeeld het noordoosten van het land, naar andere streken, waar meer banen waren. Grote werkgevers hielden uitgebreide wervingscampagnes in de noordoostelijke provincies, maar dat leverde heel weinig extra werknemers op.[2] Er werd ook intensief geworven in Duitsland en België, maar in deze landen waren de eigen werkgevers ook op zoek naar arbeiders. Daarom werd verder weg over de grens gezocht.[3] Het werven van arbeidskrachten buiten Nederland bood uiteindelijk de makkelijkste oplossing, zeker voor bedrijfstakken waarin de perspectieven op termijn somber of onzeker waren, zoals de Limburgse mijnen, de Twentse textielindustrie en de scheepsbouw.

Bedrijven moesten voor werving eerst goedkeuring vragen aan de minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid. De Nederlandse overheid hoopte zo de werving te kunnen controleren.[4] De vakbonden waren nauw betrokken bij het overleg over de werving. In principe kon krapte op de arbeidsmarkt gunstig zijn voor hun onderhandelingspositie. De krapte die kort voor aanvang van de grote werving bestond betekende echter dat bedrijven niet op volle kracht konden draaien, en de bonden vreesden dat bedrijven naar elders verplaatst zouden worden. Werkgevers wezen ook met enige regelmaat op die mogelijkheid. De bonden zagen als voordeel dat buitenlandse arbeidskrachten bij krapte op de arbeidsmarkt konden worden aangetrokken en als ze niet langer nodig waren konden ze na afloop van hun meestal tweejarige contract worden teruggestuurd. De buitenlandse arbeiders konden op die manier de pieken in de vraag naar arbeid opvangen en groei en productie in stand houden. De vakbonden stonden daarom positief tegenover de werving, maar ze hadden wel moeite om hun achterban uit te leggen waarom buitenlanders andere arbeidsvoorwaarden kregen. Voor de gastarbeiders werd huisvesting geregeld (waarvoor ze wel een eigen bijdrage moesten betalen), werd de terugreis na afloop van het contract betaald en werd een vergoeding van de reiskosten voor een vakantie naar huis verstrekt. Ze kregen ook extra verlofdagen.

Door het voortduren van de krapte op de arbeidsmarkt – in 1963 werd het tekort aan arbeidskrachten op honderdduizend geschat – kregen de vakbonden een sterke onderhandelingspositie. Dat leidde tot de afschaffing van de geleide loonpolitiek en de verkorting van de werktijd. De invoering van de vijfdaagse werkweek veroorzaakte echter nog meer druk op de arbeidsmarkt. Productiecapaciteit bleef onbenut en de werkgevers werden gevoelig voor looneisen. De overheid stond daarom steeds positiever tegenover de werving.

Aan dat idee van de tijdelijkheid van gastarbeid werd in het publieke en politieke debat heel lang vastgehouden, maar achter gesloten deuren waren er tal van beleidsmakers die reeds heel vroeg aan die tijdelijkheid twijfelden. Werkgevers hadden ook reeds opvallend snel door dat de migratie niet tijdelijk zou zijn.[5] Het benadrukken van de tijdelijkheid was echter wat het voortbestaan van deze migratie mogelijk maakte.

Naast werving was er veel spontane toeloop. In de periode van 1964 tot eind 1966 werden er 15.000 gastarbeiders officieel geworven, terwijl het ministerie van Sociale Zaken in die tijd ruim 65.000 nieuwe arbeidsvergunningen had afgegeven.[6] Dit betekent dat slechts 23 procent van de gastarbeiders officieel geworven was. Geschat wordt dat in heel Nederland tot 1966 de helft van de migranten spontaan kwam.[7] De 'contractloze' of 'spontane' immigranten hadden vaak al in een van de buurlanden gewerkt.[8] Voor de kleine werkgevers was de komst van buitenlanders op eigen gelegenheid gunstig omdat zij zo niet voor huisvesting hoefden te zorgen en lange wervingsprocedures werden vermeden.

Na de economische terugslag van 1967 kwam er een discussie op gang over buitenlandse arbeidskrachten.[9] De korte recessie maakte duidelijk dat de buitenlandse arbeidskrachten een bufferfunctie vervulden. Ze konden gemakkelijk ingezet worden in perioden van groei, en in perioden van recessie konden ze even gemakkelijk weer naar huis worden gestuurd, zo was het idee. Tegelijkertijd werd nu duidelijk dat de buitenlandse arbeidskrachten ook in economisch moeilijke tijden niet gemist konden worden.

De recessie duurde niet lang en al snel kwam de werving weer op gang. Tussen 1966 en 1972 was sprake van zeer omvangrijke werving, die bijna volledig via de officiële wervingsorganen liep. De overheid kreeg een monopoliepositie voor de werving, waarmee voor het bedrijfsleven een efficiënte arbeidsvoorziening was gegarandeerd.

Aan het begin van de jaren zeventig zette een nieuwe economische recessie in, die werd versterkt door de oliecrisis. Ondanks de relatief

Terwijl de laatste emigranten Nederland verlaten, worden de eerste gastarbeiders welkom geheten door minister Van Rooy. Cartoon van Charles Boost in De Tijd-Maasbode *van 8 oktober 1960.*

grote werkloosheid ging de werving tussen 1972 en 1974 door. Wel kwam er verzet van de vakbonden, die opriepen tot een strenger immigratiebeleid en een vermindering van het aantal immigranten. De vakbonden ijverden voor een restrictief toelatingsbeleid en het bevorderen van de terugkeer. Alle buitenlandse werknemers die in Nederland waren, moesten bovendien dezelfde rechten en plichten krijgen als de Nederlandse werknemers.[10] In 1974 kwam de werving vrijwel geheel tot een einde.

7.2 De wetgeving

De toelating van vreemdelingen

Na de Tweede Wereldoorlog veranderde de wetgeving omtrent de toelating en het verblijf van vreemdelingen. De Vreemdelingenwet van 1849 werd in 1965 vervangen door een nieuwe wet.[11] In de wet van 1965 werd het principe van de wet van 1849 omgedraaid. Bij de wet van 1849 werden vreemdelingen toegelaten, mits ze voldoende middelen van bestaan had-

den of die konden verwerven. De wet van 1965 stelde dat vreemdelingen niet werden toegelaten, tenzij verblijf werd toegestaan. Na 1965 werd de wet enkele keren aangepast. Sinds het ontstaan van de Europese Unie mogen onderdanen uit lidstaten zich in Nederland vestigen en hier werken. Dit geldt ook voor mensen uit de niet-EU-landen Zweden, Noorwegen, Oostenrijk, Finland en IJsland. Gezinsvorming en -hereniging en asiel geven ook recht op verblijf.

Vreemdelingen van buiten de Europese Unie die langer dan drie maanden in Nederland willen blijven, moeten een vergunning tot verblijf (VTV) aanvragen. Mensen die hun partner willen laten overkomen, moeten een verklaring tekenen waarin staat dat ze garant staan voor de kosten van het onderhoud van het gezinslid.

Toelating van arbeidsmigranten

Uit vrees voor terugkeer van de vooroorlogse werkloosheid werd na 1945 voor arbeidsmigranten de Vreemdelingenarbeidswet uit 1934 gehandhaafd. De werving van arbeidsmigranten in Zuid-Europa, die vanaf het midden van de jaren vijftig op gang kwam, werd aanvankelijk niet door de overheid gereguleerd. De Nederlandse regering sloot wel een aantal wervingsverdragen met Zuid-Europese landen: met Italië in 1949 (voor de mijnbouw) en in 1960 (voor alle bedrijfstakken), met Spanje in 1961, met Griekenland in 1962, en met Portugal in 1963. Later werden er ook wervingsverdragen gesloten met Turkije (1964) en Marokko (1969).

In 1964 werd de Vreemdelingenarbeidswet uit 1934, die gericht was op een beperking van de toegang van buitenlandse arbeidskrachten, vervangen door de minder restrictieve Wet arbeidsvergunning vreemdelingen. Sindsdien is alleen de arbeidsmigratie van werknemers van buiten de Europese Unie gereguleerd door een stelsel van verblijfs- en arbeidsvergunningen. De precieze regeling daarvan is nog een aantal keren gewijzigd. In 1979 werd de Wet arbeidsvergunning vreemdelingen vervangen door de Wet arbeid buitenlandse werknemers, die weer restrictiever was bij het verlenen van vergunningen. Deze wet werd in 1995 gevolgd door de Wet arbeid vreemdelingen. Het belangrijkste instrument in deze regelgeving is de tewerkstellingsvergunning die werkgevers voor iedere werknemer van buiten de Europese Unie moeten aanvragen, tenzij er een vrijstelling van die plicht geldt.[12]

Regels van de werving

Net na de oorlog wilde Nederland wat energie betreft zelfvoorzienend zijn. De steenkoolproductie van de Limburgse mijnen werd opgevoerd en het aantal mijnwerkers steeg tussen 1945 en 1960 van 34.000 naar 64.000. Het was deze sector die als eerste te kampen kreeg met tekorten aan arbeidskrachten. Later volgden de staalbedrijven. Omdat dit bij uitstek sectoren waren waar vrijwel alleen mannen werkten, was ook het merendeel (85 procent) van de arbeiders dat buiten de landsgrenzen werd geworven man. De belangstelling van de beleidsmakers ging bij gevolg aanvankelijk ook vooral uit naar mannen.[13]

De regels van de werving werden niet alleen door Nederland bepaald. In de verdragen van Parijs (1951) en Rome (1957), die respectievelijk de EGKS (Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal) en de EEG oprichtten, was het vrije verkeer van werknemers opgenomen. De EEG en EGKS bestonden in de periode 1950-1968 uit zes lidstaten: België, Duitsland, Frankrijk, Italië, Luxemburg en Nederland. Binnen de EGKS werd afgesproken dat arbeiders in de staal- en mijnbedrijven, die als gevolg van afspraken binnen de EGKS werkloos werden, het recht hadden om in een ander verdragsland werk te zoeken. Het vrije verkeer van werknemers werd gezien als een mogelijkheid voor het opvangen van de negatieve gevolgen van de instelling van de gemeenschappelijke markt van kolen en staal. Wie door de oprichting van een gemeenschappelijke markt werkloos werd in het ene land, mocht werk zoeken in een ander land.[14]

Werkgevers en beleidsmakers in Nederland hadden in verband met de heersende woningschaarste een voorkeur voor de werving van ongehuwde mannen, die in pensions, kosthuizen en barakken konden worden gehuisvest.

Emigratielanden – zoals Italië – voerden net als immigratielanden een selectief beleid. Ongeschoolden werden aangemoedigd om te emigreren, terwijl geschoolden in het land van herkomst de economische groei dienden te stimuleren. Als er dan toch geschoolden emigreerden, zouden ze tenminste in hun kielzog ongeschoolden moeten meenemen. Italië eiste dat aantrekkingslanden eenzelfde aantal geschoolde en ongeschoolde arbeiders rekruteerden.[15] Het vrije verkeer van werknemers, zoals daarover afspraken werden gemaakt binnen de EEG, maakte een einde aan deze selectie. De lidstaten konden niet langer op grond van economische motieven de uitreis van de eigen onderdanen of de komst van EEG-migranten weigeren. Volksgezondheid, openbare orde en vei-

Spaanse man neemt afscheid om te gaan werken in Nederland. Krachtens de wervingsovereenkomst mochten gastarbeiders aanvankelijk geen gezin meenemen.

ligheid waren de enige uitzonderingsmogelijkheden op de EEG-regeling. Een slechte gezondheid (vooral tyfus) of een criminele achtergrond waren wel redenen om de uitreis en komst van een migrant te verhinderen. Werkgevers en de Nederlandse overheid wilden ook voorkomen dat er uit Italië communisten kwamen. Bij de werving werd dus op politieke voorkeur gelet.

De Italiaanse overheid was bezorgd over de veiligheid en gezondheid van Italiaanse emigranten. Na mijnongelukken in België in 1956, waarbij een groot aantal Italianen de dood vond, wilde de Italiaanse regering emigratie kunnen verhinderen als Italianen in onveilige bedrijven zouden gaan werken.[16]

Voor mannen werd de eis dat zij ongehuwd moesten zijn, snel verlaten. Nederland bleek minder makkelijk arbeiders aan te kunnen trekken dan andere landen, die deze eis niet hanteerden. Dat de mannen

gehuwd mochten zijn, betekende in de eerste jaren van de werving niet dat ze hun families mochten laten over komen. Na 1961 mochten EEG-arbeiders dat wel, na een wachttijd van een jaar, en alleen als er passende woonruimte was. Kort daarop werd gezinshereniging ook mogelijk voor niet-EEG-arbeiders.

In 1962 ontstond er een rel omdat Spaanse vrouwen zich bij hun man hadden gevoegd in Nederland voordat de wachttijd om was en woonruimte beschikbaar. Het voornemen om de vrouwen uit te zetten stuitte op veel verzet binnen de Nederlandse bevolking en uiteindelijk mochten de vrouwen blijven. Het ministerie van Justitie wees voortdurend op de woningnood als voornaamste bezwaar tegen gezinshereniging. Het ministerie vreesde echter ook dat door de komst van vrouwen en kinderen de tijdelijke migratie zou worden omgezet in blijvende migratie.[17]

Na 1974 was er vrijwel alleen nog maar gezinsvormende en gezinsherenigende migratie mogelijk.[18] Omdat er voornamelijk mannen waren geworven, waren het vooral vrouwen (en kinderen) die in het kader van gezinsvorming of -hereniging kwamen. De vrouwen kregen, als volgmigranten, een verblijfsstatus die afhankelijk was van die van hun man. Vrouwen die zich bij hun man voegden die reeds in Nederland was, kregen een recht op verblijf bij echtgenoot. De echtgenoot moest minstens een jaar legaal werk hebben, en nog een jaar werk in het vooruitzicht. Verder moest hij een inkomen hebben van 1447 gulden netto per maand en passende woonruimte. De afhankelijke verblijfstitel van vrouwen was jarenlang een onderwerp van politieke discussie. De vrouw die zich bij haar man voegde, kon alleen een zelfstandige verblijfsvergunning krijgen nadat zij minstens drie jaar in Nederland had gewoond bij haar man. Vrouwen die binnen drie jaar hun man verlieten of door hun man werden verlaten, werden uitgezet. In 1983 werden de voorwaarden na veel druk en politieke discussie veranderd in meer dan drie jaar getrouwd, en minstens een jaar in Nederland wonend.

7.3 Chinese migranten

Wanneer het gaat om de naoorlogse arbeidsmigratie, dan gaat de aandacht meestal uit naar de gastarbeiders die werden geworven door de grote Nederlandse bedrijven. Daarnaast waren er echter ook migranten die wel met economische motieven naar Nederland kwamen, maar als bijvoorbeeld handelaar of ondernemer en niet als arbeider. De Chine-

zen vormen daarbij een numeriek belangrijke groep.

In Nederland bestond er reeds een Chinese gemeenschap voor de Tweede Wereldoorlog. Na de oorlog waren er in Nederland Chinezen uit de Chinese volksrepubliek, Hongkong en de zogenaamde *New Territories*, en daarnaast waren er Surinaamse Chinezen, Indonesische Chinezen, Hoa's (etnisch Chinese Vietnamezen) en Chinezen uit Maleisië, Singapore en Taiwan. In 2003 woonden er 63.800 Chinezen in Nederland, waarvan 60 procent uit Hongkong en China kwam, 10 procent uit Indonesië en Suriname en de overige uit andere delen van de wereld. De Chinese restauranthouders kwamen uit de provincies Guandong en Zhejiang in de volksrepubliek China. In de jaren zestig kwamen er vooral mannen, in de jaren zeventig ook vrouwen.[19] De Chinezen in Nederland hebben geen gemeenschappelijke taal, religie of land van herkomst.

De Chinese migranten spreken veelal slecht Nederlands en hebben weinig contacten met de Nederlandse bevolking. Hun in Nederland geboren kinderen doen het echter in vergelijking met leeftijdsgenoten uit andere migrantengroeperingen goed op school.

De Chinezen zijn sterk over Nederland verspreid. Elke plaats in Nederland heeft een Chinees restaurant. De Chinezen hebben in Nederland een groot aantal organisaties opgezet. Tussen 1984 tot 1997 werden er elk jaar minstens vijf nieuwe verenigingen opgericht. Een deel daarvan heeft een streekgebonden karakter. Zij zamelen geld in voor hun streek van herkomst en organiseren bezoeken. Verder is er een groot aantal Chinese scholen in Nederland, waar kinderen na afloop van hun reguliere schooldag Chinees leren. Deze scholen werden niet door de Nederlandse overheid gesubsidieerd. De kosten – in de jaren zeventig en tachtig jaarlijks 500.000 gulden – werden door de Chinese gemeenschap gedragen.

Het Inspraak Orgaan Chinezen (IOC) werd pas in november 2004 als koepelorganisatie door de Nederlandse regering erkend. In vergelijking met de andere migrantenkoepels was dat laat. De Chinese gemeenschap was lang erg op zichzelf gericht, problemen werden niet naar buiten gebracht en de Nederlandse overheid zag de Chinese gemeenschap bijgevolg als weinig problematisch. In de *Minderhedennota* van 1983 werden de Chinezen niet opgenomen. Pas toen het met de restaurantsector minder goed ging, zocht een deel van de Chinese gemeenschap toenadering tot de overheid. Dit leidde tot grote verdeeldheid binnen de Chinese groep. Een koepelorganisatie was echter voorwaarde voor erkenning als gesprekspartner door de overheid. Eenheid werd op deze manier door

de Nederlandse overheid afgedwongen. Het IOC zet zich onder meer in voor de erkenning van de Chinese taal op middelbare scholen, maar maakt zich ook hard voor de erkenning en het behoud van de Chinese scholen.

7.4 De eerste werving

Italianen

De werving van buitenlandse arbeidskrachten was voor de mijnen niet nieuw. Reeds in het Interbellum was een groot aantal buitenlanders werkzaam in de mijnen, vooral Polen, Slovenen en Italianen.[20] Na 1945 was Italië het eerste land waar de werving zich opnieuw op richtte.[21]

De rechtspositie van deze geworven arbeidskrachten was slecht. Zij kregen een eenjarig contract en hun verblijfsvergunning was gekoppeld aan de werkvergunning. Als de mijndirectie, om wat voor reden dan ook, het contract niet verlengde, waren de arbeiders gedwongen Nederland te verlaten. Veel Italianen wisten nauwelijks waaraan zij begonnen. Het salaris dat hun was voorgespiegeld bleek het brutosalaris te zijn, waarop heel wat werd ingehouden. Aangezien de woningnood in Nederland groot was, werden de geworven mijnwerkers in barakken ondergebracht.

In 1949 zijn ongeveer zevenhonderd Italianen naar de Limburgse mijnen gekomen. Zij waren voornamelijk afkomstig uit Noord-Italië, de regio waar ook voor 1940 mijnwerkers waren geworven. Tot 1955 zijn er vervolgens geen nieuwe mijnwerkers bij gekomen. Hoeveel van deze eerste zevenhonderd Italianen in Nederland zijn gebleven, is onduidelijk. Waarschijnlijk zijn de meesten na afloop van hun contract huiswaarts gegaan.

Industrietakken als de Hoogovens, de scheepswerven en de Twentse textielindustrie volgden het voorbeeld van de mijnen. De werving in Italië werd bemoeilijkt door het feit dat bedrijven in Duitsland en Zweden hogere lonen boden. Van Nederlandse zijde werd benadrukt dat de sociale omstandigheden in Nederland goed waren en dat het levensonderhoud relatief goedkoop was.

In de periode 1955-1958 kregen ongeveer 2600 Italianen een contract met een Nederlands bedrijf, aanvankelijk vooral met de mijnen. Toen in

1958 de mijnindustrie in een crisis raakte vanwege de goedkope stookolie uit Amerika, werd een groot aantal Italiaanse mijnwerkers overgenomen door andere sectoren, zoals Hoogovens.

Dit bedrijf was ook al vroeg met de werving van buitenlandse arbeidskrachten begonnen. Tussen 1956 en maart 1958 kwamen 250 Italianen op tijdelijke contracten naar Hoogovens in IJmuiden en in 1959 werden er 160 Italianen overgenomen van de mijnen. Na het wervingsverdrag van 1960 ging Hoogovens rechtstreeks in Italië werven. Tot 1966 werden ongeveer 1100 Italianen gecontracteerd.

De Twentse textielindustrie ging na het afsluiten van het nieuwe wervingsakkoord in 1960 ook werknemers werven in Italië. De werving verliep voornamelijk via het Nederlands Selectie Centrum in Milaan. Wijs geworden door de eerste nogal onbevredigende ervaringen werd de werving vanaf 1961 beter georganiseerd. De voornaamste regio werd Sardinië, waar de geworven arbeiders eerst een cursus kregen ter voorbereiding op wat hun in Nederland te wachten stond.

Spanjaarden, Grieken, Portugezen en Joegoslaven

De Nederlandse werkgevers werden echter steeds minder enthousiast over de werving in Italië. In het verdrag van 1960 was de macht van de werkgever ingeperkt en hadden de werknemers meer rechten gekregen. Nederland was bovendien niet het enige land dat op zoek was naar arbeidskrachten, en in Italië begon de economie aan te trekken en werd de animo om in het buitenland te gaan werken kleiner.

Een nieuwe bron van arbeidskrachten bleek Spanje te zijn.[22] Ofschoon de eerste contacten werden gelegd door het Rijksarbeidsbureau waren de bedrijven veel vrijer in hun werving. Teams van het bedrijfsleven zelf trokken naar Spanje. Tussen 1961 en 1966 werden ruim 1400 Spanjaarden bij Hoogovens aangesteld. De Twentse textielindustrie schakelde ook over op Spanjaarden. Zij hadden een betere reputatie dan de Italianen: minder eisen en harder werken. Bovendien was het verloop onder de Spanjaarden veel minder groot. Tussen 1961 en 1966 contracteerde Hoogovens 705 Italianen, van wie er op het einde van de periode 559 vertrokken waren. Van de 1432 Spanjaarden waren er nog 694 in dienst. Bedrijfsleiders bleken nogal expliciete opvattingen te hebben over hun buitenlandse werknemers:

> Italianen, da's een volk met een grote bek, maar zij zijn ook kruiperig, slijmerig. Ik heb liever Spanjaarden. Die kennen ook meer netheid, op d'r eigen lichaam bijvoorbeeld. Spanjaarden zijn als mens zeer zeker van een betere mentaliteit. Ik praat nou alleen van het werk. Zij hebben zeer vrolijke eigenschappen. Da's iets wat je van Italianen niet kan zeggen. Die zijn in doorsnee arrogant, zeer eigengereid. Spanjaarden zijn meegaander, hulpzoekender en hulpgevender.[23]

De behoefte aan werknemers bleef groeien en werkgevers gingen daarom op zoek in andere Zuid-Europese landen. In 1962 werd een voorlopig wervingsakkoord getekend met Griekenland, en in de jaren daarna contracteerden Nederlandse bedrijven een duizendtal Grieken voornamelijk uit Noord-Griekenland. De meeste Grieken kwamen echter niet via de officiële kanalen, maar op eigen gelegenheid, hetzij door bemiddeling van Grieken die al in Nederland waren, of ze werden door premies van Nederlandse bedrijven weggelokt uit de Belgische mijnen. België was eerder dan Nederland begonnen met de werving van buitenlandse arbeidskrachten. De buitenlandse arbeiders in België waren niet allemaal tevreden over hun werkcondities en een stijgend aantal ging in Nederland werken omdat de omstandigheden daar beter waren. Nederlandse bedrijven stimuleerden deze migratie, want op deze manier bespaarden zij veel kosten die verbonden waren aan de werving. Deze praktijken waren de Belgische werkgevers een doorn in het oog. Soms probeerden zij deze uittocht te voorkomen door het paspoort van de buitenlandse gastarbeider in te nemen. Ook drongen zij bij de Belgische overheid aan op afspraken met Nederland. In 1964 werd overeengekomen dat buitenlanders die via België kwamen, slechts een contract in Nederland konden krijgen als zij een ontslagbewijs van een Belgische werkgever konden overleggen.

Kleinere aantallen gastarbeiders kwamen uit Portugal, waarmee in 1963 een akkoord werd gesloten.[24] Onder hen waren nogal wat Kaapverdianen die als matroos naar Rotterdam kwamen en in de stad bleven. Kaapverdië, een kolonie van Portugal, kent een lange emigratietraditie. Als gevolg hiervan is het aantal Kaapverdianen dat buiten Kaapverdië woont groter dan het aantal inwoners van de eilanden van de archipel. Vanaf de jaren zestig migreerden er Kaapverdianen naar Nederland, de meesten als arbeidsmigranten. Een tweede groep migranten bestond uit mannen die de dienstplicht in het Portugese leger weigerden vanwege de onafhankelijkheidsoorlogen in Angola en Mozambique.

Voor de oorlog hadden er reeds Slovenen in de Limburgse mijnen gewerkt. Na de oorlog probeerden de mijnen mensen uit Joegoslavië aan te trekken, maar dat ging niet om grote aantallen. In 1965 waren het er bijvoorbeeld in totaal 703. Joegoslavië was een communistisch land en de contacten betreffende werving liepen via de overheid. Gekwalificeerde werknemers werden vooral gecontracteerd voor de Nederlandse scheepsbouw. Zij kwamen niet rechtstreeks in dienst van de Nederlandse bedrijven, maar werden uitgeleend door de Joegoslavische overheid. In 1970 sloot Nederland een wervingsakkoord met het communistische Joegoslavië onder Tito. De tewerkstelling gebeurde via een centraal arbeidsbureau in Belgrado.

Nederland had een vrij klein aandeel in de Joegoslavische emigratie (in 1971 0,1 procent van alle Joegoslavische arbeidsmigranten).[25] De geschoolde arbeiders die in de scheepsbouw werkten bleven op uitzendbasis in dienst van Joegoslavische bedrijven. In 1972 bestond deze groep uit 3872 mannen. De Joegoslavische mannen werkten in de scheepsbouw, de reiniging, de metaal- en textielnijverheid en de voedings- en genotsmiddelenindustrie. Voor de visverwerkingsindustrie, de leerbewerkingsindustrie en de sigarettenindustrie werden Joegoslavische vrouwen geworven.

Indonesië, de Filippijnen en opnieuw Joegoslavië

Zoals gezegd werden er merendeels mannen geworven. Behalve in de staalindustrie en in de mijnen waren er echter ook belangrijke tekorten aan verpleegsters. De voorkeur van de Nederlandse overheid ging uit naar Engelse en Deense verpleegsters, en naar vrouwen uit Duitsland en België.[26] Daarnaast wierven ook de textiel- en de voedings- en genotmiddelenindustrie vrouwen in het buitenland.

De werving richtte zich in de jaren zestig eerst op het Middellandse Zeegebied. Toen dat onvoldoende arbeidskrachten opleverde, verplaatste de werving zich naar de (voormalige) kolonies, Joegoslavië en de Filippijnen. Indonesische, Filippijnse, Antilliaanse en Surinaamse vrouwen kwamen vooral terecht in de zorg- en dienstverlenende sectoren. Joegoslavische vrouwen werden geworven voor de voedings- en genotmiddelenindustrie en in de confectie-industrie.[27] In 1972 waren er ongeveer vierduizend arbeidskrachten uit Joegoslavië in Nederland, merendeels vrouwen. Er zijn ook vrouwen uit Turkije en Marokko aan-

getrokken; dit vond plaats op incidentele basis en betrof slechts kleine aantallen.

De Filippijnse vrouwen vormen een van de eerste groepen vrouwen die specifiek voor de gezondheidszorg zijn geworven. Nederland begon in 1964 met de rekrutering. Op de Filippijnen bestond een grote binnenlandse migratie. Meisjes en jonge vrouwen trokken van het platteland naar de steden om als dienstbode te werken of als fabrieksarbeidster. Vanaf de jaren vijftig kwam de migratie naar het buitenland op gang. Filippijnse bemiddelingsbureaus vormden een belangrijke schakel in de werving. Met de komst van president Ferdinand Marcos in 1965 brak een periode aan van actief gestimuleerde arbeidsexport.

Het studiebezoek van prinses Beatrix in 1965 aan de Filippijnen kwam de werving ten goede. Via het wervingsbureau Social Communications Center in Manilla kwamen enkele honderden verpleegsters en duizend fabrieksarbeidsters naar Nederland. De eerste groep bestond uit 150 verpleegsters, die in Eindhoven, Leiden en Amsterdam terechtkwamen. In totaal zijn er vier groepen verpleegsters en vroedvrouwen naar Nederland gekomen, in 1967, 1969, en twee in 1970. De fabrieksarbeidsters kwamen terecht in de textielfabrieken in Twente en de Achterhoek.[28] In 1975 arriveerde de laatste groep fabrieksarbeidsters, met een driejarig contract. In de periode 1968-1973 zijn ongeveer vierhonderd Filippijnse

Filippijnse verpleegsters arriveren op Schiphol in 1964.

verzorgenden gerekruteerd. Veel van hen zijn vanuit Nederland door gemigreerd naar Canada en Duitsland.

Aanpassing aan Nederland, Nederland past zich aan

De reacties van de Nederlandse samenleving op de komst van de Zuid-Europeanen waren aanvankelijk positief.[29] Het particulier initiatief, met name van katholieke zijde, spande zich in om bepaalde voorzieningen voor ontspanning, belangenbehartiging en geestelijke zorg te realiseren. Een van de allereerste instellingen op dit gebied was Peregrinus in Beverwijk, dat later model stond voor veel regionale centra voor buitenlandse werknemers.[30]

De grote bedrijven werden door de overheid verplicht niet alleen te zorgen voor huisvesting van de geworven arbeiders, maar ook voorzieningen te treffen op sociaal terrein. De grote bedrijven delegeerden die taak aan welzijnsinstellingen. Deze instellingen, die reeds vrij snel door de Nederlandse overheid werden gesubsidieerd, verdeelden de arbeiders in zogenaamde *casa's* op basis van nationaliteit.

Een groot deel van de eerste gastarbeiders was katholiek. Dit gold in ieder geval voor de Spanjaarden, de Italianen, de Portugezen en de Kaapverdianen. Dit betekende dat zij aansluiting konden vinden bij de katholieke gemeenschap in Nederland. De naoorlogse Nederlandse katholieke kerk zag het als haar taak zich te ontfermen over de eerste katholieke gastarbeiders en stelde aalmoezeniers aan om hen religieus en praktisch te ondersteunen. Dit was in zekere zin een voortzetting van het beleid zoals de kerk dat had gevoerd voor de Tweede Wereldoorlog, vooral in de mijnstreek. De katholieke kerk was tot 1969 – niet alleen in Nederland maar wereldwijd – op plaatselijk niveau ingedeeld in geografisch afgebakende eenheden: parochies. Katholieke migranten moesten zich aansluiten bij lokale parochies. Tijdens het Tweede Vaticaans Concilie in 1969 werd echter besloten dat er bijzondere aandacht moest worden besteed aan migranten en vluchtelingen. Bisschoppen waren bang dat migranten niet meer naar de kerk zouden gaan als zij de mis niet zouden verstaan. Reden voor deze vrees was niet alleen de toegenomen migratie, maar ook het loslaten van het Latijn tijdens een groot deel van de mis.

In 1969 werd het dus niet alleen mogelijk om missen te lezen in een andere taal dan het Nederlands – die mogelijkheid was er reeds eerder –

maar ook om migrantenparochies te vormen. De migrantenparochies werden door het Vaticaan toegestaan omdat de kerk van mening was, net als overheden en werkgevers, dat migranten na zekere tijd zouden terugkeren naar het moederland. In de tijd dat ze in Nederland waren, konden ze het best naar een Spaanse, Italiaanse of Portugese mis. De katholieke kerk werd ook onder druk gezet door de overheden van de landen waaruit de gastarbeiders afkomstig waren, zoals Italië en Spanje.[31]

Om het aantal migrantenparochies te beperken, besloot het Vaticaan in 1969 om alleen op basis van taal migrantenparochies toe te staan. In de Franstalige parochies kwamen mensen uit Frankrijk, Franssprekende Afrikaanse landen en Vietnamezen. In de Spaanstalige parochies kwamen onder meer Spanjaarden en Colombianen. De Portugeestalige parochies werden bezocht door mensen van de Kaapverdische eilanden, en uit Portugal, Brazilië, Angola en Mozambique.[32]

De veranderingen in de katholieke kerk waren belangrijk. De migranten hadden via de kerk kunnen integreren in de Nederlandse samenleving. Door de beleidswijziging van het Vaticaan kwamen ze terecht in eigen, afgescheiden parochies.

Woonsituatie

Een groot probleem voor de gastarbeiders was de huisvesting.[33] Werkgevers waren, zoals gezegd, verplicht voor huisvesting te zorgen, maar dit gold slechts voor de arbeiders die via de officiële werving kwamen. De spontane aanmelders moesten zelf onderdak zoeken. Begin jaren zestig was er nog een groot gebrek aan woonruimte in Nederland. Bovendien wilden de meeste gastarbeiders zo veel mogelijk geld sparen en waren ze niet bereid veel voor huisvesting uit te geven.

In het begin werden de geworven arbeiders ondergebracht bij gastgezinnen en in pensions waar strenge regels golden. In een later stadium experimenteerde met name Hoogovens met geconcentreerde opvang in wooncomplexen en op boten. In de haven van IJmuiden werd in 1961 het schip de Arosa Sun ingericht voor zeshonderd personen. Later kwam daar de Casa Marina bij.

Nederlanders waren over het algemeen wel bereid om kamers te verhuren aan gastarbeiders. De huur vormde een welkome bron van inkomsten. De gastarbeiders waren in de kost en aten dus wat de hospita hun voorschotelde. Dat viel niet altijd mee. 'Voor vele Italianen is het Nederlandse eten een kruis. Er zijn hospita's die ervan uitgaan, dat de Italianen zich geheel moeten aanpassen aan de Nederlandse keuken en

Hoogovens huisvestte in 1968 een deel van haar arbeiders in een drijvend woonoord op het Noordzeekanaal.

die er niet aan denken een Italiaanse maaltijd voor te schotelen,' schreef een maatschappelijk werker van de Peregrinus in 1957.[34]

Arbeiders die door Hoogovens centraal waren gehuisvest kwamen tegen hun maaltijden in opstand in wat een spaghettioproer werd genoemd. Achttien Italianen werden op grond van werkweigering op staande voet ontslagen. Onderzoek toonde aan dat de arbeiders ook protesteerden tegen de afgelegen ligging van hun onderkomen.[35] In 1969 gaf het Voorlichtingsbureau voor de Voeding een brochure voor hospita's uit met recepten uit Griekenland, Italië, Spanje en Turkije. De brochure werd gratis op grote schaal verspreid. De *Nieuwsbrief Buitenlandse Werknemers* publiceerde ook regelmatig recepten onder titels als 'Wat Marokkanen graag lusten.'[36]

De meeste buitenlandse arbeiders waren aangewezen op pensions waar vier stapelbedden op een kamer geen uitzondering waren. De allereerste acties van de Nederlandse bevolking voor buitenlandse arbeiders betroffen bijna allemaal het verbeteren van de woonsituatie en het aan de kaak stellen van de uitbuiting door huisjesmelkers. Voor de gastarbeiders en hun gezinnen kraakten Nederlandse actievoerders huizen en andere leegstaande panden, die echter even snel weer werden ontruimd. Een oplossing voor het woningprobleem vormden deze acties

dus niet, maar ze vestigden wel de aandacht op de huisvestingsproblemen.

Problemen met de huisvesting leidden ook tot rellen, zoals in de Haagse Schilderswijk in 1969 en in de Afrikaanderbuurt in Rotterdam in 1971. Nederlanders protesteerden als ze meenden dat een woning ten onrechte aan een migrantengezin werd toegewezen, en klaagden als er te veel migrantengezinnen in hun portiek of galerij kwamen te wonen. De woningmarkt, die werd gedomineerd door woningbouwverenigingen, was bijzonder gesloten en het was voor migranten erg moeilijk om een huurwoning te krijgen. Geschikte huisvesting was echter, zoals gezegd, een voorwaarde om hun gezin te mogen laten overkomen. Migranten gingen ertoe over om op grote schaal huizen te kopen in de negentiende-eeuwse wijken, die juist op dat moment werden verlaten door Nederlandse gezinnen, die zich elders betere woningen konden veroorloven. Hierdoor begonnen de huizenprijzen, die in de jaren zeventig nog redelijk waren geweest, te stijgen. Veel migrantengezinnen zagen zich gedwongen om voor hun woning een forse som geld te betalen. Ze kwamen in de problemen toen ze ontslagen werden omdat uit de Nederlandse industrie de banen verdwenen waarvoor zij geworven waren.

Omgang met Nederlanders, omgang met migranten

Omdat veel van de Italiaanse mannen die geworven werden ongehuwd waren, ontstonden kort na hun komst ook de eerste relaties met Nederlandse vrouwen. Pastoors waarschuwden vanaf de kansel de ouders voor deze gevaarlijke vreemdelingen die een oogje op hun dochters hadden. De Werkgroep Gezin en Huwelijk van het ministerie van CRM ontving talloze brieven van verontruste ouders die om raad vroegen.[37]

Eind augustus en begin september 1961 waren er in Twente hevige rellen tussen Spaanse en Italiaanse gastarbeiders en Nederlandse nozems.[38] Van de rellen werd verslag gedaan in de kranten en ze werden op regeringsniveau besproken. In de politierapporten en krantenberichten werd gewaarschuwd dat de Spaanse en Italiaanse mannen niet gewend waren aan de vrijmoedigheid van Nederlandse vrouwen. Het schokkendste was dat er dansgelegenheden waren die Italianen de toegang hadden geweigerd en een bordje hadden opgehangen met de tekst VERBODEN VOOR ITALIANEN. Dit leek wel erg sterk op het VOOR JODEN VERBODEN van tijdens de oorlog.

Aanleiding voor de rellen was jaloezie ten aanzien van de buitenlanders, omdat zij betere arbeidsvoorwaarden zouden hebben. De politie

Spaanse mannen en Nederlandse vrouwen.

trad bovendien veel agressiever op tegenover de buitenlanders dan tegenover de nozems.[39] Italianen en Spanjaarden waren solidair met elkaar en gingen in staking. Door de werkgevers werden zij voor de keuze gesteld: aan het werk of vertrekken. 22 Italianen en 110 Spanjaarden kozen voor het laatste en verlieten Nederland.[40]

De Spanjaarden die weggingen, hadden verschillende klachten: nozems die hen met hun bromfietsen steeds voor de voeten reden, onbegrijpelijke verschillen tussen netto- en brutoloon, verschillen in salariëring en het slechte eten in de kosthuizen. Vanwege de taalproblemen – de meeste bedrijfstolken beheersten het Spaans onvoldoende – stapelden deze klachten zich op. Het sluiten van de danslokalen voor gastarbeiders was de druppel die de emmer deed overlopen. Concurrentie tussen de Italianen en Spanjaarden en de Twentse jongens over 'de meisjes' werd in de berichtgeving regelmatig genoemd, maar de terugkeerders noemden dat niet als factor.

Tevredenheid

De arbeiders die werden geworven, waren niet erg tevreden. Dat blijkt uit het grote verloop. Bijna 50 procent keerde binnen twee jaar terug en

het ziekteverzuim was hoog: 11 procent tegenover 6 procent bij de Nederlandse werknemers.

Tabel 29. Verblijfsduur in Nederland[41]

		Periode 1960-1980	*1986 nog in Nederland*
Grieken	in	10.000	2782
	uit	6000	
Italianen	in	36.000	5731
	uit	28.000	
Spanjaarden	in	85.000	18.130
	uit	68.000	

De meeste Zuid-Europeanen kwamen slechts voor kortere tijd. Als het arbeidscontract was afgelopen, werd ook de verblijfsvergunning ingetrokken. In 1967 bedroeg de gemiddelde verblijfsduur van een buitenlandse arbeider ongeveer een jaar.[42]

Hoewel nu het aantal Zuid-Europeanen in het niet valt bij de aantallen migranten uit andere landen, moeten de effecten van hun migratie niet onderschat worden. Veel Zuid-Europeanen zijn enige jaren in Nederland geweest. Zij hebben hun sporen achtergelaten en hebben hun opgedane ervaringen en indrukken mee teruggenomen naar het land van herkomst.

7.5 De werving van Turkse en Marokkaanse gastarbeiders

Toen het moeilijk bleek te zijn om voldoende arbeidskrachten in de Zuid-Europese landen te werven, werden in navolging van andere Europese landen ook arbeiders uit Marokko en Turkije aangetrokken.[43] In 1960 waren er volgens de statistieken drie Marokkanen en 22 Turken in Nederland met een geldige werkvergunning.[44] Bijna vijftig jaar later telt Nederland 330.000 Marokkanen en 350.000 Turken. Daarmee vormen deze migranten, na de Surinamers, de grootste groepen migranten.

Ofschoon er in Turkije sinds het uitroepen van de republiek door Atatürk in 1923 een grootscheeps moderniseringsproces was ingezet, had dit niet geresulteerd in een economie die aan alle inwoners be-

staansmogelijkheden kon leveren. Met name het centrum en de oostelijke regio's van Turkije waren in ontwikkeling achtergebleven. Van daaruit heeft zich de migratie naar West-Europa ontwikkeld, eerst naar Duitsland, waar een groot tekort was aan arbeidskrachten, en later ook naar Nederland. Begin jaren zestig kwamen de eerste Turkse arbeiders naar Nederland, vaak via België en vooral Duitsland waar de werving in Turkije al eerder op gang was gekomen. In 1964 sloot Nederland een wervingsakkoord met Turkije. De meeste arbeiders kwamen echter op eigen gelegenheid, vaak na eerst in een ander land te hebben gewerkt. Bij een onderzoek in 1985 bleek dat bijna de helft van de Turkse mannen al in een ander land had gewoond alvorens naar Nederland te komen. Twee derde was afkomstig van het platteland.

Prinses Beatrix en prins Claus spreken in augustus 1972 met buitenlandse werknemers uit Marokko en Turkije.

De Marokkanen die naar Nederland kwamen, waren voor het overgrote deel afkomstig uit het noordelijke Rifgebied. In deze streek, die weinig bestaansmogelijkheden bood, bestond een lange traditie van migratie. De mannen gingen naar andere delen van Marokko, en tot aan het uitbreken van de Algerijnse revolutie ook naar Algerije. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog gingen 85.000 Marokkanen jaarlijks als seizoenarbeiders in Algerije werken. Toen de Algerijnse grens in 1956

Werving in Marokko
Er stonden mensen in de wervingsrij die dagenlang hadden gelopen om de stad te bereiken. Die gingen zo, hup, van het dorp waar ze vandaan kwamen naar – ja, waar naartoe? Dat wisten ze niet eens. Het kon Nederland worden, of Duitsland, of Saudi-Arabië. Ze hadden afscheid genomen van de familie en beloofden terug te keren als ze rijk waren. Over een jaar, of twee jaar, misschien drie jaar. Maar helaas, zelfs na vier jaar waren ze nog niet rijk.
Iedereen stond in de rij en had een nummer. Achter het bureau zat een Europeaan. Geholpen door twee Marokkanen. Je legde het nummer op tafel en dan werd je gekeurd. Draai je eens om, buig eens, laat je tong zien. Er werd in armen en benen geknepen.
En dan kwam steevast de vraag: 'Heb je geleerd?' Ze vroegen: 'Parlez-vous Français?' Want dat was het bewijs. Zei je ja, dan had je grote kans om afgekeurd te worden, want ze wilden mensen die hard konden werken. Hersens waren niet nodig. Er waren mensen die zeiden: wat is dit, ik ben toch geen koe! Maar als je protesteerde kreeg je geen werk.[45]

vanwege de politieke verwikkelingen gesloten werd, verplaatste de emigratie zich naar de Noord-Franse mijnen. Alleen mannen migreerden. De vrouwen en kinderen bleven achter in de Rif. Via Frankrijk of door rechtstreekse wervingsacties vertrokken vervolgens ook migranten naar België, Nederland en Duitsland. In Nederland vonden zij werk in de mijnbouw, en later ook in de textielindustrie en in de tuinbouw.

In 1969 sloot Nederland een wervingsakkoord met Marokko. In principe moest de werving verlopen volgens procedures die waren vastgelegd in de officiële wervingsovereenkomsten. Marokkanen konden zich inschrijven bij lokale Marokkaanse arbeidsbureaus, die op basis van de aanmeldingen, de vraag van de werkgevers in Europa en de economische situatie in de verschillende provincies in Marokko lijsten met geschikte kandidaten samenstelden. Hieruit konden de wervingslanden dan hun keuze maken, waarna een medische keuring volgde.

Van deze afspraken kwam in de praktijk niet veel terecht. In werkelijkheid trokken allerlei wervingscommissies door het land; louche bemiddelaars ronselden arbeiders, en wervingsambtenaren bleken omkoopbaar. Zo deed de politie in 1970 een inval in de woning van een Nederlandse functionaris van het wervingsbureau in Casablanca. Bij hem

werden blanco arbeidscontracten aangetroffen en bewijzen dat hij een grote som geld vroeg voor een machtiging tot voorlopig verblijf in Nederland. Dit alles leidde tot het overhaaste vertrek van het hoofd van het bureau. Zijn medewerker ging voor meer dan twee jaar een Marokkaanse gevangenis in.

Zolang het goed ging met de economie, bleef Nederland grote groepen buitenlandse arbeiders aantrekken. In 1965 waren er ruim 7000 Turken in Nederland werkzaam, en 5500 Marokkanen. Deze aantallen namen in de daarop volgende jaren snel toe.

Tabel 30. Geldige arbeidsvergunningen[46]

	1969	*1970*	*1971*	*1972*	*1973*	*1974*	*1975*	*1976*
Grieken	1564	1814	1810	1926	1974	1955	1918	1876
Joegoslaven	3551	6425	9363	8683	8754	9098	9124	7318
Portugezen	2149	3079	3506	3923	4183	4528	4917	4967
Spanjaarden	13.392	16.946	21.174	20.310	20.169	20.071	18.344	17.517
Turken	17.006	20.615	25.954	27.771	30.970	33.559	38.403	39.178
Marokkanen	15.577	19.445	21.426	22.347	22.961	22.936	27.298	27.854
Tunesiërs	129	219	491	551	972	1011	993	1014
Totaal M. Zee	53.368	68.543	83.724	85.511	89.983	93.158	100.997	99.724
Overigen	11.561	14.513	16.125	17.338	14.944	15.523	18.230	19.005
Totaal	64.929	83.056	99.849	102.849	104.927	108.681	119.227	118.729

Bij al deze gastarbeiders was het de bedoeling dat zij hier tijdelijk zouden verblijven. De meeste contracten hadden een looptijd van één of hooguit twee jaar. Aanvankelijk was, zoals hierboven is beschreven, een eis van de Nederlandse overheid dat de geworven arbeiders ongehuwd zouden zijn. Later werd deze eis losgelaten.

Het waren de werkgevers die er vanaf 1962 bij de regering op aandrongen de regels omtrent contractduur en gezinshereniging soepeler te interpreteren. Werving en training van de geworven arbeiders vormden een belangrijke kostenpost en men zag arbeiders die goed waren ingewerkt niet graag weer vertrekken.

Tabel 31. Sectoren waarin buitenlandse arbeiders werkzaam waren per 1 januari 1974[47]

	Mannen	*Vrouwen*
Metaal	21.000	2500
Voeding	5500	3500
Horeca	3000	
Bouw	2000	
Textiel	4000	
Kleding		1000

Gezinshereniging

Na het abrupte einde van de werving in 1973 bleek dat Nederland een immigratieland was geworden, ofschoon dat steeds werd ontkend.[48] Nu een verblijfsvergunning een schaars goed was geworden, bedachten veel Marokkanen en Turken zich nog wel eens goed voordat zij naar hun geboorteland terugkeerden. Dit betekende overigens niet dat ze van plan waren definitief in Nederland te blijven. Problemen in het achterblijvende gezin, waarin de autoriteit van de vader werd gemist, en de betere voorzieningen op sociaal en medisch gebied in Nederland vormden vaak de reden om het gezin, tenminste voorlopig, naar Nederland te laten komen. In de jaren na 1973 vond er een sterke toename plaats van het aantal gezinsherenigingen. Bij de Marokkanen en Turken betrof het aanvankelijk voornamelijk jonge kinderloze gezinnen, maar na 1975 nam het aantal oudere gezinnen met kinderen snel toe. In de periode 1976-1981 migreerden er vooral vrouwen en kinderen.

In 1980 en 1983 werd respectievelijk voor Turken en Marokkanen een visumplicht afgekondigd. Per 1 oktober 1981 werden ook de vestigingseisen aangescherpt. Arbeidsmigratie werd in de jaren negentig steeds moeilijker. Migratie in het kader van gezinsvorming werd een van de weinige mogelijkheden om op een legale manier naar Nederland te migreren.

7.6 Integratiebeleid

Terugkeerbeleid

In Nederland werd aanvankelijk ten tijde van de migratie van de gastarbeiders geen integratiebeleid gevoerd, omdat de overheid ervan

uitging dat de aanwezigheid van gastarbeiders tijdelijk zou zijn.[49] Zij zouden wat geld sparen en vervolgens terugkeren. Men sprak wel van 'internationale forenzen', van trekarbeid en van gastarbeiders. Het aantal blijvers werd op maximaal 8 procent geschat.[50]

Snel werd echter duidelijk dat buitenlandse arbeiders niet meer uit de samenleving waren weg te denken. In 1965 waren het er al 60.000 en ramingen van het ministerie van Economische Zaken voorzagen een snelle groei tot 300.000. Deze voorziene snelle groei bracht het ministerie van Sociale Zaken ertoe een eerste officiële nota uit te brengen die de aanzet moest vormen voor een beleid: de *Nota Buitenlandse Arbeiders* van 1970. De nota benadrukte het economische aspect: de gastarbeiders boden een aanzienlijke verlichting op de arbeidsmarkt, maar de nota gaf ook aan dat de overheid meer regelend moest optreden. De werving moest zoveel mogelijk via de officiële wervingsbureaus in het buitenland plaatsvinden en er moest controle worden uitgeoefend op de spontane migratie. Benadrukt werd dat Nederland geen immigratieland was en dat ook niet wilde worden. Het belangrijkste controlemiddel bestond erin dat de werkvergunning niet meer ter plekke in Nederland kon worden verkregen, maar dat men de toekenning ervan moest aanvragen in het land van herkomst en via de officiële kanalen.

Tezelfdertijd kwamen er initiatieven op gang om remigratie te bevorderen. In de *Memorie van antwoord* van 1974 die een reactie was op de *Nota Buitenlandse Arbeiders* van 1970, werd nogmaals onderstreept dat Nederland geen immigratieland was. Minister Boersma stelde voor om iedere vertrekkende gastarbeider een terugkeerpremie te geven van 5000 gulden. Dit voorstel stuitte op grote weerstand omdat het te veel het karakter droeg van een 'oprotpremie'. Als alternatief zou een beleid ontwikkeld worden om in het kader van ontwikkelingssamenwerking de remigratie te bevorderen.[51] Met hun in Europa opgedane ervaring zouden de remigranten een impuls geven aan nieuwe economische activiteiten in Marokko. Het Nederlandse Remplod-project uit de jaren zeventig, dat was opgezet door het ministerie van Ontwikkelingssamenwerking, beoogde remigratie tot een onderdeel van ontwikkelingssamenwerking te maken.[52]

Van de hooggespannen verwachtingen is weinig uitgekomen. Ten eerste kwamen slechts weinig migranten in banen terecht waar zij ervaring op konden doen die in het land van herkomst van pas zou kunnen komen. Ten tweede was en is de animo onder migranten om terug te keren gering, zeker onder degenen die nog werk hadden in Europa. De

remigranten bleken voornamelijk mensen te zijn die aan hun pensioen toe waren, of arbeidsongeschikt waren.

Integratie met behoud van eigen identiteit
In 1979 verscheen het rapport *Etnische Minderheden,* dat was opgesteld door de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Dit rapport stelde duidelijk dat de meeste immigranten zich blijvend in Nederland zouden vestigen en dat hier het beleid op zou moeten worden afgestemd. In de *Ontwerp Minderhedennota* van 1981 en de definitieve *Minderhedennota* van 1983 werd dit gegeven het uitgangspunt van het beleid. In 1979 werd een Directoraat Coördinatie Minderhedenbeleid ingesteld bij het ministerie van Binnenlandse Zaken met als taak het coördineren van alle overheidsinspanningen op het gebied van de minderheden.

In de *Minderhedennota* van 1983 werd een beleid uitgestippeld dat moest leiden tot een vermindering van de maatschappelijke achterstand en tot integratie in de Nederlandse samenleving met recht op behoud en ontwikkeling van de eigen cultuur. Emancipatie was erop gericht om de achterstand die het gevolg was van discriminatie en ongelijkheid op te heffen. De meeste beleidsstudies van de overheid gingen dan ook

Een Marokkaanse onderwijsdelegatie op bezoek bij een school in Rotterdam in 1986.

over deze kwesties, maar het bleek gemakkelijker de situatie te schetsen dan om die te veranderen. Het lijkt erop dat van overheidswege in het eerste decennium na de *Minderhedennota* geprobeerd is het geweten te sussen door de eigen identiteit van de nieuwkomers te bevorderen: eigen taal- en cultuuronderwijs, eigen moskeeën, subsidies voor allerlei organisaties en culturele manifestaties.

Al te gemakkelijk werd van de veronderstelling uitgegaan dat de versterking van de eigen identiteit zou leiden tot emancipatie. Waarschijnlijk heeft de lange traditie van verzuiling de mening doen postvatten dat emancipatie in eigen kring ook zou werken voor nieuwkomers.

Integratie via scholing en werk

In de jaren tachtig brak het besef door dat een van de voornaamste voorwaarden voor een goede integratie van de nieuwkomers een volwaardige deelname aan het arbeidsproces was.[53] De kansen op de arbeidsmarkt waren echter voor migranten ongunstig. Dat had onder meer te maken met het feit dat het werk waarvoor de arbeiders in de jaren zestig waren geworven – het zware en ongeschoolde werk – in de jaren tachtig was verdwenen uit de Nederlandse samenleving. Bedrijven die in het verleden veel gastarbeiders tewerk hadden gesteld, waren failliet gegaan, hadden hun productie geautomatiseerd of waren verplaatst naar lagelonenlanden. De voormalige gastarbeiders zochten naar werk dat in Nederland niet meer te vinden was.

Bij de herstructurering van de werkgelegenheid in de industrie en nijverheid maakten de werkgevers dankbaar gebruik van de mogelijkheden om overtollig geworden arbeiders, onder wie een relatief groot aantal Marokkanen en Turken van het eerste uur, door te sluizen naar de WAO. Zo kwamen veel gastarbeiders buiten het arbeidsproces te staan wat op den lange duur funest bleek voor hun participatie en integratie. Het is misschien wel de grootste fout geweest van de Nederlandse overheid om dit oneigenlijk gebruik van de WAO niet in een vroeg stadium te onderkennen en een halt toe te roepen. Een groot deel van de Marokkanen en Turken tussen de veertig en de vijftig jaar verdween uit het arbeidsproces.

Inmiddels kregen gastarbeiders en ook hun kinderen te maken met regelrechte discriminatie van de kant van de werkgevers. In 1978 was al aangetoond dat bij gelijke opleiding en bekwaamheid veel werkgevers de voorkeur gaven aan een autochtoon.[54]

Openlijke discriminatie is moeilijk aantoonbaar, maar werkgevers

kunnen op allerlei subtiele manieren discrimineren. Voor banen waar dat helemaal niet voor nodig was werd grondige kennis van het Nederlands geëist, er werden psychologische tests gebruikt die niet waren aangepast aan de leefwereld van migranten, en goed opgeleide allochtonen werden geweigerd met het argument dat klanten of collega's hen niet zouden accepteren.

Een nieuwe studie van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid getiteld *Allochtonenbeleid* concludeerde in 1989 dat het minderhedenbeleid was mislukt, in ieder geval op het terrein van onderwijs en arbeid. Er zouden meer inspanningen moeten komen om de sociale en economische integratie van de nieuwkomers te bevorderen. Het belangrijkst was een verbetering van de positie van migranten op de arbeidsmarkt en, als voorbereiding daarop, een betere scholing. De gebrekkige kennis van de Nederlandse taal werd aangemerkt als een van de redenen van de achterstand.

Terwijl in het voorafgaande decennium geprobeerd was de nieuwkomers zoveel mogelijk te helpen en met alle zorg te omringen, klonken er nu steeds meer geluiden in de pers en uit de mond van beleidsmakers dat migranten zelf te weinig deden om hun achterstand in te halen.

Alle inspanningen werden erop gericht om werkgelegenheid te scheppen. In het overleg van vakbonden en werkgevers in de Stichting van de Arbeid werd afgesproken dat in vijf jaar tijd 60.000 allochtonen aan een baan zouden worden geholpen.

Om de integratie te bevorderen ontwierp de overheid een regeling van een 'inburgeringscontract', dat afgesloten wordt met nieuwe immigranten. Een verplichte cursus Nederlands maakt hier deel van uit. Verder heeft het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid een aantal maatregelen genomen om de deelname van nieuwkomers aan de arbeidsmarkt te vergroten. Er is via de Wet bevordering evenredige arbeidsdeelname allochtonen van 1994 een registratieplicht ingevoerd om te bezien of bedrijven en overheid minstens 5 procent allochtonen in dienst hebben. Om dit te bevorderen zijn er ook fiscale faciliteiten geschapen voor werkgevers die ongeschoolde allochtonen in dienst nemen.

Terwijl er heel lang weinig werd gedaan aan de verbetering van de arbeidsmarktpositie van migrantenmannen, werd er nog langer helemaal niets gedaan aan de arbeidsmarktpositie van migrantenvrouwen. In de jaren tachtig kwamen er uiteindelijk toch enkele programma's.[55] Ofschoon dat merendeels niet officieel werd vermeld, richtten deze

programma's zich vooral op Turkse en Marokkaanse vrouwen. Migrantenvrouwen werd in het kader van deze programma's een baan in de thuiszorg aangeboden. Het onderliggende idee was dat dit werk zou aansluiten bij hun traditionele oriëntatie op huis, huislijkheid en zorg. De sector werd echter ook uitgekozen omdat er daar veel vacatures waren. Werk in de thuiszorg was ongeschoold, bood geen carrièreperspectief en het was niet creatief of intellectueel stimulerend. Het loon was laag. Het werk werd door migrantenvrouwen – terecht – geassocieerd met het in laag aanzien staande schoonmaakwerk. Het project werd een mislukking.

'Witte illegalen'

Jarenlang werd in Nederland een gedoogbeleid gevoerd ten aanzien van migranten die spontaan, buiten de werving om, naar Nederland waren gekomen en illegaal in Nederland verbleven. In de jaren negentig werd door de overheid besloten iets aan die illegaliteit te doen. In november 1991 werd de afgifte van een sofinummer gekoppeld aan het bezit van een verblijfsvergunning. Tot die tijd konden migranten die illegaal in Nederland verbleven een sofinummer aanvragen en zich inschrijven bij het bevolkingsregister. Deze migranten – ongeveer tweeduizend mensen – werden de witte illegalen genoemd (wit verwees naar het feit dat ze een semilegale positie hadden).

De Amsterdamse kleermaker Zekeriya Gümüs was een van hen. Hij maakte aanspraak op een verblijfsvergunning, maar zijn verzoek werd afgewezen. Naar aanleiding van zijn uitzetting ontstond een uitgebreide politieke discussie, gevolgd door bijstelling van het beleid.

In 1995 werd per circulaire bepaald dat iemand die illegaal in Nederland was en in aanmerking wilde komen voor een verblijfsvergunning, voorafgaand aan de aanvraag moest kunnen aantonen dat hij of zij minimaal zes jaar ononderbroken in Nederland had gewoond en in die periode een inkomen had verkregen uit arbeid (tweehonderd dagen per jaar) waarover premies en belastingen waren betaald, of hij of zij moest een inkomensvervangende uitkering hebben gehad waarover premies en belasting waren betaald. Migrantenvrouwen konden vrijwel nooit aantonen dat ze gewerkt hadden, en konden hun verblijf dus ook niet legaliseren.

De kwestie-Gümüs

De Amsterdamse kleermaker Zekeriya Gümüs kreeg in 1996 opdracht om met zijn gezin Nederland te verlaten. Een onderwijzeres van de school van zijn kinderen begon de actie 'Gümüs moet blijven'. Deze actie kon rekenen op een zeer grote steun binnen de Nederlandse bevolking en op heel veel media-aandacht. Gümüs werd het gezicht van de 'witte illegalen' in Nederland. De Amsterdamse burgemeester sprak van een massale uiting van multiculturele solidariteit. Inzet van de actie was niet alleen toestemming voor de familie Gümüs om te mogen blijven, maar ook herziening van het beleid.

Juli 1997: steunbetuiging aan de familie Gümüs te Amsterdam.

Na felle debatten in de Tweede Kamer werd uiteindelijk besloten dat de familie Gümüs moest worden uitgezet. Doorslaggevend was dat een meerderheid van de Kamerleden van mening was dat de Kamer niet over individuele gevallen zou moeten besluiten. Op 3 oktober 1997 vertrokken de familie Gümüs, het actiecomité en een aantal journalisten naar Turkije.[56]

Met een schenking van 100.000 gulden van Abraham van Leeuwen begon de kleermaker in Turkije een kledingzaak. Korte tijd later ging de winkel failliet. In 2000 ging hij voor Neckermann Reizen werken als

pr-medewerker en gastheer in een naar hem vernoemd appartementencomplex in Alanya. Zijn taak was om gasten op te vangen, wegwijs te maken en als 'bekende Turk' een praatje aan te knopen. Het complex Gümüs Apart trok het eerste seizoen veel belangstelling, maar het jaar daarop doofde de media-aandacht voor Gümüs en kwamen er minder mensen. Dit was een reden voor Neckermann om de relatie te verbreken. Daarna ging Gümüs weer in de textiel werken.
De Turkse familie heeft altijd aangegeven terug te willen naar Nederland. In de afgelopen tien jaar heeft Gümüs een aantal keren Nederland op een toeristenvisum bezocht om uiteindelijk een officiële status te kunnen bemachtigen. In november 2003 bezocht het echtpaar voor drie maanden vrienden en kennissen. Een dag voor het verstrijken van het visum, vroeg Gümüs bij de Immigratiedienst een vergunning tot voorlopig verblijf aan en vertrok de volgende dag niet naar Turkije. Een week later werden ze door de vreemdelingenpolitie opgepakt en teruggestuurd.
In 2007 reisde het gezin Gümüs op uitnodiging van het televisieprogramma *Netwerk* naar Kayseri, waar koningin Beatrix zeven gezinnen ontmoette die vrijwillig naar Turkije waren teruggekeerd. Gümüs overhandigde een brief aan de directeur van het Kabinet der Koningin. Daarna schudde hij de hand van de koningin en sprak heel kort met haar. Op de vraag waarom hij met zijn vrouw en twee zonen graag terug wil naar Nederland zei Gümüs: 'Turkije is mijn land en mijn familie woont hier, maar in Nederland is het beter. Vooral mijn vrouw en mijn zonen hebben heimwee.'[57]

7.7 Veranderend Nederland

Integratie
Immigranten zijn naar Nederland gekomen met hun eigen culturele bagage. In veel opzichten hebben zij zich wonderlijk snel aangepast. Terwijl de eerste generatie nauwelijks onderwijs had genoten in eigen land, bevolken veel van hun kinderen de collegezalen van de universiteit.[58] Het kindertal per gezin is nu nauwelijks hoger dan dat van autochtone gezinnen, en op cultureel gebied scoren schrijvers en cabaretiers van allochtone afkomst hoog.

> In de Turkse cultuur ben ik koning. Maar hier is dat anders. Dat komt doordat koningin Beatrix hier de baas is. Als een man aan het hoofd zou staan, zouden de mannen de baas zijn. Als Willem-Alexander koning wordt, is het afgelopen met de macht van de vrouwen. Dan worden de mannen weer de baas. Die zeggen dan: 'Kom op, maak eens koffie voor mij.'[59]

Natuurlijk blijven ook aspecten van de eigen cultuur in tact. Marokkanen en Turken kunnen bij hun kruidenier, slager en bakker of op de wekelijkse markt zo goed als alle ingrediënten voor hun gerechten krijgen. De jaarlijkse vastenmaand van de ramadan vormt een periode van verhoogde belangstelling voor de islam en de eigen cultuur en van intensief sociaal contact. Veel oudere Marokkanen en Turken leven in een sociaal isolement. Ze hebben geen werk meer en hebben buiten hun familie nog weinig contacten met Nederlanders, of zelfs met hun landgenoten. Zij koesteren de contacten met het geboorteland via de schotelantenne en door regelmatige bezoeken aan Marokko of Turkije.

Wonen in Nederland betekent niet dat Marokkanen en Turken zich geen Marokkaan of Turk meer zouden voelen. Vaak wordt de etnische identiteit onbedoeld versterkt. Dit gebeurt op ongestructureerde wijze bij jongeren die gemarginaliseerd raken en die zich afzetten tegen de westerse maatschappij. Dit komt onder andere tot uitdrukking bij botsingen tussen jonge Marokkanen en de politie in steden als Rotterdam of Amsterdam. Andere jongeren wensen te participeren aan de samenleving zonder hun identiteit op te geven en zetten zich in voor emancipatie van hun groep. Ze sluiten aan bij de integratiemodellen van de overheid, maar eisen tevens bijzondere aandacht voor hun situatie zonder zichzelf in een slachtofferrol te duwen. In bepaalde zelforganisaties verwerpt men dan weer de officiële integratiegedachte, omdat deze een te radicale assimilatie betekent. Hier verzet men zich tegen de stichtingen, voorzieningen en instanties die aan 'integratiewerk' doen.

Ze zijn de discriminatie, het paternalisme en de betutteling beu en wensen voor zichzelf op te komen. De Marokkaanse of Turkse gemeenschap wil de rechten en middelen om zichzelf te organiseren.

Marokkaanse en Turkse organisaties

Turken en Marokkanen hebben in Nederland een groot aantal organisaties opgericht.[60] Gedeeltelijk deden zij wat talloze migrantengroepen vóór hen hadden gedaan. Er was echter ook sprake van een breuk met het verleden, want de Nederlandse overheid subsidieerde na de Tweede Wereldoorlog de organisatievorming onder migranten, en dat was in het verleden niet eerder voorgekomen.

In 1964 begon het ministerie van CRM met het voor 40 procent subsidiëren van personeels- en apparaatskosten van de stichtingen die zich richtten op buitenlandse arbeiders. In 1969 was dat percentage toegenomen tot 70. De stichtingen bleven zelfstandig, maar de overheid had via de subsidie mogelijkheden om het beleid te sturen. De stichtingen waren opgericht vóór buitenlandse arbeiders, en zelden dóór hen. De stichtingen legden zich toe op individuele hulpverlening aan buitenlanders, bijvoorbeeld bij het vinden van huisvesting of het invullen van formulieren. In principe bestonden voor dit soort hulp ook reeds algemene stichtingen, maar omdat zij weinig ervaring hadden met hulp aan buitenlanders, verwezen zij de gastarbeiders door naar de stichtingen die zich speciaal op buitenlanders richtten. Studenten waren in grote aantallen betrokken bij de verschillende stichtingen. Er ontstonden allerlei actiecomités, solidariteitsgroepen en vrijwilligersorganisaties die buitenlanders de Nederlandse taal leerden of voor hun belangen opkwamen. In Rotterdam werd in 1969 bijvoorbeeld door Nel Soetens het Aktiecomité Pro Gastarbeiders opgericht om tegenwicht te kunnen bieden aan openlijke vijandigheid tegenover buitenlanders en te ijveren voor verbetering van de omstandigheden waarin arbeiders waren gehuisvest.[61]

In de jaren zeventig kwam er kritiek op de welzijnsinstellingen, vooral omdat het Nederlanders waren die er de leiding hadden en het beleid bepaalden. De migranten waarop de instellingen zich – met de beste bedoelingen – richtten, werden voortdurend afgeschilderd als hulpbehoevend. De migranten zelf vonden de instellingen paternalistisch.[62]

In de loop van de jaren zeventig raakten de Turken en Marokkanen beter georganiseerd. Op 12 maart 1974 richtten enkele progressieve Turken in Amsterdam de HTIB op, de Turkse Arbeiders Vereniging in Nederland, die contacten had met de in Turkije illegale Turkse Communistische Partij.[63] De HTIB was de eerste organisatie van Turkse arbeiders in Nederland. In november 1975 richtten Turken de Nationalistische Turkse Arbeiders Vereniging op. Deze organisatie legde de nadruk op

de islam en het nationalisme. De aanhangers concentreerden zich op de jeugd en de vrouwen, op islamitische organisaties en op werkloze landgenoten. Verder waren er nog de Grijze Wolven, die banden hadden met de ultranationalistische Partij van Nationalistische Actie (MHP) in Turkije. Deze partij streeft naar de vestiging van een Groot-Turks Rijk.

In 1979 werd de Stichting Turks-Islamitische Culturele Federatie (STICF) met steun van de Turkse overheid opgericht om de islamitische cultuur in Nederland te verspreiden. De organisatie moest als koepel dienen voor islamitische organisaties van Turkse oorsprong, moest de verspreiding van de islam in Nederland stimuleren en moest islamitische organisaties in Nederland coördineren. Met de STICF wilde de officiële vertegenwoordiger van de Turkse religieuze autoriteiten, Diyanet, de invloed terugdringen van conservatieve islamitische organisaties in Nederland. De STICF werd in korte tijd de grootste en invloedrijkste Turkse organisatie in Nederland. Nog geen vier jaar na de oprichting waren er 78 plaatselijke Turks-islamitische organisaties bij aangesloten. De Turken in Nederland begonnen dus meer eigen organisaties op te richten en net zoals bij andere migranten die hun voorgingen, gaf dat vooral een beeld van de diversiteit binnen de groep. Het was juist die diversiteit die door veel eerdere Nederlandse organisaties was ontkend.

Marokkanen begonnen zich ook meer te organiseren. In december 1974 werd de Nederlandse tak van de Federatie van Amicales (*Amicales des travailleurs et commerçants marocains à l'étranger*) opgericht. Amicales was in 1973 opgericht in de Marokkaanse hoofdstad Rabat om de gastarbeiders die emigreerden naar met name West-Europese landen te begeleiden. Formeel diende de Nederlandse afdeling te zorgen voor het sociale en culturele welzijn van Marokkanen in Nederland. Feitelijk was de Nederlandse tak van Amicales een mantelorganisatie van de Marokkaanse overheid. Activiteiten waren erop gericht de Marokkaanse gemeenschap af te schermen van de rest van de Nederlandse samenleving. Ook informeerden de Amicales de Marokkaanse overheid over de politieke activiteiten van Marokkaanse migranten in Nederland.

In 1975 werd het Komitee van Marokkaanse Arbeiders in Nederland (KMAN) opgericht.[64] Deze linksgeoriënteerde organisatie richtte zich in het begin vooral op het verbeteren van de arbeidsomstandigheden van Marokkaanse gastarbeiders. Vanaf 1976 kreeg het verzet van het KMAN tegen Amicales duidelijker vorm. In een aantal plaatsen werden anti-Amicales Komitees opgericht.

Affiche tegen de invloed van Amicales.

In de zomer van 1976 weigerde minister Van Doorn een subsidieaanvraag van Amicales te honoreren, omdat de aanpak van de organisatie te verschillend was van de Nederlandse organisatievormen en dit tot conflicten zou kunnen leiden. Een van de grootste problemen bij de bestrijding van Amicales was dat beschuldigingen altijd moeilijk te bewijzen waren omdat migranten en hun familieleden in Marokko sterk onder druk werden gezet.[65]

Wanneer we de geschiedenis van Turkse en Marokkaanse organisaties overzien, dan valt op dat de eerste initiatieven tot organisatievorming werden genomen door werkgevers, kerken, particuliere organisaties en welzijnsinstellingen. Grote werkgevers ontplooiden altijd al activiteiten op sociaal terrein voor hun arbeiders. Toen zij arbeiders in het buitenland gingen werven, werden ze door de overheid verplicht ook

iets voor de buitenlandse arbeiders te doen. De werkgevers delegeerden deze taak vervolgens aan het particulier initiatief. Tegelijkertijd waren er initiatieven van welwillende Nederlanders. De overheid ging ertoe over deze verschillende initiatieven te subsidiëren. Op deze manier werden initiatieven vanuit de migrantengemeenschap gedeeltelijk overbodig gemaakt.

De organisaties van migranten in Nederland weerspiegelden de tegenstellingen binnen het land van herkomst, zoals dat in het verleden had gegolden voor andere migrantengroepen. De overheden van de landen van herkomst probeerden bovendien via organisaties controle te houden op hun onderdanen in het buitenland. Dat deden ze om uiteenlopende redenen, maar een reden was de hoop dat arbeiders geld zouden sturen naar familie en anderen in het land van oorsprong. Subsidies van de Nederlandse overheid en een totale onbekendheid aan Nederlandse zijde met de situatie in Turkije en Marokko leidden ertoe dat verdeeldheid in stand werd gehouden en integratie werd tegengegaan.

De plaats van de islam

Met de komst van gastarbeiders uit Marokko en Turkije heeft ook de islam een plaats gekregen in de Nederlandse samenleving. Langzaam maar zeker werd deze geïnstitutionaliseerd. In een samenleving die gewend was aan het zuilensysteem, ging dat in het begin vrij gemakkelijk.

Aanvankelijk was er binnen de Nederlandse samenleving weinig belangstelling voor het geloof van de nieuwe migranten. Ze werden dan ook zelden als moslims aangeduid. Grote werkgevers creëerden wel mogelijkheden voor gebed. Zo had de Demka-staalfabriek in Utrecht bijvoorbeeld een gebedshok, waarbij de benaming 'hok' beslist terecht was. Nederlandse welzijnsorganisaties probeerden op religieus gebied initiatieven voor de islamitische migranten te ontplooien, maar hadden daar vanwege hun onbekendheid met het geloof meer moeite mee dan met het organiseren van kerst- of paasvieringen voor de eerdere katholieke migranten.[66]

In 1974 drong de Tweede Kamer, tijdens de behandeling van de nota *Buitenlandse Werknemers*, aan op het subsidiëren van religieuze voorzieningen voor buitenlandse werknemers. In 1976 trad de Globale Regeling inzake Subsidiëring Gebedsruimten in werking voor de vier grote steden. Een jaar later konden ook andere gemeenten met meer dan duizend moslims een beroep doen op deze subsidieregeling. De regeling

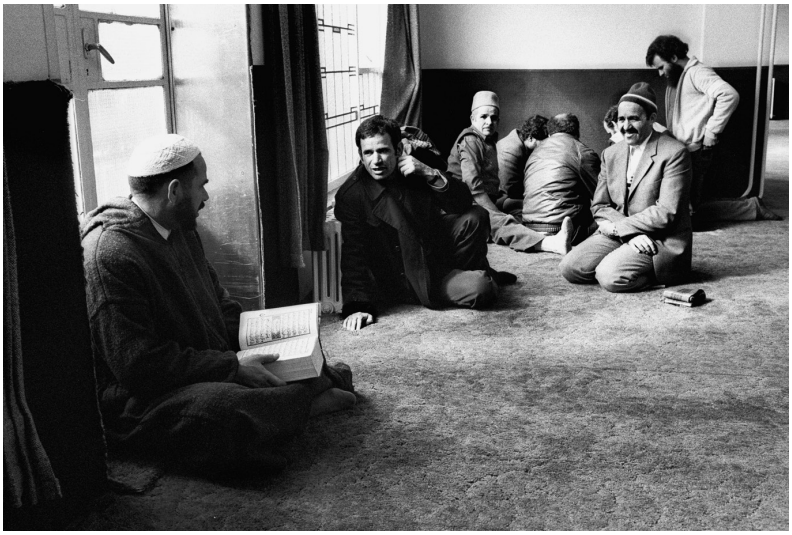

De moskee dient niet alleen als gebedsruimte maar is ook vaak een ontmoetingsplaats.

was geënt op de bestaande Wet premie kerkenbouw. Subsidie voor de bouw van kerken was in Nederland niet nieuw. Het verlenen van subsidie voor de bouw van moskeeën lag in het verlengde hiervan.[67]

De eerste moskeeën waren klein en fungeerden als gebeds- en vergaderruimte voor de mannen en als koranschool voor kinderen. Moskeeën zijn vooral een mannenaangelegenheid. Het bestuur en beheer van de moskee is altijd een zaak van mannen. Hoewel zo goed als alle Marokkanen en Turken zich moslim noemen, gaat lang niet iedereen regelmatig naar de moskee. Sommigen komen er alleen tijdens de ramadan, anderen voor het wekelijkse vrijdaggebed, en velen, vooral jongeren, komen er zelden of nooit.

In tegenstelling tot de Turkse gemeenschap, waar de Turkse overheid een stevige greep heeft op de moskeeën en de dienstdoende imams, zijn de Marokkaanse moskeeën nooit een direct verlengstuk geweest van de Marokkaanse overheid.[68] Veel Marokkaanse moskeeorganisaties opereren zelfstandig en trekken op eigen gelegenheid voorgangers aan uit Marokko. Weliswaar heeft de Marokkaanse overheid in het verleden wel geprobeerd controle uit te oefenen op de gang van zaken, maar zij is daar maar zeer gedeeltelijk in geslaagd, mede omdat er uit de Marokkaanse gemeenschap zelf veel protest was tegen inmenging.

Voor veel migranten van de eerste generatie heeft de moskee veel betekend, zeker toen zij buiten het arbeidsproces waren komen te staan, maar de rol van de moskee bij de integratie is tamelijk beperkt. Veel van de uit het buitenland afkomstige imams waren in het geheel niet bekend met de Nederlandse samenleving en vaak hadden zij de neiging bij hun toehoorders behoudende tendensen te stimuleren. Een Marokkaanse imam in Rotterdam haalde in de zomer van 2001 alle kranten met zijn negatieve uitspraken over homoseksualiteit. Zijn mening week niet erg af van die van orthodox-christelijke gelovigen, maar dat werd slechts zelden opgemerkt.

Reacties van de Nederlandse samenleving

In de beginjaren van de migratie werden Marokkanen en Turken, net als de andere gastarbeiders, aanvaard als arbeiders die werk deden dat Nederlanders niet meer wilden doen. Vroeg of laat zouden ze naar hun land van oorsprong terugkeren. Zij vormden een aparte groep, die niet rivaliseerde met de autochtone arbeidersklasse. Gaandeweg is het klimaat onverdraagzamer geworden. De economische crisis speelde hierbij een rol, omdat in die tijd veel gastarbeiders werkloos of arbeidsongeschikt werden. Daardoor ontstond bij sommige autochtonen het idee dat migranten te veel profiteerden van de westerse welvaart. Met de komst van vrouwen en kinderen waren de migranten ook zichtbaarder geworden in de samenleving.

Lange tijd had Nederland de illusie gekoesterd dat het een verdraagzaam land was. De verzuiling, waarbij katholieken, protestanten, socialisten en liberalen ieder hun eigen organisaties, kranten, politieke partijen en sociale netwerken hadden, leek een model te bieden dat verdraagzaamheid garandeerde. Deze leek ook duidelijk verankerd te zijn in artikel 1 van de Grondwet, dat zegt: 'Allen die zich in Nederland bevinden worden in gelijke gevallen gelijk behandeld. Discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook, is niet toegestaan.' Als men zich niet al te vreemd gedroeg, dan had ieder recht op zijn eigen mening en eigen identiteit. Toen de economische situatie verslechterde en de welvaartsstaat ter discussie werd gesteld, veranderde de houding ten aanzien van migranten.

Een van de eerste groeperingen die het verzet tegen de immigratie van gastarbeiders probeerde uit te buiten, was de Nederlandse Volksunie van Glimmerveen.[69] In 1971 zei hij bij de oprichting van de partij dat

het biologisch voortbestaan van de Nederlandse natie werd bedreigd door de komst van 50.000 Surinamers en 100.000 buitenlandse arbeiders. Rellen in een volksbuurt in Rotterdam in 1972, waarbij een Turkse huiseigenaar een Nederlander doodde, waren koren op de molen van deze beweging.

Bij verkiezingen voor de gemeenteraad van Den Haag in 1974 wist Glimmerveen met zijn racistische uitlatingen 4000 stemmen op zijn naam te krijgen met de leus 'Den Haag moet veilig en blank blijven'. Bij de parlementsverkiezingen van 1977 veroverde Glimmerveen 33.000 stemmen, maar dit was niet genoeg voor een zetel in het parlement. Zijn racistische leuzen leidden tot een onderzoek van het ministerie van Justitie om te zien of de partij verboden kon worden. Door fouten in de procedure mislukte dit, maar intussen was de partij in diskrediet geraakt bij het grootste deel van de aanhangers, die schrokken van de al te openlijke discriminatie.

Een alternatief diende zich aan in de vorm van de in 1980 opgerichte Centrumpartij van Janmaat. Hij probeerde het excessieve taalgebruik van Glimmerveen te vermijden en zijn bewoordingen zo te kiezen dat hij niet vervolgd kon worden om racistische uitspraken. Maar zijn ideeen waren duidelijk: de immigratie moest een halt worden toegeroepen en de buitenlanders waren verantwoordelijk voor een groot deel van de criminaliteit in Nederland. Zijn aanpak leek succes te hebben. Bij de parlementsverkiezingen van 1982 wist de partij een parlementszetel te veroveren. Interne ruzies veroorzaakten echter al snel een splitsing in de partij. Bovendien deed de moord op een Antilliaanse jongen in Amsterdam door rechts-extremisten de sympathie voor de partij teruglopen. In 1986 verloor Janmaat zijn parlementszetel, maar in 1989 kwam hij terug. In de gemeenteraadsverkiezingen van 1990 bleek de partij ook heel wat stemmen te kunnen vergaren.

De Rushdie-affaire in 1989, waarbij de schrijver Salman Rushdie vogelvrij werd verklaard door islamitische geestelijken, de Golfoorlog van 1991, waarin veel moslims een herhaling van de kruistochten zagen, en een opzienbarend artikel uit datzelfde jaar van VVD-leider Bolkestein, waarin hij zich afvroeg of bepaalde islamitische waarden en normen wel strookten met de democratische beginselen van de Nederlandse rechtsstaat, versterkten binnen Nederland de tegenstellingen tussen moslims en niet-moslims en legden steeds meer nadruk op het feit dat de migranten en hun kinderen moslims waren. De Marokkaanse gemeenschap voelde zich in het defensief gedrongen en beschikte toentertijd nauwe-

lijks over een intellectueel kader en voldoende mate van interne cohesie om zich teweer te stellen.

Uit onderzoek – bijvoorbeeld uit het *Eindrapport Integratiebeleid* – blijkt dat het met het merendeel van de naoorlogse immigranten goed gaat. Maar die boodschap wordt slecht opgepikt of genegeerd, en in het publieke debat wordt voortdurend gesproken over problemen, drama en falen. Hierbij wordt ook veelvuldig gerefereerd aan hoge criminaliteitscijfers onder nakomelingen van de naoorlogse migranten. De criminoloog Frank Bovenkerk heeft laten zien hoe ontzettend moeilijk het is om werkelijk iets te zeggen over criminaliteit onder allochtonen.[70] Dat weerhoudt sommige mensen er niet van om criminaliteit voortdurend te benadrukken en het benoemen van criminaliteit onder allochtonen te presenteren als het doorbreken van een taboe.

Een aantal schokkende gebeurtenissen – vooral de aanslagen van 11 september 2001 in New York en Washington – versterkten in Nederland het wij-zij-denken. Je was voor of tegen het terrorisme, voor of tegen Amerika, en voor of tegen het Westen. De islam werd de nieuwe vijand. Veel jonge moslims in Nederland werden aangesproken op gebeurtenissen waar zij part noch deel aan hadden. In plaats van Marokkaan of Turk werden ze plotsklaps gezien als moslim en van de weeromstuit ook als terrorist. Een zeker gevoel van onbehagen en verharding werd merkbaar.

De moord op Theo van Gogh in november 2004 door een in Nederland geboren en getogen Marokkaan en de daaropvolgende brandstichtingen en bedreigingen creëerden een gespannen sfeer in Nederland. Verbazing en ontzetting voerden de boventoon en ongeloof sprak uit de binnen- en buitenlandse media over het feit dat dit had plaatsgevonden in een land met een zo tolerante traditie met een jarenlang gevoerd beleid van multiculturalisme.

Vooral de Marokkaanse of islamitische gemeenschap wordt voortdurend aangesproken op het gedrag van enkelen, die door anderen tot hun groep worden gerekend en waarbij aannames worden gemaakt over een breed gedeeld gedachtegoed en vraagtekens worden gezet ten aanzien van identiteit en loyaliteit. Het gevolg is vervreemding en verscherping van tegenstellingen.[71]

Aanpassen is oppassen

Aanpassen, het is me wat. Het is meer oppassen dan aanpassen. Ik weet nog dat ik altijd moest oppassen dat ik niet door een landgenoot werd gezien als ik met een Nederlands meisje stond te praten of te vrijen. Vooral niet door een oudere landgenoot, want die vertelde het dan meteen aan mijn vader. Als ik thuiskwam stond die mij dan op te wachten. Ik kreeg altijd een goed pak slaag, omdat ik in het openbaar met een Nederlands meisje had staan 'viezeriken'. Mijn vader noemde het een schandaal. 'Zoiets doe je niet op straat, maar ergens op een verborgen plekje in het donker.' Maar in godsnaam, ik stond meestal alleen maar te praten. Alleen die ouwe viezeriken maakten natuurlijk weer van een mug een olifant.

Aanpassen. Je gaat naar school, je ziet jongens en meisjes van jouw leeftijd. Ze zijn opgewekt, doen aan alles mee. Het bevalt jou ook. Dus probeer je met hen mee te doen. Maar dat valt niet mee, omdat je steeds weer aan thuis denkt. Thuis, waar je je weer heel anders moet gedragen. Je blijft maar aan thuis denken en zo wordt je dag verpest. Je doet je best om met de anderen mee te doen, mee te leven, mee te beleven. Omdat je nog jong bent leer je al vlug wat je het beste bevalt, leer je al vlug te lachen. Maar thuis moet je heel serieus zijn. 'Je moet je niet met Nederlanders vergelijken,' wordt er gezegd. 'Je bent een buitenlander. Vergeet dat nooit.'

[...]

En dus moet je je ook thuis blijven aanpassen. Maar je kunt geen twee levens tegelijk leven. Dat wil je ook niet. Daarom kies je. Je kiest voor het beste. 'Want je bent jong en je wilt wat,' wordt er wel eens gezegd. En ik was jong en ik wilde wat. Ik wilde lol trappen, lachen. Ook een vriendin. Je wilt gezien worden. Je wilt ook vrienden maken, al ben je in een vreemd land. Maar voor mensen thuis zijn jouw vrienden vijanden. Omdat ze anders zijn.

Ik moest altijd als ik van school thuiskwam, samen met mijn broers knielen en bidden, de koran lezen. Altijd weer hetzelfde. Zo werd thuis ook school. Vooral het lezen van de koran was voor mijn broers en zusjes en voor mij belangrijk huiswerk. Het huiswerk van school kwam daardoor nooit aan bod. Mijn vader vond dat niet zo belangrijk. Volgens hem hoefden we alleen maar naar school om de taal te leren. En zelfs dat was niet nodig, vond hij. Dat je je geleidelijk aanpast merk je helemaal niet.

Je zit op school, doet met de rest mee. Je beseft dat pas als je van school komt. Dan word je weer met je eigen kultuur gekonfronteerd, waardoor je je gaat afvragen welke de beste is.
[...]
Het grootste probleem waar ik mee te maken heb gekregen was het praten over je gevoelens. Thuis heb je dat nooit geleerd. En zo sta je dan in een wildvreemd land, waar je een grotere vrijheid ontdekt hebt. En die vrijheid komt je duur te staan. Als je niet goed oppast, ga je er aan onderdoor. En dan is het moeilijk om weer uit de problemen te komen, die de vrijheid hier met zich meebrengt.
Ja, aanpassen is oppassen.

Abdel Belhajey, 1984[72]

De dubbele nationaliteit
Binnen de veranderde verhoudingen paste ook de discussie over dubbele nationaliteit, die zich vooral richtte op Turken en Marokkanen. Daarbij werd een verband gelegd tussen nationaliteit en loyaliteit, terwijl tegelijkertijd werd uitgegaan van de veronderstelling dat mensen niet meerdere loyaliteiten konden hebben. Aan het einde van de negentiende eeuw was er, zoals we in een eerder hoofdstuk hebben gezien, een emotionele invulling gegeven aan het begrip 'nationaliteit'. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw ontstond er opnieuw een emotioneel geladen discussie over nationaliteit. Nationaliteit werd daarbij heel nadrukkelijk aan loyaliteit gekoppeld.

Lange tijd aarzelden met name Turken en Marokkanen om de Nederlandse nationaliteit aan te vragen, omdat dit gevoeld werd als verraad van het land van herkomst, maar ook omdat daardoor een aantal rechten in het land van herkomst verloren gingen. In Turkije is het niet mogelijk om grond of huizen te kopen als je niet de nationaliteit van het land hebt. Migranten die bijvoorbeeld een huis voor hun ouders in het land van herkomst willen kopen, kunnen dat alleen als ze vasthouden aan hun oorspronkelijke nationaliteit.

Tussen 1 januari 1992 en 1 oktober 1997 konden mensen bij naturalisatie tot Nederlander hun oorspronkelijke nationaliteit behouden. Vooral mensen van Turkse en Marokkaanse afkomst maakten op grote schaal gebruik van deze mogelijkheid. Van de 368.600 mensen van Turkse ori-

gine in Nederland bezaten in 2007 ongeveer 267.000 een dubbele nationaliteit. Van de 330.000 Marokkanen bezaten er 240.000 ook een Nederlands paspoort.[73] De belangstelling voor de Nederlandse nationaliteit was bijzonder groot in de korte periode dat een dubbele nationaliteit mogelijk was. Het is een indicatie van hun keuze voor Nederland.

Op 1 januari 2007 telde Nederland ruim een miljoen mensen met de Nederlandse en ten minste één andere nationaliteit. Naast de mensen van Turkse en Marokkaanse origine zijn hieronder ook 227.000 burgers van andere EU-landen.

In meerdere landen is het niet mogelijk de oorspronkelijke nationaliteit op te geven. Dit gold in 2006 voor achttien landen: Algerije, Argentinië, Bangladesh, Costa Rica, Dominicaanse Republiek, Ecuador, Eritrea, Griekenland, Irak, Jemen, Libië, Mexico, Marokko, Nauru, Nicaragua, Syrië, Tunesië en Uruguay. Fransen en Italianen mogen hun oorspronkelijke nationaliteit behouden naast de Nederlandse als hun partner een andere nationaliteit heeft dan zijzelf, als ze geboren zijn uit een huwelijk met meer nationaliteiten, of als zij behoren tot de zogenaamde tweede generatie. Ofschoon er in Nederland veel meer mensen zijn met een dubbele nationaliteit dan alleen Turken en Marokkanen, richtte de discussie zich vooral op hen.

7.8 Conclusie

Na de Tweede Wereldoorlog kwamen er net als in eerdere tijdvakken mensen om economische redenen naar Nederland. Zo waren er bijvoorbeeld de Chinezen, die zich vooral als uitbaters van Chinese restaurants door heel Nederland verspreidden. De aandacht in discussies en beleid ging echter vrij eenzijdig uit naar de gastarbeiders. Daar zien we ook een belangrijke breuk met het verleden, want na de oorlog werden op grote schaal arbeiders geworven in het buitenland, en die werving werd sterk door de overheid georchestreerd en begeleid.

De arbeidsmigranten werden geworven met het idee dat hun migratie tijdelijk zou zijn. Dat idee van tijdelijkheid bleef het publieke en politieke debat domineren en bepaalde jarenlang het integratiebeleid. De cultuur en taal van migranten moesten behouden blijven om hun terugkeer gemakkelijk te maken. Kinderen van gastarbeiders kregen op basisscholen tijdens de reguliere schooltijd onderwijs in eigen taal en cultuur in plaats van extra lessen Nederlands. Migranten werden op basis van hun

nationaliteit georganiseerd in verenigingen die vooral tradities en eigenheid van de leden benadrukten. De initiatieven daartoe werden vaker genomen vóór migranten dan dóór migranten. In het beleid werd voortdurend het verschil tussen migranten en de rest van de samenleving beklemtoond.

De gastarbeiders kwamen naar Nederland in de tijd van Provo, Maagdenhuisbezetting, inspraak en flowerpower. De hereniging met de in Marokko of Turkije geboren en getogen kinderen vond plaats in de uitgelaten jaren zeventig en tachtig. De gastarbeiders werden werkloos tijdens de economische recessie en op het moment dat er vraagtekens werden gezet bij de voorheen als onbeperkt beschouwde mogelijkheden van de welvaartsstaat. Het werk waarvoor ze werden geworven, verdween permanent uit de Nederlandse samenleving. In de laatste jaren is de gedachte dat het behoud van de eigen cultuur tot integratie zou leiden, verlaten en vervangen door het idee dat juist de cultuur (of het geloof) van de migranten een belemmering vormt voor integratie. Culturele aanpassing wordt nu gezien als de enige mogelijkheid voor integratie.[74]

De naoorlogse gastarbeiders hadden, net als de migranten die hun in eerdere tijdvakken voorgingen en net als de Nederlanders die emigreerden naar elders, moeite met aanpassing aan de nieuwe samenleving. Ze waren niet gekomen om te blijven en iedereen om hen heen benadrukte het tijdelijke van hun migratie.

Hun kinderen en kleinkinderen, die geboren en getogen zijn in Nederland, hebben een spectaculaire vooruitgang geboekt in het onderwijs. De arbeidsparticipatie, gestimuleerd door het verbeterde economische klimaat, is fors toegenomen en, wat misschien het voornaamste is, de leden van de nieuwe generatie weten dat hun toekomst in Nederland ligt. Op vakantie in Marokko of Turkije ontdekken ze hoe vervreemd zij zijn van de wereld waaruit hun ouders kwamen. Ze lijken er niet rouwig om te zijn. Deze groep heeft ook een nieuwe elite voortgebracht. Opeens waren ze er: de schrijvers en cabaretiers van Marokkaanse afkomst, de jonge Turkse ondernemers, de studenten aan de hbo-opleidingen en universiteiten die niet meer hun heil zoeken aan de sociale academie, maar die techniek, informatica, rechten en management studeren.

8 Vluchtelingen en asielzoekers

8.1 Het algemene beeld

Vluchtelingen kwamen na de Tweede Wereldoorlog uit tal van landen. Het cruciale verschil tussen vluchtelingen en andere migranten is dat vluchtelingen een categorie migranten vormen die door de staat als vluchteling zijn erkend. Het onderscheid tussen vluchtelingen en niet-vluchtelingen was, behalve op basis van deze definitie, niet altijd te maken. Uit Nederlands-Indië en later uit Indonesië kwamen mensen die repatrianten werden genoemd, maar die evenzogoed als vluchtelingen zouden kunnen worden aangemerkt. Voor de Molukkers geldt dat in versterkte mate, en het gold ook voor een deel van de migranten uit Suriname. Uit Portugal kwamen arbeidsmigranten naar Nederland, maar onder hen waren ook mensen die het regime van Salazar en dienstplicht in de koloniale oorlogen in Mozambique en Angola waren ontvlucht. Uit Marokko kwamen arbeidsmigranten, maar een gedeelte van hen was tegelijkertijd ook tegenstanders van het regime van Hassan II. Uit Turkije kwamen, op het hoogtepunt van de gastarbeidsmigratie, mensen die de politieke coups ontvluchtten. Na 1975, toen de gastarbeidermigratie tot een einde was gekomen, nam het aantal mensen dat asiel aanvroeg toe.

Tot aan de Tweede Wereldoorlog werd er voor elke nieuwe groep vluchtelingen een oplossing gezocht. Na de Tweede Wereldoorlog veranderde dat. In de oorlog waren grote groepen mensen op drift geraakt. Politieke verhoudingen waren zodanig veranderd dat sommige mensen niet terug konden of wilden gaan naar hun land van oorsprong.

Er is een verschuiving in de termen waarmee vluchtelingen werden aangeduid. Net na de oorlog ging de discussie vooral over *displaced persons*, zoals ze ook in Nederland werden genoemd. Dit waren mensen die door de oorlog op een verkeerde plaats waren beland. Na de afsluiting van het Verdrag betreffende de Status der Vluchtelingen in 1951 (het

Vluchtelingenverdrag) werd er meestal gesproken over vluchtelingen. Zij werden met sympathie opgevangen, vooral wanneer ze van achter het IJzeren Gordijn kwamen. Anders werd het toen er vluchtelingen kwamen uit Sri Lanka, Afghanistan en Irak. Hun komst leidde tot veranderingen in het beleid.

'In Holland staat een huis', maar niet altijd is de vluchteling welkom. Tekening van Leo Jordaan in Het Parool.

Deze vluchtelingen werden in het begin verspreid door het land en vaak met behulp van particuliere initiatieven ondergebracht. In 1987 werden de eerste asielzoekerscentra in Nederland geopend. Het was de bedoeling dat mensen die om asiel hadden gevraagd daar enkele maanden zouden verblijven, maar geleidelijk liep het verblijf op tot enkele jaren. Door dit langgerekte verblijf kwam er naast de groep vluchtelingen een groep asielzoekers. In het hedendaagse debat wordt de term 'asielzoekers' met grote willekeur gebruikt. Er worden ook mensen mee aangeduid van wie de vluchtelingenstatus al is erkend en soms ook migranten die illegaal in Nederland verblijven omdat hun asielverzoek is afgewezen.[1]

8.2 Internationale verdragen en nationale wetgeving

Het Vluchtelingenverdrag van 1951

Voor het nationale beleid was het internationale Vluchtelingenverdrag van 1951 belangrijk. Aanleiding voor de opstelling van het verdrag waren de problemen rond de displaced persons. De meesten van de ongeveer 30 miljoen mensen die door de oorlog ontheemd waren geraakt, verbleven in kampen in Duitsland, Oostenrijk en Italië. Een deel van hen, ongeveer 14 miljoen mensen, wilde of kon niet terugkeren. Dit waren de zogenaamde displaced persons.[2] Zij kwamen merendeels uit Oost Europa. Het verschil tussen displaced persons en vluchtelingen was dat vluchtelingen uit eigen beweging waren weggegaan, namelijk uit angst voor vervolging, en dat displaced persons door de staat, meestal nazi-Duitsland, onder dwang waren verplaatst. Bij deze vluchtelingen en displaced persons voegden zich ook naoorlogse, nieuwe vluchtelingen.

Tijdens de conferentie van Jalta in 1945 was afgesproken dat alle displaced persons zouden worden gerepatrieerd, maar na de oorlog bleek dat veel mensen niet wilden terugkeren naar de landen die onder controle stonden van de Sovjet-Unie. Er ontstond een conflict tussen Oost en West over de vraag of vluchtelingen om politieke redenen repatriëring mochten weigeren.

In februari 1946 werd de International Refugee Organization opgericht, met als opdracht om binnen drie jaar het probleem van de displaced persons op te lossen. Uitgangspunt was dat onvrijwillige terugkeer moest worden vermeden.[3]

Oost en West stonden tegenover elkaar. Het Oostblok zag als de

oorzaak van het vluchtelingenprobleem de weigering van repatriëring door het Westen. Als het Westen alle displaced persons zou repatriëren, zouden er geen 'vluchtelingen' zijn. Er was in deze optiek dus geen behoefte aan een internationaal vluchtelingenverdrag. De Sovjet-Unie verliet na de eerste vergadering het overleg over een verdrag en bleef bijgevolg buiten de opstelling van het Vluchtelingenverdrag dat in 1951 werd aangenomen. In dit verdrag werd voor het eerst het begrip 'vluchteling' gedefinieerd. Vluchteling is elke persoon die ten gevolge van de gebeurtenissen die hebben plaats gevonden vóór 1951 een gegronde vrees kent voor vervolging wegens ras, godsdienst, nationaliteit of wegens het behoren tot een sociale groep of politieke overtuiging. Vluchtelingen mochten niet worden teruggestuurd naar een land waar zij vervolgd zouden worden. In 1967 werd de datumgrens 'vóór 1951' geschrapt en kreeg het verdrag een bredere betekenis.[4]

Nationale wetgeving

Het verdrag van 1951 werd in 1956 door het Nederlandse parlement goedgekeurd en vormt ook vandaag nog de basis van het Nederlandse vluchtelingenbeleid. Sinds 1965 is de asielprocedure vastgelegd in de Algemene Vreemdelingenwet, waarin een definitie staat die teruggaat op het Vluchtelingenverdrag van 1951.[5]

Toen er in de jaren zeventig vluchtelingen kwamen die een andere achtergrond hadden dan de vluchtelingen van achter het IJzeren Gordijn, kwam er ook ander beleid. Het ging om groepen vluchtelingen die de overheid niet als vluchteling wilde erkennen, maar die ze ook niet wilde of kon terugsturen.[6] Voor deze groep creëerde de Nederlandse regering een aparte status. Daardoor bestonden er tussen 1973 en 1998 vluchtelingen met een A-status, die waren erkend als vluchteling in de zin van het verdrag, en vluchtelingen met een B-status, die werden toegelaten op 'humanitaire gronden'. De asielprocedure is hierna nog een aantal malen veranderd. Daarbij ging het vooral om een aanscherping van het beleid, met de bedoeling om het aantal asielaanvragen te beperken en de asielprocedure te verkorten. Zo werd in 1987 de B-status weer afgeschaft en werd de procedure aan de grens verkort. Hoewel sommige asielzoekers daarmee aan de grens al geweigerd konden worden, moesten anderen lang wachten op een uiteindelijke beslissing.

Tot de jaren tachtig kwamen er vooral uitgenodigde vluchtelingen naar Nederland. Door een verbeterd en goedkoper transport nam daarna het aantal spontane asielzoekers toe; vluchtelingen die kwamen

zonder uitnodiging. Dit maakte een opvangbeleid noodzakelijk en werd het begin van een 'inhuismodel'-beleid. Nadat vluchtelingen korte tijd in een centraal opvangcentrum hadden verbleven en waren toegelaten, kwamen zij onder verantwoordelijkheid van de gemeenten, die moesten zorgen voor woonruimte en een uitkering. De toename van het aantal asielzoekers, woningnood en financiële problemen bij de gemeenten leidden tot een beleidsverandering. In 1987 werd de Regeling Opvang Asielzoekers (ROA) geïntroduceerd. Asielzoekers die niet in gemeenten konden worden gehuisvest, kwamen in de asielzoekerscentra (AZC's) terecht. De overheid probeerde om asielzoekers tijdens hun procedure zo min mogelijk te laten integreren. Asielzoekerscentra werden opzettelijk op geïsoleerde locaties neergezet, zodat integratie werd tegengegaan. De achterliggende gedachte was dat integratie mensen hoop gaf op een permanent verblijf in Nederland.

De ROA gaf geen recht meer op een uitkering onder de Bijstandswet. In plaats daarvan kregen gemeenten een vast bedrag per asielzoeker om deze gemeubileerde woonruimte te verschaffen, en asielzoekers kregen 445 gulden per maand voor voedsel, kleding en persoonlijke uitgaven.

Door een toename van het aantal spontane asielaanvragen in de jaren tachtig nam het aantal AZC's toe en werd het steeds moeilijker om accommodatie in de gemeenten te vinden. De duur van de asielprocedures werd langer, en daarmee ook het verblijf van asielzoekers in de asielcentra. Binnen een paar jaar was het ROA-systeem overbelast. Er was bijna geen verplaatsing van de centra naar de ROA-huizen in de gemeenten. Steeds meer mensen die een vluchtelingen- of een humanitaire status hadden gekregen, bleven in de centra. Er werden voorzieningen voor noodopvang geopend.

In 1991 werd een nieuwe status geïntroduceerd die toelating gaf tot Nederland. Mensen die geen recht kregen op een vluchtelingen- of humanitaire status, maar om politieke redenen ook niet terug konden naar het land van herkomst, kregen een gedoogdenstatus. Het was een tijdelijke beschermingsstatus die recht gaf op een geleidelijke toegang tot de Nederlandse samenleving over een periode van drie jaar. In het derde jaar mochten gedoogden werken in Nederland. Indien de situatie in het land van herkomst na drie jaar nog steeds te gevaarlijk was, kon deze status worden omgezet in een permanente status. Op 1 januari 1992 werd het Nieuwe Toelatings- en Opvangmodel voor Asielzoekers (NTOM) geïntroduceerd. De decentrale opvang in de gemeenten werd afgebouwd.

Met de komst van het Centraal Orgaan Opvang Asielzoekers (COA)

werd het Rijk verantwoordelijk voor de opvang van asielzoekers. Asielzoekers met kansloze aanvragen werden nu gescheiden van degenen die wel een kans hadden op het krijgen van een status. Alle asielzoekers moesten verplicht een maand in een onderzoekscentrum verblijven. Asielzoekers met kansrijke verzoeken werden daarna voor zes maanden gehuisvest in een asielzoekerscentrum. Asielzoekers met kansloze verzoeken bleven in de onderzoekscentra. Wanneer het verzoek werd afgewezen, zouden zij nog zes tot acht weken in de onderzoekscentra kunnen verblijven, totdat zij terugkeerden naar het land van herkomst. Als gevolg van dit nieuwe systeem werden asielzoekers niet langer gehuisvest in de gedecentraliseerde ROA-huizen in de gemeenten. Alleen voor de gedoogden bleef de ROA van toepassing voor een maximumperiode van drie jaar.

Kort na de invoering van de NTOM leidden ontwikkelingen in voormalig Joegoslavië ertoe dat het aantal asielzoekers sterk toenam. Een nieuwe ad-hocmaatregel moest ervoor zorgen dat de NTOM niet onder druk kwam te staan. De Tijdelijke Regeling Opvang Ontheemden (TROO) hield in dat er tijdelijke verblijfsvergunningen werden verstrekt aan ex-Joegoslaven. Deze ontheemden werden gehuisvest in tijdelijke opvangcentra (TOC's). Het achterliggende idee was te voorkomen dat veel ex-Joegoslaven asiel zouden aanvragen. Binnen de TROO werd geen mogelijkheid geboden voor participatie of integratie in de samenleving. In 1993 werd duidelijk dat de oorlog in voormalig Joegoslavië niet kortstondig was. Het ministerie van Justitie stelde dat uitstel van de wettelijke asielprocedure voor 13.500 ex-Joegoslaven niet langer mogelijk was.

Met de invoering van een nieuwe Vreemdelingenwet in januari 1994 werd een nieuwe status geïntroduceerd, die zowel de TROO als de gedoogdenregeling van 1991 ging vervangen: de voorwaardelijke vergunning tot verblijf (VVTV). Aan de VVTV werd, zoals eerder, een gefaseerd integratiemodel gekoppeld. Vanaf het derde jaar mocht een houder van deze status werken. Na drie jaar kon de VVTV-status niet meer worden verlengd en werd deze omgezet in een onvoorwaardelijke VTV-status (humanitaire status) als terugkeer naar het land van herkomst niet mogelijk was. Mensen met een VVTV-status werden gehuisvest in gedecentraliseerde woonruimte in de gemeenten. Tegelijkertijd besloot de overheid dat de toegelaten vluchtelingen uit de AZC's en de TOC's eveneens werden geplaatst in de gemeenten. Per duizend inwoners moest elke gemeente woonruimte kunnen bieden aan twee erkende vluchtelingen.

In 1994 was er een recordaantal van ruim 50.000 nieuwe asielzoekers

en dat leidde in combinatie met arbeidsintensieve procedures tot achterstanden bij de Immigratie- en Naturalisatiedienst (IND) en lange asielprocedures. Daarnaast bood de vreemdelingenwetgeving veel mogelijkheden om tegen beslissingen van de IND bezwaar of beroep aan te tekenen, waardoor het beslissingsproces zeer langdurig kon zijn. Het grote aantal asielzoekers en de langdurige procedures leidden tot overvolle opvangcentra.

In 1989 diende de regering een nieuwe Vreemdelingenwet in maar deze werd in het parlement niet geaccepteerd. De overheid probeerde intussen meer greep op de gang van zaken te krijgen. Tussen 1990 en 1999 is de Vreemdelingenwet 25 keer gewijzigd, gemiddeld drie keer per jaar. Bijna alle wijzigingen betroffen aanscherping van de asielprocedures.[7]

Begin 1995 werden de Wet veilige derde landen en de Wet veilige landen van herkomst van kracht. Deze wetten houden in dat asielzoekers die via een veilig land zijn gereisd, teruggestuurd kunnen worden en dat mensen die afkomstig zijn uit een aantal als veilig beschouwde landen, geen asiel mogen aanvragen. De IND herziet deze lijst met veilige landen regelmatig, afhankelijk van de situatie in de landen van herkomst.

Na 1995 kreeg Nederland te maken met het Verdrag van Schengen, op grond waarvan het asielverzoek van personen van wie het asielverzoek in een ander land is afgewezen, niet wordt behandeld. Het Schengenland waar de asielzoeker het Schengengebied in reist, is verantwoordelijk voor de afhandeling van de asielaanvraag. Er zijn afspraken gemaakt over de overdracht van asielzoekers. In 1997 is de Schengenovereenkomst vervangen door het Verdrag van Dublin, waarbij alle EU-landen zijn betrokken.

In 1998 is een speciaal terugkeercentrum geopend in Ter Apel. Soms is terugkeer niet mogelijk vanwege de situatie in het land van herkomst of door onduidelijkheid over het land van herkomst. De autoriteiten in het land van herkomst werken niet altijd mee, en de vreemdeling zelf ook niet. Uitgeprocedeerde asielzoekers die weigeren mee te werken aan terugkeer, worden niet langer opgevangen. Zij worden uit de opvang gezet en daarna is er dus geen controle meer op deze groep. Een groot deel van deze afgewezen asielzoekers verblijft illegaal in Nederland.

Sinds 1998 bestaat de mogelijkheid voor asielzoekers om gedurende twaalf weken per jaar werkzaamheden te doen die van tijdelijke aard zijn. In 2002 werd het mogelijk om ook niet-seizoengebonden werk te doen. Asielzoekers doen merendeels ongeschoold werk in de land- en tuinbouw.[8]

Vreemdelingenwet 2000

Na jarenlange voorbereiding kwam staatssecretaris Job Cohen in 1999 met de nieuwe Vreemdelingenwet, die in 2000 werd aangenomen.[9] Belangrijke vernieuwingen waren dat de procedures vereenvoudigd werden zodat aanvragen sneller zouden kunnen worden afgewerkt en het instellen van twee verschillende procedures om een verblijfsvergunning te verkrijgen. Er kwam een 'asielprocedure' voor vluchtelingen en een 'reguliere' procedure voor personen die zich in Nederland wilden vestigen om te werken of studeren of die komen in het kader van gezinshereniging of gezinsvorming.

Volgens de asielprocedure kunnen vluchtelingen een asielaanvraag indienen bij een van de vier aanmeldcentra van de IND. Binnen zes dagen krijgen zij te horen of de aanvraag in behandeling wordt genomen of als kansloos wordt beoordeeld. In het laatste geval kunnen de asielzoekers wel in beroep gaan, maar zij mogen de uitslag van het beroep niet in Nederland afwachten. De asielaanvragers van wie de aanvraag in behandeling wordt genomen, worden ondergebracht in een van de opvangcentra van het Centraal Orgaan Opvang Asielzoekers. De IND moet binnen zes maanden een besluit nemen. Het onderscheid tussen A-status en andere vormen van verblijfsvergunning is vervallen. Indien het besluit positief is, krijgt de asielzoeker een vergunning om tijdelijk in Nederland te blijven. De vluchteling mag dan betaalde arbeid verrichten en heeft recht op huisvesting en onderwijs. Als na drie jaar blijkt dat de asielzoeker niet veilig naar huis kan terugkeren, komt hij of zij in aanmerking voor een vergunning voor onbepaalde tijd.

Wanneer de aanvraag door de IND is afgewezen, kan de asielzoeker in beroep gaan en mag de uitspraak in Nederland afwachten in een van de opvanglocaties van de COA. Als de rechter negatief beslist kan de asielzoeker nog in hoger beroep gaan bij de Raad van State, maar de uitspraak hiervan mag niet in Nederland worden afgewacht. Als de asielaanvraag definitief is afgewezen, moeten de asielzoekers binnen vier weken Nederland verlaten en krijgen zij geen opvang meer van de COA.

Restrictief beleid van Verdonk

De nieuwe vreemdelingenwet was nog het resultaat van het tweede paarse kabinet-Kok, maar de uitvoering ervan werd in handen gelegd van de opeenvolgende kabinetten-Balkenende. Het eerste kabinet-Balkenende, tot stand gekomen na de grote verkiezingswinst van de Lijst Pim Fortuyn, kende slechts een kortstondig bestaan. Minister Nawijn, voorma-

lig hoofd van de IND, had wel grootse plannen, maar aan de uitvoering kwam hij niet toe. In het tweede kabinet-Balkenende beheerde Rita Verdonk de portefeuille Immigratie en Integratie. Zij maakte zich geliefd en gehaat door haar strikte toepassing van de nieuwe wet, geliefd bij degenen die (ongecontroleerde) immigratie een halt wilden toeroepen, gehaat bij degenen die pleitten voor een humane benadering van de asielzoekers. Dieptepunten waren de uitzetting van Iraanse homoseksuelen, van wie er twee werden terechtgesteld in Iran, en de uitzetting in 2006 van de achttienjarige Kosovaarse leerlinge die haar vertrek niet mocht uitstellen tot na haar eindexamen vwo.

Onder Verdonks verantwoordelijkheid kwam ook een aantal wijzigingen van de Vreemdelingenwet tot stand. Per 1 september 2004 werd de periode van tijdelijke verblijfsvergunning voor asielzoekers verlengd van drie tot vijf jaar. Pas na vijf jaar kan een vergunning voor onbepaalde tijd worden afgegeven.

Na de invoering van de nieuwe Vreemdelingenwet op 1 april 2001 daalde het aantal asielzoekers aanvankelijk. Sinds 2005 is echter weer sprake van een stijging. Dit komt voornamelijk door een groter aantal aanvragen van mensen uit Irak, Iran en Servië.

Tabel 32. Asielaanvragen en beslissingen 2000-2005[10]

	Aanvragen	*Inwilligingen*
2000	43.895	9726
2001	32.579	10.580
2002	18.667	9020
2003	13.402	9875
2004	9780	10.051
2005	12.347	18.342

De stijging van het aantal inwilligingen in 2005 is te verklaren door het inwilligen van een tweede verzoek van vooral Irakese vluchtelingen. Groot probleem bleef de afhandeling van de aanvragen van ongeveer 30.000 asielzoekers die al vóór de invoering van de nieuwe Vreemdelingenwet in 2001 in afwachting waren van een definitief besluit. Door de ingewikkelde procedures en de trage afhandeling door de IND verbleven zij vaak jarenlang in onzekerheid. In het parlement en vanuit de samenleving werd pressie op de minister uitgeoefend om een generaal pardon te verlenen. Minister Verdonk weigerde dit telkenmale, naar zij

zei omdat een dergelijke beslissing een sterk aanzuigende werking zou hebben.

Na de verkiezingen van november 2006 nam de nieuwe Tweede Kamer op haar eerste werkdag een motie aan waarin demissionair minister Verdonk werd opgeroepen geen asielzoekers uit te zetten die langer dan vijf jaar in Nederland waren. De minister weigerde de motie uit te voeren, maar trad ook niet af. Wel werd de portefeuille Vreemdelingenbeleid overgenomen door minister Hirsch Ballin van Justitie. Deze zegde toe het uitzettingsbeleid op te schorten. In de onderhandelingen over het nieuwe kabinet werd uiteindelijk ingestemd met een generaal pardon.

8.3 Displaced persons

Nederland nam na de Tweede Wereldoorlog een aantal displaced persons op die in kampen waren gestrand. De grootste groep vormden de Polen (2969), gevolgd door Tsjecho-Slowaken (365). In totaal ging het om 4355 mensen, onder wie 300 vrouwen.[11] Daarnaast waren er de militairen van de eerste Poolse pantserdivisie, die deel hadden genomen aan de bevrijding van Nederland. Ruim duizend van hen wilden niet terugkeren naar Polen.

In 1946 vroeg de Engelse regering om ook een deel van de 200.000 Poolse militairen, die onder Brits commando hadden gestreden, op te nemen. De Nederlandse regering besloot na enige aarzeling een aantal Poolse militairen toe te laten, mits zij in de mijnen gingen werken. Er werden 3300 Poolse ex-militairen tot Nederland toegelaten.[12] De belangstelling voor de mijnarbeid was echter niet groot. Veel van de 'nieuwe' Polen migreerden na korte tijd door naar de Verenigde Staten, Canada en Australië. Uiteindelijk kwamen slechts ongeveer 300 militairen in Limburg terecht, terwijl 250 militairen zich in Breda vestigden. In Limburg vonden de Polen aansluiting bij de Polen die zich daar voor de oorlog reeds hadden gevestigd als mijnwerkers.

Een tweede groep nieuwkomers werd gevormd door de Russische mennonieten. Een aantal van hen was met het terugtrekkende Duitse leger aan het einde van de oorlog van de Sovjet-Unie naar Duitsland gevlucht. Met een beroep op hun Nederlandse afstamming probeerden zij, met hulp van de Doopsgezinde Broederschap, naar Nederland te komen. In februari 1946 kwam een groep illegaal bij Enschede de grens

Poolse militairen worden verwelkomd bij de bevrijding van Breda in 1944.

over. Zij wilden doorreizen naar Canada of Amerika. De Nederlandse regering was volgens de afspraken van Jalta verplicht hen te repatriëren, maar wilde dat niet. De kwestie lag gevoelig omdat een grote groep Nederlanders nog in de Sovjet-Unie vastzat en misschien niet naar huis mocht als Nederland de mennonieten niet terugstuurde. Uiteindelijk vetrokken de meeste mennonieten naar de Verenigde Staten en Canada.[13]

Kort na de Tweede Wereldoorlog kwamen ook de zogenaamde *Ostarbeiterinnen* naar Nederland.[14] Dit waren vrouwen uit Oost-Europa, merendeels uit Polen, de Oekraïne en Wit-Rusland, die tijdens de oorlog door de nazi's naar Duitsland waren gedeporteerd om daar dwangarbeid te verrichten onder zeer zware en mensonterende omstandigheden. In Duitsland leerden zij Nederlandse mannen kennen die daar in het kader van de Arbeitseinsatz of als vrijwilliger werkten. Aan het einde van de oorlog koos een deel van de Ostarbeiterinnen ervoor om met hun Nederlandse vriend naar Nederland te reizen in plaats van naar de Sovjet-Unie terug te keren. Zij verwachtten bij terugkeer van collaboratie met de Duitsers verdacht te worden. Dat was geheel terecht, zo zou blijken bij de vrouwen die wel terugkeerden.

Wanneer de vrouwen met een Nederlandse man trouwden, hadden

Ostarbeiterin
Nadja werd samen met haar moeder door de nazi's vanuit de Sovjet-Unie gedeporteerd naar een Duits dorpje net over grens bij Sittard. Ze was nog geen vijftien jaar en werd tewerkgesteld bij een Duitse boer. Aan het einde van de oorlog vluchtte ze met haar moeder en een vriendin naar Nederland.

> We hadden maar één gedachte: we moesten de grens over naar Holland. Dat was het dichtstbij en ik had kennissen in Holland doordat ik vaak op Hollands grondgebied had gewerkt.

Enkele dagen na de bevrijding werden de vrouwen in Nederland opgehaald door de Amerikanen om naar Rusland teruggestuurd te worden.

> Mijn moeder en mijn vriendin [...] zijn toen teruggegaan. De enige kans om niet terug naar Rusland te moeten was trouwen. [...] Het is allemaal zo vreemd gegaan en later heb ik toch wel, ik kan niet zeggen spijt, maar toch wel heimwee. In december ging ik trouwen, dus ik was nog geen achttien en met een man die ik niet kende.[15]

ze volgens de Nederlandse wet het Nederlandse staatsburgerschap. De Sovjet-Unie erkende deze huwelijken en het verlies van de sovjetnationaliteit echter niet, en bleef de vrouwen beschouwen als sovjetonderdanen. Er werden in Nederland repatriëringscentra ingericht en Ostarbeiterinnen werden aangemoedigd om via die centra naar de Sovjet-Unie terug te keren. Russische officieren in Nederland deporteerden de vrouwen in sommige gevallen tegen hun wil. De Nederlandse overheid deed daar weinig tegen. Tussen december 1944 en december 1945 verlieten 9400 sovjetonderdanen Nederland, onder wie 4200 vrouwen. In 1946 werd gedwongen terugkeer door de Nederlandse autoriteiten verboden. Tussen 1946 en 1952 keerden nog slechts 103 personen terug, vooral vrouwen en kinderen. In 1952 bleek het aantal sovjetonderdanen in Nederland te zijn teruggelopen tot 2723, onder wie 800 Russinnen die met Nederlandse mannen waren getrouwd. Door hun huwelijk hadden ze de Nederlandse nationaliteit en konden dus volgens de Nederlandse overheid niet worden gedeporteerd.

8.4 Hongaren en Tsjechen

De komst van Hongaren naar Nederland werd voorafgegaan door een volksopstand in Hongarije in de herfst van 1956 tegen het stalinistische bewind.[16] Het begon als een betoging van enkele duizenden inwoners van Boedapest. Het leger deelde wapens uit aan de opstandelingen. De opstand leek eind oktober en begin november te slagen. Er werd een nieuwe regering gevormd, die uit het Warschaupact trad en een neutrale status aanvroeg. Op 4 november 1956 vielen troepen van het Warschaupact het land binnen en sloegen de opstand neer, die dertien dagen geduurd had. Boedapest werd omsingeld en de tanks reden de straten binnen. Hongaren trachtten ze met molotovcocktails tegen te houden, terwijl de radio steeds indringender het Westen om hulp vroeg. De opstand kostte duizenden mensen het leven. 150.000 Hongaren vluchtten en werden opgevangen in kampen in Oostenrijk. Er kwam een internationale campagne op gang om deze vluchtelingen elders onder te brengen. Nederland verklaarde zich bereid vluchtelingen op te vangen. Een commissie moest in de kampen mensen selecteren. Daarbij was er een sterke voorkeur voor jonge ongehuwde mannen die in de mijnen wilden werken, maar er kwamen ook studenten en gezinnen. De selectiecommissie kreeg opdracht zigeuners te weren.[17]

In november en december 1956 kwamen ruim drieduizend Hongaarse vluchtelingen per trein naar Nederland. Ze werden warm onthaald. De Nederlandse bevolking leefde erg met de Hongaarse vluchtelingen mee; in dit tijdperk van de Koude Oorlog waren dit de vijanden van onze vijanden en dus onze vrienden en bondgenoten. Hongaren die al in Nederland woonden speelden een rol in het organiseren van de eerste opvang en hulp. Het Nationaal Comité Hulp Hongaarse Volk bracht in enkele dagen 8 miljoen gulden voor de vluchtelingen bij elkaar.

Aan de aankomst van de vluchtelingen in Utrecht besteedden alle kranten en het Polygoonjournaal aandacht. Het Polygoonjournaal meldde:

> De spanning en de vermoeienissen van de afgelopen dagen waren op de gezichten der gevluchten duidelijk afgetekend. Onder hen bevinden zich mannen, die enkele dagen tevoren met het geweer in de hand vochten voor de vrijheid van hun land. [...] De Hongaren die in ons land worden opgenomen mogen zich gedragen weten door de warme sympathie en de steun van het hele Nederlandse volk.[18]

Koningin Juliana bezoekt Hongaarse vluchtelingen in het Jaarbeursgebouw in Utrecht in november 1956.

In vrijwel elke plaats in Nederland kwam een vereniging om de Hongaren op te vangen. De Hongaarse centra, die in verschillende plaatsen voor de opvang van Hongaren werden geopend, verzorgden filmavonden, sinterklaasvieringen en voetbalwedstrijden. De centra werden gedeeltelijk gefinancierd met het geld dat was opgehaald tijdens de grote collectes die werden gehouden op het moment van de komst van de Hongaren.

Aanvankelijk waren er zorgen in de Nederlandse samenleving over de grote werkloosheid onder de Hongaarse mannen. Ze waren jong en namen snel ontslag als het hun ergens niet beviel. Bedrijven en andere organisaties probeerden iets aan opleiding te doen. Na verloop van tijd heeft het merendeel zijn weg gevonden in de Nederlandse samenleving en is tot Nederlander genaturaliseerd.

Na de terugkeer naar de democratie in 1989 hebben Hongaren en hun kinderen weer de banden met hun land van herkomst aangehaald. Het was niet altijd makkelijk. De 56'ers werden in Hongarije gezien als een soort verraders die hun land in een moeilijke tijd in de steek hadden gelaten.[19]

Enkele jaren na de Hongaren kwamen er nieuwe vluchtelingen uit het Oostblok naar Nederland. In de zomer van 1968, ruim tien jaar na de Hongaarse Opstand, maakten in Tsjecho-Slowakije troepen van landen van het Warschaupact een einde aan de 'Praagse lente'. De Nederlandse regering besloot onmiddellijk een 'ruimhartig beleid' te voeren ten opzichte van de verwachte vluchtelingen. Een deel van de Tsjecho-Slowaken was al in Nederland, bijvoorbeeld als student, en wilde na het neerslaan van de opstand niet meer terugkeren.[20] Uiteindelijk zijn er ongeveer duizend vluchtelingen naar Nederland gekomen. 280 van hen keerden na verloop van tijd weer terug naar Tsjecho-Slowakije en een honderdtal migreerde naar elders.[21]

8.5 Van steeds verder weg: Chilenen, Vietnamezen en Tamils

In latere jaren kwamen er asielzoekers uit niet-communistische landen. Tussen 1968 en 1973 vroegen bijvoorbeeld 584 Portugese mannen asiel aan.[22] Portugal voerde oorlog in haar kolonies Angola en Mozambique. Deze wrede oorlogen leidden binnen de Portugese samenleving tot veel onrust en tot pogingen om dienstplicht in die koloniale oorlogen te ontlopen. Voor de Nederlandse regering vormden deze asielaanvragen een probleem, omdat Portugal een NAVO-bondgenoot was. Het Angola-comité bood de asielaanvragers zo veel mogelijk hulp. Slechts 17 procent van hen kreeg de status van erkend vluchteling. Na de Anjerrevolutie, die de democratie in Portugal herstelde, keerden de meesten van deze vluchtelingen terug naar Portugal.[23]

In 1972 vroeg UNHCR aan de Nederlandse staat of deze bereid was om enkele honderden Oegandezen van Aziatische afkomst op te nemen. Zij waren door dictator Amin uit Oeganda verjaagd. Nederland verleende aan 320 vluchtelingen een A-status. Hun integratie in de Nederlandse samenleving leverde niet veel problemen op, omdat zij in het algemeen een goede opleiding hadden gevolgd en goed Engels spraken.[24]

Het aantal asielverzoeken was in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog gering. In de jaren zeventig begon dat aantal te stijgen.

Tabel 33. In de jaren 1977-1987 in Nederland aangekomen uitgenodigde vluchtelingen en asielzoekers naar jaar van binnenkomst (exclusief vluchtelingen en asielzoekers uit Oost-Europa)[25]

	Uitgenodigde vluchtelingen			**Asielzoeker**
Jaar van aankomst	*Totaal*	*Mannen*	*Vrouwen*	
1977	291	168	123	452
1978	324	183	141	964
1979	2458	1493	965	816
1980	1625	1045	580	976
1981	1179	735	444	832
1982	513	294	219	840
1983	406	208	198	1400
1984	481	238	243	2304
1985	440	232	208	4522
1986	371	208	163	3650
1987	532	284	248	12.987

Chilenen

Chileense vluchtelingen kwamen naar Nederland na de militaire staatsgreep in Chili op 11 september 1973. Het dramatische verloop van de staatsgreep, waarbij de democratisch gekozen sociaaldemocratische president Allende door de militaire junta aan de kant werd gezet, werd door de Nederlanders via de televisie gevolgd. Linkse studenten vluchtten de bergen in en werden later door Nederlandse paters naar de Nederlandse ambassade geloodst. Premier Den Uyl nodigde 150 vluchtelingen uit om naar Nederland te komen. Ze werden de troetelberen van links Nederland en hielden in het hele land lezingen. Ze volgden geen lessen Nederlands, maar gaven Spaans aan Nederlandse vrouwen. Ze hoopten spoedig naar Chili te kunnen terugkeren, en toen dat niet lukte hadden ze het gevoel hun strijdmakkers in de steek te hebben gelaten.[26]

Andere vluchtelingen kwamen niet op uitnodiging, maar via allerlei omwegen op eigen gelegenheid. De Chileense vluchtelingen zagen hun verblijf in Nederland, zoals dat gold voor veel andere vluchtelingen, als tijdelijk. De Chileense vluchtelingen werden centraal opgevangen. In de opvangcentra heerste, ook weer opnieuw zoals we dat hebben gezien bij andere vluchtelingen, tussen groepen Chilenen met verschillende ach-

tergrond grote verdeeldheid. Van de ruim tweeduizend vluchtelingen keerde na verloop van tijd ruim de helft terug naar hun land.

Vietnamezen

Een naar omvang belangrijke groep waren de Vietnamese bootvluchtelingen.[27] Na 1975 ontvluchtten ongeveer 2 miljoen Vietnamezen hun land, merendeels in zeer gammele bootjes. Ze werden overvallen door Thaise piraten en een deel van hen verdronk in de Golf van Tonkin. Een drama voor de Vietnamese kust zorgde dat Vietnamese vluchtelingen in Nederland in het centrum van de belangstelling kwamen te staan. In de vroege ochtend van 23 juni 1979 werd een bootje met meer dan driehonderd vluchtelingen aan boord vastgemaakt aan de ankerkabels van het Nederlandse schip Neddrill 2, dat voor de Vietnamese kust naar olie boorde. De vluchtelingen vroegen om hulp. Aan boord van de Neddrill 2 leidde dat tot heftige discussies, totdat het bootje plotseling begon te zinken. De bemanning van de Neddrill 2 kwam de vluchtelingen met alle middelen te hulp, maar kon niet verhinderen dat tachtig mensen voor hun ogen verdronken.

De Vietnamese overheid eiste dat de overige vluchtelingen in Vietnam aan land werden gebracht en stuurde een kanonneerboot om het verzoek kracht bij te zetten. Cees Hoek, kapitein van de Neddrill 2, weigerde de vluchtelingen over te dragen. Er werd een schip gekocht, waarmee de vluchtelingen naar veilige internationale wateren moesten worden gebracht. De Vietnamese overheid stemde hiermee in. Zodra de vluchtelingen echter aan boord van het schip waren, dwong een schip van de Vietnamese marine het met schoten voor de boeg om alsnog naar Vietnam te varen. Daar werden de mannen van de vrouwen en kinderen gescheiden en allemaal werden ze vastgezet. Er volgde een periode van onderhandelingen en uiteindelijk mochten deze vluchtelingen begin september per vliegtuig naar Schiphol vertrekken. Het hele drama werd door de Nederlandse pers nauwlettend gevolgd, en dat leidde tot sympathieke reacties op de komst van deze vluchtelingen.[28] In de latere jaren was de komst van nieuwe Vietnamezen niet onomstreden en werd er in de pers geopperd dat zij hun land ontvluchtten om economische redenen.

De Vietnamese vluchtelingen gingen merendeels naar de Verenigde Staten, Canada, Australië en West-Europa. Tot 1983 werden in Nederland ruim 6000 Vietnamezen opgenomen. Door gezinshereniging en nieuwe toelatingen groeide het aantal in de jaren daarna. In 2007 vorm-

den zij een gemeenschap van 18.000 mensen. Ze wonen voornamelijk in Almere, Purmerend, Hoorn, Harlingen, Leeuwarden, Spijkenisse en Helmond (waar 2000 gezinnen wonen). Over het algemeen zijn de Vietnamezen goed geïntegreerd in de Nederlandse samenleving. De loempiakramen zijn onderdeel geworden van het Nederlandse straatbeeld, maar dit is zeker niet de enige sector waarin ze werkzaam zijn.

Tamils

In 1985 kwam een groep vluchtelingen uit Sri Lanka naar Nederland. Het waren merendeels jonge mannen tussen de achttien en dertig jaar, afkomstig uit de omgeving van Jaffna. De Tamil-minderheid in Sri Lanka vormt 20 procent van de bevolking en de leden van deze minderheid werden in de jaren tachtig systematisch vervolgd en achtergesteld. Ongeveer 130.000 Tamils vertrokken van Sri Lanka naar Tamil Nadu in India, waar een aan de Tamils verwante bevolkingsgroep leefde. Enkele tienduizenden Tamils vluchtten naar Europa. Binnen een jaar vroegen ongeveer tweeduizend Tamils in Nederland asiel aan.[29] Zij reisden rechtstreeks naar Nederland, of via Oost-Duitsland, via de zogenaamde Gat van Berlijn-route. De Tamils konden Oost-Berlijn vrij makkelijk binnenkomen en reisden dan via West-Berlijn door naar andere West-Europese landen. Onder internationale politieke druk werd Oost-Duitsland verplicht het gat te dichten en geen Tamils meer toe te laten zonder een visum voor het beoogde land van bestemming. De Tamils werden aanvankelijk in Nederland niet erkend als vluchtelingen, maar ze werden ook niet uitgezet omdat ze 'technisch niet-verwijderbaar' waren.

Bij de media bestond ongekende belangstelling voor de komst van de Tamils, waarbij op grote schaal watertermen als 'toevloed' en 'toestroom' werden gebruikt en een panieksfeer werd gecreëerd.[30] Nadruk werd gelegd op de economische motieven die de Tamils zouden hebben.[31] Een groot aantal mensen stuurde ingezonden brieven naar kranten. De toon van die brieven was overwegend zeer negatief en de Tamils werd van alles verweten. Niet eerder sinds de Tweede Wereldoorlog was de berichtgeving over vluchtelingen zo negatief. De briefschrijvers twijfelden niet alleen aan de motieven van de migranten, maar ook werd nadruk gelegd op de kosten die de Nederlandse samenleving maakte voor de opvang van de asielzoekers.

De komst van deze Tamil-asielzoekers betekende een keerpunt in het beleid ten aanzien van en het denken over asielzoekers. De Tamils konden zich vrij vestigen in Nederland. De opvang en huisvesting was

Tijdens een demonstratie op het Binnenhof eisen Tamils de vluchtelingenstatus.

nog niet centraal geregeld. De Tamils kwamen vooral in Amsterdam en Den Haag terecht. De behuizing was slecht en duur. De bestuurders van de steden Amsterdam en Den Haag meenden dat hun stad onevenredig door de komst van de Tamils werd belast.

Op 11 januari 1985 deed zich het zogenaamde Schiphol-incident voor. Een vliegtuig met 45 Tamils aan boord die op weg waren naar Oost-Berlijn, maakte in Schiphol een tussenlanding. Daar werd vastgesteld dat de Tamils geen geldige reisdocumenten hadden. Het ministerie van Justitie besloot de Tamils terug te sturen naar de Sri Lankaanse hoofdstad Colombo. Dat was mogelijk omdat de Tamils in Nederland geen politiek asiel hadden aangevraagd. Het Schiphol-incident leidde tot heel veel publieke en politieke discussie, niet alleen over de uitzetting, maar ook over de vraag of het in het geval van de Tamils wel om werkelijke vluchtelingen ging. De Tamils zouden bovendien niet zijn gevlucht, maar gesmokkeld. Ze hadden geen politieke, maar economische motieven.

Naar aanleiding van deze discussies, en de eerdere klachten uit Amsterdam en Den Haag, werd in 1985 de Regeling Verzorgd Verblijf Tamils ingevoerd, ook wel de bed-bad-brood-voorziening genoemd. De Tamils werden in afwachting van de beslissing over hun asielverzoek verspreid door Nederland in opvangcentra ondergebracht. Daarmee kwam een einde aan de problemen in de grote steden. Tegelijkertijd daalde ook

het aantal Tamil-asielzoekers. Beslissingen lieten lang op zich wachten en in de nacht van 23 op 24 april 1986 brak in verschillende steden onrust uit, die gepaard ging met vernieling en brandstichting. Een centrum brandde uit. Enkele tientallen Tamils gingen in hongerstaking. Van de 3500 Tamils die naar Nederland kwamen, vertrokken er 1500 nadat bekend werd dat asielverzoeken waarschijnlijk zouden worden afgewezen. In latere jaren zijn er echter toch nog Tamils naar Nederland gevlucht. In 2007 woonden in Nederland ongeveer 12.000 Tamils, van wie inmiddels driekwart genaturaliseerd is.

8.6 Het toenemende aantal asielzoekers in de jaren negentig

Wanneer we kijken naar de aantallen asielzoekers in de jaren negentig, is het begrijpelijk dat de overheid zich inspande om tot betere regelingen te komen. In 1992 kwamen er meer dan 20.000 asielzoekers naar Nederland. Dat liep op tot 52.000 in 1994, daalde naar ongeveer 34.000 in 1997 en steeg weer naar 45.000 een jaar later. Duitsland heeft binnen Europa in de jaren negentig veruit de meeste asielzoekers opgenomen. Nederland komt op de tweede plaats. Belangrijke landen van herkomst van deze nieuwe asielzoekers waren Afghanistan, Somalië, Irak en voormalig Joegoslavië.

Tabel 34. Landen van herkomst van asielzoekers 1992-1998[32]

Land	*Aantallen*
Bulgarije	1310
Roemenië	5449
Turkije	5723
Congo (Zaïre)	6171
Sri Lanka	10.091
Joegoslavië	21.859
Afghanistan	22.351
Somalië	23.462
Bosnië-Herzegovina	25.330
Irak	31.607
Overig	86.743
Totaal	240.096

Leiden wil haar geschiedenis als 'Stad van vluchtelingen' eer aandoen.

Twee derde deel van de asielzoekers was aan het einde van de jaren negentig man, een derde was een vrouw. Bijna de helft van de mannen was gehuwd. Voor de vrouwen lag dat percentage iets hoger (66 procent). Het merendeel (70 procent) van de gehuwde mannelijke asielzoekers reisde zonder hun vrouw naar Nederland. Het merendeel van de asielzoekers was jong. Uit China en Somalië kwamen ook minderjarige asielzoekers.

Van de asielzoekers uit Irak was het merendeel (64 procent) Koerdisch. Van de Afghaanse asielzoekers was meer dan de helft (56 procent) Tajken, een etnische groep die ongeveer een kwart van de bevolking van Afghanistan vormt. Het merendeel van de asielzoekers (64 procent) kwam uit de hoofdstad Kaboel. Onder de Joegoslaven was het merendeel (79 procent) van Albanese afkomst, 64 procent kwam uit Kosovo. Bij de Bosnische asielzoekers behoorde 69 procent tot Bosnische moslims (of Bosniaken) en 15 procent tot de Roma. Van de Turkse asielzoekers was 87 procent Koerdisch.

Van de asielzoekers die in de periode 1996 tot 1998 naar Nederland kwamen, had eind 1998 28 procent een verblijfsstatus (9 procent een

A-status, de rest een andere status). Iets meer dan 22 procent van de zaken was nog in behandeling, 7,7 procent was verwijderd, en 17 procent van de aanvragen was afgewezen. Slechts een klein deel van de asielzoekers kreeg dus een A-status. Een veel groter deel kreeg een status op humanitaire gronden. Deze vergunning werd vooral gegeven aan mensen die al lang in de procedure zaten (meer dan drie jaar), aan mensen met ernstige trauma's en aan alleenstaande minderjarigen.

Joegoslaven

Door Nederlandse bedrijven werden, zoals we hebben gezien, in de jaren zestig en zeventig gastarbeiders geworven in Joegoslavië.[33] Nadat de werving ten einde was gekomen, bleven er mensen uit Joegoslavië komen in het kader van gezinsvorming en -hereniging. In 1990 waren er hierdoor ongeveer 20.000 Joegoslaven in Nederland. Na 1991 veranderde de migratie vanuit Joegoslavië dramatisch van aard. Etnische spanningen, het uiteenvallen van de Joegoslavische Federatie, de stichting van nieuwe staten en het uitbreken van oorlogen deed mensen op de vlucht slaan. De afscheiding van Slovenië (1991), oorlog in Kroatië (1991-1995), Bosnië-Herzegovina (1992-1995) en Kosovo (1999) leidden tot het ontheemd raken van grote groepen mensen, vooral ook omdat allerlei partijen streefden naar etnisch homogene staten. Pogingen om stukken grondgebied te veroveren waarop veel mensen van de 'eigen' groep woonden, werden gecombineerd met etnische zuiveringen. Zo'n 6 miljoen mensen werden daarbij verdreven uit hun huis en woonplaats.

Asielzoekers uit het voormalige Joegoslavië kwamen relatief laat naar Nederland. Terwijl zuiveringen en oorlogen reeds in 1991 begonnen, kwamen veel asielzoekers pas in 1994. Naar Duitsland gingen ze wel reeds eerder. In andere landen nam het aantal asielzoekers ook eerder af. In 1997 verdubbelde het aantal asielzoekers uit voormalig Joegoslavië in Nederland terwijl het aantal elders toen al daalde. Na 1998 nam het aantal aanvragen in alle landen toe als gevolg van de Kosovocrisis. Aan het begin van de jaren negentig vormden asielzoekers uit het voormalige Joegoslavië een kwart van het totale aantal asielzoekers in Nederland. Zoals hierboven werd beschreven was hun komst aanleiding tot een verandering in het asielbeleid en invoering van de nieuwe verblijfstitel VVTV. Bovendien waren voor deze asielzoekers ook de 'veilige herkomstlanden' en de 'veilige derde landen' uit de Vreemdelingenwet van 1994 van belang.

In 1999 waren er in Nederland 63.000 mensen die geboren waren in het voormalige Joegoslavië (driekwart behoorde tot de zogenaamde eerste generatie, een kwart tot de tweede). De helft komt uit Bosnië-Herzegovina, en 40 procent uit de Joegoslavische Federatie. Asielaanvragen van Bosniërs werden voor een groot deel (60 procent) ingewilligd, de aanvragen van mensen uit de Joegoslavische Federatie merendeels niet (85 procent).

Van de migranten uit Joegoslavië koos een groot deel voor de Nederlandse nationaliteit. Tussen 1980 en 1998 lieten 25.000 mensen uit het voormalige Joegoslavië zich naturaliseren, waarvan 12.000 in 1997 en 1998.

De getalsmatige verhouding tussen mannen en vrouwen onder deze migranten is gelijk. Het opleidingsniveau van de Joegoslaven is redelijk hoog, maar hun arbeidsparticipatie is laag door het lange gedwongen nietsdoen tijdens de asielprocedure, taalproblemen en het niet-erkennen van diploma's. Lange tijd bestond de indruk dat migranten uit het voormalige Joegoslavië het redelijk goed deden op de arbeidsmarkt, maar dat beeld bleek niet te kloppen.

In 1999 werden bij een integrale veiligheidsrapportage van het ministerie van Binnenlandse Zaken jongeren uit het voormalige Joegoslavië genoemd als een groep met een verhoudingsgewijs hoge criminaliteit. Eerder werd er door kranten ook over criminaliteit onder Joegoslaven geschreven. Zo kopte *Vrij Nederland* op 16 mei 1998: 'De tentakels van de Joegoslavische maffia in Nederland.' Naar aanleiding van deze berichten deden de sociologen Snel, De Boom, Burgers en Engbersen onderzoek naar criminaliteit onder Joegoslavische migranten. De criminaliteit bleek vooral onder jongeren tussen de negentien en vierentwintig jaar hoger te liggen. Vermogensdelicten (zoals diefstal en inbraak) werden veel gepleegd (70 procent van het totale aantal delicten). Een deel van die delicten werd niet gepleegd door Joegoslaven die in Nederland woonden, maar die naar Nederland kwamen uit Duitsland, België of het voormalige Joegoslavië met het doel inbraken te plegen. Zij hadden geen band met de Joegoslaven die in Nederland woonden. Een ander deel werd gepleegd door jonge asielzoekers die verbleven in de asielzoekerscentra en die een gering inkomen hadden en niet mochten werken. Die criminaliteit kwam gedeeltelijk voort uit frustratie om de gebrekkige mogelijkheden in de Nederlandse samenleving en uit ervaringen met oorlogsgeweld in het land van herkomst. Berichtgeving in kranten over de 'Joegomaffia', die vooral geassocieerd werd met Albanezen en

Serviërs, leidde tot een negatieve beeldvorming ten aanzien van de hele groep en verdeeldheid binnen de Joegoslavische groep.

De gastarbeiders die in de jaren zeventig in Joegoslavië werden geworven, waren Kroaten, Serviërs en Macedoniërs. Bij de werving werd die etnische identiteit niet geregistreerd en onder de migranten waren ook nogal veel echtparen waarbij man en vrouw tot verschillende groepen behoorden. Na het uiteenvallen van Joegoslavië en de komst van vluchtelingen werd opeens ook de etnische identiteit van de migranten die als gastarbeiders waren gekomen belangrijk. De Joegoslavische gastarbeiders hadden, zoals ook andere gastarbeiders dat hadden gedaan, hun eigen verenigingen opgezet in Nederland. Door de komst van de vluchtelingen kwamen daar nieuwe verenigingen bij en hielden oude op te bestaan. De koepelorganisatie, de Bond voor Joegoslavische Clubs en Verenigingen, veranderde in 2003 haar naam in de Bond voor Servische Verenigingen in Nederland. Enkele verenigingen verlieten daarop de Bond en daardoor daalde het aantal aangesloten verenigingen van 22 naar 12.[34]

Turkse christenen en Turkse Koerden

Omstreeks 1980 voerden de Nederlandse kerken actie om Turkse christenen als asielzoekers erkend te krijgen, terwijl tegelijkertijd Turkse Koerden, zonder veel steun uit de Nederlandse samenleving, ook erkenning probeerden te krijgen als vluchteling. Turkse christenen en Turkse Koerden maakten deel uit van de gastarbeiders die in de jaren zestig en zeventig in Turkije werden geworven. In de jaren tachtig ontwikkelde zich in Turkije een Koerdisch nationalisme. Tussen 1978 en 1980 hadden de Koerden enige ruimte gekregen om in Turkije hun identiteit vorm te geven. In 1978 werd de PKK opgericht (Partiye Karkeran Kurdistan) die een onafhankelijke socialistische staat in Zuidoost-Turkije wilde stichtten. Irak en Syrië stonden toe dat de PKK vanaf hun grondgebied acties uitvoerde tegen het Turkse leger. Na de staatsgreep van 1980 werden de Koerden onderdrukt in Turkije, en dit leidde tot de migratie van Koerden uit Turkije naar West-Europa.[35]

Vóór 1980 zagen de meeste Koerden zich als Turken. De Koerden vormen een opvallende groep omdat ze noch een geografische oorsprong, noch hun geschiedenis, taal en geloof met elkaar delen. Koerden wonen in Turkije, Irak, Iran en Syrië. Ze spreken verschillende dialecten en bekennen zich tot verschillende stromingen binnen de islam. In 1995 kregen de Koerden toestemming van de Nederlandse overheid om in

Den Haag hun parlement in ballingschap op te richten. Het aantal Turkse Koerden in Nederland is 50.000, maar lang niet allemaal kwamen zij als asielzoekers. De bereidheid om Koerden als asielzoekers te erkennen was zeer gering.

Iraanse vluchtelingen

In 2003 woonden er 28.000 Iraniërs in Nederland. Zij vormen een van de grotere groepen recente nieuwkomers.[36] De groep is tamelijk geïndividualiseerd. Gezamenlijke Iraanse activiteiten vinden slechts incidenteel plaats en van een Iraanse gemeenschap in Nederland is niet echt sprake.

De aanleiding voor hun komst was de islamitische revolutie van 1979, toen sjah Mohammed Reza Pahlavi verdreven werd door ayatollah Khomeiny. Tussen 1979 en 1981 was er in Iran sprake van een relatief machtsvacuüm, waardoor politieke activiteiten van diverse politieke groepen mogelijk waren. Na 1981 kwam daaraan een einde en werd de politieke oppositie hard aangepakt. Na de revolutie verslechterde de positie van vrouwen. Na de revolutie ontvluchtten 3 tot 5 miljoen mensen het land.

Het cijfer van 28.000 voor Nederland heeft betrekking op migranten en hun kinderen. Van hen zijn 10.000 mensen tot Nederlander genaturaliseerd. Het merendeel van de Iraniërs in Nederland is jong (40 procent is jonger dan vijfentwintig jaar, 40 procent is dertiger of veertiger). Het grootste aantal (3000) woont in Amsterdam. De vluchtelingen waren voor een groot deel goed opgeleid en spraken bij aankomst in Nederland Engels. Het aantal mannen dat naar Nederland kwam, is iets groter dan het aantal vrouwen. Veel stellen scheidden relatief snel na aankomst in Nederland. Spanningen voor en tijdens de vlucht, een periode van gescheiden leven rondom de vlucht, en het leven in de asielzoekerscentra waren daarvan de oorzaak. Gemengde huwelijken tussen Nederlanders en Iraniërs komen vaak voor.

Iraniërs hebben in de relatief korte tijd van hun verblijf in Nederland veel bereikt. Een voorbeeld is Farah Karimi, die namens GroenLinks in de Tweede Kamer zit, andere voorbeelden zijn Kader Abdolah, schrijver, en de wetenschappers Afshin Ellian en Halleh Ghorashi.[37]

Afrikanen

Migranten uit Afrikaanse landen ten zuiden van de Sahara kwamen vooral naar Nederland uit Somalië, de Kaapverdische eilanden, Ghana, Angola, Ethiopië of Eritrea, Congo, Nigeria en Soedan.[38] In 2005 ging het in totaal om 100.000 mensen. De getalsmatige verhouding tussen

mannen en vrouwen is vrijwel gelijk. Niet alle migranten uit deze landen komen als vluchtelingen. De kans om als vluchteling erkend te worden was in de laatste jaren niet groot voor Angolezen, Ethiopiërs en Nigerianen. Onder de Nigerianen is een groot aantal mensen dat naar Nederland komt om met een Nederlandse partner te trouwen. Ethiopiërs en Nigerianen komen naar Nederland om te studeren, en Nigerianen komen bovendien in dienst van Shell.

De reden voor mensen om Afrikaanse landen te ontvluchten is oorlog of burgeroorlog. De koloniale erfenis en grenzen die in het verleden willekeurig getrokken zijn, bemoeienis van de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie (zoals in Angola) en natuurlijke rijkdom (zoals olie in Nigeria en diamanten in Angola) hebben geleid tot onoplosbare tegenstellingen tussen landen en binnen die landen zelf.

De Soedanese asielzoekers zijn goed opgeleid; een op de drie (mannen) tot een op de vijf (vrouwen) heeft een hogere beroepsopleiding of een universitaire opleiding. Somalische kinderen zijn minder goed opgeleid omdat sinds de val van Siad Barre in 1991 het schoolsysteem niet meer in werking is. Uit Angola kwamen veel minderjarige asielzoekers, die vanwege de oorlog in hun land niet of nauwelijks naar school waren geweest.

Net als andere migranten hebben ook de migranten uit Afrika zich georganiseerd, waarbij religieuze organisaties en kerken belangrijk zijn. Organisatievorming wordt door de Nederlandse overheid bevorderd om zo een aanspreekpunt binnen gemeenschappen te hebben. De Somaliërs, Soedanezen en Nigerianen zijn gedeeltelijk moslim. Voor de Ethiopische migranten is de koptische kerk belangrijk en voor de Congolezen de kimbanguistische kerk. Verder zijn de katholieke kerken en de pinkstergemeente van belang. Katholieken uit Afrika (Angolezen, Mozambikanen, Kaapverdianen) sloten zich aan bij de Portugeestalige katholieke gemeenten in Amsterdam en Rotterdam. Door de komst van de Afrikaanse migranten, vooral de Ghanezen, veranderde de aard van de pinkstergemeente in Nederland. De pinkstergemeente begon in 1906 in de Verenigde Staten omdat de zwarte predikant William Seymour vanwege zijn huidskleur niet werd toegelaten tot de traditionele kerk. De pinkstergemeente (pentacostalisme) was van begin af aan sterk multiraciaal. In 1907 werd de eerste Nederlandse kerk opgericht, maar de kerk werd pas belangrijk in de jaren zestig.

De migratie van Ghanezen naar Nederland begon in de eerste helft van de jaren tachtig.[39] Hoewel in de periode daarvoor op min of meer in-

Een Somalisch en een Marokkaans meisje samen op de fiets in Leiden.

cidentele basis Ghanezen naar Europa en Nederland kwamen, bijvoorbeeld als politiek vluchteling als gevolg van de snel wisselende regimes in Ghana in de periode voor 1980, nam de migratie een grote vlucht in 1983, toen miljoenen Ghanezen gedwongen werden Nigeria te verlaten. Na de val van het bewind van de eerste president van Ghana, Kwame Nkrumah, in 1966 en de daaropvolgende regimes raakte de economie van Ghana in het slop. De machtsovername in 1981 door een legerofficier, J. Rawlings, die daarna als dictator het land vijfentwintig jaar zou regeren, maakte aan de economische verslechtering geen eind. Veel goed opgeleide Ghanezen zochten een beter heenkomen, eerst vooral in Nigeria en later in Europa. In het midden van de jaren negentig werd geschat dat ongeveer 15 procent van de totale Ghanese bevolking was geëmigreerd. Het geld dat zij sturen naar familie in Ghana vormt een belangrijke bron van inkomsten voor het land, na cacao en goud.

De Ghanese migranten die naar Nederland kwamen, gingen vooral naar Amsterdam, waar de kansen op laaggeschoold of illegaal werk het grootst waren. Ze konden daar bovendien gemakkelijk 'onderduiken' in de grote Surinaamse gemeenschap. Hun aanwezigheid kreeg veel aandacht door de Bijlmerramp van oktober 1992. Een vliegtuig van El Al stortte neer in de Bijlmer en aanvankelijk werd verondersteld dat er on-

der de slachtoffers veel Ghanezen waren, die illegaal in Nederland zouden zijn.

De totale Ghanese migrantengemeenschap groeide uit tot naar schatting 40.000 personen, van wie ongeveer de helft niet over de juiste papieren beschikte om in Nederland te wonen en te werken.

In de grote steden zoals in Amsterdam en Den Haag vestigen zich tientallen verschillende kerken onder Ghanees leiderschap, met zo'n twee- tot vijfhonderd volwassenen als lid. Naast Ghanezen sloten zich ook andere (West-)Afrikanen, Surinamers en andere Engelstalige migranten bij de kerk aan. Bekend werden de kerken die in parkeergarages in de Bijlmer bijeenkomsten hielden.

Somaliërs kwamen naar Nederland vanwege de chaotische situatie en de voortdurende burgeroorlog in hun land. De voormalige VVD-politica Ayaan Hirsi Ali behoort tot deze groep vluchtelingen. Somaliers vormen een van de grootste vluchtelingengroepen van dit moment. 800.000 mensen sloegen na het uitbreken van de burgeroorlog in 1991 op de vlucht en gingen onder meer naar Kenia, Ethiopië en Djiboeti. Enkele tienduizenden, vooral mensen met geld en contacten, vluchtten naar West-Europa, met name naar Engeland. In 1984 meldden de eerste Somaliërs zich in Nederland. De keuze voor Nederland was meestal toevallig. Begin jaren negentig werden enkele honderden Somaliërs, die in vluchtelingenkampen in Kenia verbleven, uitgenodigd om naar Nederland te komen.

In totaal kwamen er zo'n 18.000 Somalische vluchtelingen naar Nederland. Die groep nam door gezinshereniging en natuurlijke groei toe tot ruim 30.000 Somaliërs in Nederland in 2007. De Somaliërs kwamen verspreid over heel Nederland terecht, maar concentreerden zich vervolgens in de grote steden. 10 procent woont in Tilburg, dat daarmee de grootste gemeenschap heeft. De Somaliërs in Nederland hebben over het algemeen een goede opleiding, maar ze werken onder hun niveau, zoals dat ook geldt voor veel andere vluchtelingen. Negatieve gevolgen hadden ook de inburgeringscursussen, die als bevoogdend en denigrerend werden ervaren. Een vierenveertigjarige Somalische vrouw: 'In Nederland denkt men: uit Afrika, dus uit de boesboes. We hadden een luxe leven in Mogadishu. Hier moest ik bij een inburgeringscursus leren hoe je een bed opmaakt! Daar sta je dan met je eigen mening, maar zonder kennis van de Nederlandse taal.'[40]

Veel Somaliërs gebruikten, net als Soedanezen en Nigerianen, hun Nederlandse paspoort om verder te migreren naar Groot-Brittannië,

waar grotere gemeenschappen bestaan, de taal minder een probleem is en er minder dwang is tot aanpassing in religieus of cultureel opzicht. De Nederlandse Somaliërs – Somaliërs met een Nederlands paspoort – vestigden zich vooral in Birmingham, Londen en Leicester.[41] Zij verlieten Nederland tussen 1999 en 2005. Intolerantie in Nederland ten aanzien van moslims was een belangrijke reden voor vertrek. Ze misten de vrijheid om een eigen invulling aan hun geloof te geven en werden voortdurend op hun geloof aangesproken. In Engeland waren er bovendien minder voorwaarden verbonden aan het opzetten van een eigen bedrijf, wat de Nederlandse Somaliërs in Engeland vervolgens op grote schaal hebben gedaan.

De gemeenschap in Leicester telt 15.000 Nederlandse Somaliërs. Het is een gemeenschap met een eigen moskee en winkels. 90 procent van de Somalische gemeenschap in Leicester heeft de Nederlandse nationaliteit en winkels verkopen Nederlandse mayonaise, Bambix, Brinta en hagelslag. Het zijn de Nederlandse Somaliërs die deze producten importeren. De jongere Nederlandse Somaliërs spreken onder elkaar Nederlands en worden door de andere Somaliërs *cheeseheads* genoemd.

8.7 Beeldvorming

In de beeldvorming ten aanzien van recente vluchtelingen zijn er twee thema's die met enige regelmaat terugkomen: criminaliteit en aantallen. In 2001 ontstond in de pers enige commotie over de grote criminaliteit onder asielzoekers.[42] Wetenschappelijk onderzoek dat naar aanleiding van deze berichtgeving werd gedaan, liet zien dat criminaliteitscijfers een grote vertekening van de werkelijkheid vertonen. De criminaliteit buiten de centra betrof vooral winkeldiefstal en het zwart- of grijsrijden met het openbaar vervoer. Er werden vooral strippenkaarten gestolen. De asielzoekerscentra liggen opzettelijk ver van steden en asielzoekers krijgen weinig zakgeld, maar ze hebben wel behoefte aan het contact en het vermaak die steden bieden. Bij betrapping op winkeldiefstal en zwartrijden werd bovendien altijd aangifte gedaan, en bij aanhouding liepen conflicten nogal eens uit de hand en was er sprake van geweld en weerspannigheid. De heftige reacties van de asielzoekers bij betrapping kwamen voort uit hun angst voor uitwijzing of afwijzing van hun asielverzoek.

De criminaliteit binnen de centra kwam voort uit het feit dat mensen

met een geheel verschillende achtergrond en soms oorlogstrauma's opeengepakt zaten, waarbij er bijzonder weinig te doen was, terwijl er lang onzekerheid bestond over hun toekomst. Het delen van voorzieningen (zoals koelkasten, keukens en wasmachines) en (geluids)overlast waren aanleiding tot incidenten. Bij incidenten waarschuwden de beheerders van de centra vrij snel de politie. De vermeende grotere criminaliteit van de asielzoekers bleek op deze manier voor een groot deel te kunnen worden verklaard uit de opvang in asielzoekerscentra.

Een tweede punt waarover in de pers met enige regelmaat commotie ontstond, was het grote aantal asielzoekers dat naar Nederland kwam of zou kunnen komen. Op 10 maart 1994 kopte *De Telegraaf*: 'Dit jaar 100.000 asielzoekers.' Het nieuws werd ook door andere landelijke kranten groot gebracht, zij het soms met andere getallen. De voorspelling voor 1994 was gebaseerd op het aantal asielzoekers dat zich in de eerste drie maanden van het jaar in Nederland zou hebben gemeld. De cijfers en berichten waren, zo bleek later, feitelijk onjuist. Er was geen sprake van een toename van het aantal asielzoekers in de eerste drie maanden van het jaar, maar van een afname. De IND had in de eerste drie maan-

In verschillende dorpen, zoals hier in Stevensbeek, rees verzet tegen de vestiging van opvangcentra voor asielzoekers.

den van het jaar wel extra aanvragen in behandeling genomen. Die aanvragen waren van mensen die soms al maanden of jaren in Nederland waren. Onderbezetting en een reorganisatie bij het ministerie hadden geleid tot een achterstand, en aan het begin van 1994 werden extra ambtenaren ingezet om die achterstand weg te werken. Daardoor leek er sprake te zijn van een toename. Deze fout in de berichtgeving werd door sommige lokale kranten wel gemeld, maar door landelijke kranten niet overgenomen. De hoge aantallen van de eerste berichtgeving bleven het politieke debat bepalen. In de berichtgeving over de aantallen asielzoekers is volgens de mediasocioloog Peter Vasterman een patroon te herkennen: schattingen over een toename van het aantal asielzoekers zijn voorpaginanieuws; berichten over een afname worden genegeerd.[43]

8.8 Conclusie

In 2004 hebben zich 94.019 immigranten in Nederland gevestigd (46.200 mannen en 47.819 vrouwen). De belangrijkste landen van herkomst van de immigranten waren Duitsland, het Verenigd Koninkrijk, België, de Nederlandse Antillen en Aruba, en Polen. Ook in de eenentwintigste eeuw zijn de buurlanden de belangrijkste leverancier van immigranten. De meeste migranten kwamen voor het 'verrichten van arbeid' (15.637 personen), 'gezinsvorming' (15.377 personen) of 'gezinshereniging' (10.623 personen) en 'studie' (10.194 personen). Voor 'asiel' kwamen in 2004 slechts 2966 personen. Asielzoekers staan centraal in recente debatten over migratie en integratie, maar vormen slechts een klein deel van het totale aantal migranten.

Het antwoord op de vraag hoeveel vluchtelingen er precies in Nederland zijn op dit moment, hangt af van de definitie van wie een vluchteling is. Ervan uitgaand dat een vluchteling iemand is die door de overheid als vluchteling is erkend, zijn er nu ongeveer 200.000 vluchtelingen.

In de naoorlogse periode vormden vluchtelingen een zeer diverse groep; ze kwamen uit uiteenlopende landen en hadden verschillende motieven voor hun vlucht. De manier waarop ze in Nederland werden ontvangen, was ook niet steeds gelijk. Zo konden de Hongaren en Tsjechen als vijanden van onze vijanden op een warm onthaal rekenen en werden de Chileense vluchtelingen de troetelkinderen van links Nederland. Tamils en vluchtelingen uit Afrika werden minder welwillend ontvangen. De veranderende internationale politieke verhoudingen (onder

andere het einde van de Koude Oorlog), de vrees voor toename van de werkloosheid in Nederland, een welvaartsstaat in afbraak en raciale motieven beïnvloedden allemaal de reacties op de komst van vluchtelingen.

De arbeidsmarktparticipatie van vluchtelingen, en dan vooral die van de vrouwen onder hen, ligt op dit moment lager dan die binnen de rest van de bevolking. Van de vrouwen uit Afghanistan, Irak en Somalië participeert bijvoorbeeld een kwart op de arbeidsmarkt, tegen 60 procent van de autochtone vrouwen. Veel vluchtelingen hebben geen diploma's kunnen meenemen, zodat hun kennis en vaardigheden door bemiddelende instanties slecht kunnen worden ingeschat. Langdurige loopbaanonderbreking door de duur van de asielprocedure is vooral voor de latere groepen vluchtelingen een probleem. Onzekerheid over de lengte van hun verblijf in Nederland, gedeeltelijk door de aard van de asielprocedure en gedeeltelijk door de wens tot terugkeer, belemmert ook hun arbeidsmarktparticipatie.[44] De lange procedure en het gedwongen verblijf in asielzoekerscentra, meestal ver verwijderd van steden, plus het verbod om te werken vertragen ernstig de integratie van de recente vluchtelingen in de Nederlandse samenleving.

Dit is een belangrijke breuk in de geschiedenis van de naoorlogse vluchtelingenmigratie. De centrale opvang van vluchtelingen in asielzoekerscentra was bedoeld om integratie van vluchtelingen in de Nederlandse samenleving tegen te gaan. Het achterliggende idee was dat integratie valse hoop zou wekken dat de vluchtelingen zouden mogen blijven. Een bijkomend argument was dat geïntegreerde vluchtelingen ook moeilijker verwijderbaar zouden zijn, omdat ze meer steun zouden krijgen uit de Nederlandse samenleving. Dit woog zwaarder dan de negatieve gevolgen van een vertraagde integratie, zoals het gevoel van afhankelijkheid en de lusteloosheid die het verblijf in zo'n centrum veroorzaakten bij de individuele asielzoeker.

9 Nederland in de eenentwintigste eeuw: van immigratieland naar emigratieland?

Nadat Nederland decennialang vooral een immigratieland is geweest, verlaten sinds 2002 meer mensen Nederland dan er binnenkomen. Dit is opmerkelijk omdat Nederland hiermee het enige West-Europese land is met een emigratieoverschot. Het feit is niet onopgemerkt gebleven. Reportages in kranten en tijdschriften en uitzendingen op de televisie wekken soms de indruk dat Nederlanders en masse het land verlaten of willen verlaten omdat de samenleving verloedert, er geen ruimte meer is om te genieten van de natuur en de multiculturele samenleving uitgelopen is op een drama.[1]

9.1 Emigratie

In 2006 verlieten 132.470 mensen Nederland en kwamen er 101.150 mensen Nederland binnen: een emigratiesaldo van ruim 30.000 personen. Natuurlijk is er ook na de grote emigratie van de jaren vijftig van de vorige eeuw altijd migratie blijven bestaan. Tussen 1960 en 2000 emigreerden jaarlijks vier à vijf mensen per duizend inwoners uit Nederland. Hoewel een groot aantal na verloop van tijd weer terugkeerde, bleven velen buiten Nederland wonen. In 2005 bedroeg het aantal Nederlanders buiten Nederland ongeveer 800.000. Het is opmerkelijk dat de emigratie sinds 2001 is gegroeid naar acht per duizend. Onder de emigranten waren veel mensen die in de jaren ervoor naar Nederland waren geïmmigreerd, maar ruim 30 procent van de emigranten waren autochtone Nederlanders.

In tabel 35 zijn de emigranten ingedeeld naar nationaliteit en naar herkomst. Als men de herkomst als criterium neemt zijn de groepen autochtone Nederlanders, niet-westerse allochtonen en westerse allochtonen ongeveer even groot. De groep allochtone westerse emigranten bestaat voor het overgrote deel uit mensen die van het begin af de in-

Tabel 35. Emigratie 1996-2006[2]

	Naar nationaliteit				Naar herkomst		
	Totaal	*Nederlands*	*Vreemdeling*	*Autochtoon*	*Allochtoon Westers*	*Allochtoon Niet-westers*	*Totaal Allochtonen*
1996	91.945	49.544	42.401	32.159	32.338	27.448	59.786
2001	82.566	50.714	31.852	30.886	28.606	23.074	51.680
2006	132.470	79.986	52.484	42.590	41.687	48.193	89.880

tentie hadden slechts tijdelijk in Nederland te verblijven: studenten en arbeidsmigranten in dienst van een Nederlands of buitenlands bedrijf. Van de Japanners, Amerikanen, Britten en Fransen die in 1995 naar Nederland kwamen, zijn de meesten na tien jaar weer vertrokken. Onder de allochtone niet-westerse immigranten is het retourpercentage eveneens hoog: Antillianen komen en gaan, Somaliërs gebruiken Nederland als springplank voor Engeland, uitgeprocedeerde asielzoekers vertrekken

Steunpunt Remigranten in Noord-Marokko. Hier worden geremigreerde Marokkanen geholpen bij hun problemen zoals het invullen van formulieren van de belasting, de AOW etc.

of verdwijnen uit de statistieken, en Turken en Marokkanen gaan hun oude dag doorbrengen in hun geboorteland. Verder zijn er met name jonge Turken van de tweede generatie die verwachten in Turkije betere toekomstmogelijkheden te hebben.

Waarom vertrekken de ruim 40.000 autochtone Nederlanders, wie zijn zij en waar gaan zij heen? De hedendaagse emigratie richt zich allereerst op de landen die halverwege de vorige eeuw sterk in de belangstelling stonden: Verenigde Staten, Canada, Australië, Nieuw-Zeeland en Zuid-Afrika. Bijna 70 procent blijft in Europa en bijna 40 procent gaat slechts net over de grens, naar België en Duitsland.

Tabel 36. Bestemming van autochtone emigranten in de periode 1999-2006[3]

	Aantal	*Percentage*
België	37.635	21,2
Duitsland	30.447	17,1
Overig Europa	54.736	30,8
Europa totaal	122.818	69,1
Traditionele emigratielanden	26.208	14,7
Nederlandse Antillen en Aruba	9730	5,5
Overige landen	19.066	10,7
Totaal	177.822	100,0

Emigranten naar België en Duitsland vestigen zich voor een groot deel in de grensregio's, voornamelijk vanwege de goedkopere huizen en een gunstig belastingklimaat. Hun leven blijft georiënteerd op Nederland, hun kinderen gaan in Nederland op school en ze doen hun inkopen in Nederland. In psychologisch opzicht zal zo'n verhuizing niet zo erg veel verschillen van de verhuizing van de Randstad naar Drenthe of vice versa.

Van de traditionele emigratielanden zijn de Verenigde Staten nog het meest in trek, maar het zijn niet voornamelijk landbouwers die over de oceaan trekken, maar merendeels hoogopgeleiden. Verder trekken landen met een aangenaam klimaat, zoals Frankrijk, Spanje, Portugal en Thailand, migranten aan, soms om er een nieuw bestaan op te bouwen, maar vaak ook om er te genieten van het pensioen.

Geen heimwee naar Holland
De dichter Leo Vroman, die al bijna zijn hele leven in de Verenigde Staten woont, verwoordde in zijn gedicht 'Indian Summer' zijn gevoelens omtrent Holland aldus:

Want Holland is donker en klein
Eén lichtroze koningin
Kan er maar stijfjes in
Als haar slepen niet te lang zijn

Wie er praat blaast in iemands gelaat
Wie gebaart geeft iemand een slag
Men schrikt er van iedere lach
Nabijheid verwordt tot haat

Neen, zelfs tastend om heide en strand
– en al sluit ik krampachtig de oren
om nog Hollandse stormen te horen –
heb ik toch liever heimwee dan Holland[4]

Waarom vertrekken mensen?
In de vorige eeuw vertrokken mensen omdat zij dachten elders een beter bestaan voor zichzelf en hun kinderen te kunnen opbouwen. 'Een beter bestaan' betekende vooral een vooruitgang in economisch opzicht. De hedendaagse emigrant maakt zich meestal niet veel illusies over een hoger inkomen. Er zijn heel andere redenen om te vertrekken.

Van Dalen en Henkens onderzochten de factoren die een rol spelen bij het besluit om te emigreren.[5] Uit hun studie blijkt dat mannen eerder geneigd zijn om te emigreren dan vrouwen. Belangrijke motieven zijn dat door een verblijf in het buitenland het carrièreperspectief beter wordt of dat men het avontuur zoekt. De gemiddelde opleiding van de emigranten is ook hoger dan die van de gemiddelde thuisblijver. Van de Nederlanders in het buitenland had 36 procent een hbo- of universitair diploma, tegen 21,1 procent van de Nederlandse bevolking. Van de mannen tussen de 20 en 55 zegt 10 procent dat zij wel een aantal jaren over de grens willen werken. Het besluit om te emigreren wordt echter voornamelijk bepaald door hoe men de kwaliteit van de samenleving

In 2006 emigreerden Mohamed en Lida met hun twee kinderen naar Noorwegen om daar een kaasmakerij te beginnen. Voor Mohamed, in 1994 uit Irak gevlucht, was het de tweede emigratie.

ervaart. Hierbij spelen een rol de overbevolking en de verkeersdrukte, de heersende mentaliteit, de criminaliteit, het verloederende milieu en gebrek aan stilte. Het toenemende aantal allochtonen en de daaruit resulterende multiculturele samenleving zijn voor een aantal mensen ook reden om Nederland te verlaten.

Bij een enquête van het NIDI in 2005 bleek 3 procent van de Nederlandse bevolking emigratieplannen te hebben. Binnen twee jaar bleek een kwart hiervan ook daadwerkelijk vertrokken te zijn. Lang niet iedereen vertrekt definitief: binnen twee jaar is 20 procent terug in Nederland en na zeven jaar 45 procent.[6]

Een groeiend aantal ouderen denkt aan zonniger streken om te genieten van het pensioen, maar ook hier worden dromen niet omgezet in daden. Volgens het Robeco-blad *Safe* van maart 2005 had een peiling onder de lezers uitgewezen dat 14 procent tijdens hun pensioen wilde verhuizen naar het buitenland. Uit de statistieken van het CBS blijkt echter dat in 2006 minder dan 3000 65+'ers Nederland hebben verlaten:

Mopperen op Nederland[7]
'De mentaliteit van de meeste Nederlanders staat me niet aan. Nederlanders mopperen veel. Erg agressief rijgedrag. Mensen hebben niets over voor hun medemens.'
'Nederland heeft te veel regels en wordt te dicht bevolkt. De mentaliteit en leefbaarheid gaan veel te snel achteruit. Nederland is te tolerant.'
'Ik vind het ontzettend jammer dat Nederland zichzelf aan het opeten is: groen verdwijnt waar gruwelijke Vinex-locaties verschijnen.'
'Dit land raakt te vol met allerlei verschillende culturen. Ik zie in dit land geen toekomst voor mijn kinderen. Er zijn te veel beperkingen.'
'Ik voel me hier een kuddedier dat achteraan moet sluiten als je bijvoorbeeld wilt gaan wandelen in het bos. Ik wil ruimte om me heen, en geen duizenden mensen.'

twaalf op de 10.000. Spectaculair is dit niet. Bovendien blijken velen na verloop van tijd naar Nederland terug te keren, hetzij vanwege de band met kinderen en kleinkinderen, hetzij omdat de medische verzorging in Nederland beter is.

Opvallend is dat gemiddeld 60 procent van de pensioenmigranten mannen zijn. Vrouwen, ook al maken zij 56 procent uit van alle 60+'er, zijn kennelijk minder bereid om te vertrekken. Thailand en de Filippijnen zijn exclusief het domein van de mannen, die Thaise of Filippijnse

Na dertig jaar in Nederland te hebben gewoond en nu drie jaar in Toronto, Canada, heb ik nog geen zin om terug te gaan. Het is vooral het 'burgerlijke' wat ik totaal niet mis aan Nederland. Canada is een enorm land en mensen denken er ook groot. De sociale controle (buren achter het gordijn) is laag en iedereen kan hier zijn wat ie wil zijn. Je hoeft je hier niet te schamen als je een dikke wagen rijdt (P.C. Hooftractor) en iedereen accepteert een ander zoals ie is – maakt niet uit wat voor huidskleur, culturele achtergrond, familie etc. Canada is een geweldig land en ik wil hier nooit meer weg... al mis ik soms best wel het broodje kroket, de frikandel mayo, de haring, het broodje filet americain met uitjes en peper, en de dikke vette worst van de HEMA... O... en natuurlijk familie en vrienden die nog steeds in Nederland wonen.[8]

partners zoeken. Hoe de pensioenmigratie zich in de toekomst zal ontwikkelen, is niet duidelijk. Uit peilingen blijkt dat het aantal mensen dat denkt aan pensioenmigratie toeneemt, maar of zij hun dromen ook zullen realiseren, is moeilijk te voorspellen.

Door de Europese eenwording is het vrije verkeer van werknemers mogelijk geworden. Iedere EU-onderdaan kan in een ander EU-land werken, hetzij voor een werkgever ter plaatse, hetzij voor een werkgever in Nederland. Het is niet gemakkelijk om de omvang van deze al dan niet permanente arbeidsmigratie te bepalen.

De motivatie om in het buitenland te gaan werken is laag. Nog geen 10 procent van de mensen denkt in het buitenland meer te kunnen verdienen. Zelfs de kansen om na terugkeer in Nederland beter carrière te kunnen maken, worden door 80 procent niet hoog ingeschat.[9] Velen geven aan dat de sociale banden (met familie en vrienden) zwaar wegen. De onderzoekers spreken van een zeker 'provincialisme' van de Nederlandse werknemers.[10]

Tabel 37. Schatting van de omvang van studie- en arbeidsmigratie in percentages[11]

Personen tussen de 25 en 60 jaar

Permanent geëmigreerd	5,5
Tijdelijk in het buitenland > 1 jaar	2,7
Tijdelijk in het buitenland < 1 jaar	3,2
In Nederland	88,6

Hoe vergaat het de Nederlanders in den vreemde?

Hierboven is al vermeld dat 20 procent van de migranten binnen twee jaar terug is en 45 procent binnen zeven jaar. Heel wat mensen hebben ondanks een steeds betere voorbereiding moeite hun plaats te vinden in de nieuwe samenleving.

Een Nederlandse immigrante in Australië zei: 'Ik ben veel meer Nederlander geworden dan wanneer ik in Nederland was gebleven.'[12] De meerderheid blijft; herinneringen zijn levendig, banden blijven bestaan, maar Nederland lijkt steeds verder weg.

9.2 Immigratie

'Illegalen'

Nadat de werving van buitenlandse arbeiders in de jaren zeventig van de vorige eeuw praktisch tot stilstand was gekomen, leek de toegang tot Nederland voor mensen van buiten de Europese Unie afgesloten te zijn. Indien zo iemand in Nederland wilde werken, moest eerst worden aangetoond dat er zowel in Nederland als binnen de Europese Unie geen geschikte kandidaat beschikbaar was. Voor talentvolle voetballers, gespecialiseerde Chinese koks of hoogopgeleide werknemers van internationale bedrijven was het wel mogelijk om een werk- en verblijfsvergunning te krijgen, maar de procedure was moeizaam.

Dat alles verhinderde niet dat talloze migranten toch naar Nederland kwamen, als asielzoekers, gezinsvormers of -herenigers, als toeristen of studenten en soms ook zonder toestemming. Migranten zijn illegaal in Nederland als ze zonder geldige vestigings- of verblijfsvergunning langer dan vier maanden in Nederland verblijven.[13] Het kan dus zijn dat iemand legaal, als toerist of student bijvoorbeeld, Nederland is binnengekomen, maar dat het verblijf illegaal is geworden doordat hij of zij Nederland niet binnen vier maanden heeft verlaten.

Omdat mensen die zonder vergunning, en dus illegaal, naar Nederland komen per definitie niet geregistreerd staan, is het moeilijk om een nauwkeurig idee te krijgen van de omvang van deze groep.[14] Toch zijn er pogingen gedaan om een duidelijker beeld te krijgen van deze groep mensen. Een overzicht wordt geboden door een CBS-rapport uit 2002.[15] Enerzijds is er door steekproeven bij bedrijven waarvan vermoed werd dat er illegaal verblijvende werknemers in dienst waren, enig zicht gekomen op de omvang, anderzijds hebben onderzoekers naspeuringen gedaan bij de bevolkingsgroepen die hulp en opvang bieden aan migranten zonder verblijfsvergunning.

De vraag op de arbeidsmarkt genereert het aanbod. Er zijn sectoren waar de arbeidscondities en de lonen zodanig zijn dat het aanbod van legaal verblijvende werknemers gering is. Dit geldt voor de horeca, de schoonmaaksector en de tuinbouw. In de horeca, schoonmaak en tuinbouw zou 22 percent van de bedrijven gebruikmaken van illegaal in Nederland verblijvende arbeiders.[16]

De wetgeving omtrent illegaal verblijvende migranten is sinds 1991 aangescherpt. Sinds dat jaar kunnen migranten zonder verblijfsvergunning zich niet meer laten inschrijven in de gemeentelijke basisadminis-

Illegale werknemers betogen tijdens een demonstratie in Den Haag in oktober 2003 dat grote sectoren van de arbeidsmarkt niet kunnen functioneren zonder hun inzet.

tratie en derhalve geen sofinummer meer krijgen. In 1998 werd de zogenaamde Koppelingswet ingevoerd, waardoor alleen vreemdelingen die rechtmatig in Nederland zijn recht hebben op collectieve voorzieningen. Werkgevers mogen geen illegaal verblijvende werknemers in dienst hebben. In 1999 werd het verblijf van ruim tweeduizend mensen die al lange tijd illegaal in Nederland waren en geen strafbare feiten hadden gepleegd, gelegaliseerd.

Tabel 38. Raming van het aantal illegaal in Nederland verblijvende migranten per 1 januari 2001[17]

	Laag	*Hoog*
Uit Marokko en Turkije	24.100	48.300
Uit Afghanistan, Irak, Iran, Somalië en ex-Joegoslavië	10.900	41.100
Uit Suriname en Indonesië	1000	5500
Uit andere landen van herkomst	10.300	20.600
Totaal	46.500	115.600

Hoe groot het verloop binnen de groep is, dat wil zeggen hoeveel er per jaar weggaan en hoeveel er per jaar binnenkomen, is niet bekend. De steeds strengere controle en hogere boetes voor de werkgevers en het grotere aanbod van legale arbeidsmigranten uit de nieuwe lidstaten van de Europese Unie zullen waarschijnlijk in de toekomst leiden tot een kleiner aantal illegaal verblijvende werknemers.

Legale arbeidsmigratie

De legale arbeidsmigratie, met name uit andere EU-lidstaten, is sterk gerelateerd aan de economische conjunctuur. Tussen 1996 en 2001 steeg de arbeidsmigratie uit EU-landen met 50 procent, om vervolgens tussen 2001 en 2003 weer te dalen met 20 procent.[18]

De meeste aandacht hebben recentelijk in de pers de Poolse werknemers gekregen. Al voor de toetreding van Polen tot de Europese Unie kwamen veel Polen zonder toestemming voor seizoenarbeid, met name in de bollen en de tuinbouw. Toen Polen samen met enkele andere Oost-Europese landen per 1 mei 2004 lid werd van de Europese Unie, heeft Nederland geprobeerd de vrije vestiging van werknemers uit te stellen. Doordat ingezetenen van deze landen geen inreisvisum nodig hadden, konden zij toch gemakkelijk naar Nederland komen. Bovendien waren er allerlei ontsnappingsmogelijkheden. Polen met een Duits paspoort mochten wel werk verrichten en voor bepaalde werkzaamheden werden gemakkelijk tewerkstellingsvergunningen afgegeven. Tussen 1 mei 2004 en 1 mei 2005 groeide het aantal Polen dat legaal in Nederland werkzaam was tot ruim 40.000.[19] In 2006 was het aantal geregistreerden gegroeid tot 45.400, terwijl naar schatting 15.000 hier werkten zonder geregistreerd te zijn.

De Poolse werknemers hebben bij de werkgevers een goede reputa-

tie. Zij maken lange dagen voor lage lonen en zij zijn niet veeleisend wat huisvesting en voeding betreft. Nederlandse werknemers en de vakbonden zijn soms minder enthousiast, omdat de nieuwkomers in bepaalde sectoren de plaats innemen van Nederlanders en zo voor oneerlijke concurrentie zorgen.

De leider van de Socialistische Partij, Jan Marijnissen, heeft zich herhaaldelijk verzet tegen wat hij noemt de ongebreidelde liberalisering van de internationale arbeidsmarkt. Als voorbeeld noemt hij een transportbedrijf in Oss dat een personeelsstop heeft voor Nederlandse chauffeurs, maar wel in zes jaar tijd 1100 Poolse chauffeurs in dienst heeft genomen.[20] Uit andere nieuwe lidstaten van de Europese Unie komen ook werknemers naar Nederland. Voor Roemenen, Bulgaren of Slowaken zijn de lonen in Nederland aantrekkelijk. Een groeiend aantal begint een eigen bedrijf. Op 1 januari 2007 waren er 7236 Poolse ondernemers in Nederland ingeschreven, voor het grootste deel in de bouw.

Blijvende vestiging?

Toch is het niet waarschijnlijk dat veel van deze buitenlandse werknemers zich blijvend in Nederland zullen vestigen. De meesten zullen na verloop van tijd terugkeren naar het land van herkomst. Dit gebeurde ook met het grootste deel van de Portugese, Spaanse en Griekse migranten in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw. Migratiedeskundige Entzinger verwacht dat de migratie zal afnemen als de lonen in de nieuwe EU-landen stijgen. Hij hanteert hiervoor de 'factor 4-vuistregel': voor werknemers is het aantrekkelijk om elders te werken zolang daar het loonniveau minimaal vier keer zo hoog ligt als in eigen land.[21]

De nieuwe migratie zal, zoals iedere andere, wel tot blijvende vestiging van een aantal mensen leiden. Entzinger schat dat er tussen de 5 en 10 procent in Nederland zal blijven. Degenen die blijven, organiseren zich in eigen organisaties. Met name de kerken spelen hierbij, net als in het verleden, een rol. Er is inmiddels een Poolse krant en in de vier grote steden zijn er Poolse parochies. Maar de Poolse pastoor relativeert de band en zegt dat de Poolse gemeenschap helemaal niet zo hecht is. 'Polen assimileren heel gemakkelijk, onze kinderen gaan gewoon naar Nederlandse scholen.' Dat de Poolse parochie toch zo trekt, komt doordat de Nederlandse katholieke kerk zo weinig katholiek is.[22]

De noodzaak van immigratie
Inmiddels wordt er een fors debat gevoerd over het al dan niet stimuleren van de immigratie.[23] Werkgevers vragen meer migranten toe te laten en zo de tekorten op de arbeidsmarkt op te vangen. Voor veel laaggekwalificeerd werk zijn moeilijk kandidaten te vinden. Van de kant van ontwikkelingsdeskundigen wordt tevens naar voren gebracht dat de migratie bijdraagt aan de ontwikkeling van de landen van herkomst. Definitieve vestiging zou kunnen worden voorkomen door een deel van het verdiende geld pas uit te keren op het moment van terugkeer. We zien hier een herhaling van delen van het debat uit de jaren zeventig.

De mogelijkheden om door immigratie de vergrijzing een halt toe te roepen worden ook aangevoerd als argument voor immigratie. Kijkend naar het verleden betogen onderzoekers van het NIDI echter dat de immigratie van de laatste halve eeuw slechts een geringe invloed heeft gehad op het vergrijzingsproces.[24] Als er tussen 1950 en 2000 geen migratie zou hebben plaatsgevonden zou het percentage 65+ van de totale bevolking 14 procent zijn geweest. Als gevolg van de migratiebewegingen was het in feite 13,5 procent; dat is een gering verschil. Het NIDI verwacht dat het aandeel van 65+ in 2040 gestegen zal zijn tot 29 procent. Op de vraag of migratie een oplossing biedt wordt ontkennend geantwoord. Immers, ook immigranten worden oud en de geschiedenis laat zien dat hun geboortecijfer zich snel aanpast aan dat van de ontvangende samenleving. Wil men de vergrijzing tegengaan, dan zou Nederland jaarlijks een positief migratiesaldo moeten hebben van 150.000. Dit zou betekenen dat Nederland in 2040 25 miljoen inwoners zou tellen.

9.3 Een blik in de toekomst

Het Centraal Bureau voor de Statistiek heeft in een serie artikelen prognoses geschetst voor de ontwikkeling van de emigratie en immigratie in Nederland voor de periode tot 2050 en de effecten daarvan op de samenstelling van de Nederlandse bevolking.[25] Het gaat hierbij om het extrapoleren van de ontwikkelingen van de laatste twintig jaar. Gebeurtenissen als een natuurramp, een wereldconflict of een complete instorting van de economie kunnen vanzelfsprekend niet worden verdisconteerd.

Om de cijfers van het CBS juist te kunnen interpreteren moet men er rekening mee houden dat iemand als immigrant wordt geregistreerd als hij of zij voornemens is minstens vier maanden in Nederland te blij-

ven. Asielzoekers worden pas meegeteld op het moment van hun statusverlening of na een verblijf van een halfjaar in de centrale opvang. Als emigrant wordt geteld iemand die officieel wordt uitgeschreven uit het centrale bevolkingsregister.

Emigratie
Voor alle niet-westerse immigranten wordt verwacht dat het aantal emigranten zal dalen, vooral door strengere regelgeving, en dat dus ook het aantal potentiële retourmigranten afneemt. Ook het aantal emigrerende autochtone Nederlanders zal dalen, omdat het aandeel autochtone Nederlanders op het totaal van de Nederlandse bevolking afneemt en omdat deze groep ook sterk vergrijst. Er zullen misschien wel wat meer gepensioneerden naar Spanje of Frankrijk trekken, maar dit compenseert niet het aantal jonge mensen dat vertrekt om elders een beter bestaan te zoeken.

Tabel 39. Immigratie en emigratie 2006 en 2050[26]

	2006			2050		
	Immigratie	*Emigratie*	*Saldo*	*Immigratie*	*Emigratie*	*Saldo*
Totaal	101.000	131.000	-30.000	117.000	92.000	25.000
Autochtonen	24.000	62.000	-38.000	25.000	43.000	-18.000
Niet-westers	36.000	36.000	-1000	39.000	19.000	20.000
Waarvan:						
Turkije	3000	3000	0	3000	1000	2000
Marokko	2000	2000	0	3000	1000	2000
Suriname	2000	2000	0	3000	1000	2000
Ned.Antillen	3000	4000	-1000	5000	3000	2000
Afrika	7000	10.000	- 4000	7000	4000	3000
Azië	14.000	12.000	2000	14.000	7000	7000
Latijns-Amerika	5000	3000	2000	4000	2000	2000
Westers	41.000	33.000	8000	53.000	30.000	23.000
Waarvan:						
Indonesië	1000	1000	0	2000	1000	1000
Europese Unie	30.000	22.000	8000	37.000	19.000	18.000
Overig Europa	4000	4000	0	6000	3000	3000
Overig niet-Europa	6000	6000	0	8000	7000	1000

Immigratie

In de toekomst zal Nederland ook immigranten blijven trekken. Allereerst zullen dat personen zijn die in Nederland zijn geboren en die na een korter of langer verblijf in het buitenland terugkeren, eventueel samen met hun in het buitenland geboren kinderen. Een tweede groep zal bestaan uit arbeidsmigranten, voornamelijk uit de landen van de Europese Unie en dan vooral, zoals vanouds, uit de buurlanden. Verder zullen er uit het buitenland afkomstige huwelijkspartners zijn, asielzoekers en personen die vanwege studie enige tijd in Nederland willen verblijven.

Immigratie uit Turkije en Marokko zal naar verwachting redelijk stabiel blijven. Weliswaar maakt recente wetgeving de overkomst van een huwelijkspartner moeilijker, maar daar staat tegenover dat de tweede generatie Turken en Marokkanen die de huwbare leeftijd bereikt de komende jaren zal toenemen. Gezien de eisen die gesteld worden voor wat basiskennis van de Nederlandse taal en samenleving betreft, mag echter verwacht worden dat integratie van deze immigranten minder problemen zal opleveren dan de immigranten die als gastarbeiders of in het kader van gezinshereniging naar Nederland kwamen in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw. Een onzekere factor is de mogelijke toetreding van Turkije tot de Europese Unie. Maar zelfs als die plaatsvindt, is het niet te verwachten dat de Nederlandse arbeidsmarkt onmiddellijk opengaat voor Turkse werknemers. Door een gemakkelijker verkeer tussen Nederland en Turkije en door het aantrekken van de Turkse economie kan het emigratiesaldo lager uitvallen dan sommigen nu voorspellen.

Ofschoon het aantal asielzoekers is afgenomen sinds de nieuwe wetgeving is ingevoerd, wordt toch rekening gehouden met de jaarlijkse komst van ongeveer 10.000 personen. Ervan uitgaande dat ongeveer een derde van de aanvragen wordt ingewilligd en dat deze toegelaten personen gezinsleden laten overkomen zou het gemiddelde aantal op 6700 kunnen komen.

Het vrije verkeer van werknemers binnen de Europese Unie zal zeker leiden tot een blijvende of tijdelijke immigratie, maar een spectaculaire groei wordt niet verwacht. In Nederland wordt geprobeerd de arbeidsparticipatie van autochtonen te stimuleren en zo minder afhankelijk te zijn van buitenlandse arbeidskrachten. Bovendien is de verwachting dat toetreding tot de Europese Unie de economie in de nieuwe lidstaten zal stimuleren en emigratie minder aanlokkelijk zal maken. Door de sterke

vergrijzing van de bevolking in deze landen zullen de beschikbare arbeidskrachten ter plekke hard nodig zijn. Uit de ontwikkelingen van de afgelopen jaren is al wel duidelijk dat werknemers uit Oost-Europese landen vaak slechts voor korte tijd naar Nederland komen.

Samenstelling van de Nederlandse bevolking in 2050

Als we de prognoses voor de emigratie en immigratie naast elkaar leggen, zien we dat in de loop van de komende decennia het emigratiesaldo van 2005 verandert in een immigratiesaldo in 2050. De lichte groei van de Nederlandse bevolking in de komende vijftig jaar komt geheel voor rekening van de immigratie. Het aandeel van de autochtone bevolking neemt af en het aantal allochtonen, met name van westerse afkomst, neemt toe. Bij de niet-westerse allochtonen zien we een verdubbeling van het aantal personen van de tweede generatie. Onder hen bevinden zich ook de kinderen van gemengd gehuwden.

Wanneer de tweede generatie allochtonen, die immers in Nederland is geboren en derhalve geen vreemdeling is, buiten beschouwing wordt gelaten, was het percentage migranten 8 in 2007 en 15 in 2050. Met 8 procent zitten we op het niveau van 1650. Of de voorspelling dat in 2050 de bevolking voor 15 procent uit migranten zal bestaan uitkomt, is nog maar zeer de vraag. Eerdere voorspellingen omtrent migratie, bijvoorbeeld in de jaren vijftig en zestig, zijn vaak niet correct gebleken.

Tabel 40. Samenstelling van de bevolking[27]

	2007		2050	
Totale bevolking	16.354.000		16.797.000	
Autochtonen	13.184.000	80%	12.000.000	71%
Westerse allochtonen	1.432.000	9%	2.105.000	13%
Eerste generatie	587.000		1.043.000	
Tweede generatie	845.000		1.062.000	
Niet-westerse allochtonen	1.738.000	11%	2.691.000	16%
Eerste generatie	1.015.000		1.240.000	
Tweede generatie	723.000		1.451.000	

Tabel 41. Aantal niet-westerse en westerse allochtonen op 1 januari over de periode 2007-2050[28]

		2007	2030	2050
			Aantallen x 1000	
Totale bevolking		16.354	16.976	16.797
Autochtonen		13.184	12.970	12.000
Niet-westers	1ste generatie	1015	1130	1240
	2de generatie	723	1139	1451
Westers	1ste generatie	587	803	1043
	2de generatie	845	934	1062
Turkije	1ste generatie	195	200	187
	2de generatie	173	239	276
Marokko	1ste generatie	168	176	172
	2de generatie	161	250	280
Suriname	1ste generatie	186	180	154
	2de generatie	147	186	206
Antillen	1ste generatie	79	105	125
	2de generatie	51	90	132
Afrika	1ste generatie	119	118	145
	2de generatie	72	113	147
Azië	1ste generatie	222	284	365
	2de generatie	91	199	306
Latijns-Amerika	1ste generatie	46	67	93
	2de generatie	27	63	104
Indonesië	1ste generatie	126	80	56
	2de generatie	264	243	176
Europese Unie	1ste generatie	330	549	770
	2de generatie	505	561	704
Overig Europa	1ste generatie	94	128	158
	2de generatie	52	79	109
Overig niet-Europa	1ste generatie	36	46	59
	2de generatie	35	51	72

9.4 Conclusie

Migratie in de eenentwintigste eeuw zal niet hetzelfde zijn als in de eeuwen daarvoor. Enerzijds heeft de Europese Unie een ruimte met een bevolking van meer dan 350 miljoen mensen gecreëerd die vrij zijn om van woon- en werkomgeving te veranderen. Binnen Europa zal de migratie dan ook zeker toenemen, ook al zal dat in de meeste gevallen niet leiden tot permanente vestiging.

Strengere immigratieregels maken het voor personen van buiten de Europese Unie steeds moeilijker om er binnen te komen. Zelfs rechten die internationaal vastgelegd zijn, bijvoorbeeld in het Vluchtelingenverdrag, of rechten met betrekking tot gezinshereniging en gezinsvorming worden strikter geïnterpreteerd en ingeperkt.

Nederland zal migranten in de toekomst goed kunnen blijven gebruiken, hetzij om bepaalde werkzaamheden te verrichten waarvoor in Nederland geen kandidaten zijn, hetzij om met de komst van hooggeschoolde migranten of ondernemers een stimulans te geven aan de economie. Dit zal in een aantal gevallen leiden tot blijvende vestiging en tot overkomst van gezinsleden.

Hoe welwillend de migranten zullen worden toegelaten, hangt vooral af van de economische ontwikkeling. Als het goed gaat met de economie en er voldoende werkgelegenheid is, is de overheid algauw bereid de regels te versoepelen of niet toe te passen. Economische ontwikkelingen laten zich echter moeilijk voorspellen. Een natuurramp, een oorlog of een bankcrisis kan zich onverwacht aandienen en onverwachte economische gevolgen hebben. De extrapolaties zoals die in dit hoofdstuk zijn gemaakt, gelden dan ook alleen bij min of meer gelijkblijvende omstandigheden, en daarvan is zelden sprake.

Voor de emigratie geldt iets vergelijkbaars. Het is niet te verwachten dat in de nabije toekomst veel mensen uit Nederland zullen emigreren om elders in economisch opzicht een beter bestaan te verwerven. Andere redenen spelen nu al een rol en kunnen in belangrijkheid toenemen, zoals het maatschappelijke klimaat of de zoektocht naar stilte en natuur.

10 Conclusie: overeenkomsten en verschillen

Wat hebben onze vergelijkingen nu opgeleverd? Uit de voorgaande hoofdstukken blijkt dat het verhaal over de emigranten die uit Nederland vertrokken nauwelijks verschilt van dat van de immigranten die naar Nederland kwamen. En als er iets duidelijk is geworden uit de voorgaande hoofdstukken, dan is het wel dat migratie ook in het verleden eerder regel dan uitzondering was. Het is echter begrijpelijk dat inwoners van een wijk waar nieuwkomers worden gezien als de oorzaak van verandering of overlast hier geen boodschap aan hebben. Zij verwachten dat nieuwkomers onmiddellijk na aankomst in het Nederlands communiceren, dat zij door een strenge inburgeringscursus weten hoe zij zich moeten gedragen, om vervolgens met tranen in de ogen, en zwaaiend met een Nederlandse vlag hun Nederlandse paspoort in ontvangst te nemen.

De burger die geconfronteerd wordt met problemen, heeft niet zoveel aan de afstandelijke constatering van de historicus die geruststellend zegt dat het heel normaal is, dat het al eeuwen zo gaat en dat het uiteindelijk allemaal wel goed komt. Maar is het daarom zo dat de bewering 'migratie is van alle tijden' een open deur of dooddoener is, zoals Paul Scheffer in zijn boek *Het land van aankomst* beweert?[1]

In het onderstaande kijken we naar vier punten: de aard en omvang van de migratie, de positie van nieuwkomers, de overheidsbemoeienis, en het denken over integratie. Op alle punten hebben zich in de loop der tijd veranderingen voorgedaan.

De aard en omvang van de migratie

In dit boek hebben we laten zien dat enerzijds migratie inderdaad van alle tijden is, maar dat anderzijds de migratie in de loop der eeuwen wel van aard en omvang is veranderd. Er zijn altijd mensen geweest die hun geboorteplaats verlieten omdat zij hoopten elders een beter bestaan te vinden. Naarmate de horizon verder reikte en de transportmogelijk-

heden verbeterden, ging de reis over grotere afstanden. Overigens was in vrijwel de gehele door ons beschreven periode de migratie van en naar de buurlanden veruit het belangrijkst. Transport werd makkelijker en reizen werden korter, maar de buurlanden bleven de belangrijkste bestemming voor en de belangrijkste leverancier van migranten.

In de periode 1550-1800 was de Republiek verreweg het rijkste en in religieus opzicht meest tolerante land van Europa. Het leger en de grote handelscompagnieën VOC en WIC rekruteerden mensen uit het buitenland, en de bloeiende economie trok immigranten. De relatieve tolerantie oefende een aantrekkingskracht uit op mensen die elders hun leven niet konden inrichten zoals zij dat wilden: Zuid-Nederlanders, Franse hugenoten en joden uit Spanje en Portugal.

Gezien de grote welvaart in de Republiek is het begrijpelijk dat de belangstelling voor emigratie gering was. Vooral mensen die in dienst waren van de VOC en WIC vertrokken, maar zij waren veelal afkomstig van buiten de Republiek. Toch waren er ook Nederlanders die hun geluk gingen beproeven in vestigingen van de VOC en WIC. Nederlandse handelaren stichtten bovendien overal in Europa handelskolonies, die zodra ze enige omvang van betekenis kregen een predikant uit Nederland lieten over komen. Verder waren er mensen die zich zelfs in de relatief tolerante Republiek niet thuis voelden en het land ontvluchtten. Dit gold bijvoorbeeld voor de remonstranten, die de strenge interpretatie van de leer van Calvijn niet accepteerden of voor de mennonieten, die uit religieuze overtuiging geen belasting wilden betalen. Als laatste was er de migratie van en naar de buurlanden, die veel minder goed werd gedocumenteerd dan die over grotere afstanden, maar die daarom niet minder belangrijk was.

Na de Franse Revolutie bleef Nederland nog enige tijd relatief welvarend en bleef dus migranten aantrekken. Tot ver in de negentiende eeuw kwam een groot aantal migranten als seizoenarbeider naar Nederland, maar aan het einde van de negentiende eeuw verdween deze seizoenmigratie vrijwel geheel. Er kwamen nog steeds tijdelijke migranten, maar hun verblijf was niet langer aan een seizoen gebonden.

Inmiddels had de ontdekking en openlegging van andere continenten vanaf 1500 geleid tot wat men de europeanisering van de wereld zou kunnen noemen. Grote delen van de wereld werden economisch en politiek ingelijfd door Europese landen. Deze expansie had ook een demografisch aspect. Bleven de aantallen Europese emigranten in de zeventiende en achttiende eeuw nog relatief bescheiden, in de negen-

tiende eeuw begon er een ware volksverhuizing. De snelle economische groei in Europa door de Industriële Revolutie kon alleen maar leiden tot een reële verhoging van de levensstandaard door het vertrek van grote aantallen Europeanen. De technische vooruitgang in de transportsector vergemakkelijkte deze exodus. Tussen 1800 en 1960 emigreerden ruim 60 miljoen Europeanen. Het aandeel van Nederlanders in deze migratie was weliswaar klein, maar emigratie hield in de tweede helft van de negentiende eeuw ook in Nederland de gemoederen behoorlijk bezig. Tussen 1850 en 1920 emigreerden meer dan 100.000 Nederlanders, al dan niet in groepsverband. De emigranten probeerden Nederlandse gemeenschappen te vormen en Nederlandse gebruiken en de Nederlandse taal te behouden.

De Eerste Wereldoorlog maakte duidelijk dat de Verenigde Staten niet langer de achtertuin waren van Europa. Tijdens de crisis van de jaren dertig wierpen alle landen barrières op voor immigranten maar vooral de emigratie naar de Verenigde Staten werd beperkt. Naar Nederland bleven mensen komen uit Duitsland, zoals dat ook had gegolden voor eerdere tijdvakken. Nieuw was de komst van een groot aantal dienstbodes.

Na 1945 werd duidelijk dat de wereld niet meer om Europa draaide. Ofschoon de emigratie van Europeanen aanvankelijk nog enkele jaren doorging en ruim 6 miljoen mensen uit Europa vertrokken, kwam er al snel een omgekeerde beweging op gang. Het dekolonisatieproces luidde het einde in van de Europese hegemonie over de wereld. De rest van de wereld fungeerde niet langer als het opvanggebied van de overtollige Europese bevolking en energie. De politieke dekolonisatie ging gepaard met een economische en demografische dekolonisatie. Veel Europeanen kwamen terug uit de voormalige kolonies en in hun kielzog volgden ook anderen onder het motto 'wij zijn hier omdat jullie daar waren'. Nieuw in de naoorlogse periode was de grootschalige, door de overheid bevorderde emigratie, gevolgd door een door de overheid sterk gereguleerde werving van arbeiders.

De positie van nieuwkomers

Ons boek heeft laten zien hoe de positie van nieuwkomers in de ontvangende samenleving veranderde in de loop der eeuwen, maar er was ook sprake van continuïteit. Indien migranten nuttig waren in economisch, religieus of politiek opzicht, waren ze meer welkom dan wanneer er werd getwijfeld aan hun nut voor de ontvangende samenleving.

Vreemdelingen waren in de Republiek niet noodzakelijkerwijs mensen die buiten de landsgrenzen waren geboren. Tot de negentiende eeuw was iedereen die van buiten de stad of het gewest kwam een vreemde met minder rechten dan de ingeborenen. Immigranten waren in steden welkom als zij iets te bieden hadden. Armlastigen zag men liever niet komen. Of vreemdelingen welkom waren, hing mede af van de vraag of er een kerk bestond die hen wilde opvangen.

Ofschoon er formele drempels waren voor de toetreding tot de gilden en het verwerven van burgerschap, was het voor nieuwkomers wel mogelijk om gildelid of burger te worden, en veel nieuwkomers werden dat ook. De kansen om een positie te verwerven gelijk aan die van de burgers waren niet voor iedereen dezelfde. Joden werden bijvoorbeeld in verschillende steden uitgesloten van het burgerschap. Vreemdelingschap was echter niet erfelijk en de kinderen van migranten die een stad werden geboren, hadden vrijwel altijd burgerrecht.

Revoluties en angst voor de komst van oproerkraaiers en armoedzaaiers waren onder meer aanleiding tot de introductie van de eerste Vreemdelingenwet in 1849. Dit leidde tot discussies over voor wie deze wet zou moeten gelden. In de negentiende eeuw zien we een versterking van de discussie over wie Nederlander is en wie niet. Naarmate de negentiende eeuw vorderde en ideeën over de natiestaat, waarin idealiter volk, geschiedenis, cultuur en taal, grondgebied en staat zouden moeten samenvallen, sterker werden, werd ook de discussie over de vraag wie aanspraak kon maken op het Nederlanderschap meer beïnvloed door die natiestaatgedachte. De nadruk verschoof van ingeborenschap naar nationale gemeenschaps- en loyaliteitsgevoelens. In 1892 waren niet langer alle mensen die geboren werden in Nederland, Nederlander, maar slechts degenen die geboren werden uit Nederlandse ouders.

Het nationale beleid ten aanzien van vreemdelingen werd in de negentiende eeuw aanvankelijk gekenmerkt door een bewust gekozen afzijdigheid. Tussen 1860 en 1914 werd vreemdelingen door de overheid relatief weinig in de weg gelegd. Pas na 1918 namen de restricties toe. Aanleiding was onder meer politieke beroering, vooral buiten de landsgrenzen. Net als in eerdere perioden werden wetten en regels aanvankelijk streng toegepast, maar na verloop van tijd versoepelde de toepassing. Vreemdelingen gingen wel meer dan voorheen een groep vormen die in de gaten werd gehouden en geregistreerd. Na 1919 werd een nadrukkelijke koppeling gemaakt tussen toelating van vreemdelingen en de situatie op de arbeidsmarkt. Er werd niet alleen geprobeerd om de immi-

gratie, maar ook om de arbeidsmarkt te reguleren. De pogingen daartoe waren nog weinig effectief, gedeeltelijk omdat regelingen soepel werden toegepast, gedeeltelijk omdat mensen die in Nederland wilden werken, eenvoudigweg als vakantiegangers kwamen. Aan de wens van bestuurders om te registreren en te sturen werd heel geleidelijk een invulling gegeven in de decennia die volgden, met als een belangrijk keerpunt de Koppelingswet van 1998. Op dat moment was ook technisch vergaande controle mogelijk.

De kerk was belangrijk in de negentiende eeuw door haar taak in de armenzorg voor gemigreerde geloofsgenoten. Na 1870 werd het voor gemeentebesturen belangrijker erop toe te zien dat armlastige nieuwkomers werden geweerd. In de eerste decennia van de twintigste eeuw won de burgerlijke armenzorg terrein ten koste van de kerkelijke. Hiermee werd het belang van de overheid bij het weren van armlastige vreemdelingen opnieuw groter.

Aan het einde van de negentiende eeuw werd van verschillende kanten voorgesteld om de armoede te doen verminderen en de werkloosheid te bestrijden door emigratie aan te moedigen, vooral van paupers. De overheid speelde echter op dat terrein nog nauwelijks een rol. Terwijl er wel restricties waren op wie er mocht komen, was er vrijwel geen bemoeienis met wie er mocht gaan. Emigratie van kansarmen of paupers werd soms bevorderd. Na de Tweede Wereldoorlog zag Nederland zich primair als emigratieland. De Nederlandse overheid ging de emigratie stimuleren en sturen. De overheid bleef ook de zorg voor haar voormalige onderdanen als haar taak zien, ofschoon de emigratie van meet af aan als permanent was bedoeld.

Immigratie werd net na de Tweede Wereldoorlog als ongewenst gezien omdat Nederland overvol zou zijn. Dat betekende niet dat er geen immigratie plaatsvond. Zoals gezegd kwamen er veel mensen (terug) uit de kolonies. De overheid probeerde die migratie en andere migraties te reguleren, maar eenvoudig was dat niet. Toen de werving van gastarbeiders tot een einde kwam, volgden er migranten in het kader van gezinsvorming en gezinshereniging. Ofschoon de immigratie in de naoorlogse periode toenam, bleef het beleidsuitgangspunt dat Nederland geen immigratieland was.

Voor de gehele door ons beschreven periode geldt dat nooit alle vreemdelingen welkom waren. Altijd werd er door de stad, de kerk of de staat gevreesd voor de komst van armlastige vreemdelingen, die aanspraak zouden maken op steun of onderstand. Ons historische overzicht

laat zien dat de angst voor de komst van armlastigen, voor revolutionairen of onruststokers en voor mensen met een ander dan het dominante geloof een grote continuïteit kent en dat die angst ook vaak werd gecombineerd met angst voor verandering van de samenleving.

Nieuwkomers hadden in het verleden nooit onmiddellijk dezelfde rechten als gevestigden. Ze moesten in alle gevallen die rechten verwerven, meestal tegen betaling en kregen de rechten in ieder geval pas nadat ze enige tijd ergens gewoond hadden. Voor vluchtelingen waren de mogelijkheden soms groter, vooral wanneer ze een nut hadden voor de ontvangende samenleving omdat ze contacten, geld, of vaardigheden meebrachten of omdat er werd gehoopt dat ze een politiek of religieus belang konden dienen. Zo waren de Zuid-Nederlanders en de hugenoten welkom omdat ze het protestantse karakter van de Republiek konden versterken, en de opvang van vluchtelingen uit Hongarije was belangrijk in het kader van de Koude-Oorlogspolitiek. De grote groep Belgische vluchtelingen die tijdens de Eerste Wereldoorlog kwam, was welkom omdat hun verblijf heel nadrukkelijk als tijdelijk werd gezien. Repatrianten uit de (voormalige) kolonies konden niet worden geweerd omdat ze de Nederlandse nationaliteit hadden. Wie die nationaliteit niet had, mocht ook niet komen en het armere deel van de mensen met Nederlandse nationaliteit in het voormalige Nederlands-Indië werd door de Nederlandse overheid sterk aangemoedigd om toch vooral daar te blijven.

De bemoeienis van de overheid

Een belangrijke breuk in de migratiegeschiedenis vormt de toename van de overheidsbemoeienis. Het ontstaan van de verzorgingsstaat in de twintigste eeuw betekende dat zowel het takenpakket van de overheid als haar bemoeienis met de inwoners toenam. In de twintigste eeuw betekende meer rechten van burgers en meer plichten van de overheid ook dat het belangrijker werd om sommige mensen – migranten – van die rechten uit te sluiten. Uitsluiting leverde staat en samenleving in de twintigste eeuw steeds meer voordelen op.

Tegelijkertijd veroorzaakten de mogelijkheden die de verzorgingsstaat bood een probleem. Gastarbeiders werden aangetrokken voor sectoren waarin vies, vuil en zwaar werk werd gedaan. Een gedeelte van dat werk verdween vervolgens. De gastarbeiders hadden door hun werk nogal eens gezondheidsklachten gekregen. Arbeiders die werkloos werden in sectoren waarin werk permanent verdwenen was, kwamen met

instemming van de vakbonden en de werkgevers in de WAO terecht. Terwijl de overheid dus aan de ene kant de verworvenheden van de welvaartsstaat probeerde te beschermen door migranten buiten te sluiten, deden aan de andere kant juist migranten door de keuzes van bedrijven, vakbonden en overheid een sterk beroep op het stelsel.

Migranten hebben in de hele door ons beschreven periode hun eigen verenigingen en kerken opgezet. Dat is iets wat migranten wereldwijd doen. Nederlandse emigranten in het buitenland deden dat net zo goed als buitenlanders in Nederland. Aan het einde van de negentiende eeuw zien we voor het eerst dat overheden van het land van herkomst zich met hun onderdanen in het buitenland gaan bemoeien via verenigingen van migranten. Ze gaven financiële steun of bemiddelden bij problemen. De Duitse staat meende daarbij in de negentiende eeuw dat vooral behoud van het geloof belangrijk was; behoud voor het geloof zou behoud voor de natie betekenen. De Nederlandse overheid stelde zich min of meer op hetzelfde standpunt ten aanzien van de Nederlandse migranten die na de Tweede Wereldoorlog naar Canada en Australië gingen. De emigranten werden aangemoedigd om zich als Nederlanders binnen Nederlandstalige kerken te organiseren. Vanuit Nederland werden priesters en predikanten gestuurd om een structuur te helpen opzetten. Het succes van de emigratie zou door deze organisaties worden bevorderd, zo was het idee. Bij de gastarbeiders hebben we eenzelfde bemoeienis gezien van de overheid van de landen van herkomst.

In de tweede helft van de twintigste eeuw gingen zowel de landelijke overheid als de lokale bestuurders zich in toenemende mate met de migrantenorganisaties bemoeien. Deze toename ging heel geleidelijk. Werkgevers hadden in de eerste helft van de twintigste eeuw ook reeds op sociaal vlak van alles voor hun arbeiders gedaan; grote bedrijven hadden hun eigen verenigingen, die door de werkgever financieel werden ondersteund. In de tweede helft van de twintigste eeuw verbond de overheid aan de werving van gastarbeiders de verplichting dat de bedrijven niet alleen voor de huisvesting van de migranten zouden zorgen, maar ook op het gebied van vrijetijdsbesteding voorzieningen voor hen zouden treffen. Veel van de grote werkgevers delegeerden die taak eerst aan kerken en het particulier initiatief en daarna aan welzijnsinstellingen.

Het delegeren van deze taken leidde tot een belangrijke verschuiving, die reeds begon voor de komst van de gastarbeiders. Bij de opvang van repatrianten en Molukkers uit het voormalig Nederlands-Indië en bij

de opvang van Hongaren en Tsjechen voerde de overheid eveneens een actief opvang- en integratiebeleid. De overheid subsidieerde en controleerde de instellingen die dat beleid moesten uitvoeren.

In eerdere tijdvakken hadden landelijke of stedelijke overheden ook reeds een rol gespeeld bij de opvang van vluchtelingen. In zekere zin lag de zorg voor de Indische Nederlanders, Molukkers of Hongaren en Tsjechen in het verlengde daarvan. In de jaren zestig van de twintigste eeuw ging de overheid zich echter rechtstreeks bemoeien met de opvang van arbeidsmigranten, en dat was nieuw. De eerste initiatieven voor deze arbeidsmigranten gingen, zoals gezegd, uit van kerken, werkgevers en particuliere organisaties. Vervolgens kwamen daar initiatieven van lokale overheden bij en als laatste werden die activiteiten door de landelijke overheid gesubsidieerd. De gastarbeiders werden afzonderlijk van andere arbeiders georganiseerd. Hun etnische achtergrond werd als belangrijker gezien dan de klasse waartoe ze behoorden. De achterliggende gedachte was dat hun verblijf tijdelijk zou zijn. Alle activiteiten waren er op gericht hun terugkeer makkelijk te maken. De organisatiestructuur, die verschil benadrukte en afzonderlijke organisatie bevorderde, werd vervolgens gekopieerd en aantrekkelijk gemaakt voor andere migrantengroepen.

Het denkbeeld van tijdelijkheid werd in het laatste kwart van de twintigste eeuw verlaten. De overheid formuleerde een minderhedenbeleid dat zich richtte op mensen die als cultureel anders werden gezien en die behoorden tot een groep die een systematisch lage positie in de samenleving innam. De eerder door de overheid gecreëerde infrastructuur, die behoud van eigenheid mogelijk maakte en verschil benadrukte, bleef daarbij nuttig en werd dus in stand gehouden. Verschillen binnen groepen migranten, of tussen mannen en vrouwen, werden genegeerd. Het doel van het beleid was het opheffen van de maatschappelijke achterstand van groepen en dat doel zou bereikt moeten worden door het accepteren van culturele verscheidenheid. Aan dit multiculturalisme lag het idee ten grondslag dat alle culturen gelijk waren. Daarmee werden echter impliciet machtsverschillen in de samenleving ontkend. De dominante groep heeft immers meer politieke en economische macht dan andere groepen om de eigen cultuur op te leggen. Het begrip multiculturalisme suggereert ook meer invloed van migranten op de samenleving dan feitelijk het geval was. De Nederlandse samenleving verandert voortdurend, maar de invloed van migranten op die verandering is gering.

Migranten zouden bij dat behoud van hun culturele eigenheid ondersteund moeten worden door de overheid, zo was het idee. Eigen organisaties van migranten kregen subsidie en er kwamen inspraakorganen voor de verschillende groepen migranten, verdeeld naar land van herkomst. De Nederlandse overheid heeft decennialang de eigenheid van groepen migranten – het anders-zijn van migranten – benadrukt, institutioneel verankerd en financieel ondersteund. Die eigen organisaties werden in toenemende mate aangesproken op het gedrag van hun (vermeende) leden. We zien hier een parallel met het verleden, waarin migrantenkerken (als een vorm van migrantenorganisaties) ook werden aangesproken op hun zorg voor hun geloofsgenoten.

Het geloof van de migranten was in alle perioden belangrijk. Toen de rol van de kerken in Nederland minder werd, bleef de ordening van migranten naar religie voortduren. De mogelijkheden die onder invloed van de verzuiling waren gecreëerd, zoals voor het oprichten van eigen scholen, bleven bestaan en maakten het tot stand komen van bijvoorbeeld islamitische scholen mogelijk. Hier doet zich een opvallende paradox voor. De Nederlandse samenleving bood meer dan de buurlanden aan migranten mogelijkheden voor organisatie op religieuze grondslag. Dit werd door de overheid ook aangemoedigd. De mogelijkheden voor religieuze organisatie bleven echter bestaan toen de Nederlandse samenleving gedeeltelijk seculariseerde. Dit leidde ertoe dat het geloof van migranten, dat eerst was versterkt en benadrukt, vervolgens als een probleem werd gezien.

Terwijl het door de overheid gestimuleerde proces van versterking van eigenheid en emancipatie in eigen kring nog volop aan de gang was, werd er vrij plotseling een ander idee van integratie bepleit. De weg naar integratie liep nu niet langer via de versterking van de eigenheid, maar via aanpassing, en dat liefst reeds vóór migratie. De infrastructuur die verschil in stand hield, bleef echter bestaan. Dat de nationale overheid zichzelf de taak oplegde het integratieproces in goede banen te leiden was nieuw.

De Wet inburgering buitenland, die op 15 maart 2006 in werking trad, ligt in de lijn van deze veranderde taakopvatting van de overheid. Deze wet is uitzonderlijk, zowel in historisch opzicht als in vergelijking met de regelgeving in andere landen. In het verleden hebben tal van mensen, zoals de gastarbeiders die in de jaren zestig naar Nederland kwamen, geprobeerd zich de taal van het nieuwe land voor vertrek eigen te maken. Nederlanders die in de jaren vijftig emigreerden naar Australië of

Canada, volgden voor vertrek of op de boot een cursus Engels. Migranten op weg naar Nederlands-Indië leerden aan boord van de schepen Maleis. Wat nieuw is aan de Wet inburgering buitenland is echter dat de Nederlandse overheid integratie voorafgaand aan migratie probeert op te leggen.

Ons historische overzicht heeft laten zien dat de overheid, zowel die van het land van herkomst als het land van bestemming, zich dus in toenemende mate is gaan bemoeien met migratie en integratie. Pogingen tot reguleren en sturen van migratie en integratie hebben echter lang niet altijd het effect gehad dat werd beoogd. Discussies die het falende beleid centraal zetten overschatten de invloed die de overheid heeft. Overheden konden integratie moeilijk afdwingen, net zomin als ze integratie konden tegengaan.

Integratie

Etniciteit is in dit boek gedefinieerd als groepsvorming in verband met migratie, waarbij betekenis wordt gehecht aan verschillen tussen migranten en niet-migranten. In het verlengde daarvan is integratie simpelweg het verdwijnen van de vermeende verschillen tussen migranten en niet-migranten. Verschillen kunnen blijven bestaan, maar die worden niet (langer) belangrijk gemaakt en zorgen er niet (langer) voor dat migranten een systematische, groepsgebonden, lage positie in de samenleving innemen. Integratie vindt plaats door de wisselwerking tussen toe-eigening van gebruiken van migranten en ontkenning van verschil. Zo is bijvoorbeeld de kerstboom, die in de negentiende eeuw door Duitse migranten in Nederland werd geïntroduceerd en aanvankelijk werd afgekeurd als paaps of heidens, onderdeel van de Nederlandse cultuur geworden. Migranten passen zich aan, maar ook de samenleving verandert voortdurend en na verloop van tijd wordt aan verschillen minder betekenis gehecht.

Etniciteit is per definitie gekoppeld aan groepen, maar integratie vindt plaats op het individuele niveau. Door integratie houden groepen niet plotseling op te bestaan. Geleidelijk gaan steeds minder mensen zich als lid van de groep herkennen of worden door anderen als lid van een groep gezien. Wat de afbakening van groepen bepaalt en welke verschillen belangrijk worden gemaakt, verandert voortdurend. Zo zagen we in het recente verleden een verschuiving in het debat over migranten en hun nakomelingen waarbij eerst de nadruk werd gelegd op klasse en tijdelijkheid (gastarbeiders), vervolgens op nationaliteit (de indeling naar land

van herkomst), dan op vreemdheid (allochtonen) en als laatste op geloof (de islam). Ons historisch overzicht laat zien dat wanneer groepen in een samenleving als een blok worden benaderd – als de joden, de Molukkers, de Marokkanen, de moslims of de allochtonen – en etnische identiteit voortdurend boven andere identiteiten wordt geplaatst, integratie wordt vertraagd.

Het belangrijkste wat ons historische overzicht laat zien, is dat integratie geenszins een lineair proces is. De integratie van een groep migranten gaat kort na aankomst redelijk snel. De mensen in de ontvangende samenleving zijn nieuwsgierig en de migranten zijn, als kleine groep, sterk op de ontvangende samenleving aangewezen. Indien de getalsmatige verhouding tussen mannen en vrouwen onder de migranten bovendien niet gelijk is, doen zich juist in deze beginfase veel gemengde huwelijken voor. We zagen dit bijvoorbeeld bij de eerste gastarbeiders. Wanneer de groep groter wordt en het aantal vrouwen groeit in vergelijking met het aantal mannen, nemen de mogelijkheden om binnen de eigen groep te huwen toe, terwijl tegelijkertijd de sociale controle en sociale druk om binnen de groep te huwen groter wordt. Zodra de groep groter wordt, neemt ook het aantal eigen organisaties toe, en bovendien groeit het verzet binnen de ontvangende samenleving. Na enige tijd lukt het veel migranten om een betere positie in de ontvangende samenleving te bereiken en omdat ze de ontvangende samenleving beter kennen, weten ze ook beter hoe ze gebruik kunnen maken van de mogelijkheden tot organisatie binnen die samenleving. Ze hebben de mensen in de ontvangende samenleving minder nodig. We zagen dit bij de gastarbeiders in Nederland maar ook bij Nederlanders in Canada. Migranten lijken zich van de ontvangende samenleving af te keren. Pas na enige tijd versnelt het integratieproces weer.

Zoals we hebben gezien, werd het tempo en het verloop van integratie niet door één factor bepaald, maar door een groot aantal factoren. Het lot van immigranten in hun nieuwe omgeving werd bepaald door de hulp en steun die ze kregen van anderen die hen voorgingen en door de positie van die eerdere immigranten in de ontvangende samenleving. Wanneer er na enige tijd geen nieuwe migranten meer uit een land van herkomst kwamen, verbeterde de positie van immigranten omdat de immigrantengemeenschap niet langer werd aangevuld door 'nieuwe' nieuwkomers. Een plotselinge toename van het aantal immigranten kon daarentegen het integratieproces vertragen omdat dan bij gevestigden de angst voor verdringing toenam. Groepen werden dan bovendien in

versterkte mate aangesproken op het gedrag van individuen, waardoor het proces van groepsvorming werd versterkt. Een plotselinge toename van het aantal immigranten leidde er ook toe dat informele netwerken niet langer alleen zorg konden dragen voor de integratie van de nieuwkomers, bijvoorbeeld in de vorm van bemiddeling bij het vinden van werk of een woonplaats. Andere, formele organisaties van immigranten werden als gevolg van een snelle toename gevormd of versterkt, en ook hiermee werd het proces van groepsvorming bevorderd.

Eigen bedrijven zijn altijd een middel geweest voor immigranten om een plaats te verwerven in de samenleving. De jonge Nederlandse bakker met zijn kersverse diploma heeft zich geassocieerd met een Turkse vakgenoot, 1983.

De intentie waarmee immigranten kwamen – tijdelijk of blijvend – beinvloedde eveneens het verloop van het integratieproces. Deze intentie hoefde niet met de werkelijkheid overeen te stemmen. Immigranten die zich voornamen permanent te komen, trokken soms verder of keerden terug. Ondanks hun uiteindelijke lot namen de 'blijvers' echter van aanvang af een andere houding aan tegenover de ontvangende samenleving dan de trekarbeiders en -handelaren, de gastarbeiders of vluchtelingen van wie het verblijf seizoenmatig bepaald of nadrukkelijk tijdelijk bedoeld was. De tijdelijke migranten en hun kinderen en kleinkinderen hielden een sterke oriëntatie op hun land van herkomst zolang de illusie

van terugkeer in stand bleef. De waarden en normen zoals die geacht werden te bestaan in het land van herkomst vormden dan het referentiekader en de band met de eigen groep was belangrijker dan die met de rest van de ontvangende samenleving.

Alle migranten hielden contact met hun land van herkomst. Nederlanders die naar de Verenigde Staten gingen in de negentiende eeuw of naar Canada en Australië in de twintigste eeuw, schreven brieven en lieten partners uit hun land van herkomst overkomen, zoals de gastarbeiders dat deden in de naoorlogse periode. Het onderhouden van contacten werd in de loop der tijd wel makkelijker en sneller. De vraag is of hierdoor integratie versneld of vertraagd wordt. Door het voortdurende en makkelijke contact weten migranten van nu dat niet alleen hun eigen situatie, maar ook de situatie in hun land van herkomst continu verandert. Nederlandse migranten, die na de Tweede Wereldoorlog naar Australië of Canada migreerden, gebruikten de Nederlandse samenleving van de jaren vijftig als hun referentiekader, alsof de tijd in Nederland was komen stil te staan na hun vertrek. Veelvuldig contact kan leiden tot een minder statisch beeld van het land van herkomst. Dat hoeft niet automatisch te leiden tot een snellere integratie – integratie wordt immers bepaald door tal van factoren – maar leidt wel tot een andere oriëntatie op het land van herkomst. Migranten weten dat ze van hun land van herkomst zijn vervreemd.

Migranten investeerden in hun land van herkomst. De Ruslui in Sint-Petersburg lieten in Vriezenveen huizen bouwen, en de Westerwalders bouwden in Nassau kapellen met het geld dat ze in Nederland hadden verdiend. De Nederlandse immigranten verschilden op dit punt niet van bijvoorbeeld de gastarbeiders, die in hun land van herkomst huizen bouwden. Migranten leveren zo niet alleen een economische bijdrage aan het land waarin ze zich vestigen, maar ook aan de landen waar ze vandaan komen. Volgens de Wereldbank steeg het totale bedrag dat migranten wereldwijd overmaken naar familie en relaties in het land van herkomst van 30 miljard dollar in 1990, naar 100 miljard dollar in 2000 en 167 miljard dollar in 2005.[2] Het volume aan officieel geregistreerde geldovermakingen door migranten ligt op dit moment wereldwijd twee keer zo hoog als het bedrag aan officiële ontwikkelingshulp en is vergelijkbaar met het totaal aan directe buitenlandse investeringen in ontwikkelingslanden. De particuliere inkomensoverdrachten door migranten zijn een belangrijke pijler onder de armoedebestrijding in de wereld.

Het maakte voor de integratie verschil of de migratie bestond uit

families of uit individuen. De migratie van families was vaker permanent dan die van alleenstaanden. We hebben bovendien gezien dat kerken en organisaties van migranten belangrijker werden op het moment dat de migrantenpopulatie niet alleen bestond uit mannen, maar ook uit vrouwen en kinderen. Families hadden het voordeel dat leden steun bij elkaar konden vinden. Individuen waren sterker aangewezen op de samenleving als geheel. Dat maakte hen enerzijds kwetsbaarder, maar dwong hen anderzijds aansluiting te zoeken bij de ontvangende samenleving.

Politieke ontwikkelingen in zowel het land van herkomst als het land van bestemming hadden invloed op de positie en de bejegening van de immigranten. De onverwachte militaire successen van Duitsland in 1866 en 1870 leidden bijvoorbeeld tot een fundamenteel andere opstelling tegenover Duitse migranten in Nederland. Voor de Koerden in Nederland gold hetzelfde na de coup in Turkije in 1980, en Joegoslaven werden met andere ogen bezien nadat hun land uiteenviel.

De kansen die migranten kregen waren niet steeds gelijk. Nieuwkomers die tijdens een economische recessie kwamen, hadden minder kansen dan migranten die arriveerden tijdens een economische opleving. De repatrianten uit Nederlands-Indië hadden het om die reden bijvoorbeeld iets makkelijker dan de nieuwkomers uit Suriname. Een neergaande conjunctuur in de ontvangende samenleving leidt tot vertraging van het integratieproces, omdat daardoor bij gevestigden de angst voor verdringing toeneemt. Elke recessie leidde tot beperking van migratiemogelijkheden. Integratie werd en wordt voor een belangrijk deel bepaald door mogelijkheden op de arbeidsmarkt. De overheid kan wel iets doen om de positie van migranten of hun nakomelingen op die arbeidsmarkt te verbeteren (scholing, tegengaan discriminatie), maar heeft slechts een beperkte invloed op de economische conjunctuur.

Opvallend in het recente debat is de omdraaiing op het punt van arbeidsmarktparticipatie. Op dit moment wordt ervan uitgegaan dat integratie (meestal aangeduid als culturele aanpassing) voorwaarde is voor verbetering van de positie op de arbeidsmarkt en niet een gevolg.

Negatieve beeldvorming ten aanzien van migranten vertraagt de integratie. In alle tijdvakken zijn migranten om hun accent of kleding belachelijk gemaakt. Dit gold zowel voor Nederlanders die naar elders gingen, als voor migranten die naar Nederland kwamen. Bij de groepen die het langst systematisch apart werden gezet – de joden, de Molukkers en recentelijk de asielzoekers bijvoorbeeld – ging de integratie

Minister Verdonk steekt haar hand uit naar een imam, die deze weigert. Er ontstond veel ophef over deze foto.

trager. Naarmate de nieuwkomers zich onzekerder, onveiliger en meer bedreigd voelen in hun nieuwe omgeving zullen ze zich sterker van die omgeving afkeren.

In de beeldvorming wordt altijd de nadruk gelegd op die migranten waarvan men verwacht dat ze problemen zullen veroorzaken. Positieve beeldvorming is zeldzaam. Herhaaldelijk is er, zoals we zagen, uit onderzoek naar voren gekomen dat de kinderen en kleinkinderen van gastarbeiders een grote sociale mobiliteit vertonen, die veel groter is dan bijvoorbeeld die van andere kinderen uit arbeidersmilieus. Bovendien is er sprake van een verbazend snelle demografische aanpassing (daling van het kindertal en stijging van de huwelijksleeftijd). De aandacht gaat echter in het publieke en politieke debat vooral uit naar mensen wie het (nog) niet gelukt is een maatschappelijke stijging door te maken. Het effect van die aandacht is dat alle migranten en hun nakomelingen voortdurend als problematisch worden aangemerkt en dat versterkt tegenstellingen binnen de samenleving.

Omdat etniciteit gaat om verschil wordt de identiteit van migranten afgezet tegen de Nederlandse identiteit. In het verleden hebben veranderingen in de Nederlandse samenleving – zoals bijvoorbeeld een versterkte eenwording in de negentiende eeuw – geleid tot debatten over

wat de Nederlandse identiteit is. Noch in het verleden, noch in het heden kon op die vraag een antwoord worden gegeven waarin alle inwoners van Nederland zich herkenden. In de laatste decennia wordt het debat over de Nederlandse identiteit gedomineerd door partijen die geen achterban hebben die verenigd wordt door een gedeeld belang (in economische of ideologische zin). De Nederlandse identiteit, of de angst dat die verloren gaat, is een makkelijke noemer om mensen op te verenigen. Deze partijen kanaliseren de frustratie over een gebrek aan macht over ontwikkelingen die moeilijk te beïnvloeden zijn, zoals globalisering en europeanisering of een slechte aansluiting van vraag naar en aanbod van arbeid, en uiten die in de vorm van extreem moralisme waarbij de eigen vrijheid wordt gepresenteerd in de vorm van beperking

Tijdens een antidiscriminatiedemonstratie op 23 maart 2008 in Amsterdam geeft een bejaarde vrouw wijze raad.

van de vrijheid van anderen. Een verscherping van tegenstellingen binnen de samenleving wordt daarbij genoemd als oorzaak, maar is feitelijk een gevolg. De integratie wordt er niet door bevorderd.

Conclusie

De overeenkomsten tussen emigratie en immigratie, en die tussen de migratie in het verleden en de hedendaagse migratie zijn inmiddels dankzij dit boek duidelijk, maar voor het huidige debat over migratie zijn de verschillen interessanter. Op dit moment wordt veel belang gehecht aan de etnische identiteit, en bijgevolg ook aan de Nederlandse. Migranten en hun nakomelingen worden voortdurend als groep aangesproken, en niet als individu. De nadruk wordt gelegd op hun etniciteit, die als statisch wordt gezien, evenals de Nederlandse identiteit. Aan alternatieve identiteiten wordt geen ruimte geboden. Migranten en hun nakomelingen worden systematisch apart gezet en de verschillen tussen hen en de rest van de samenleving worden benadrukt. De bijdrage van migranten aan hun land van vestiging of herkomst wordt gebagatelliseerd. De redenen hiervoor zijn divers, zoals hierboven is aangegeven. Er spelen politieke, religieuze en economische belangen, maar ook het feit dat instituties de ideeën overleven waarmee ze ooit zijn opgezet. Belangrijker dan de oorzaak van het systematische apart zetten is het gevolg. Ons historische overzicht heeft laten zien dat dit gevolg nooit positief was, noch voor de migranten noch voor de samenleving als geheel.

Noten

Inleiding

1 Voor een eerdere studie over een lange termijn, zie Lucassen en Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders*. Voor tips voor onderzoek, zie: Cottaar, Lucassen en Lucassen, *Van over de grens.*
2 Scheffer, *Het land van aankomst*, 12-13.
3 Lucassen en Willems, *Gelijkheid en onbehagen*, 8.
4 Muus, *De wereld in beweging*.
5 Van Schendel, 'Spaces of engagement'.
6 Verwey-Jonker (red.), *Allochtonen in Nederland*.
7 Barth (red.), *Ethnic groups and bounderies*.
8 Rath, *Minorisering*, 37.
9 Rath, *Minorisering*, 51.
10 Schrover, 'Memory and identity of Dutch caravan travellers', 41-43; Lucassen, 'En men noemde hen zigeuners'; Verkuyten, *Etnische identiteit*, 44.
11 Verkuyten *Etnische identiteit*, 44.
12 Verkuyten, *Etnische identiteit*, 28.
13 Verkuyten, *Etnische identiteit*, 121.
14 Penninx, *Raster en mozaïek*, 5.
15 Hoving, Dibbits en Schrover (red.), *Veranderingen van het alledaagse.*
16 Morawska, *Insecure propersty*; Lucassen en Vermeulen, *Immigranten en lokale arbeidsmarkt.*
17 Http://www.trouw.nl/hetnieuws/nederland/article812339.ece/Oproep–benoem–de–Nederlandse–identiteit?pageNumber=7#readers–responses.
18 Stephenson, 'Going to McDonald's in Leiden'.
19 Alba en Nee, *Remaking the American Mainstream.*

1 Immigratie ten tijde van de Republiek: 1550-1800

1 Van Lottum, *Across the North Sea*.
2 Rommes en Schrover, *Gids voor lokaal historisch onderzoek naar migratie in de provincie Utrecht.*

3 Prak, *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud*, 41; Lucassen en Prak, 'Guilds and society in the Dutch Republic'.
4 Panhuysen, *Maatwerk*, 163-164.
5 Lucassen en Prak, 'Guilds and society in the Dutch Republic', 63-78.
6 Prak, *Republikeinse veelheid*, 36.
7 Lucassen, *En men noemde hen zigeuners*.
8 Lucassen, *Dutch long distance migration*.
9 Lucassen, *Dutch long distance migration*.
10 Briels, *Zuid-Nederlanders in de Republiek 1572-1630*; Briels, 'De Zuidnederlandse migratie 1572-1630'.
11 Briels, *Zuid-Nederlanders in de Republiek*; Briels, 'De Zuidnederlandse migratie 1572-1630'.
12 Gelderblom, *Zuid-Nederlandse kooplieden*.
13 Chotkowski, *750 jaar migratie naar Delft*, 21.
14 Briels, *Vlaamse schilders en de dageraad van Hollands Gouden Eeuw 1585-1630*.
15 De Schepper, 'Binnen-Nederlandse vluchtelingen'.
16 Buning, Overbeek en Verveer, 'De huisgenoten des geloofs'; Van de Spek, 'Réfugiés pour la religion. De Hugenoten in Utrecht'; Bots, Posthumus Meyjes en Wieringa, *Vlucht naar de vrijheid*.
17 Buning, *De huisgenoten des geloofs*, 357.
18 Bots e.a., *Vlucht naar de vrijheid*, 70.
19 Bakker e.a., *Hugenoten in Groningen*, 48-55.
20 Zijlmans, 'Gerefugeerde juffers'.
21 Swetschinski, 'Tussen Middeleeuwen en Gouden Eeuw'.
22 Benali en Obdeijn, *Marokko door Nederlandse ogen 1605-2005*, 39.
23 Israël, 'De Republiek der Verenigde Nederlanden tot omstreeks 1750'.
24 Michman, Beem en Michman, *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland*, 47.
25 Michman, Beem en Michman, *Pinkas*, 67.
26 Berg, Wijsenbeek en Fischer, 'Geschiedenis van de joden in Nederland en joden in Neerlands economische geschiedschrijving'.
27 Kardux en Van de Bilt, *Newcomers in an old city*.
28 Lucassen, *Dutch Long Distance Migration*, 10.
29 Lucassen, *Immigranten in Holland 1600-1800*, 14.
30 Gaastra, *De geschiedenis van de VOC*, 82.
31 Gaastra, *De geschiedenis van de VOC*, 83.
32 Gaastra, *De geschiedenis van de VOC*, 88.
33 Lucassen, *Dutch long distance migration*, 41.
34 Lucassen, *Immigranten in Holland*, 16.
35 Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief*.

36 Eiynck e.a. (red.), *Werken over de grens*, 72.
37 Lucassen, *Naar de kusten*, 65-120.
38 Rommes, *Oost, west, Utrecht best?*, 69.
39 Oberpenning, 'De Tödden uit het noordelijke Munsterland', 110-117.
40 Rommes *Oost, west, Utrecht best?*, 107.
41 Van de Pol, *Het Amsterdamse hoerendom.*
42 Kuijpers, *Migrantenstad.*
43 Noordam, 'Nieuwkomers in Leiden, 1574-1795'.
44 Lesger, 'Informatiestromen en de herkomstgebieden van migranten'.
45 Lesger, 'Informatiestromen en de herkomstgebieden van migranten'.
46 Blom en Polderman, *Geschiedenis van de Schotten in Veere.*
47 Lucassen en De Vries, 'Leiden als middelpunt van een Westeuropees textiel-migratiesysteem'.
48 Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie*, 11, 564, 960-963 en 599-601.
49 Hart, *Geschrift en getal.*
50 Lucassen, *Dutch long distance migration*, 22.
51 Mertens-Westphalen, 'De Duitser en de Hollandganger in de kluchten uit de 17e en 18e eeuw'; Lucassen, 'Poepen, Knoeten, Mieren en Moffen'.
52 Rommes, 'Lutherse migranten in Utrecht tijdens de Republiek'.
53 Vogel, 'Duitse predikant in opspraak'.
54 Rommes, 'Lutherse immigranten', 47.
55 Rommes, *Oost, west*, 196.

2 Emigratie ten tijde van de Republiek

1 Kaplan, *Calvinists and libertines*; Van Roosbroeck, *Emigranten*; Ormrod, *The Dutch in London.*
2 Dyck, *An introduction to mennonite history.*
3 Dyck, *An introduction*, 169.
4 Dyck, *An introduction*, 188.
5 Postma, 'Mennonieten tussen vrijheid en dictatuur'.
6 Van Winter, 'Zuid-Afrika in de Hollandse tijd'.
7 Hartland, *De geschiedenis van de Nederlandse emigratie tot de Tweede Wereldoorlog*, 188.
8 Ross, *Beyond the pale.* 134.
9 Bosma en Raben, *De oude Indische wereld*; Van den Belt, *Het VOC-bedrijf op Ceylon*; Van Goor, *Indische avonturen.*
10 Van Goor, *Indische avonturen*, 86.
11 Blussé, *Bitters Bruid.*
12 Niermeijer, 'Jonas van Batavia. Indisch in de zeventiende eeuw'.

13 Van der Straaten, *Hollandse pioniers in Brazilië*.
14 Van den Boogaart e.a. (red.), *Johan Maurits van Nassau-Siegen*.
15 Van der Straaten, *Hollandse pioniers*, 134.
16 Bakker e.a., *Geschiedenis van Suriname*, 25-27.
17 Dalhuisen e.a. (red.), *Geschiedenis van de Antillen*, 73-79.
18 Van Kessel (red.), *Merchants, missionaries and migrants*.
19 Emmer, *De Nederlandse slavenhandel*.
20 Andries, *Nederlanders in Amerika*.
21 Nationaal Archief Den Haag. S. G. 1.01.04, inv.nr. 571.
22 Zie www.geocities.com/dane97520/VanSalee.
23 Andries, *Nederlanders in Amerika*, 35.
24 Cohen, 'How Dutch were the Dutch of New Netherland'.
25 Andries, *Nederlanders in Amerika*, 4.
26 Dekker, *Voortrekkers uit Oud Nederland*.
27 Oudesluijs, *Holländer an der Havel*.
28 Fagel, *Voortrekkers, cultuurdragers, emigranten*, 43.
29 Fagel, *Voortrekkers, cultuurdragers, emigranten*, 15.
30 Veluwenkamp, *Archangel*.
31 Veluwenkamp, *Archangel*, 182.
32 Rosendaal, *Bataven!*

3 De migratie in de negentiende eeuw

1 Hartland, *De geschiedenis van de Nederlandse emigratie tot de Tweede Wereldoorlog*, 9.
2 Lucassen, *Dutch long distance migration*, 13.
3 Knippenberg en De Pater, *De Eenwording van Nederland*, 204.
4 Lucassen en Penninx, *Nieuwkomers*, 28-29.
5 Oomens, *De loop der bevolking van Nederland*, 32.
6 Oomens, *De loop der bevolking van Nederland*, Supplement 46.
7 Oomens, *De loop der bevolking van Nederland*, 33.
8 Oomens, *De loop der bevolking van Nederland*, 34.
9 Oomens, *De loop der bevolking van Nederland*, 35.
10 Oomens, *De loop der bevolking van Nederland*, 35.
11 Lesger, Lucassen en Schrover, 'Is there life outside the migrant network?', 29-45.
12 Heijs, *Van vreemdeling tot Nederlander*, 15-60.
13 De Hart, 'Maria Toet en andere verhalen'.
14 Pattynama, 'Migrant in eigen land', 39.
15 Lucassen, 'Het paspoort als edelste deel van de mens'.
16 Pöckling en Schrover, 'Registers van verstrekte en geweigerde reis- en verblijfpassen'.

17 Voor verwijzingen bij deze citaten zie: Schrover, *Een kolonie van Duitsers*, 51-54.
18 Schrover, *Een kolonie van Duitsers.*
19 Schrover, *Een kolonie van Duitsers*, 79-82.
20 Burger en Berntsen, 'De Duitse immigratie naar Amsterdam in de 19e eeuw', 62.
21 Knotter, *Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt*, 148.
22 Panhuysen, *Maatwerk*, 163-164.
23 Knotter, *Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt.*
24 Schrover, *Een kolonie van Duitsers*, 201.
25 Manneke, 'Reactie van Rotterdamse burgers op de migratie rond 1900'.
26 Van der Wurf-Bodt, *Van lichte wiven tot gevallen vrouwen*, 192-193.
27 Leenders, *Ongenode gasten*, 118.
28 Bossenbroek en Kompagnie, *Het mysterie van de verdwenen bordelen*, 93.
29 Schrover, *Een kolonie van Duitsers*, 259-285.
30 Schrover, *Een kolonie van Duitsers*, 219-257.
31 Knotter, *Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt*, 46, 101, 111, 317; Knotter, 'Stedelijke economie en arbeidsmarkt'.
32 Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee*, 98.
33 Lucassen, 'Het einde van een migratieregime'.
34 Sahner, *Katholische und Evangelische Seelsorge des Deutschtums in Holland*, 16.
35 Schrover, *Een kolonie van Duitsers*, 298-302.
36 Wingelaar, 'Studeren in de negentiende eeuw', 64.
37 Serfontein, *Suid-Afrikaners in Utrecht*, 54.
38 Hooykaas en Santegoeds (red.), *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*, 394-395.
39 De Coninck, *Een les uit Pruisen*, 151.
40 Veltheer, *Heelkunde te Utrecht*, 46.
41 Schrover, *Een kolonie van Duitsers*, 39-69.
42 Van Maurik, *Toen ik nog jong was*, 9.
43 Doedens, *Nederland en de Frans-Duitse oorlog.*
44 Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 470; Umbgrove, *Neerlands roeping*, 16-17.
45 De Coninck, *Een les uit Pruisen*, 152; Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 477.
46 Schrover, *Een kolonie van Duitsers*, 135-180.
47 Cottaar en Lucassen, 'Naar de laatste Parijse mode'.
48 Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee*, 336.
49 Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee*, 114.
50 Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee*, 226.
51 Huisman, *Tussen salon en souterrain.*
52 Heering, 'Italianen in Nederland'; Rommes, 'Café Italien'.
53 Bovenkerk en Ruland, 'Italiaanse schoorsteenvegers in Amsterdam'.

54 Kors en Kors, 'Italiaanse schoorsteenvegers in Den Haag', 183.
55 Lucassen, *En men noemde hen zigeuners*.
56 Andriessen, 'Is emigratie naar de Vereenigde Staten van N.-Amerika nog langer aanbevelingswaardig?'.
57 Van de Broek, 'Met het doel daar te arbeiden'.
58 Meeuwse, *Opkomst en ondergang van de Ruslui*.
59 Langeweg, 'Trekarbeiders en pendelaars'.
60 Ds. O. G. Heldring in 1853 geciteerd in: Reenders, 'De jeugdige emigranten naar de Kaap, 29.
61 Andries, *Nederlanders in Amerika*, 52-72.
62 Donkers en Wesseling, *Holland, USA*.
63 Geciteerd in: Lagerwey, *Neen Nederland, 'k vergeet u niet*, 30-31.
64 Stellingwerf, *Amsterdamse emigranten*, 361.
65 Swierenga, 'Dutch immigration patterns'.
66 Versteeg, *De pelgrim-vaders van het westen*, 34.
67 Hartland, *De geschiedenis van de Nederlandse emigratie*, 127.
68 Hartland, *De geschiedenis van de Nederlandse emigratie*, 131.
69 Geciteerd in: Lagerwey, *Neen Nederland, 'k vergeet u niet*, 82-83.
70 Swierenga, *The Dutch in America*, 15-42.
71 Oomens, *De loop der bevolking van Nederland in de negentiende eeuw*. Supplement staat 2.
72 Hartland, *De geschiedenis van de Nederlandse emigratie*, 13.
73 Donkers en Wesseling, *Holland, USA*.
74 Hartland, *De geschiedenis van de Nederlandse emigratie*, 198-223.
75 Reenders, 'De jeugdige emigranten naar de Kaap', 27-61.
76 Hartland, *De geschiedenis van de Nederlandse emigratie*, 192.
77 Geciteerd in: Reenders, 'De jeugdige emigranten', 41.
78 Moleman, 'Kaaskoppen in oorlog', in: *Volkskrant magazine* 6 november 1999.
79 Blakeley, 'Women and imperialism'.
80 Bossenbroek, *Volk voor Indië*.
81 Bossenbroek, *Volk voor Indië*, 11.
82 Bossenbroek, *Volk voor Indië*, 273.
83 Oomens, *Loop der bevolking*, Supplement staat 15.
84 Christiaans en Schrover, 'Het oudpaspoortarchief (1950-1959)'.
85 Heijs, *Van vreemdeling tot Nederlander*, 69-72.
86 De Hart, 'De verwerpelijkste van alle gemengde huwelijken'.
87 Dit gold ook voor Nederlandse vrouwen die met een 'inlandse' man trouwden, zie: De Hart, 'De verwerpelijkste van alle gemengde huwelijken', 60-80.
88 Heijs, *Van vreemdeling tot Nederlander*, 72.
89 Bosma en Raben, *De oude Indische wereld 1500-1920*.

90 Van Kessel, *Zwarte Hollanders*.
91 Gemmink, *De Europeesche landbouwkolonisatie in Suriname*.

4 Migratie in de periode 1914-1950

1 Henkes, *Uit liefde voor het volk*.
2 Henkes, *Uit liefde voor het volk*, 22.
3 Leenders, *Ongenode gasten*, 169-178.
4 Van Eijl, *Al te goed is buurmans gek*, 124-170.
5 Leenders, *Ongenode gasten*, 238.
6 Leenders, *Ongenode gasten*, 245.
7 Bossenbroek (red.), *Vluchten voor de Groote Oorlog*; De Roodt, *Oorlogsgasten*.
8 Geciteerd in: Leenders, *Ongenode gasten*, 137.
9 De Roodt, *Oorlogsgasten*, 156.
10 Sluys, 'Onbekend monument', in: *VPRO Gids* (13 maart 2002), 6-9.
11 De Roodt, 'Vluchtelingen in Rotterdam tijdens de Eerste Wereldoorlog'.
12 Van Rijn, 'Treinen tussen twee werelden'.
13 Van Eijl, *Al te goed is buurmans gek*, 182.
14 Moore, *Refugees from Nazi Germany*.
15 Leenders, *Ongenode gasten*, 241.
16 Van Eijl, *Al te goed is buurmans gek*.
17 Mulder, 'Nederland heeft alleen de Belgen ooit met open armen ontvangen', *NRC Handelsblad*, 14 december 1993, 8.
18 Happe, *Deutsche in den Niederlanden*, 82-85.
19 Moore, *Refugees from Nazi Germany*, 88.
20 Willems e.a. (red.), *Uit Indië geboren*.
21 Van Imhoff en Beets, 'Hoe de Katjangs op de kostschool van Buikie kwamen'.
22 Dieteren, *De migratie in de mijnstreek*.
23 Dieteren, *De migratie in de mijnstreek*, 45.
24 Dieteren, *De migratie in de mijnstreek*, 60.
25 Happe, *Deutsche in den Niederlanden 1918-1945*.
26 Henkes, *Heimat in Holland*.
27 Henkes, 'Verschoven beeldvorming over Duitse dienstbodes in Nederland', 297.
28 Meulenbroek, 'De Duitse dienstmeisjes', *Vrij Nederland*, 13 november 1982, 28-47.
29 Happe, *Deutsche in den Niederlanden*, 146.
30 Sahner, *Katholische und Evangelische Seelsorge des Deutschtums in Holland*; Henkes, 'Gedeeld Duits-zijn aan de Maas'.

31 Happe, *Deutsche in den Niederlanden*, 143.
32 Bovenkerk, Eyken en Ruland, *IJscomannen en schoorsteenvegers*; M. Chotkowski, *Vijftien ladders en een dambord.*
33 Bovenkerk e.a., *Italiaans ijs*, 56-57.
34 Wubben, *Chineezen en ander Aziatisch ongedierte*.
35 Minghuan, 'We need two worlds', 28.
36 Wubben, *Chineezen en ander Aziatisch ongedierte*, 36.
37 Uit: *Het uur van de draak. China*, geciteerd in: Willems, *Het water van Nederland gedronken*, 15.
38 Wubben, *Chineezen en ander Aziatisch ongedierte*, 94.
39 Van Heek, *Chineesche immigranten in Nederland*.
40 Wubben, *Chineezen en ander Aziatisch ongedierte*, 149.
41 Wubben, *Chineezen en ander Aziatisch ongedierte*, 146-149, 159.
42 Meeuwse, *Het huis van Han.*
43 Meeuwse, *Het huis van Han*, 159.
44 Meeuwse, *Het huis van Han*, 173.
45 Hartland, *De geschiedenis van de Nederlandse emigratie*, 17.
46 Hartland, *De geschiedenis van de Nederlandse emigratie*, 22-30.
47 Hartland, *De geschiedenis van de Nederlandse emigratie*, 133.
48 Sinke, *Dutch immigrant women*.
49 Sinke, *Dutch immigrant women*, 183.
50 Brinks, *Schrijf spoedig terug.*
51 Hartland, *De geschiedenis van de Nederlandse emigratie*, 134.
52 Jakle en Wheeler, 'The changing residential structure of the Dutch population'.
53 Harinck en Krabbendam, *Amsterdam-New York*; Harinck en Krabbendam, *Morsels in the melting pot*.
54 Kroes, *The persistence of ethnicity*.
55 Hartland, *De geschiedenis van de Nederlandse emigratie*, 145.
56 Hartland, *De geschiedenis van de Nederlandse emigratie*, 158.
57 Hartland, *De geschiedenis van de Nederlandse emigratie*, 161.
58 Hartland, *De geschiedenis van de Nederlandse emigratie*, 34.
59 Smits, *Met kompas emigreren*, 105.
60 Hartland, *De geschiedenis van de Nederlandse emigratie*, 209.
61 Geciteerd in: Van Vliet, *Toen wij van Rotterdam vertrokken*, 51-52.
62 Tabel samengesteld op basis van de gegevens in Beets e.a., 'De demografie van de Indische Nederlanders 1930-2001', 58-65.
63 Blom en Cahen, 'Joodse Nederlanders, Nederlandse Joden en Joden in Nederland'.
64 Blom en Cahen, 'Joodse Nederlanders, Nederlandse Joden', 251.
65 Blom, *Geschiedenis van de joden*, 313.
66 Van Solinge en De Vries, *De joden in Nederland anno 2000*.

67 Sijes, *De Arbeidsinzet*, 196.
68 Groenman, *De gaande man*, 107.
69 Bogaarts, 'Weg met de Moffen'; Henkes, *Heimat in Holland*; uitzending VPRO *Andere Tijden*, september 2005, VPRO *Gids*, 13 september 2005.
70 Diederichs, *Wie geschoren wordt moet stil zitten*, 231.

5 Emigratie na de Tweede Wereldoorlog

1 Hofstede, *Thwarted exodus*; W. Petersen, *Planned migration*; Stekelenburg, *De grote trek*.
2 Geciteerd in: http//:geschiedenis.vpro.nl (28 maart 2006).
3 Geciteerd in: Prinsen, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, 10.
4 Geciteerd in: Van Faassen, 'Min of meer misbaar', 57.
5 Petersen, *Some factors influencing postwar emigration*, 10.
6 Petersen, *Some factors influencing postwar emigration*, 11.
7 Poels, 'Geroepen. Ervaringen van een missiezuster in Indonesië', 82.
8 *De Groene Amsterdammer*, 11 april 1953.
9 Elich en Blauw, *Emigreren*, 22.
10 Schouw-Zaat en Elferink (red.), *Toen wij uit Nederland vertrokken*, 13.
11 Smits, *Met kompas emigreren*, 20.
12 Smits, *Met kompas emigreren*, 40.
13 Van Faassen, 'Min of meer misbaar'.
14 Van Faassen, 'Min of meer misbaar', 62-65.
15 Uit de notulen van de besprekingen in Pretoria op 27 januari 1958 geciteerd in: Willems, *Het water van Nederland*, 26.
16 Elich, *Aan de ene kant, aan de andere kant*, 54.
17 'Je past je maar aan', april 1956, http://dutchiesdownunder.web-log.nl (23 mei 2006).
18 Elich, *Aan de ene kant, aan de andere kant*, 70.
19 Willems, *De geschiedenis van Indische Nederlanders*, 269-276.
20 Zevenbergen, *Toen zij uit Rotterdam vertrokken*, 131.
21 Elich, *Aan de ene kant, aan de andere kant*, 68-70.
22 Groenman, *De gaande man*.
23 Wentholt, *Kenmerken van de Nederlandse emigrant*.
24 Frijda, *Emigranten, niet-emigranten*.
25 Geciteerd in: Schouw-Zaat, *Thuis in de wereld*.
26 Elich en Blauw, *...en toch terug*.
27 Elich en Blauw, *...en toch terug*, 40.
28 Rijkschroeff, *Een ervaring rijker*, 35.
29 Rijkschroeff, *Een ervaring rijker*, 35.
30 Smits, *Met kompas emigreren*, 132-133.

31 Rijkschroeff, *Een ervaring rijker*, 32-33.
32 Smits, *Met kompas emigreren* 132-133.
33 Zevenbergen, *Toen zij uit Rotterdam vertrokken*, 112.
34 Sas, 'Dutch concentrations in rural southwestern Ontario'.
35 Prinsen, *De Nederlandse Hervormde Kerk en de emigratie naar Canada en Australië*, 20.
36 Tuinman, *Zo zit 't!*, 89-90.
37 Biemond-Boer, *Die Hollanders zijn gek.*
38 Elich, *Aan de ene kant, aan de andere kant*.
39 Elich, *Aan de ene kant, aan de andere kant*, 144.
40 Elich, *De omgekeerde wereld*, 10.
41 *Our story*, 31.
42 *Our story*, 30.
43 Elich, *De omgekeerde wereld*, 54.
44 Elich, De *omgekeerde wereld*, 39.
45 *Our story*, 37.
46 Elich, *Aan de ene kant, aan de andere kant*, 36.
47 Aangehaald in Smits, *Met kompas emigreren*, 78.
48 Smits, *Met kompas emigreren*, 81 en 88.
49 Smits, *Met kompas emigreren*, 91.
50 Elich, *De omgekeerde wereld*, 89 en 19.
51 *Our story*.
52 Elich, *De omgekeerde wereld*, 22.
53 Elich, *De omgekeerde wereld*, 24, 63.
54 Elich, *De omgekeerde wereld*, 65 en 68.
55 Willems, *De uittocht uit Indië*. Hoofdstuk 11 gaat over Indisch in Australië.
56 Van Putten, *Een emigratieland apart*; Schutte, *De roeping ten aanzien van het broedervolk.*
57 Van der Straaten, *Hollandse pioniers*, 146-158.

6 Immigratie uit de kolonies

1 Willems, *De uittocht uit Indië*; Willems en Lucassen (red.), *Het onbekende vaderland.*
2 Pattynama, 'Migrant in eigen land', 59; Heijs, *Van vreemdeling tot Nederlander*, 127.
3 Van Baardewijk e.a., *Geschiedenis van Indonesië*, 112-128.
4 Willems, *De uittocht*, 43-49.
5 Van der Geugten en Van der Linden, *Indisch in Nederland*, 11.
6 Kraak, *De repatriëring uit Indonesië.*
7 Wassenaar-Jellesma, *Van Oost naar West.*

8 Willems, *De uittocht*, 252-276.
9 Beets, Van Imhoff en Huisman, 'Demografie van de Indische Nederlanders, 1930-2001'.
10 Van den Doel, *Afscheid van Indië*.
11 Willems, *De uittocht*, 43-49.
12 Willems, *De uittocht*, 'Nederlands openstaande rekeningen', 204-228.
13 Willems, *De uittocht*, 16.
14 Indische vrouw geciteerd in: Willems, *Het water van Nederland*, 53.
15 Willems, *De uittocht*, 142.
16 Kraak, *De repatriëring*, 251.
17 Willems, *De uittocht*, 198.
18 Smeets en Steijlen, *In Nederland gebleven*, 26.
19 Smeets en Steijlen, *In Nederland gebleven*, 31.
20 Smeets en Steijlen, *In Nederland gebleven*, 38.
21 Akihary, 'Van Almere tot de Zwaluwenburg'.
22 Smeets en Steijlen, *In Nederland gebleven*.
23 Geciteerd in: Smeets en Steijlen, *In Nederland gebleven*, 173.
24 Veenman, *Molukse jongeren in Nederland.*
25 Smeets en Steijlen, *In Nederland gebleven*, 376.
26 Van Baardewijk e.a. *Geschiedenis van Indonesië*, 144-147.
27 Willems, *De uittocht*, 171.
28 Bakker (red.), *Geschiedenis van Suriname*.
29 Bakker e.a., *Geschiedenis van Suriname*, 96 -109.
30 CBS *Bevolkingstrends*, 1ste kwartaal 2007, 74.
31 Heijs, *Van vreemdeling tot Nederlander*, 144-150.
32 Oostindie en Maduro, *In het land van de overheerser* II, 30.
33 Bakker, *Geschiedenis van Suriname*, 162-165.
34 Moll, 'Suriname investeert mensen in Nederland. Waarom de Surinamers hun land ontvluchten', *Vrij Nederland*, 30e jrg. 23 aug. 1969, no. 52, 847.
35 Geciteerd in: Oostindie en Maduro, *In het land van de overheerser* II, 107.
36 Blok, *Bruggen bouwen*, 151.
37 Van Amersfoort, *Surinamers in de lage landen*; Van Amersfoort, 'Van William Kegge tot Ruud Gullit'.
38 Wolf, 'Half Suriname op de vlucht naar Nederland', *Elseviers Magazine*, 36e jrg., 12 jan. 1980, no. 3, 38.
39 CBS *Bevolkingstrends*, 1ste kwartaal 2007, 77.
40 Bakker e.a., *Geschiedenis van Suriname*, 162-171; Van Niekerk, 'Zorg en hoop. Surinamers in Nederland nu'.
41 Blok, *Bruggen bouwen*, 356.
42 Choenni en Adhin, *Hindostanen*, 62.
43 Blok, *Bruggen bouwen*, 104.
44 Blok, *Bruggen bouwen*, 475.

45 Cottaar, *Ik had een neef in Den Haag*, 112-136.
46 www.hindoeraad.nl (21-4-2004).
47 Bloemberg, *Tussen traditie en verandering*, 49.
48 Bloemberg, *Tussen traditie en verandering*.
49 Verstappen, *Jong in Dollywood*; Gowricharn, 'De spagaat van transnationaal burgerschap', 288-307.
50 Hira, *Terug naar Uttar Pradesh*, 40; Bloemberg, *Tussen traditie en verandering*, 50; Choenni, 'Hindostaanse jongeren in beeld'.
51 Zie hiervoor de door India verzorgde website http://indiandiaspora.nic.in/contents; Van der Veer en Vertovec, 'Brahmanism abroad: on Caribbean hinduism as an ethnic religion'.
52 Hira, *Terug naar Uttar Pradesh*.
53 Van Niekerk, 'Afro-Caribbeans and Indo-Caribbeans in the Netherlands'.
54 Leo e.a. (red.), *Geschiedenis van de Antillen*.
55 Oostindie, *Het paradijs overzee*, 61.
56 Geciteerd in: Oostindie, *Het paradijs overzee*, 61.
57 Dalhuisen, *Geschiedenis van de Antillen*, 150 -166.
58 Oostindie, *Het paradijs overzee*, 253.
59 CBS *Bevolkingstrends* (4de kwartaal 2005), 22.
60 CBS *Bevolkingstrends* (2de kwartaal 2006), 39.
61 Van Hulst, 'Op advies van de minister van Koloniën'.

7 De arbeidsmigranten

1 Chotkowski, 'Baby's kunnen we niet huisvesten, moeder en kind willen we niet scheiden', 76-100.
2 Schrover, Ten Broeke en Rommes, *Migranten bij de Demka-staalfabrieken*.
3 Tinnemans, *Een gouden armband*.
4 Roosblad, *Vakbonden en immigranten in Nederland*, 42-44.
5 Van der Horst, *Deventer Blik*.
6 Tinnemans, *Een gouden armband*, 64.
7 Roosblad, *Vakbonden en immigranten*, 43- 44.
8 Roosblad, *Vakbonden en immigranten*, 65.
9 Wentholt, *Buitenlandse gastarbeiders in Nederland*.
10 Roosblad, *Vakbonden en immigranten*, 46-47.
11 Wet 13-1-1965, *Staatsblad* 1965, nr. 40. De wet trad in 1967 in werking en bleef geldig tot 1994.
12 Böcker en Clermonts, *Poortwachters*.
13 Goedings, 'Echtgenotes, mijnarbeiders, au-pairs en soldaten', 49-74.
14 Goedings, 'Labour market developments', 312-313.
15 Goedings, *Labor migration in an integrating Europe*, 177.

16 Goedings, *Labor migration*, 146.
17 Bonjour, 'Ambtelijke onmin rond gezinnen van gastarbeiders', 101-127.
18 Chotkowski, 'Baby's kunnen we niet huisvesten', 76-100.
19 Rijkschroeff, *Etnisch ondernemerschap*; Li Minghuan, *We need two worlds.*
20 Brassé en Van Schelven, *Assimilatie van vooroorlogse immigranten*.
21 Tinnemans, *L'Italianità*.
22 Lindo en Pennings, *Zuideuropeanen in Nederland*.
23 Coenen en Van Hoeven, *Samenwerken met Spanjaarden*, 23.
24 Lindo en Pennings, *Zuideuropeanen in Nederland*.
25 Sittrop, *Samen en apart verder*.
26 Jonker, 'Dankbaar werk?' 155-179; Tjadens en Roerink, *Arbeidsmigratie door verpleegkundigen naar Nederland*; Cottaar, *Zusters uit Suriname*; Lange en Pool, 'Vreemde handen aan het bed', 130-144; Roosblad, *Vissen in een vreemde vijver*.
27 Chotkowski, 'Baby's kunnen we niet huisvesten', 83.
28 Haalboom, 'Bayanihan'.
29 Lindo, 'Het stille succes'; Lindo en Pennings, *Jeugd met toekomst*.
30 Wals, *Peregrinus in het zilver.*
31 Olfers, *Arbeidsmigrant of vluchteling?*
32 Laarman, 'De Portugeestalige migranten'.
33 Jansen, *Bepaalde huisvesting.*
34 Van Elteren, *Staal en Arbeid*, 793.
35 Van Elteren, *Staal en Arbeid*, 855.
36 Zie bijvoorbeeld: *Nieuwsbrief Buitenlandse Werknemers* 1969, 26.
37 Hondius, *Gemengde huwelijken, gemengde gevoelens*; Mak, *Sporen van verplaatsing*; Hooghiemstra, *Trouwen over de grens.*
38 Mak, 'Seksueel vreemdelingenverkeer'.
39 Groenendijk, 'Verboden voor Tukkers'.
40 Groenendijk, 'Verboden voor Tukkers', 55-96.
41 Lindo en Pennings, *Zuideuropeanen in Nederland*, 36-38.
42 Wentholt, *Buitenlandse gastarbeiders in Nederland*, 12.
43 Obdeijn, 'Van internationale forens tot immigrant'.
44 Wentholt, *Buitenlandse gastarbeiders in Nederland*, 217.
45 Najib Touajni, in: Oukbih en Verhey, 'De Hollandse droom', *Vrij Nederland*, 26 december 1987, geciteerd in: Willems, *Het water*, 8-9.
46 Van Twist, *Gastarbeid ongewenst*, 141.
47 Van Twist, *Gastarbeid ongewenst*, 141.
48 De Mas en Haffmans, *De gezinshereniging van Marokkanen in Nederland.*
49 Penninx, Munstermann en Entzinger (red.), *Etnische minderheden*.
50 Wentholt, 'Maatschappelijke achtergronden en factoren', 88.
51 Entzinger, *Het minderhedenbeleid*, 87.
52 *Remigratie van buitenlanders*.

53 Penninx, *Minderheidsvorming en emancipatie*, 67-100.
54 Bovenkerk (red.), *Omdat zij anders zijn.*
55 Saharso, 'Een koperen bruiloft'.
56 Alink, *Crisis als kans?*, 126.
57 NOS *Journaal*, 1 maart 2007.
58 Coenen, *Word niet zoals wij!*
59 Turkse man geciteerd in: Willems, *Het water van Nederland*, 46.
60 Blok, *Bruggen bouwen*; Penninx en Schrover, *Bastion of bindmiddel*; Van Heelsum, *Migrantenorganisaties in Nederland.*
61 Blok, *Bruggen bouwen*, 472-478.
62 Theunis, *Ze zien liever mijn handen dan mijn gezicht*; Blok, *Bruggen bouwen*, 473.
63 Van Heelsum en Tillie, *Turkse organisaties in Nederland*; Landman, *Van mat tot minaret*; Vermeulen, *The immigrant organising process*; T. Sunier, *Islam in beweging.*
64 Van der Valk, *Van migratie naar burgerschap.*
65 Blok, *Bruggen bouwen*, 475.
66 Schrover, Ten Broeke en Rommes, *Migranten bij de Demka-staalfabrieken.*
67 Theunis, *Ze zien liever mijn handen dan mijn gezicht.*
68 Doomernik, *Turkse moskeeën*; Rath e.a. *Nederland en zijn islam.*
69 Van Donselaar, *Fout na de oorlog.*
70 Bovenkerk, 'Essay over de oorzaken van allochtone misdaad'.
71 Obdeijn en De Mas, *De Marokkaanse uitdaging*, 43-45.
72 Belhajey, *Nu is hij dood*, 88-89.
73 statline.cbs.nl, 'Allochtonen met dubbele nationaliteit per 1 januari 2007'.
74 Roggeband en Verloo, 'Nederlandse vrouwen zijn geëmancipeerd, allochtone vrouwen zijn een probleem'.

8 Vluchtelingen en asielzoekers

1 De Haan en Althoff, 'Taboe of stok om een hond te slaan?'.
2 Berghuis, *Geheel ontdaan van onbaatzuchtigheid*, 1.
3 Bronkhorst, *Een tijd van komen*, 24.
4 Bronkhorst, *Een tijd van komen*, 25.
5 Mattheijer, *De toelating van vluchtelingen in Nederland.*
6 Bronkhorst, *Een tijd van komen.*
7 Groenendijk, 'De positie van 'reguliere' vreemdelingen in het ontwerp: einde van het minderhedenbeleid'.
8 Klaver en Odé, 'Een weg vol obstakels'.
9 *De Vreemdelingenwet 2000.*

10 Nicolaas, 'Bevolkingsprognoses 2006-2050: veronderstellingen over asielmigratie', 80.
11 Berghuis, *Geheel ontdaan van onbaatzuchtigheid*, 96.
12 Berghuis, *Geheel ontdaan van onbaatzuchtigheid*, 170.
13 Berghuis, *Geheel ontdaan van onbaatzuchtigheid*, 39.
14 Postma, *De repatriëring van Sovjetonderdanen uit Nederland 1944-1956. Mythe en Waarheid*.
15 Oppelland, 'Eerst oorlog, dan vluchten en daarna?'.
16 Kövi, 'Hongaarse immigratie na 1956'.
17 Bronkhorst, *Een tijd van komen*, 31.
18 http://www.beeldengeluid.nl/template–subnav.jsp?navname=polygoon–themas&category=collectie–informatie&artid=7308.
19 Sadée, 'Hollands verstand en Hongaars gevoel', 41.
20 Ten Doesschate, *Asielbeleid en belangen*, 49.
21 Bronkhorst, *Een tijd van komen*, 35.
22 Ten Doesschate, *Asielbeleid en belangen*, 64.
23 Bronkhorst, *Een tijd van komen*, 44.
24 Bronkhorst, *Een tijd van komen*, 45.
25 Gooszen, *Vluchtelingen en asielzoekers*, 7.
26 Corduwener, 'Chilenen'.
27 Ten Doesschate, *Asielbeleid en belangen*, 126.
28 VPRO radio *Andere Tijden*, 25 mei 2004.
29 Alink, *Crisis als kans?*
30 Van Dijk, 'The Tamil panic in the press'.
31 Dubbelman, 'De filosofie is indammen'.
32 Bijleveld en Tasselaar, *Motieven van asielzoekers om naar Nederland te komen.*
33 Snel, De Boom, Burgers en Engbersen, *Migratie, integratie en criminaliteit.*
34 Hessels, *Etnische groepen uit Bosnië en Herzegovina, Kroatië, Macedonië, Servië en Montenegro en Slovenië in Nederland.*
35 Van Loon, *Koerden in Den Haag.*
36 Hessels, 'Iraniërs in Nederland'.
37 Ghorashi, 'Iraanse vrouwen, transnationaal of nationaal?'
38 Van Heelsum, 'Afrikanen in Nederland'.
39 Van Dijk, 'Transculturele religie versus integratie'.
40 Van den Reek, *Somaliërs en integratie*, 82.
41 Van Kruijsdijk, *I am in between.*
42 De Haan en Althoff, 'Taboe of stok om een hond te slaan?', 173-192.
43 Vasterman, 'Minder asielzoekers, geen nieuws', *HP/De Tijd*, 13 mei 1994.
44 Klaver en Odé, 'Een weg vol obstakels'.

9 Nederland in de eenentwintigste eeuw: van immigratieland naar emigratieland?

1 Zwijgers, *Ik vertrek.*
2 Van Dalen en Henkens, *Weg uit Nederland*, 18.
3 Van Dalen en Henkens, *Weg uit Nederland*, 45.
4 Geciteerd in: Themanummer Nederlanders in het buitenland, NRC *Handelsblad*, 23 april 2007, 2.
5 Van Dalen en Henkens, *Weg uit Nederland*, 45.
6 Van Dalen en Henkens, *Weg uit Nederland*, 53.
7 Van Dalen en Henkens, *Weg uit Nederland*, 61-62.
8 www.wereldexpat.nl, Patrick Wits, 15 maart 2006.
9 Van Dalen en Henkens, *Weg uit Nederland*, 95.
10 Van Dalen en Henkens, *Weg uit Nederland*, 98.
11 Van Dalen en Henkens, *Weg uit Nederland*, 90.
12 Geciteerd in: Schoof, 'Alleen nog maar heimwee naar het Nederlandse elftal', in: themanummer 'Nederlanders in het buitenland', NRC *Handelsblad*, 23 april 2007, 16-17.
13 Idem, 6.
14 Van der Leun, *Looking for loopholes.*
15 Hoogteijling, *Raming*.
16 Hoogteijling, *Raming*, 29.
17 Tabel is samengesteld uit gegevens van Hoogteijling in *Raming.*
18 Nicolaas e.a., 'Migranten op de arbeidsmarkt', 18.
19 Van der Bol, 'Polen willen werk en eigen kerk'.
20 Marijnissen en Ulenbelt, 'Voor Polen dreigt uitbuit-cao'.
21 Citaat in: Van der Bol, 'Polen willen werk en eigen kerk'.
22 Van der Bol, 'Polen willen werk en eigen kerk'
23 Zie: Legrain, *Immigrants.*
24 Huisman en Heer, 'Halve eeuw migratie had zeer geringe invloed op vergrijzingsproces'.
25 Nicolaas, 'Nederland: van immigratie- naar emigratieland?'; Nicolaas, 'Bevolkingsprognoses 2006-2050: veronderstellingen over immigratie'; Nicolaas, 'Bevolkingsprognoses 2006-2050: veronderstellingen over emigratie'; Loozen en Van Duin, 'Allochtonenprognose 2006-2050: belangrijkste uitkomsten'.
26 Nicolaas, 'Bevolkingsprognoses 2006-2050', 71.
27 Loozen en Van Duin, 'Allochtonenprognose', 62.
28 Loozen en Van Duin, 'Allochtonenprognose', 62.

10 Conclusie: overeenkomsten en verschillen

1 Scheffer, *Het land van aankomst*, 12.
2 Wereldbank, *Global economic prospects 2006: Economic implications of migration and remittances*, 88.

Aangehaalde literatuur

Akihary, H., 'Van Almere tot de Zwaluwenburg. Molukse woonoorden in Nederland', in: W. Manuhutu en H. Smeets (red.), *Tijdelijk verblijf. De opvang van Molukkers in Nederland, 1951* (Amsterdam 1991) 40-73.

Alba, Richard R., en V. Nee, *Remaking the American mainstream. Assimilation and contemporary immigration* (Cambridge Mass., Londen 2003).

Alink, F. B., *Crisis als kans? Over de relatie tussen crisis en hervormingen in het vreemdelingenbeleid van Nederland en Duitsland* (Amsterdam 2006).

Amersfoort, J. M. M. van, *Surinamers in de lage landen. De ontwikkeling en problematiek van de Surinaamse migratie naar Nederland* (Den Haag 1968).

Amersfoort, J. M. M. van, 'Van William Kegge tot Ruud Gullit. De Surinaamse migratie naar Nederland; realiteit, beeldvorming en beleid', *Tijdschrift voor Geschiedenis* (jrg. 100, 1987) 475-490.

Andries, Judith, *Nederlanders in Amerika* (Hilversum 1996).

Andriessen, W. F., 'Is emigratie naar de Vereenigde Staten van N.-Amerika nog langer aanbevelingswaardig?', *Economist* (1892) 109-122.

Baardewijk, Frans van, e.a., *Geschiedenis van Indonesië* (Zutphen 1998).

Bakker, Eveline, e.a. (red.), *Geschiedenis van Suriname* (Zutphen 1998).

Bakker, M., e.a., *Hugenoten in Groningen. Franse vluchtelingen tussen 1680 en 1720* (Groningen 1985).

Barth, F. (red.), *Ethnic groups and bounderies. The social organisator of cultural difference* (Londen 1969).

Beets, Gijs, Evert van Imhoff en Corina Huisman, 'Demografie van de Indische Nederlanders, 1930-2001', CBS *Bevolkingstrends* (1ste kwartaal 2003), 58-65.

Belhajey, Abdel, *Nu is hij dood* (Amsterdam 1984).

Belt, Albert van den, *Het VOC-bedrijf op Ceylon. Een voorname vestiging van de Oost-Indische Compagnie in de 18de eeuw* (Zutphen 2008).

Benali, Abdelkader, en Herman Obdeijn, *Marokko door Nederlandse ogen 1605-2005. Verslag van een reis door de tijd* (Amsterdam 2005).

Berg, Hetty, Thera Wijsenbeek en Eric Fischer, 'Geschiedenis van de joden in Nederland en joden in Neerlands economische geschiedschrijving', in: Hetty Berg, Thera Wijsenbeek en Eric Fischer (red.), *Venter, fabriqueur, fa-*

brikant. Joodse ondernemers en ondernemingen in Nederland 1796-1940 (Amsterdam 1994) 8-31.
Berghuis, Corrie K., *Geheel ontdaan van onbaatzuchtigheid. Het Nederlandse toelatingsbeleid voor vluchtelingen en displaced persons van 1945 tot 1956* (Amsterdam 1999).
Biemond-Boer, Betsy, '*Die Hollanders zijn gek'. Identiteit en integratie van bevindelijk gereformeerden in Canada* (Amsterdam 2008).
Bijleveld, C. en A.P. Tasselaar, *Motieven van asielzoekers om naar Nederland te komen. Verslag van een expert meeting* (Den Haag 2000).
Blakeley, Brian L., 'Women and imperialism: the Colonial Office and female emigration to South Africa, 1901-1910', *Albion: a quarterly journal concerned with British studies*, jrg. 13, nr. 2 (zomer 1981) 131-149.
Bloemberg, L., *Tussen traditie en verandering. Hindostaanse zelforganisaties in Nederland* (Utrecht-Amsterdam 1995).
Blok, S., *Bruggen bouwen.* Eindrapport integratiebeleid Tweede Kamer der Staten-Generaal, vergaderjaar 2003-2004, 28689, nrs. 8-9 (Den Haag 2004).
Blom, J. C. H., en J. J. Cahen, 'Joodse Nederlanders, Nederlandse Joden en joden in Nederland (1870-1940)', in: J. C. H. Blom e.a., *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam 1995) 247-312.
Blom, Peter, en Tiny Polderman, *Geschiedenis van de Schotten in Veere* (www.veere-schotland.nl/nl/Inhoud/Geschiedenis).
Blussé, Leonard, *Bitters Bruid. Een koloniaal huwelijksdrama in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1997).
Böcker, A., en L. Clermonts, *Poortwachters van de Nederlandse arbeidsmarkt* (Nijmegen 1995).
Bogaarts, M. D., '"Weg met de Moffen". De uitwijzing van Duitse ongewenste vreemdelingen uit Nederland na 1945', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 96 (1981) 334-351.
Bol, Brian van der, 'Polen willen werk en eigen kerk', NRC *Handelsblad*, 1 mei 2007.
Bonjour, Saskia, 'Ambtelijke onmin rond gezinnen van gastarbeiders. Beleidsvorming inzake gezinsmigratie in Nederland, 1955-1970', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, jrg. 5, nr. 1 (2008) 101-127.
Boogaart, E. van den, e.a. (red.) *Johan Maurits van Nassau-Siegen. 1604-1679. Essays on the occasion of the tercentenary of his death* (Den Haag 1979).
Bosma, Ulbe, en Remco Raben, *De oude Indische wereld 1500-1920* (Amsterdam 2003).
Bossenbroek, Martin (red.), *Vluchten voor de Groote Oorlog. Belgen in Nederland 1914-1918* (Amsterdam 1988).
Bossenbroek, Martin, *Volk voor Indië. De werving van Europese militairen voor de Nederlandse koloniale dienst 1814-1909* (Amsterdam 1992).
Bossenbroek, Martin, en Jan H. Kompagnie, *Het mysterie van de verdwe-*

nen bordelen. Prostitutie in Nederland in de negentiende eeuw (Amsterdam 1998).
Bots, H., G. H. M. Posthumus Meyjes en F. Wieringa, *Vlucht naar de vrijheid. De hugenoten en de Nederlanden* (Amsterdam 1985).
Bovenkerk, Frank, 'Essay over de oorzaken van allochtone misdaad', in: Jan Lucassen en Arie de Ruijter (red.), *Nederland multicultureel en pluriform? Een aantal conceptuele studies* (Amsterdam 2002) 209-246.
Bovenkerk, Frank, e.a., *Italiaans ijs. De opmerkelijke historie van Italiaanse ijsbereiders in Nederland* (Meppel z.j.).
Bovenkerk, F. (red.), *Omdat zij anders zijn. Patronen van rassendiscriminatie in Nederland* (Amsterdam 1978).
Bovenkerk, Frank, Anna Eyken en Loes Ruland, *IJscomannen en schoorsteenvegers. Italiaanse ambachtslieden in Nederland* (Amsterdam 2004).
Bovenkerk, Frank, en Loes Ruland, 'Italiaanse schoorsteenvegers in Amsterdam', *Ons Amsterdam* jrg. 38, nr.1, 1986, 23-26.
Brassé, P., en W. van Schelven, *Assimilatie van vooroorlogse immigranten. Drie generaties Polen, Slovenen en Italianen in Heerlen* (Den Haag 1980).
Briels, J., *Vlaamse schilders en de dageraad van Hollands Gouden Eeuw 1585-1630* (Antwerpen 1997).
Briels, J., *Zuid-Nederlanders in de Republiek 1572-1630. Een demografische en cultuurhistorische studie* (Sint-Niklaas 1985).
Briels, J., 'De Zuidnederlandse migratie 1572-1630', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 100 (1987) 331-355.
Brinks, Herbert J., *Schrijf spoedig terug. Brieven van immigranten in Amerika 1847-1920* (Den Haag 1978).
Broek, N. van de, '"Met het doel daar te arbeiden". Trekarbeid naar Duitsland 1870-1918', in: A. Eiynck e.a. (red.), *Werken over de grens. 350 jaar geld verdienen in het buitenland* (Assen 1993) 130-139.
Bronkhorst, Daan, *Een tijd van komen. De geschiedenis van vluchtelingen in Nederland* (Amsterdam 1990).
Buning, E., P. Overbeek, en J. Verveer, 'De huisgenoten des geloofs. De immigratie van de Hugenoten 1680-1720', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 100 (1987) 356-373.
Burger, Jan Erik, en Peter Berntsen, 'De Duitse immigratie naar Amsterdam in de 19e eeuw', *Ons Amsterdam* 38 (maart 1986) nr. 3, 59-64.

Choenni, C. E. S., en K.Sh. Adhin, *Hindostanen, van Brits-Indische emigranten via Suriname tot burgers van Nederland* (Den Haag 2003).
Chotkowski, M. B., *750 jaar migratie naar Delft. Onderzoek en bronnenoverzicht* (Leiden 1996).
Chotkowski, M. B., '"Baby's kunnen we niet huisvesten, moeder en kind willen we niet scheiden". De rekrutering door Nederland van vrouwelijke ar-

beidskrachten uit Joegoslavië, 1966-1979', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 26:1 (2000) 76-103.
Chotkowski, M. B., *Vijftien ladders en een dambord. Contacten van Italiaanse immigranten in Nederland, 1860-1940* (Amsterdam 2005).
Christiaans, Peter, en Marlou Schrover, 'Het oudpaspoortarchief (1950-1959)', in: Marlou Schrover (red.), *Bronnen betreffende de registratie van vreemdelingen in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Den Haag 2002) 156-176.
Coenen, A. M., en P. J. A. van Hoeven, *Samenwerken met Spanjaarden. Een verkennend onderzoek naar beeldvorming bij Nederlandse werknemers bij de RET* (Rotterdam 1973).
Coenen, Liesbeth, *Word niet zoals wij! De veranderende betekenis van onderwijs bij Turkse huisgezinnen in Nederland* (Amsterdam 2001).
Cohen, D. S. 'How Dutch were the Dutch of New Netherland', in: *New York History. Proceedings of the New York State Historical Association*, jrg. 62 (NY 1981) 43-60.
Commissie Arbeidsdeelname Vrouwen uit Etnische Minderheidsgroepen (AVEM), *Aanbevelingen op maat* (Amsterdam 2002).
Coninck, Pieter de, *Een les uit Pruisen. Nederland en de Kulturkampf, 1870-1880* (Leiden 1998).
Corduwener, Jeroen, 'Chilenen: van linkse troeteldieren tot gewone allochtonen', *Bijeen*, 15 juni 2001.
Cottaar, Annemarie, *Ik had een neef in Den Haag. Nieuwkomers in de twintigste eeuw* (Zwolle 1998).
Cottaar, Annemarie, *Zusters uit Suriname. Naoorlogse belevenissen in de Nederlandse verpleging* (Amsterdam 2003).
Cottaar, Annemarie, Jan Lucassen en Leo Lucassen, *Van over de grens. Gids voor lokaal historisch onderzoek naar immigratie in Nederland* (Utrecht 1998).
Cottaar, Annemarie, en Leo Lucassen, 'Naar de laatste Parijse mode. Strohoedenmakers uit het Jekerdal in Nederland 1750-1900', in: Ad Knotter en Willibrord Rutten (red.), *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* XLVI (Maastricht 2001) 45-82.

Dalen, Harry van, en Kène Henkens, *Weg uit Nederland. Emigratie aan het begin van de 21e eeuw* (Amsterdam 2008).
Dalhuisen, Leo e.a. (red.), *Geschiedenis van de Antillen* (Zutphen 1997).
De Mas, P. en M. A. F. Haffmans, *De gezinshereniging van Marokkanen in Nederland 1968-1984. Een onderzoek naar de omvang, de aard en de gebieden van herkomst en vestiging* (Den Haag 1985).
Dekker, F., *Voortrekkers uit Oud Nederland. Uit Nederland's geschiedenis buiten de grenzen* (Den Haag 1938).

Diederichs, Monika, *Wie geschoren wordt moet stil zitten. De omgang van Nederlandse meisjes met Duitse militairen* (Amsterdam 2006).
Dieteren, R., *De migratie in de mijnstreek 1900-1935* (Nijmegen 1962).
Dijk, Rijk van, 'Transculturele religie versus integratie. Ghanese pinkstergemeenten en de constructie van kosmopolitische identiteiten in Nederland', in: I. Hoving, H. Dibbits en M. Schrover (red.), *Veranderingen van het alledaagse 1950-2000* (Den Haag 2005) 353-374.
Dijk, Teun A. van, 'The Tamil panic in the press', in: Teun A. van Dijk, *New analysis. Case studies of international and national news in the press* (Hillsdale 1988) 215-254.
Doedens, Anne, *Nederland en de Frans-Duitse oorlog. Enige aspecten van de buitenlandse politiek en de binnenlandse verhoudingen van ons land omstreeks het jaar 1870* (Zeist 1973).
Doel, H. W. van den, *Afscheid van Indië* (Amsterdam 2001).
Doesschate, J. W. ten, *Asielbeleid en Belangen. Het Nederlandse toelatingsbeleid ten aanzien van vluchtelingen in de jaren 1968-1982* (Hilversum 1993).
Donkers, Bram, en Anne Wesseling, *Holland, USA. In het spoor van de Nederlandse kolonisten* (Breda 1997).
Donselaar, Jaap van, *Fout na de oorlog. Fascistische en racistische organisaties in Nederland 1950-1990* (Utrecht 1991).
Doomernik, Jeroen, *Turkse moskeeën en maatschappelijke participatie* (Amsterdam 1991).
Dubbelman, J., 'De filosofie is indammen. De eerste reactie op de komst van de Tamils', in: J. Dubbelman en J. Tanja (red.), *Vreemd gespuis* (Amsterdam 1987) 176-186.
Dyck, Cornelius J., *An introduction to Mennonite history* (3de druk Scottdale 1993).

Eijl, Corrie van, *Al te goed is buurmans gek. Het Nederlandse vreemdelingenbeleid 1840-1940* (Amsterdam 2005).
Eiynck, A., e.a. (red.), *Werken over de grens. 350 jaar geld verdienen in het buitenland* (Assen 1993).
Elich, J. H., *Aan de ene kant, aan de andere kant. De emigratie van Nederlanders naar Australië 1946-1986* (Leiden 1987).
Elich, J. H., *De omgekeerde wereld. Nederlanders als etnische groep in Australië. Essays naar aanleiding van een studiereis juli tot december 1984* (Leiden 1985)
Elich, J. H., en P. W. Blauw, *Emigreren* (Utrecht-Antwerpen 1983).
Elich, J. H. en P. W. Blauw, *'...en toch terug'. Een onderzoek naar de retourmigratie van Nederlanders uit Australië, Nieuw-Zeeland en Canada* (Rotterdam 1981).
Elteren, M. C. M. van, *Staal en Arbeid. Een sociaal-historische studie naar industriële accommodatieprocessen onder arbeiders en het desbetreffende beleid bij*

Hoogovens IJmuiden, 1924-1966 (Leiden 1986).
Emmer, P. C., *De Nederlandse slavenhandel, 1500-1850* (Amsterdam 2003).
Entzinger, H. B., *Het Minderhedenbeleid. Dilemma's voor de overheid in Nederland en zes andere immigratielanden in Europa* (Meppel-Amsterdam 1984).

Faassen, M. van, 'Min of meer misbaar. Naoorlogse emigratie vanuit Nederland: achtergronden en organisatie, particuliere motieven en overheidsprikkels, 1946-1967', in: S. Poldervaart, H. Willemse en J. W. Schilt (red.), *Van hot naar her. Nederlandse migratie, vroeger, nu en morgen* (Amsterdam 2001) 50-67.
Fagel, Raymond, *Voortrekkers, cultuurdragers, emigranten. De Nederlandse emigratie in de Renaissance (1480-1560)* (Den Haag 2005).
Frijda, N. H., *Emigranten, niet-emigranten. Kwantitatieve analyse van een onderzoek naar de motieven van een groep emigranten* (Den Haag 1960).

Gaastra, Femme S., *De geschiedenis van de VOC* (Zutphen 1991).
Gelderblom, Oscar, *Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578-1630)* (Hilversum 2002).
Gemmink, Johan, *De Europeesche landbouwkolonisatie in Suriname* (Zuidwolde 1980).
Geugten, Tom van der, en Liane van der Linden, *Indisch in Nederland. Beeld en zelfbeeld van Indische Nederlanders* ('s-Hertogenbosch 1996).
Ghorashi, Halleh, 'Iraanse vrouwen, transnationaal of nationaal? Een (de)territoriale benadering van "thuis" in Nederland en de Verenigde Staten', *Migrantenstudies* 19 (3) (2003) 140-155.
Goedings, S. A. W., 'Echtgenotes, mijnarbeiders, au-pairs en soldaten: de pionnen op het Europese schaakbord. Gender en de Europese migratieonderhandelingen, 1950-1968', *Tijdschrift voor Sociale en Economische geschiedenis* jrg. 5, nr. 1 (2008) 49-74.
Goedings, S. A. W., *Labor migration in an integrating Europe. National migration policies and the free movement of workers, 1950-1968* (Den Haag 2006).
Goedings, S. A. W., 'Labour market developments, national migration policies and the integration of Western Europe, 1948-1968', in: R. Leboutte (red.), *Migrations et migrants dans une perspective historique. Permanences et innovations* (Florence 2000) 312-313.
Gooszen, A. J., *Vluchtelingen en asielzoekers. Demografische en sociaal-economische positie in Nederland* (Den Haag 1988).
Gowricharn, R., 'De spagaat van transnationaal burgerschap', *OSO. Bronnen van de Surinamistiek. Tijdschrift voor Surinaamse taalkunde, letterkunde en geschiedenis* 22, 2 (2003) 288-307.
Groenendijk, C. A., 'De positie van "reguliere" vreemdelingen in het ontwerp. Einde van het minderhedenbeleid, Einzelgang in Europa of onachtzaam-

heid?', in: P. Boels (red.), *De Vreemdelingenwet 2000. Analyses en kritiek* (Den Haag 2000) 23-35.
Groenendijk, Kees, 'Verboden voor Tukkers. Reacties op rellen tussen Italianen, Spanjaarden en Twentenaren in 1961', in: F. Bovenkerk e.a. (red.), *Wetenschap en partijdigheid. Opstellen voor André J. F. Köbben* (Assen-Maastricht 1990) 55-95.
Groenman, S., *De gaande man. Gronden van de emigratiebeslissing* (Den Haag 1950).

Haalboom, A., 'Bayanihan, zelforganisatie van Filippijnse vrouwen. Hoogopgeleide Filippijnse vrouwen werken onder hun niveau', *Zelf Service. Nieuwsbrief voor zelforganisaties van migranten.* Uitgave van het FORUM-project 'Platform zelforganisaties' 2 (2003).
Haan, Willem de, en Martina Althoff, 'Taboe of stok om een hond te slaan? Aard en omvang van asielzoekerscriminaliteit in Nederland', *Migrantenstudies* 19 (3) (2003) 173-192.
Happe, Katja, *Deutsche in den Niederlanden 1918-1945. Eine historische Untersuchung zu nationalen Identifikationsangeboten im Prozess der Konstruktion individueller Identitäten* (Siegen 2004).
Harinck, George, en Hans Krabbendam (red.), *Amsterdam-New York. Transatlantic relations and urban identities since 1653* (Amsterdam 2005).
Harinck, George, en Hans Krabbendam (red.), *Morsels in the melting pot. The persistence of Dutch immigrant communities in North America* (Amsterdam 2006).
Hart, Betty de, 'Maria Toet en andere verhalen. De nationaliteit van de gehuwde vrouw en de constructie van de natiestaat', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* (1999) 183-206.
Hart, Betty de, '"De verwerpelijkste van alle gemengde huwelijken". De Gemengde Huwelijken Regeling Nederlands-Indië 1889 en de Rijkswet op het Nederlanderschap 1892 vergeleken', *Gaan & Staan, Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 21 (2001) 60-80.
Hart, Marjolien 't, Jan Lucassen en Henk Schmall (red.), *Nieuwe Nederlanders. Vestiging van migranten door de eeuwen heen* (Amsterdam 1996).
Hart, S., *Geschrift en getal. Een keuze uit de demografisch-, economisch- en sociaalhistorische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800* (Dordrecht 1976).
Hartland, J. A. A., *De geschiedenis van de Nederlandse emigratie tot de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1959).
Heek, F. van, *Chineesche immigranten in Nederland* (Amsterdam 1936).
Heelsum, A. van, 'Afrikanen in Nederland', CBS *Bevolkingstrends* (3de kwartaal 2005), 83-89.
Heelsum, A. van, *Migrantenorganisaties in Nederland, deel 1. Aard en soort orga-*

nisaties en ontwikkelingen (Utrecht 2004).
Heelsum, A. van, *Migrantenorganisaties in Nederland, deel 2. Het functioneren van de organisaties* (Utrecht 2004).
Heelsum, A. van, en J. Tillie, *Turkse organisaties in Nederland* (Amsterdam 1999).
Heering, Aart, 'Italianen in Nederland', in: A.H. Huussen, W.E. Krul en E. Ch.L. van der Vliet (red.), *Vreemdelingen. Ongewenst en onbemind* (Groningen 1991) 15-20.
Heijs, Eric, *Van vreemdeling tot Nederlander. De verlening van het Nederlanderschap aan vreemdelingen 1813-1992* (Amsterdam 1995).
Henkes, Barbara, 'Gedeeld Duits-zijn aan de Maas. Gevestigd Deutschtum en Duitse nieuwkomers in de jaren 1900-1940', in: Paul van de Laar e.a. (red.), *Vier eeuwen migratie. Bestemming Rotterdam* (Rotterdam 1998) 218-239.
Henkes, Barbara, *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950* (Amsterdam 1995).
Henkes, Barbara, *Uit liefde voor het volk. Volkskundigen op zoek naar de Nederlandse identiteit 1918-1948* (Amsterdam 2005).
Henkes, Barbara, 'Verschoven beeldvorming over Duitse dienstbodes in Nederland. Van volgzaamheid naar verraad', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 9 (1988) 290-308.
Hessels, Thomas, 'Iraniërs in Nederland', CBS *Bevolkingstrends* (2de kwartaal 2004), 54-58.
Hessels, Thomas, *Etnische groepen uit Bosnië en Herzegovina, Kroatië, Macedonië, Servië en Montenegro en Slovenië in Nederland. Een profiel* (Den Haag 2004).
Hira, S., *Terug naar Uttar Pradesh. Op zoek naar de wortels van Surinaamse Hindostanen* (Den Haag 2000).
Hofstede, B.P., *Thwarted exodus. Post-war overseas migration from the Netherlands* (Den Haag 1964).
Hondius, D., *Gemengde huwelijken, gemengde gevoelens. Aanvaarding en ontwijking van etnisch en religieus verschil sinds 1945* (Den Haag 1999).
Hooghiemstra, Erna, *Trouwen over de grens. Achtergronden van partnerkeuze van Turken en Marokkanen in Nederland* (Den Haag 2003).
Hoogteijling, E.M.J., *Raming van het aantal niet in de* GBA *geregistreerden* (Den Haag 2002).
Hooykaas G.J., en F.J.P. Santegoeds (red.), *De briefwisseling van J.R. Thorbecke* (Den Haag 1996).
Horst, Ewout van der, *Deventer Blik. Geschiedenis van arbeidsmigranten in een Nederlandse industriestad (1945-1990)* (Deventer 2005).
Hoving, Isabel, Hester Dibbits en Marlou Schrover (red.), *Veranderingen van het alledaagse. Cultuur en migratie in Nederland* (Den Haag 2005).
Huisman, Corina, en Liesbeth Heer, 'Halve eeuw migratie had zeer geringe

invloed op vergrijzingsproces', *Demos* 17 (juli-augustus 2001) 57-60.
Huisman, Greddy, *Tussen salon en souterrain. Gouvernantes in Nederland 1800-1940* (Amsterdam 2000).
Hulst, Hans van, 'Op advies van de minister van Koloniën. Antilliaanse, in het bijzonder Curaçaoënaars naar en in Nederland', in: H. Vermeulen en R. Penninx (red.), *Het democratisch ongeduld. De emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid* (Amsterdam 1994) 81-116.

Imhoff, Evert van, en Gijs Beets, 'Hoe de Katjangs op de kostschool van Buikie kwamen. Op zoek naar middelbare scholieren uit Nederlands-Indië in Nederland, omstreeks 1930', *Bevolking en Gezin* 32 (2003) 3, 125-148.
Israël, J. L. 'De Republiek der Verenigde Nederlanden tot omstreeks 1750', in: J. C. H. Blom e.a. (red.), *Geschiedenis van de Joden in Nederland* (Amsterdam 1995) 97-126.

Jakle, Johan A., en James O. Wheeler, 'The changing residential structure of the Dutch population in Kalamazoo, Michigan', *Annals of the Association of American Geographers* 59 (Sept 1969) 441-460.
Jansen, Janneke, *Bepaalde huisvesting. Een geschiedenis van opvang en huisvesting van immigranten in Nederland, 1945-1995* (Amsterdam 2006).
Jonker, Ellis, 'Dankbaar werk? Migrantendochters in opleiding voor een verzorgend beroep', *Gaan & Staan. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 21 (2001) 155-179.

Kaplan, B. J., *Calvinists and libertines. Confession and community in Utrecht 1578-1620* (Oxford 1995).
Kardux, Joke, en Eduard van de Bilt, *Newcomers in an old city. The American Pilgrims in Leiden 1609-1620* (Leiden 2000).
Kessel, Ineke van (red.), *Merchants, missionaries and migrants. 300 years of Dutch-Ghanaian relations* (Amsterdam 2002).
Kessel, Ineke van, *Zwarte Hollanders. Afrikaanse soldaten in Nederlands-Indië* (Amsterdam 2005).
Klaver, Jeanine, en Arend Odé, 'Een weg vol obstakels; de moeizame integratie van vluchtelingen op de Nederlandse arbeidsmarkt', *Migrantenstudies* 21 (2005) 102-117.
Knippenberg, Hans, en Ben de Pater, *De Eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988).
Knotter, Ad, *Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt. Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1991).
Knotter, Ad, 'Stedelijke economie en arbeidsmarkt. Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* (1986) 551-580.

Kors, J. W. M., en M. J. G. Kors, 'Italiaanse schoorsteenvegers in Den Haag. De familie Andreoli', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie en het iconographisch bureau* 46 (Den Haag 1992) 178-207.

Kövi, A., 'Hongaarse immigratie na 1956', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 100 (1987) 446-459.

Kraak, J. H., *De repatriëring uit Indonesië. Een onderzoek naar de integratie van gerepatrieerden uit Indonesië in de Nederlandse samenleving* (Den Haag 1957).

Kroes, Rob, *The persistence of ethnicity; Dutch Calvinist pioneers in Amsterdam, Montana* (Urbana 1992).

Kruijsdijk, Maaike van, *I am in between. I am not belonging to there, I am not belonging to here. Identity reconstruction of Dutch Somalis living in Leicester, United Kingdom*, Master thesis Centre for international development issues Nijmegen (Nijmegen 2006).

Kuijpers, Erika, *Migrantenstad. Immigranten en sociale verhoudingen in 17e-eeuws Amsterdam* (Hilversum 2005).

Laarman, Charlotte, 'De Portugeestalige migranten en hun parochies in de Nederlandse katholieke kerk, 1969-2005', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* (2007) 117-142.

Lagerwey, W., *'Neen Nederland, 'k vergeet u niet'. Een beeld van het immigrantenleven in Amerika tussen 1846 en 1945 in verhalen, schetsen en gedichten* (Baarn 1982).

Landman, N., *Van mat tot minaret. De institutionalisering van de islam in Nederland* (Amsterdam 1992).

Lange, T., en C. Pool, 'Vreemde handen aan het bed. De werving van Poolse verpleegkundigen in Nederland', *Migrantenstudies* 20 (2004) 130-144.

Langeweg, Serge, 'Trekarbeiders en pendelaars. Grensarbeid in oostelijk Zuid-Limburg, 1875-1914', *Zestig jaar vorsen in de geschiedenis. Jubileumboek Het Land van Herle 1945-2005* (Heerlen 2006) 295-308.

Leenders, Marij, *Ongenode gasten. Van traditioneel asielrecht naar immigratiebeleid, 1815-1938* (Hilversum 1993).

Legrain, Philippe, *Immigrants. Your country needs them* (Londen 2006).

Lesger, Clé, 'Informatiestromen en de herkomstgebieden van migranten in de Nederlanden in de vroegmoderne tijd', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 3 (2006) 3-23.

Lesger, Clé, Leo Lucassen en Marlou Schrover, 'Is there life outside the migrant network? German immigrants in 19th century Netherlands and the need for a more balanced migration typology', *Annales de Démographie Historique* (2003) 29-45.

Leun, Joanne van der, *Looking for loopholes. Processes of incorporation of illegal immigrants in the Netherlands* (Amsterdam 2006).

Lindo, F., 'Het stille succes. De sociale stijging van Zuideuropese arbeidsmigranten in Nederland', in: H. Vermeulen en R. Penninx (red.), *Het democratisch ongeduld. De emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid* (Amsterdam 1994) 117-144.

Lindo, F. en T. Pennings, *Zuideuropeanen in Nederland. Portugezen, Spanjaarden, Italianen, Grieken en Joegoslaven. Verkenning van hun positie en inventarisatie van onderzoek* (Rijswijk 1988).

Lindo, F. en T. Pennings, *Jeugd met toekomst. De leefsituatie en sociale positie van Portugese, Spaanse en Joegoslavische jongeren in Nederland* (Amsterdam 1992)

Loon, J. van, *Koerden in Den Haag. In de marges van het migrantenbeleid* (Den Haag 1992).

Loozen, S., en C. van Duin, 'Allochtonenprognose 2006-2050: belangrijkste uitkomsten', CBS *Bevolkingstrends* (2de kwartaal 2007), 60-67.

Lottum, Jelle van, *Across the North Sea. The impact of the Dutch Republic on international labour migration, c. 1550-1850* (Amsterdam 2007).

Lucas, Henry S., *Netherlanders in America; Dutch immigration to the United States and Canada, 1789-1950* (Londen 1955).

Lucassen, Jan, *Dutch long distance migration. A concise history 1600-1900*. Research Papers IISG 3 (Amsterdam 1991).

Lucassen, Jan, *Immigranten in Holland 1600-1800. Een kwantitatieve benadering* (Amsterdam 2002).

Lucassen, Jan, en Rinus Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigratie in Nederland 1550-1993* (Amsterdam 1994).

Lucassen, Jan, en Maarten Prak, 'Guilds and society in the Dutch Republic', in: Clara Eugenia Nunez (red.), *Guilds, economy and society* (Sevilla 1998).

Lucassen, Jan, *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspektief, 1600-1900* (Gouda 1984).

Lucassen, Leo, *"En men noemde hen zigeuners". De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland: 1750-1944* (Amsterdam-Den Haag 1990).

Lucassen, Leo, 'Het paspoort als edelste deel van de mens. Een aanzet tot een sociale geschiedenis van het Nederlandse vreemdelingenbeleid', *Historisch Tijdschrift Holland 27* (1995) 263-283.

Lucassen, Leo, 'Poepen, Knoeten, Mieren en Moffen. Beeldvorming over Duitse immigranten en trekarbeiders in zeventiende- en achttiende-eeuwse kluchten', in: J. Dubbelman en J. Tanja (red.), *Vreemd gespuis* (Amsterdam 1987) 29-38.

Lucassen, Leo, 'Het einde van een migratieregime. Buitenlanders in Holland gedurende de 19e eeuw', *Historisch Tijdschrift Holland* (2001) 190-211.

Lucassen, Leo, en Floris Vermeulen, *Immigranten en lokale arbeidsmarkt. Vreemdelingen in Den Haag, Leiden, Deventer en Alkmaar (1920-1940)*. CGM

Working Paper (Amsterdam 1999).
Lucassen, Leo, en Boudien de Vries, 'Leiden als middelpunt van een West-europees textiel-migratiesysteem, 1586-1650', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22 (1996) 138-167.
Lucassen, Leo, en Wim Willems, *Gelijkheid en onbehagen. Over steden, nieuwkomers en nationaal geheugenverlies* (Amsterdam 2006).

Mak, Geertje, 'Seksueel vreemdelingenverkeer', *Gaan & Staan, Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 21 (2001) 101-122.
Mak, Geertje, *Sporen van verplaatsing. Honderd jaar nieuwkomers in Overijssel* (Kampen 2000).
Manneke, Nelleke, 'Reactie van Rotterdamse burgers op de migratie rond 1900', in: Paul van de Laar e.a. (red.), *Vier eeuwen migratie. Bestemming Rotterdam* (Rotterdam 1998) 172-187.
Marijnissen, Jan, en Paul Ulenbelt, 'Voor Polen dreigt uitbuit-cao', NRC *Handelsblad*, 23 augustus 2005.
Mattheijer, Marloes, *De toelating van vluchtelingen in Nederland en hun integratie op de arbeidsmarkt* (Amsterdam 2000).
Maurik, Justus van, *Toen ik nog jong was* (Amsterdam 1901).
Meeuwse, Karina, *Het huis van Han. Honderd jaar Chinese geschiedenis in Nederland* (Utrecht 2000).
Meeuwse, Karina, *Opkomst en ondergang van de Ruslui* (Utrecht 1996).
Mertens-Westphalen, H. 'De Duitser en de Hollandganger in de kluchten uit de 17e en 18e eeuw', in: Eiynck e.a. (red.), *Werken over de grens. 350 jaar geld verdienen in het buitenland* (Assen 1993) 52-59.
Meulenbroek, Hans,'De Duitse dienstmeisjes', *Vrij Nederland*, 13 november 1982, 28-47.
Michman, Jozeph, Hartog Beem en Dan Michman, *Pinkas. Geschiedenis van de Joodse gemeenschap in Nederland* (Ede-Antwerpen 1992).
Minghuan, Li, *We need two worlds: Chinese immigrant associations in a Western society* (Amsterdam 1999).
Moleman, Hans, 'Kaaskoppen in oorlog', *Volkskrant Magazine*, 6 november 1999.
Moll, Frits, 'Suriname investeert mensen in Nederland. Waarom de Surinamers hun land ontvluchten', *Vrij Nederland*, 23 augustus 1969, 47.
Moore, Bob, *Refugees from Nazi Germany in The Netherlands 1933-1940* (Dordrecht 1986).
Morawska, Ewa, *Insecure prosperity. Small-town Jews in industrial America, 1890-1940* (Princeton 1996).
Mulder, E. J., 'Nederland heeft alleen de Belgen ooit met open armen ontvangen', NRC *Handelsblad*, 14 december 1993, 8.
Muus, Philip, *De wereld in beweging. Internationale migratie, mensenrechten en ontwikkeling* (Utrecht 1995).

Nicolaas, H. Bevolkingsprognoses 2006-2050: veronderstellingen over emigratie', *CBS Bevolkingstrends* (1ste kwartaal 2006), 65-75.
Nicolaas, H. 'Nederland: van immigratie- naar emigratieland?', *CBS Bevolkingstrends* (2de kwartaal 2006), 33-40.
Nicolaas, H. 'Bevolkingsprognoses 2006-2050: veronderstellingen over asielmigratie', *CBS Bevolkingstrends* (4de kwartaal 2006), 80.
Nicolaas, H. 'Bevolkingsprognoses 2006-2050: veronderstellingen over immigratie', *CBS Bevolkingstrends* (1ste kwartaal 2007), 57-64.
Nicolaas, H. e.a., 'Migranten op de arbeidsmarkt', *Demos* 21 (maart 2005), 17-20.
Niekerk, Mies van, 'Afro-Caribbeans and Indo-Caribbeans in the Netherlands: premigration legacies and social mobility', *IMR* 38 Number 1 (voorjaar 2004) 158-183.
Niekerk, Mies van, 'Zorg en hoop. Surinamers in Nederland nu', in: H. Vermeulen en R. Penninx (red.), *Het democratisch ongeduld. De emancipatie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid* (Amsterdam 1994) 45-80.
Niermeijer, Hendrik E., 'Jonas van Batavia. Indisch in de zeventiende eeuw', in: Wim Willems e.a., *Uit Indië geboren. Vier eeuwen familiegeschiedenis* (Zwolle 1997) 13-26.
Noordam, Dirk Jaap, 'Nieuwkomers in Leiden, 1574-1795', in: Jaap Moes e.a. (red.), *In de nieuwe stad. Nieuwkomers in Leiden, 1200-2000* (Leiden 1996) 39-86.

Obdeijn, H. L. M., 'Van internationale forens tot immigrant. Marokkaanse en Turkse migranten in Nederland', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 100 (1987) 460-474.
Obdeijn, Herman, en Paolo De Mas, *De Marokkaanse uitdaging. De tweede generatie in een veranderend Nederland* (Utrecht 2001).
Oberpenning, H. 'De Tödden uit het noordelijke Munsterland', in: A. Eiynck e.a. (red.), *Werken over de grens. 350 jaar geld verdienen in het buitenland* (Assen 1993) 110-117.
Olfers, S., *Arbeidsmigrant of vluchteling? Achtergronden van de Spaanse migratie naar Nederland, 1960-1980* (Amsterdam 2004).
Oomens, C. A., *De loop der bevolking van Nederland in de negentiende eeuw. Supplement* (Voorburg 1989).
Oostindie, Gert, *Het paradijs overzee. De Nederlandse Caraïben en Nederland* (Leiden 2000).
Oostindie, Gert, en E. Maduro, *In het land van de overheerser. Deel II: Antillianen en Surinamers in Nederland 1634/1667-1954* (Dordrecht 1986).
Oppelland, Karin, "Het avontuurlijke zit me een beetje in het bloed". Interview met een uit Nieuw-Zeeland geremigreerde Nederlandse, in: Annelies Dassen, Christine van Eerd en Karin Oppelland, *Vrouwen in den vreemde.*

Lotgevallen van emigrantes en immigrantes (Zutphen 1993) 70-81.
Oppelland, Karin, 'Eerst oorlog, dan vluchten en daarna? Een Russische vrouw vertelt over haar leven', in: Annelies Dassen, Christine van Eerd en Karin Oppelland, *Vrouwen in den vreemde. Lotgevallen van emigrantes en immigrantes* (Zutphen 1993) 129-137.
Ormrod, D., *The Dutch in London: The influence of an immigrant community 1550-1800* (Londen 1973).
Oudesluijs, Diederike M., *Holländer an der Havel. Flamen und Niederländer in Berlin* (Berlijn 1994).
Oukbih, Mustapha, en Elma Verhey, 'De Hollandse droom', *Vrij Nederland*, 26 december 1987.
Our story. Experiences of the Dutch in Queensland, uitgave van The Dutch Australian Community Action Federation (Brisbane 2001).

Panhuysen, B. *Maatwerk. Kleermakers, naaisters, oudkleerkopers en de gilden (1500-1800)* (Amsterdam 2000).
Pattynama, Pamela, 'Migrant in eigen land. Kolonialisme, nationaliteit en levensverhaal', *Gaan & Staan. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 21 (2001) 36-59.
Penninx, Rinus, *Minderheidsvorming en emancipatie. Balans van kennisverwerving ten aanzien van immigranten en woonwagenbewoners* (Alphen aan den Rijn 1988).
Penninx, Rinus *Raster en mozaïek. Uitgangspunten voor onderzoek naar internationale migratie, etnische processen en sociale ongelijkheid* (Amsterdam 1994).
Penninx, M. J. A., H. Munstermann en H. Entzinger (red.), *Etnische minderheden en de multiculturele samenleving* (Groningen 1998).
Penninx R., en M. Schrover, *Bastion of bindmiddel. Organisaties van immigranten in historisch perspectief* (Amsterdam 2001).
Petersen, W., *Planned migration. The social determinants of the Dutch-Canadian movement* (Londen 1955).
Petersen, W., *Some factors influencing postwar emigration from the Netherlands* (Den Haag 1952).
Pöckling, Louk, en Marlou Schrover, 'Registers van verstrekte en geweigerde reis- en verblijfpassen (1849-1923)', in: Marlou Schrover (red.), *Bronnen betreffende de registratie van vreemdelingen in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Den Haag 2002) 35-68.
Poels, Vefie, 'Geroepen. Ervaringen van een missiezuster in Indonesië, 1935-1976', in: Annelies Dassen, Christine van Eerd en Karin Oppelland, *Vrouwen in den vreemde. Lotgevallen van emigrantes en immigrantes* (Zutphen 1993) 82-92.
Pol, Lotte van de, *Het Amsterdamse hoerendom. Prostitutie in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 1996).

Posthumus, N. W., *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie* (Den Haag 1908-1939).
Postma, Feiko H., 'De repatriëring van Sovjetburgers uit Nederland. Mythe en waarheid', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 112 (2001) 30-48.
Postma, Feiko H., 'Mennonieten tussen vrijheid en dictatuur. Nederlands-Russische onenigheid in de spiegel van na-oorlogs repatriëringsbeleid', *Doopsgezinde Bijdragen. Nieuwe Reeks* 26 (2001) 111-120.
Postma, Feiko H., *De repatriëring van Sovjetonderdanen uit Nederland 1944-1956. Mythe en Waarheid* (Amsterdam 2003).
Prak, Maarten, *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud. Sociale verandering in het Revolutietijdvak 's-Hertogenbosch 1770-1820* (Nijmegen 1999).
Prinsen, N. J., *De Nederlandse Hervormde Kerk en de emigratie naar Canada en Australië na de Tweede Wereldoorlog* (Leiden 2005).
Putten, Linda van, "Een emigratieland apart". Het Nederlandse emigratiebeleid ten aanzien van Zuid-Afrika in de periode 1952-1978. Doctoraalscriptie sociale geschiedenis (Universiteit Leiden 1997).

Rath, J. *Minorisering. De sociale constructie van 'etnische minderheden'* (Utrecht 1991).
Rath, Jan e.a., *Nederland en zijn islam. Een ontzuilde samenleving reageert op het ontstaan van een geloofsgemeenschap* (Amsterdam 1996).
Reek, E. W. A. van den, *Somaliërs en integratie. Een profielschets* (Tilburg 2001).
Reenders, H., 'De jeugdige emigranten naar de Kaap. Een vergeten hoofdstuk uit de geschiedenis van het Nederlandse protestantse Réveil (1856-1860)', *Documentatieblad voor de geschiedenis van de Nederlandse zending en overzeese kerken* (1995).
Remigratie van buitenlanders: niet terug naar af (Utrecht 1982).
Rijkschroeff, B. R., *Een ervaring rijker. De Indische immigranten in de Verenigde Staten van Amerika* (Delft 1989).
Rijkschroeff, B. R., *Etnisch ondernemerschap. De Chinese horecasector in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika* (Groningen 1998)
Rijn, Annette van, 'Treinen tussen twee werelden. Hongaarse kinderen en hun pleeggezinnen 1920-1928', in: Gerard van der Harst en Leo Lucassen, *Nieuw in Leiden. Plaats en betekenis van vreemdelingen in een Hollandse stad 1918-1955* (Leiden 1998) 77-92.
Roggeband, Conny, en Mieke Verloo, 'Nederlandse vrouwen zijn geëmancipeerd, allochtone vrouwen zijn een probleem. De ontwikkeling van beleidskaders over gender en migratie in Nederland (1995-2005)', *Migrantenstudies* 4 (2006) 157-178.
Rommes, R., 'Café Italien', *Oud-Utrecht. Tijdschrift voor de geschiedenis van de stad en provincie Utrecht* 71 (1998) 86-87.

Rommes, R., 'Lutherse migranten in Utrecht tijdens de Republiek', in: Marjolein 't Hart, Jan Lucassen en Henk Smal (red.), *Nieuwe Nederlanders. Vestiging van migranten door de eeuwen heen* (Amsterdam 1996) 35-53.
Rommes, R., *Oost, west, Utrecht best? Driehonderd jaar migratie en migranten in de stad Utrecht (begin 16e-begin 19e eeuw)* (Utrecht 1998).
Rommes, Ronald, en Marlou Schrover, *Gids voor lokaal historisch onderzoek naar migratie in de provincie Utrecht* (Utrecht 2000).
Roodt, Evelyn de, *Oorlogsgasten. Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Zaltbommel 2000).
Roodt, Evelyn de, 'Vluchtelingen in Rotterdam tijdens de Eerste Wereldoorlog', in: Paul van de Laar e.a. (red.), *Vier eeuwen migratie: bestemming Rotterdam* (Rotterdam 1998) 188-217.
Roosblad, J., *Vakbonden en immigranten in Nederland 1960-1996* (Amsterdam 2002).
Roosblad, J., *Vissen in een vreemde vijver. Het werven van verpleegkundigen en verzorgenden in het buitenland* (Amsterdam 2005).
Roosbroeck, R. van, *Emigranten. Nederlandse vluchtelingen in Duitsland (1550-1600)* (Leuven 1968).
Rosendaal, Joost, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795* (Nijmegen 2003).
Ross, Robert, *Beyond the pale. Essays on the history of colonial South Africa* (Hannover 1993).

Sadée, Tijn, 'Hollands verstand en Hongaars gevoel. Nederlandse kinderen van de vluchtelingen van 1956 keren terug naar het land van hun ouders', NRC *Handelsblad*, 21 oktober 2006.
Saharso, Sawitri, '"Een koperen bruiloft". Twaalf en een halfjaar sekse en etniciteit in het gecombineerde vrouwen- en minderhedenbeleid', *Migrantenstudies* (1995) 241-257.
Sahner, Wilhelm, *Katholische und Evangelische Seelsorge des Deutschtums in Holland. Kirchliche und kulturelle Gliederung* (Emsdetten 1950).
Sas, Anthony, 'Dutch concentrations in rural southwestern Ontario during the postwar decade', *Annales of the Association of American Geographers*, 48 (september 1958) 185-194.
Scheffer, Paul, *Het land van aankomst* (Amsterdam 2007).
Schendel, Willem van, 'Spaces of engagement. How borderlands, illegal flows, and territorial states interlock', in: Willem van Schendel en Itty Abraham (red.), *Illicit flows and criminal things. States, borders and the other side of globalization* (Bloomington 2005) 38-68.
Schepper, Hugo de, 'Binnen-Nederlandse vluchtelingen en hun acculturatie, 1572-1622', *Ex Tempore. Verleden Tijdschrift Nijmegen* 19 (2000) 14-33.
Schoof, Rob, 'Alleen nog maar heimwee naar het Nederlandse elftal', *Thema*

nummer Nederlanders in het buitenland, NRC *Handelsblad*, 23 april 2007, 16-17.
Schoorl, Jeannette J., *Allochtone deelpopulaties in Nederland. Een inventariserende studie van bronnen van statistische gegevens en demografisch onderzoek* (Voorburg 1982).
Schouw-Zaat, N., *Thuis in de wereld. Ervaringen van Nederlandse emigranten* (Bedum 2006).
Schouw-Zaat, Nelly, en Jan-Willem Elferink (red.), *Toen wij uit Nederland vertrokken. Ervaringen van Nederlandse emigranten in Australië, Nieuw-Zeeland, Canada, Brazilië, Zuid-Afrika, Frankrijk* (Bedum 1994).
Schrover, Marlou, *Een kolonie van Duitsers. Groepsvorming onder Duitse immigranten in Utrecht in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2002).
Schrover, Marlou, 'Memory and identity of Dutch caravan travellers', *Oral History* (voorjaar 1990) 41-43.
Schrover, Marlou, Judith ten Broeke en Ronald Rommes, *Migranten bij de Demka-staalfabrieken in Utrecht (1915-1983)* (Utrecht 2008).
Schutte, G., *De roeping ten aanzien van het broedervolk. Nederland en Zuid-Afrika 1960-1990* (Amsterdam 1993).
Serfontein, W. J. B., *Suid-Afrikaners in Utrecht 1762-1954* (Utrecht 1954).
Sijes, B. A., *De Arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland 1940-1945* (Den Haag 1990, oorspronkelijk 1966).
Sinke, Suzanne M., *Dutch immigrant women in the United States 1880-1920* (Urbana-Chicago 2001).
Sittrop, Boudewijn, *Samen en apart verder. Een verkennend onderzoek naar de veranderde positie van de voormalig Joegoslaven en hun zelforganisaties in Nederland na 1992* (Utrecht 1996).
Sluys, Kees, 'Onbekend monument', VPRO *Gids*, 13 maart 2002, 6-9.
Smeets, Henk, en Fridus Steijlen, *In Nederland gebleven. De geschiedenis van de Molukkers 1951-2006* (Amsterdam 2006).
Smits, M., *Met kompas emigreren. Katholieken en het vraagstuk van de emigratie in Nederland (1946-1972)* (Nijmegen-Den Haag 1989).
Snel, E., J. de Boom, J. Burgers en G. Engbersen, *Migratie, integratie en criminaliteit. Migranten uit voormalig Joegoslavië en de voormalige Sovjet-Unie in Nederland* (Rotterdam 2000).
Solinge, H. van, en M. de Vries, *De joden in Nederland anno 2000. Demografisch profiel en binding aan het jodendom* (Amsterdam 2001).
Spek, J. van de, 'Réfugiés pour la religion. De hugenoten in Utrecht', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1999) 35-74.
Steijlen, F., RMS *van ideaal tot symbool. Moluks nationalisme in Nederland, 1951-1994* (Amsterdam 1996).
Stekelenburg, H. A. V. M., *De grote trek. Emigratie vanuit Noord-Brabant naar Noord-Amerika, 1947-1963* (Tilburg 2000).

Stellingwerf, J., *Amsterdamse emigranten. Onbekende brieven uit de prairie van Iowa 1846-1873* (Amsterdam 1975).
Stephenson, Peter H., 'Going to McDonald's in Leiden: Reflections on the concept of self and society in the Netherlands', *Ethos* 17, 2 (juni 1989) 226-247.
Straaten, Harald S. van der, *Hollandse pioniers in Brazilië* (Franeker 1988).
Sunier, T., *Islam in beweging. Turkse jongeren en islamitische organisaties* (Amsterdam 1996).
Swetschinski, D. M., 'Tussen Middeleeuwen en Gouden Eeuw, 1516-1621', in: J. C. H. Blom e.a. (red.) *Geschiedenis van de Joden in Nederland* (Amsterdam 1995) 53-96.
Swierenga, Robert P., 'Dutch immigration patterns in the nineteenth and twentieth centuries', in: R. P. Swierenga (red.), *The Dutch in America* (New Brunswick NY 1985).

Theunis, Sjef, *Ze zien liever mijn handen dan mijn gezicht. Buitenlandse arbeiders in ons land* (Baarn 1979).
Tinnemans, W., *L'Italianità. De Italiaanse gemeenschap in Nederland* (Amsterdam 1991).
Tinnemans, W., *Een gouden armband. Een geschiedenis van mediterrane immigranten in Nederland (1945-1994)* (Utrecht 1994).
Tjadens, F., en H. Roerink, *Arbeidsmigratie door verpleegkundigen naar Nederland. Een inventarisatie van ervaringen, feiten en meningen* (Utrecht 2002).
Tuinman, A. S., *Zo zit 't! Emigratie naar Canada* (Den Haag 1954).
Twist, Kees van, *Gastarbeid ongewenst. De gevestigde organisaties en buitenlandse arbeiders in Nederland* (Baarn 1977).

Umbgrove, G., *Neerlands roeping* (Arnhem 1871).
Uur van de draak, Het. China, Hong Kong en Chinezen in Nederland (Amsterdam 1991).

Valk, I. van der, *Van migratie naar burgerschap. Twintig jaar Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland* (Amsterdam 1996).
Veenman, J., *Molukse jongeren in Nederland. Integratie met een rem erop* (Assen 2001).
Veer, P. van der, en S. Vertovec, 'Brahmanism abroad: on Caribbean hinduism as an ethnic religion', *Ethnology. An international journal of cultural and social anthropology* 30, 2 (1991) 149-166.
Veltheer, Willem, *Heelkunde te Utrecht. Op het breukvlak van twee eeuwen* (Utrecht 1989).
Veluwenkamp, Jan Willem, *Archangel. Nederlandse ondernemers in Rusland 1550-1785* (Amsterdam 2000).

Verkuyten, Mayel, *Etnische identiteit. Theoretische en empirische benaderingen* (Amsterdam 1999).
Vermeulen, F., *The immigrant organising process. The emergence and persistence of Turkish immigrant organizations in Amsterdam and Berlin and Surinamese organizations in Amsterdam, 1960-2000* (Amsterdam 2005).
Verstappen, S., *Jong in Dollywood. Hindostaanse jongeren en Indiase films* (Amsterdam 2005).
Versteeg, D., *De pelgrim-vaders van het westen. Eene geschiedenis van de worstelingen der Hollandsche nederzettingen in Michigan, benevens een schets van de stichting der kolonie Pella in Iowa* (Grand Rapids 1886).
Verwey-Jonker, Hilda (red.), *Allochtonen in Nederland. Beschouwingen over de gerepatrieerden, Molukkers, Surinamers, Antillianen, buitenlandse werknemers, Chinezen, vluchtelingen, buitenlandse studenten in onze samenleving* (Den Haag 1971).
Vliet, Vic van, *Toen wij van Rotterdam vertrokken. Nederlandse liederen uit de 20e eeuw* (Amsterdam 1987).
Vogel, Jaap, 'Duitse predikant in opspraak. Hieronymus Durer: zijn geloof, zijn kerkenraad en zijn "dienstmaagd"', *Haarlem Jaarboek 1999* (Haarlem 2000) 21-50.
Vreemdelingenwet 2000, De. Toelating en opvang van vreemdelingen in Nederland. Ministerie van Justitie (Den Haag 2001).

Wals, H. F. L., *Peregrinus in het zilver. 25 jaar welzijnswerk en buitenlanders* (Beverwijk 1981).
Wassenaar-Jellesma, H. C., *Van Oost naar West. Relaas van de repatriëring van 1945 tot en met 1966* (Den Haag 1969).
Wentholt, R., *Buitenlandse gastarbeiders in Nederland* (Leiden 1967).
Wentholt, R., *Kenmerken van de Nederlandse emigrant. Een analyse van persoonlijke achtergronden, omstandigheden en beweegredenen* (Den Haag 1961).
Wereldbank, *Global economic prospects 2006: economic implications of migration and remittances* (Washington 2005) 88.
Willems, Wim, *De geschiedenis van Indische Nederlanders. De uittocht uit Indië 1945-1995* (Amsterdam 2001).
Willems, Wim e.a. (red.), *Uit Indië geboren. Vier eeuwen familiegeschiedenis* (Zwolle 1997).
Willems, Wim (red.), *Het water van Nederland gedronken. Stemmen van migranten* (Amsterdam 1998).
Willems, Wim en L. Lucassen (red.), *Het onbekende vaderland. De repatriëring van Indische Nederlanders (1946-1964)* (Den Haag 1994).
Wingelaar, Koos, Studeren in de negentiende eeuw. Een onderzoek naar het hoger onderwijs en met name naar de studenten aan de Utrechtse universiteit in de periode 1815-1877, *Utrechtse Historische Cahiers* 10 (1989).

Winter, P.J. van, 'Zuid-Afrika in de Hollandse tijd', in: H.J. de Graaf (red.), *Nederlanders over de zeeën. 350 jaar van Nederland buitengaats* (Utrecht 1955) 227-251.

Wolf, Sig. W., 'Half Suriname op de vlucht naar Nederland', *Elseviers Magazine*, 12 januari 1980.

Wubben, H.J.J., '*Chineezen en ander Aziatisch ongedierte'. Lotgevallen van Chinese immigranten in Nederland 1911-1940* (Zutphen 1986).

Wurf-Bodt, Coby van der, *Van lichte wiven tot gevallen vrouwen. Prostitutie in Utrecht vanaf de late Middeleeuwen tot het einde van de negentiende eeuw* (Utrecht 1988).

Zevenbergen, Cees, *Toen zij uit Rotterdam vertrokken. Emigratie via Rotterdam door de eeuwen heen* (Rotterdam 2001).

Zijlmans, Jori, 'Gerefugeerde Juffers (1686-1736), Franse damessociëteiten te Rotterdam', in: Paul van de Laar, e.a.(red.), *Vier eeuwen migratie bestemming Rotterdam* (Rotterdam 1998) 58-75.

Zwijgers, Tineke, *Ik vertrek. Bijzondere emigratieverhalen van Nederlanders.* (Utrecht-Antwerpen 2008).

Illustratieverantwoording

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Bert Bakker, Postbus 1662, 1000 BR Amsterdam.

ANP Photo: 294 (Herman Pieterse), 338 (onbekend), 349 (Ed Oudenaarden) en 372 (Olaf Kraak).
Archief Spaarnestad, Haarlem: 220.
Atlas van Stolk, Rotterdam: 15, 93, 128, 153, 231, 268 en 310.
Baltus, Bas: 373.
Emslandmuseum, Lingen: 99.
Faasse, Marc: 227.
Gemeente Archief Rotterdam: 51, 205 en 215.
Haags Gemeentearchief: 162, 165 en 175.
Haasteren, André van: 335.
Hartogh, Robert de: 262, 301 en 369.
De Ingenieur. Aflevering 2 juni 1939: 88.
Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam: 171, 235, 238, 253, 283 en 298.
Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, Leiden: 73, 75, 138 en 185.
Library and Archives Canada: 133, 183 en 198.
Meertens Instituut, Den Haag: 128.
Nationaal Archief, Den Haag: 82, 157, 244, 278, 285, 322 en 327.
Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam: 189 en 192.
Noord-Hollands Archief, Haarlem: 271 en 281.
Obdeijn, Herman: 290.
Regionaal Archief, Leiden: 17 en 35.
Staatliche Kunstsammlungen, Dresden: 79.
Stadsarchief Amsterdam: 28, 40, 45, 61 en 107.
Stadsarchief Breda: 319.
Stichting Boeroe Kon Makandra: 144.

Stichting Stad van Vluchtelingen, Leiden: 329.
Stichting Steun Remigranten, Utrecht: 342.
Teleac: 119.
Utrechts Archief: 112, 113 en 149.
Weerts, Lida: 345.